

חמוטל בר-יוסף ומשה גנן | מה יש פה להסביר

מה יש פה להסביר?

משה גנן משוחח עם חמוטל בר-יוסף על חייה ושירתה
ועל היחס בין ביוגרפיה לשירה

ס פ ר א

בית הוצאה לאור

איגוד כללי של סופרים בישראל

What's to explain?

Moshe Gannan and Hamutal Bar-Yosef
talk about her life and poetry and the correlation
between poetry and biography

ספרי ספרא בעריכת ד"ר חיים נגיד
Safra Books, Chief Editor: Dr. Haim Nagid

אין להעתיק, לשכפל, לצלם, להקליט, לתרגם,
לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה
או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי -
אלקטרוני, אופטי או מכני (לרבות צילום והקלטה) -
ללא אישור בכתב מהמוציא לאור ומהמחברת, שיינתן מראש.

© נדפס בישראל, נובמבר 2015
© Printed in Israel November 2015
מסת"ב 9 ISBN 0 03760000122
דאנאקוד 376-122

מה יש פה להסביר
או שאתה מכיר את המקום הכואב
או שאתה לא מכיר.

(השתוות, עמ' 241)

תוכן העניינים

161	לשון אסורה	9.....	החידה
171	היהודי הישר	16.....	פגישה עם משוררת
175	פגישה עם הספרות	19.....	בית היוצרת
184	אהבות ראשונות	27.....	הוויכוח
193	באוניברסיטה	31.....	זיכרונות ילדות ראשונים
201	חתונות	38.....	זיכרונות מגיל שנתיים
208	אימהות	45.....	ילדות כאן ושם
218	בחזרה לקיבוץ	53.....	בית הילדים בקיבוץ
225	רמת יוסף	59.....	דמויות מופת וויכוח נוסף
233	לקחת אוויר	65.....	כלניות, אוזנים ופליטי השואה
238	דברים יפים	71.....	לבוש, מזון
248	ארץ אויב	76.....	שולחן מטבח
254	כמה ילדים יש לך?	81.....	איך למדנו לקרוא
269	פריס ובאר שבע	86.....	מקומות
276	מסע להודו	91.....	כשהייתי בתיכון
299	תוצאות המסע	94.....	ההורים
303	קייב ובוסטון	108	העתיקי נא בכתב יפה
310	אקדמאית פעילה	113	הספרים שלנו
319	ריקנות?	121	פרוטקציה וצרות אופקים
324	פוליטיקה	126	חברים טובים
330	חיים חברתיים תוססים	129	דירות
335	שירים מולחנים ומתורגמים	133	פליטים
338	משפחה	137	שכול
342	חלומות	140	עין ורד
		149	אשכנזים
		156	תעבור לגור בפלשתינה!

החידה

"חמוטל בר-יוסף כותבת שירה יפה, זכה, מלאה
ביופי ובכאב, שירה המבקשת לגעת..." (גל קרניאל,
הארץ ספרים, 29.9.2004)

ליצירתה של חמוטל בר-יוסף פנים רבות: שירה וסיפורת, מחקר
וביקורת הספרות, מסות, הרצאות והוראה, תרגום שירה ופרוזה.
כמשוררת היא מפעילה אוצרות דמיון, הומור ואסוציאציה חופשית.
מצדה האחד היא שייכת לעולם המדע, הכבול ביש, בנתונים עמוסי
הערות כבדות משקל, אך צדה האחר פונה למותר, לחופשי ברוחו. אולי
משום כך גם בשירה היא יודעת לתפוס מרחק ממושג התיאור ולהתייחס
אליו בקלות. כאן היא תיירת, שיוצאת להרפתקאות הרוח בממלכת
התופעות.

חמוטל בר-יוסף כותבת ביושר, בלא העמדת פנים, בלא בושה, ובדרך
כלל בלי התמרמרות על החיים. בשירים אנו שומעים את קולה של מי
שמקבלת את גורלה, קשה ככל שיהיה, ויודעת להביט במציאות בעיניים
פקוחות, בהבנה וביכולת התמודדות אינטלקטואלית, בטוב טעם, בחן
ובהומור.

ביליתי כמה שעות במחיצת שירתה המצחיקה, הדרמטית, המוזרה, מלאה
הרעיונות, התמציתית ועתירת התמונות. היא לקחה אותי למקומות
מפתיעים ומוזרים, עשירים ומהנים. אך הקורא בשירת חמוטל בר-יוסף
עלול למצוא את עצמו ניצב כמו לפני דלת נעולה. בעיניי שירתה היא
אֶזוּטְרִית, מסתורית, היא אינה נפתחת בקלות, היא פרי אסוציאציות
שלעתים אינן נהירות לקורא. רוב שיריה הם חידות בעיניי: האם לפנינו
דיוקן עצמי או תוצאת התבוננות בזולת? האם השירים הם רישומי רגע
של חוויות בעולם, או הבזקים סמליים של השקפת עולם? לי נראה

שכדברי המשוררת רחל, היא בעיקר מספרת על עצמה, אם כי יש בשירה גם התייחסות למה שקורה בעולם.

גל קרניאל כתבה: "חמוטל בר-יוסף כותבת שירה קשה, מקודדת, שירה שאינה מתמסרת בקלות לקורא, אלא עורמת עליו קשיים ומכשולים, ומאפשרת רק הצצה חטופה דרך חור של מנעול". (הארץ, ספרים, 29.4.2004). המשוררת עונה על כך בשירה "המקום הכואב": "מה יש פה להסביר? – היא שואלת – או שאַתָּה מְפִיר אֶת הַמָּקוֹם הַפּוֹאֵב/ או שאַתָּה לא מְפִיר" (השתוות, עמ' 241).

כשמראינת שאלה אותה: "מדוע יצא לשיריך שם שצריך לגמור תואר שני כדי להבין אותם?" היא ענתה: "זה לא נכון. או אולי קצת. להבנת חלק מהשירה המודרנית נחוץ ידע בלשון, כי השירה תמיד משחקת עם הנסתר והגלוי, וזה מצריך סוג אחר של הבנת הנקרא". לטענתה, שירתה היא פשוטה ומובנת: "לפעמים אומרים לי שהשיר קשה או לא מובן, ואני ממש מתפלאה: נדמה לי שאני כותבת הכי פשוט שרק אפשר". (ריאיון עם שושנה ויג, פסיפס 62, חורף 2006 עמ' 7).

וכך מעידה היא עצמה על החידתיות שבשירה:

דיווח

הבֵּלֶשׁ הַפְּרָטִי שֶׁשָּׁכַרְתִּי

כְּדִי שֶׁיַּעֲקֹב אַחֲרַי

סִיִּים אֶת עֲבֹדָתוֹ

וְהִגִּישׁ אֶת הַדְּוִיָּה

בְּקֶתֶב סְתָרִים. (שריקה, עמ' 6)

ידידיה יצחקי כתב: "...מיטיבה חמוטל בר יוסף לעצב את שירה ואת היגדיהם, אבל דומה שהשימוש הנרחב באסוציאציות הפרטיות האליפטיות, שקשה לעקוב אחריהן, נותן למספר שירים, שלא בטובתם, אופי חידתי, המצריך לעתים מאמץ פרשני" ("בלתי צפוי", ידיעות אחרונות, 19.7.1985).

אכן, לעתים אין שירה מובנים על נקלה. כדי לממש וגם להסתיר בשירה את פני המציאות היא משתמשת, כנראה במודע ובכוונת מכוון,

בשפת רזים. בשירים רבים יש לפענח מה עומד מאחורי רמזיה. אני מצאתי עולם עשיר, מקורי ומפתיע. מצאתי טקסט שירי שרק לכאורה הוא פשוט, אך לא תמיד קל לפענח אותו. הנה דוגמה לשיר שהביך אותי:

נימוח החמסין
נְמוֹחַ הַחֲמִסִּין. רוֹחַ
בְּרוּךְ הַשֵּׁם. שׁוּק
וּבְלִבּוֹלִי מֶה שֶׁל יוֹם שִׁשִּׁי.
בְּאַמֶּת? הֲצֹהֵב שֶׁהִבֵּה
וְרָצָה לְצַרֵּחַ מֵאַחֲרֵי הַבְּלִבּוֹלִים
נִהְיָ הַכֹּל. וְעַכְשָׁיו נְמוֹחַ.
סֶתוּ? זֶהוּ צִיּוֹן שֶׁל בְּלִבּוֹל
שְׁשׂוֹאֵל וְשׂוֹאֵל. סֶתוּ? גַּם אֲנִי רוֹצָה.
תָּמִיד הוּא רוֹצָה מִשְׁהוּ גַּם. (הַשְׁתוּת, עמ' 76)

השיר מתאר את סוף הקיץ, סוף ימי החמסין, שכעת הוא "נימוח". מה פירושה של מילה זו? אולי היא אחת למילה "נמחק" או "נמחה", או אולי "התרכך, התמסמס". אם כן, החמסין הופך כאן לחומר, ואולי לתבשיל שהופך למחית רכה. הרוח מקלה על החום – זה נאמר בדיבור של רחוב, ונקטע על ידי פסיחה, הממחישה את ניגונו של הדיבור: "רוח/ בְּרוּךְ הַשֵּׁם". בהמשך השיר עונת השנה מזוהה בפירוש, אם כי בהיסוס: "סתיו?" אבל השאלה הזאת מיוחסת לא לקולה של המשוררת, אלא לצייון של ציפור הבולבול, שבגלל שמה מתפקדת כאן כדמות גברית.

מה שמתואר בשיר קורה ביום שישי, יום השוק. הזמן הזה מבולבל, יום של בלבול מוח. ידיה של עקרת הבית מלאות עבודה להכין את צורכי השבת, הכוללים את הקניות בשוק. ועכשיו מופיעים בשיר יסודות פחות מובנים: מי שואל "באמת?", ולמה הוא מתכוון? מה זה "הצהוב", ולמה הוא מהבהב? האם "הצהוב" הוא משהו שנלווה אל המשוררת לקניות בשוק? מתברר שהצהוב הזה נמצא באחוריהן של ציפורי הבולבול, הנכנסות לתמונה בטור החמישי. האם הצבע הזה מתאר את הבולבולים? את המולת יום השישי לאחר שבוע מלא טרדות? בלבולו של הבולבול תופס את מקום הבלבול של יום החמסין. הוא שואל ושואל, כמו ילד קטן שמנדנד לאימא שלו, ילד שרוצה כל מה שהוא רואה אצל אחרים. ואולי

באמת השיר נכתב כדי להעלות לפני הקורא התנהגות של ילד ש"גם הוא רוצה" – לא חשוב מה, העיקר שגם הוא רוצה. עולם של בלבול וחוסר רציונליות, עולם של טרדות שמוציאות את האדם מיישוב הדעת והופכות את העולם כולו לתוהו ובוהו קטן ומצחיק.

אם רוצים, אפשר למצוא בשיר עקבות אוטוביוגרפיים: בשיר "הילד שהייתי" (השתוות, עמ' 39) המשוררת מספרת איך כילדה קטנה הכריחה את הוריה לקנות לה בובה על ידי צרחות ושערורייה שהקימה באמצע הרחוב. ב"נימוח החמסין" יש גם הד לקשי חייה כעקרת בית ואם. ואולי התנהגותם של הילדים מושווית כאן להתנהגות של הבולבול, ומקבלת יחס של חיבה והבנה מצד האם? זה שיר קצר ותמציתי, עשיר בתיאורי מצב ואווירה, אך לא ניתן להבנה בקלות.

והנה עוד שיר שלא היה לי קל לרדת לעומקו ומובנו:

מראה מהמטוס

א

מהמטוס השרוי בטאי-צ'י
עָדְרִי בְּהִמּוֹת לְבָנוֹת שְׁקוּפּוֹת
מְלַחֲכוֹת אֶת מַרְעֵה הָאֲחֻלָּה
לוֹעֲסוֹת בְּנֶפֶס מְלֻאָכִים.

ב

פָּרִשָׁה אֶת רִגְלֶיהָ
וְהִתְעוֹפְפָה בְּאַנְפָּה עַל הַיָּם,
בּוֹלַעַת אֶת הַדָּג הַנֶּכְסֵף,
הַמְּפַרֵּר בְּשִׁמְשׁ, צוֹרַחַת מִתְמַדָּה
וְנִמְסָה בִּיפֵי הָאֵוִיר. (השתוות, עמ' 86)

השיר מתאר, כנראה, חוויית טיסה לחו"ל - אולי למזרח הרחוק, שם טאי-צ'י הוא שיטת לחימה ידועה, ואולי הנוסעת חיה את האווירה של המזרח כבר בהיותה באוויר. בכל אופן, נקודת המבט היא מן האוויר, מן המטוס. טאי-צ'י הוא אמנות לחימה בשירות הנפש והגוף, המעניקה נופש

ו"הבראה" לשניהם. הנוסעת יושבת ליד חלון המטוס. היא מתארת את הגוף המשתרע לפני כשהיא מביטה דרך החלון. עננים לבנים וצמריים שטים באוויר מתחתיה. המשוררת מכנה אותם, בשפה כוללנית, "בהמות", רמז ל"ענני כבשים" (או בשפות אחרות: ענני גדיים). הגדיים או הכבשים רועים באחו, הלא הוא שדה השמים, שבעיניה יש להם גוון של אחלמה, אבן טובה שצבעה לבן. ואם כבשים אלה רועות בשדה הרחב של שמים ולועסות משהו, הרי מסתמא הן באות במגע עם המלאכים ולועסות את כנפיהם, לא?

נשוב נא לחלקו השני של השיר, למטוס שבו טסה הנוסעת. "פרשה את רגליה" – מי פרש? האם הכוונה לגלגלים? לכנפיים? אופיו הזואולוגי של השיר מתבלט כאן: בחלקו הראשון עדרי בהמות לבנות רועות במרעה האחלמה. בחלק השני המטוס הופך לציפור האנפה, הטסה מול השמש, זוהרת בצבע הכסף – או שאולי זה הירח הזוהר באור המוחזר מגוף השמש – ואחר כך היא "נמסה", נמוגה באור? נראה שהמטוס טס כציפור אנפה מול השמש, זוהר בצבעי הכסף, נמס באור. המטוס הופך כאן לנקבה בזכות ציפור האנפה. בלבול המינים אינו מפריע לתמונה השמימית.

והנה שיר שלישי שבעיניי הוא חידתי:

קליפות

בְּאֶשְׁמֶרֶת הַשְּׁלִישִׁית

בְּשֶׁפֶל תְּאִי הָרְמוֹן מְסֻדָּרִים

מְתוֹק עֲסִיסָם בְּחֻדְרֵי חֻדְרִים

מִזֵּין צָצָה צָעָקָה מוֹצָצָה

אֶצְבָּעוֹת טָרָם נִגְזְרָה צִפְרָנָם

מְחֻטָּטוֹת לִי בְּתוֹכוֹ מְגֻרֹת הַפָּרִי

לְסַחֵט אֶת הַנֶּגֶר לְאֶרֶץ

וּלְהַשְׁלִיךְ אֶת הַקְּלָפוֹת. (השתוות, עמ' 149)

לא ברור היכן זה קורה. אולי זה עיבוד של חוויות מהילדות המוקדמת, אולי מבית הילדים של הקיבוץ. הילדים שוכבים במיטותיהם כגרעיני הרימון, אדומים כשושן, רוק כעסיס מתוק זורם מקצות שפתותיהם בעקבות אצבעותיהם הנמצצות. אך המצב איננו אידילי, הילדים צועקים בחלום. אולי אמם חסרה להם, היא איננה לידם להגן עליהם מפני פחד

פתאום. או אולי מוחים הם בחלום על הצפיפות שבה הם מבלים את ראשית חייהם בבתי הילדים בקיבוץ, ללא מרווח חופשי למעט פרטיות.

כשאנו קוראים בשירים ומנסים לרדת לעומקם, עלינו להביא בחשבון את המסגרת שדרכה מעבירים השירים את החוויות: מסגרת תודעת הדמות המתוארת (למשל, הילדה הקטנה), ולעומתה תודעתה של המשוררת המתבוננת בעצמה ממרחק הזמן. כל שיר ועולמו, המוגש מתודעה אחרת, וזה מקשה את הבנת השירים. האירועים המתוארים מופיעים בשיר נטולי הקשר, הם מופיעים כאילו יש מאין, ועל הקורא לבנות את הקישור לרקע, לזמן ולמקום. אמנם, לעתים שירים המתייחסים לפרקי חיים מסוימים של המחברת (למשל, הילדות) מסודרים בספר זה בסמוך לזה, במעין רצף כרונולוגי, ולעתים שירים השייכים לאותו נושא (למשל, אהבה) סמוכים זה לזה בספר (כך בעיקר ב**השתוות**, המחולק למדורים לפי נושאים), אבל הקשר בין השירים הוא מין דוק דמיוני החופה על הכול, ולא תמיד הוא ברור. כל אלה מחייבים התייחסות פרשנית מעמיקה.

אלי הירש כתב: "...בולט הרצון של בר-יוסף לטשטש ככל האפשר את ההקשר הביוגרפי של שירתה, אבל כשקוראים את השירים עצמם מתגלה שירה שמניעה אישיים במיוחד, המצטיינים בעושר התכנים האינטימיים שנחשפים בה, בעדינותם ובמורכבותם" (**ידיעות אחרונות**, **ספרות**, 4.2.2011). ההתייחסות לכתיבתו של המחבר כאל שיקוף אוטוביוגרפי מקובלת מאוד. המבקר המעלה על דף את קורות חייו של הסופר מאמין שבכך יצא ידי חובת הסברת היצירה, מצא את המניעים הנסתרים למבוכי העלילה, ירד ליסודות הכתיבה, ופתח בפני המעיין את דלתות נפש המשורר. חמוטל בר-יוסף הביעה התנגדות לתפיסה זו: "אני מרגישה התנגדות להתעניינות בביוגרפיה של יוצר כתגובה ראשונה על יצירתו", כך אמרה באותו ריאיון עם שושנה ויג. בכך הצטרפה לרולאן בארת, אשר שלל מכול וכול את חשיבותו של המחבר להבנת יצירתו. גם לדבריה של המבקרת לאה קפלן "הביוגרפיה של המשורר איננה תורמת בהכרח להכרת שירתו" (**דעת**, **מעמקים**, כתב עת וירטואלי לספרות, מכללת הרצוג, גיליון 8 2007). באחד הראיונות על **השתוות** אמרה המשוררת: "יש בו מבחר מתוך עשרה ספרי שירה קודמים ושירים חדשים, והוא מאורגן על פי נושאים ולא בסדר כרונולוגי, כדי להפריע להתייחסות אוטוביוגרפית". על הכריכה האחורית של ספר שיריה **הלא**, ואחר שוב כמין מוטו לספרה **השתוות**, מופיע שיר ללא כותרת, ובו המשוררת מבקשת מהקורא לקרוא את שיריה בלי ידע חיצוני עליה ועל חייה, שהיא קוראת לו "רכילות":

*

כְּמוֹ אִישׁ עֹנֵר שֶׁעוֹכֵר כְּבִישׁ בְּחֶלֶם
וּפְתָאֵם מְחַבֵּקֶת אוֹתוֹ אִשָּׁה בְּעִירָם,
בְּלִי כְּרִיקָה, בְּלִי צֵלֹם מִיָּמֵי נְעוּרֵי,
בְּלִי רְכִילוֹת, בְּלִי כְּלוֹם –

כָּכָה תִּקְרָא, אִם תּוּכַל, אֶת סֵפֶר שִׁירֵי. (השְׁתוּת, עמ' 2)

אך האם הכתיבה מתרחשת בחלל הריק? הרי נודה – אין יצירה שלא בחיק אדם נבראה, שאינה מעידה על הנפש שְׁחוֹלְלָתָהּ, שמחביונה היא נוצרה. לדעתי, המבקש לעסוק בשירת משורר חייב להתייחס ליסוד האוטוביוגרפי, וזה אמור גם על שירתה של חמוטל בר-יוסף. בעיניי כתיבתה היא בראש וראשונה אוטוביוגרפית, יְסוֹדָתָה בתולדות חייה של המשוררת. התייחסויותיה אל עצמה פרושות לאורכם ולרוחבם כל ספרי שירתה. אין כמעט פרק בחייה שאין לו הד בשירה. יש בהם הדים לאירועים גדולים וקטנים בחייה, ולא פחות מכך – לתגובות הרגשיות ולתובנות שהם עוררו בה מפרספקטיבה של הזיכרון. היא מקימה בהם יד לראשית דרכה בעולם – למשפחתה, להוריה, ל"ילדותה השיתופית", לחברה שבה היא גדלה, לנעוריה ולאהבותיה, לדרכה כאם לילדיה, ואף לעבודתה כמורה. רבים מהם הנם פרקים במסכת התמודדות עם קשיים ומכות גורל שחייה זימנו בדרכה: מות אחיה האהוב שנפל במלחמת העצמאות, התאבדות בנה, כישלון נישואיה, מכשלות בחייה האקדמיים. בשירה קיים מין זרקור הסובב את עולמה הפנימי, את ההווה, את העבר, את תכולת הנוף הפנימי, שבו יש מקום לכול. הזרקור מאיר את כל הנקודות הראויות לזיכרון בזו אחר זו. שירה הם עדות לחוזק אופייה, ליכולתה להתגבר על תלאות החיים; לכוח הרצון שבעזרתו התגברה וחיזקה את נחישותה להגיע למטרותיה, על החלטיותה שלא לוותר. על אף חייה הלא-קלים היא מצאה את הדרך לחיות עם האבדן, לא לאבד תקווה ולהגיע למטרה.

פגישה עם משוררת

את חמוטל הכרתי במקרה, בערב של הרצאה על ביאליק והדקדנס האירופי, אחת מתוך סדרה על "ההקשר האירופי של שירת ביאליק", שהתקיימה בבית עגנון בירושלים לפני עשרים שנה בערך. הקשבתי להרצאתה ברוב עניין. בסוף ההרצאה עלו בדעתי הקשיים שהיו לי תמיד לחזור מרחוב קלאוזנר לביתי, ועלה בדעתי הרעיון המוצלח לשאול את המרצה שמא הגיעה להרצאה ברכב שלה, והיא מוכנה להסיעני. היא הסכימה להסיעני כברת דרך העירה בכיוון ביתה. הבנתי שהיא אישה נחמדה. לימים הכרתי אותה יותר, ועלה על דעתי לראיין אותה כדי להכיר אותה עוד יותר. שנינו ירושלמים, שנינו עוסקים בספרות.

אני זוכר שנפגשנו בבית קפה, ויצרי הרע הסיתני לנסות לשאול אותה על חייה. מובן מאליו שהיא לא ממש נענתה לסקרנותי.

פעם הגיעה לדירתי שבקריית היובל לחוג קריאת שירה שהתקיים אצלי. הנושא באותו ערב היה "שירה ארוטית". חמוטל קראה שיר נועז, שהרשים את כולנו. במהלך הריאיון הנוכחי התברר שהיא לא פרסמה את השיר ולא שמרה אותו. "אני לא שומרת כל שיר שכתבתי, אני לא מתייחסת לשירים שלי כאל אוצרות נדירים", אמרה. התפלאתי והצטערתי: הרי כיום כל שורה בעיזבוננו של משורר היא מציאה. חמוטל לא השתתפה בצערי. עם השנים גברה והלכה סקרנותי, והחלטתי לראיין אותה. ההחלטה הזאת קרמה עור וגידים לאחר מופע של שיריה המולחנים בביצוע של יעל תאי, שבו נכחתי. התרשמתי עמוקות. שאלתי אותה אם ניתן לראיין אותה, והיא נענתה ברצון.

תמיד חיפשתי את קרבתם של משוררים, סופרים ואנשי רוח. קיוויתי להיזון מעולמם הרוחני, למלא את הצרכים הרוחניים והאינטלקטואליים שלי. קיוויתי שגם הם יגלו בי עניין.

חמוטל: ולמה לקרוא את הספרים שלהם זה לא מספיק לך כדי למלא את הצרכים האלה?

משה: כי אין בהם התייחסות אישית אליי.

חמוטל: וכשתראיין אותי תקבל ממני התייחסות אישית?

משה: אני משרת ללא שכר את הרוחני שבך, בעצם הקשר הרוחני עם יוצר יש בונוס.

חמוטל: אני לא בטוחה שזאת דרך טובה ליצירת קשר רוחני. להפך, לפעמים נדמה לי שביוגרפיות של סופרים מסיטות את תשומת הלב מהצד הרוחני לצדדים אחרים. אבל אני בכל זאת מסכימה שתראיין אותי. למה? כי באופן אחר לא אתעד את תולדות חיי. אני כבר בת 74, ואיני יודעת אם בעוד כמה שנים יהיה לי בכלל כוח לספר או לכתוב על עצמי. אתה יודע, תמיד נדמה לי שהמוות קרוב, שהוא יכול לבוא בכל רגע. בכל אופן, גם אם אספר בחופשיות וארבה בפרטים, אל תחשוב שאני מספרת ממש הכול. הרי גם בריאיון עיתונאי המרואיין בוחר מה לספר, הוא לא מוציא את כל הארכיון שלו החוצה, נכון?

אתה יודע, ביוגרפים אוהבים כל מיני אנקדוטות משעשעות ופיקנטיות, וזה בסדר, אבל אני חושבת שלאנקדוטות כאלה ולביוגרפיה בכלל יש ערך מוסף, אם הן הופכות ל"אקזמפלום", זה הסוג הספרותי שפרח באירופה בימי הביניים – אנקדוטות שאפשר להשתמש בהן כדוגמה ומשל, שמייצגות משהו. פרטים מחיי נראים לי מעניינים, אם אפשר לראות אותם כ"אקזמפלום" של המצב הישראלי או אפילו המצב האנושי.

זה מזכיר לי שפעם הגעתי כרגיל לקנות דגים בשוק מחנה יהודה, ונסים, מוכר הדגים שלי, אמר: אני ואשתי ובתי ראינו אותך בטלוויזיה, ואנחנו רוצים לקרוא את הספר שלך (זה היה אחרי שדב אלבוים ראיין אותי לתכנית **חוצה ישראל**). אמרתי לו: זה ספר שירים, אתה בטוח שאתם רוצים לקרוא את זה? אמר: כן, זה מה שאשתי ובתי ביקשו. אמרתי: אביא ואתן לך ספר בשבוע הבא. אמר: לא תביאי, אני אקנה. את משלמת על הדגים ואני משלם על הספר. אמרתי: בסדר, מתאים לי. עברו כחודשיים עד שנזכרתי שעליי לקחת אתי את ספר השירים כשאני יוצאת לשוק. הבאתי לו את הספר. בשבוע שלאחר מכן, שאלתי: נו, קראתם? הוא אמר: כן, גם אני וגם אשתי ובתי קראנו את כל השירים, נהנינו, אבל לא תמיד הבנו את הנמשל. הייתי מאוד נרגשת מזה שהם הבינו שלשירים

יש "נמשל", ושהוא לא תמיד ברור. לזה פנחס שדה התכוון כשהוא קרא לספר שלו **החיים כמשל**.

אם כן, אני אספר לך על חיי בחופשיות גמורה, ואם משהו מזה גם יהפוך למשל, אז זאת לא תהיה רק רכילות שלי על עצמי. תוכל לבדוק אם המידע הביוגרפי עוזר לך להבין שירים, או אולי הוא יכול דווקא לשבש את ההבנה ה"נכונה". לדעתי, מה שייצא הוא תיעוד מפורט של חיי, שהם אולי מעניינים לכשעצמם - לא יותר מעניינים מחייהם של אנשים רבים שאינם כותבים שירים - אבל לפרטים רבים מאד מחיי אין שום קשר לשירים, גם אם הם אולי מעניינים לכשעצמם.

ויש לי תנאי: שתרשה גם לי לראיין אותך קצת. כשעיתונאים באים לראיין אותי, אני שואלת אותם לפעמים על חייהם (גם את הצלמים אני מראיינת), והם מספרים לי ברצון (אם כי לא באותה מידה של פירוט), אבל אחר כך הם לא כוללים את מה שסיפרו לי בכתבה. הרי לכל אחד יש חיים מעניינים, לאו דווקא לסופרים, אמנים וידוענים למיניהם! להכיר אדם ולדעת על חייו זה כמו לטייל בנוף לא מוכר, בחוץ לארץ. זה תמיד מאלף. חוץ מזה, אנחנו בני גיל קרוב, ושנינו ישראלים, אבל אני צברית ואתה פליט השואה. יהיה מעניין להשוות חוויות והשקפות.

משה: בסדר, אני מסכים.

בית היוצרת

הריאיון נערך בחדר עבודתה המרווח של חמוטל, שאחד מקירותיו מכוסה כולו במדפי ספרים. ליד קיר נוסף עומדת ספת ישיבה ארוכה כתומה-כהה, ומעליה קיר שגם הוא מכוסה בתמונות. בקיר הניצב לו יש חלון מכוסה וילון לבן, ומתחתיו שולחן תה עתיק, עליו מונחים תווים ושתי חליליות, ולידו פן תווים שחור. ליד החלון עוד תמונות. שולחן העבודה עם המחשב והטלפון ניצב לקיר הזה, ומאחוריו קיר שכולו – גם הדלת – ריבועי זכוכית. ממנו (מאחורי גבה של חמוטל היושבת ליד שולחן העבודה) נשקף עץ לימון ענקי וגדר מכוסה במטפס.

משה: חמוטל, מה אנחנו רואים פה?

חמוטל: אתה זורק אליי את הכדור של תיאור החדר? בסדר, קדימה. זה היה פעם חדר קטן סגור, עם מרפסת סגורה בחלונות מרובעים, בסגנון הירושלמי הישן. בשלב מסוים הקיר נפרץ, המרפסת נסגרה, והחדר נעשה מרווח, כך שהוא משמש כעת גם חדר עבודה שלי וגם חדר אורחים: את הספה הכתומה (צבע שאני אוהבת) אפשר לפתוח לשלוש מיטות.

שולחן העבודה שלי עשוי משני ארגזי מגירות שעליהם מונח משטח עץ נפרד, כך שאפשר להזיז את השולחן בקלות ממקום למקום. אני אוהבת מאוד את השולחן הזה, אני יכולה לעבוד עליו בנוחיות, להניח עליו גם מחשב, גם טלפון, גם ספרים. היום יש עליו אפילו אגרטל עם פרחים, זה במקרה, כי אתמול עבדתי בגינה, ועקרתי שיחי לוע ארי תוך כדי הכנת הגינה לחורף, אז נשארו פרחים מיותרים.

במשך כעשרים השנים הראשונות לנישואיי עבדתי ליד שולחן קטן – שולחן צרפתי יפה, מסוגנן, אלגנטי אבל קטן מאוד – שהיה עומד בחדר השינה. כשעברנו לירושלים גרנו בקומת קרקע בבית בן שישה חדרים, ובחצר היה מבנה בן חדר אחד ושירותים. בתחילה השכרנו אותו, ואני

עבדתי במרפסת הסגורה בחלונות זכוכית שבחזית הבית. שם כתבתי את עבודת הדוקטור, עם יתושונים שישבו על מכונת הכתיבה בקיץ וקירות נוזלים בחורף. אחר כך המבנה בחצר הפך לחדר העבודה של בעלי, וגם לי היה – לראשונה – חדר עבודה משלי. שתי בנותי, ציפורי ורחלי, גרו בחדר משותף עד לגיוס, וגם הבנים, חמי ודורי, גרו בחדר אחד, עד שחמי התגייס. לפעמים אני מרגישה אשמה שלקחתי לעצמי חדר עבודה, ולא אפשרתי לילדים המתבגרים חדרים פרטיים.

כעת עומד בחדר העבודה שלי, ממש מימיני, פסנתר חשמלי שרכשתי לפני שנים אחדות. לפני כן היה לי פסנתר רגיל, שעמד בסלון. בשלב מסוים הרגשתי שהנגינה בפסנתר הזה, שהיה שייך לילד שאיננו, היא התמכרות שאינני רוצה בה, ומכרתי את הפסנתר. זה היה מאוד משמעותי – האומץ שלי למכור אותו. זה היה כמו לקבור את החפצים האישיים של מת אהוב. עכשיו נשארו לי רק מכנסי הג'ינס שלו, שלפעמים אני לובשת אותם (הם עולים עליי בדיוק). אחר כך חסר לי מאוד הפסנתר, אז קניתי פסנתר חשמלי. זה לא אותו הדבר, אבל לפעמים אני מנגנת בו, בעיקר באך. גם בחלליות אני מנגנת הרבה באך.

משה: חמוטל, מה הן התמונות התלויות כאן על הקיר? מן הסתם אם תלית אותן, הן חשובות לך ומשמעותיות בשבילך.

חמוטל: טוב, על הקיר שממולי, מימין, יש תמונה שציירה המשוררת והציירת רבקה מרים, חברתי. זה סולם שעולה באלכסון השמימה, או אולי הוא כבר בתוך השמים, כי סביבו הכול תכול, במרומיו יש שני ראשי סוסים שמצמידים את צוואריהם זה לזה, ועל צווארו של הסוס התחתון רוכבת-מתרפקת ילדה עירומה. הצבעים השולטים בתמונה הם תכלת, זהוב ולבן, וכל זה עושה אותה גם בעיניי לביטוי מאוד יפה ומקורי של חוויה מיסטית. הציור הזה מופיע על כריכת ספרי **מיסטיקה בשירה העברית במאה העשרים** (2008).

יש לי נטייה לשים תמונות שתלויות על קירות ביתי על הכריכה הקדמית של ספריי. בכריכה הקדמית של **ובצפיפות** (1990) יש רישום של יוסף הירש, שתלוי בחדר האורחים. בכריכה של קובץ סיפוריי **מוסיקה** (2012) יש תמונת שמן גדולה של צייר רוסי בשם אנטוש קרון שקנתי פעם, וגם היא תלויה בחדר האורחים. כשאני מסתכלת בתמונה הזאת אני שומעת מוסיקה של שוסטקוביץ', מלחין אהוב עליי.

שתי תמונות נוספות התלויות מולי בחדר העבודה הן מעשה ידיה של נכדתי עשהאל. כעת היא בת שש-עשרה, והיא ציירה אותן לפני שנים אחדות. נראה לי שהן יצאו יפה מאוד. באחת רואים שלוש דמויות, אולי של ילדים, נדחקים זה לזה תוך כדי הליכה קדימה כשהם דוחקים את ראשם בין כתפיהם, על רקע זהוב – ספק מדבר ספק זוהר שמש שוקעת, ומלמעלה שמים עם כתמים לבנים קטנים. אני קוראת לתמונה הזאת "המסע". לתמונה השנייה אני קוראת "לידה", כי במרכזה יש ספירלה אדומה-ורודה, ובתוכה יש חלל עגול שבו נראית במטושטש דמות תכלכלה, כצבע השמים שמעליה.

במרכז הקיר נמצאת רפרודוקציה מוקטנת של "ברכת יעקב" של רמברנדט. רואים בה את יוסף מנסה להעביר בעדינות את ידי אביו שמברכות את שני נכדיו הכורעים ליד מיטתו מהבכור אל הצעיר. התמונה הזאת, באותה מסגרת עמוקה ובהירה שאבי בחר לה, הייתה תלויה מעל מיטתי מיום שעזבנו את הקיבוץ, כלומר בערך מגיל שבע, ועד שעברתי לירושלים ללמוד באוניברסיטה. הייתי מתבוננת בה לפני השינה, והיא הייתה ממלאת אותי בהרגשה נפלאה של חכמה ורגיעה. אפשר לומר שהיא שימשה לי כמין איקונין. תראה את הפנים של יוסף: הם מלאי חכמה, עדינות, סבלנות, כוח, עליונות מלאה נועם, וכל זה בשעה שהוא בעצם הופך את הסדרים המקובלים, מסיט את יד אביו, ומקדים את הצעיר לבכור – באמת קשה לי לבטא כמה אני אוהבת ומעריצה את הבעת הפנים הזאת. יוסף הוא בעיניי הדמות המושלמת ביותר, הנערצת ביותר בתנ"ך. גם שאר הדמויות בתמונה – מי שמבין ומי שלא מבין, מי שמגיע לו ומי שלא מגיע לו – מוארות ומטופלות באהבה. הביצוע של אביזרי הסביבה והבגדים של כל אחת מהן הוא ממש מדהים. התמונה הזאת לא הייתה תלויה על קיר הבית בשנים שהייתי נשואה, אבל עכשיו תליתי אותה כאן, והיא מחממת את לבי ומאפשרת לי לחזור לרגעים היפים של ילדותי.

משה: והתצלומים האלה, שנמצאים שם, מעל המדפסת?

חמוטל: אלה תצלומים של שתי סבתותיי, שמעולם לא הכרתי, של אם אבי ושל אם אמי. אם אמי נראית אישה רצינית, חשובה, ואילו אם אבי היא אישה קטנה, צנועה, צחקנית, עצובה. וזה תצלום של הוריי כזוג צעיר. כמה הם יפים! זה תצלום של אבי שבוע לפני מותו, לבוש בפיג'מה ומחייך כאילו כרגע סיפר בדיחה. זה תצלום של הבן הצעיר שלי, דורי, שהתאבד. קשה לי לומר את המילה הזאת, אבל אין ברירה. כאן הוא בן

ארבע, מוצף שמש, עוצם עין אחת מתחת למשקפיים, שטוף אושר. אני רוצה לחשוב עליו ככה, על רגעי האושר שהיו לו.

משה: את יכולה לספר משהו גם על החפצים שאנו רואים פה?

חמוטל: התווים והחליליות מונחים על שולחן תה מעץ, עם רגליים מעוקלות, שהיה שייך לאמי. היא לקחה אותו לבית האבות שבו סיימה את חייה. זה אחד החפצים הבודדים שהיא לקחה איתה לשם מביתה. את רוב הדברים האחרים, כולל יומנים ותמונות, היא הפקירה לטיפול. חשבתי שהרהיט הקטן הזה היה יקר לה (ואולי סתם היה נוח, כי הוא קטן), אז לקחתי אותו אליי. זמן מה עמדה עליו הטלויזיה. עכשיו הוא אצלי בחדר, ומעניק לי הרגשה של קרבה לאמי. הכיסאות ליד המחשב, שעליהם אנחנו יושבים כעת, עומדים על שטיח פרסי, שגם הוא היה שלה. יש כאן עוד שטיח צמר צבעוני שקניתי באתר יד 2 בעזרת כלתי הנחמדה, דפנה, שגרה בקיבוץ הרדוף, ויש לה חוש אסתטי מעולה. לפעמים אני עושה עליו התעמלות.

משה: אילו ספרים נמצאים בארון הספרים המשתרע על כל הקיר משמאל?

חמוטל: נו, למה אתה מצפה?

משה: את הרי פרופסורית, מן הסתם כל הספרים האלה הם ספרי עיון לצורכי עבודתך, לביסוס מחקרייך, ובנוסף להם ספרי שירה מכל העולם.

חמוטל: אז ככה: אילו היית מגיע הנה לפני חמש-עשרה שנים, היית מוצא שלמעלה ממחצית מהספרים בארוני הם ספרי מחקר בתחומים שבהם עסקתי, כלומר, ספרות עברית וההקשר האירופי שלה, בעיקר ההקשר הרוסי. היו לי ספרים שמאוד אהבתי, על ניטשה ברוסיה, שופנהאואר ברוסיה, בודלר ברוסיה. היו לי המון תיקיות עם תצלומים של מאמרים וחלקי ספרים, מחולקים לנושאים. אבל יצאתי לגמלאות לפני שנים-עשרה שנים, ומאז בהדרגה הפסקתי לעסוק במחקר, והתחלתי לדלל את ספרייתי, קודם מאנציקלופדיות בשפות שונות וקונקורדנציות למיניהן, ואחר כך מכל מיני ספרים אחרים שאפשר למצוא אותם באינטרנט, ואחר כך גם מספרי מחקר, שלהערכתי לא אשתמש בהם עוד אף פעם. השארתי בעיקר ספרי שירה וסיפורת, רובם בעברית וחלקם בשפות אחרות.

משה: יש לך על זה שיר שנקרא "ספרים מיתרים". הנה הוא:

את הספרים שנעשו מיתרים בעדן האינטרנט -
האנציקלופדיה העברית, שאבי קנה כרוך כרוך
והניח בזהירות על מזודה ששמשה כמדף,
עוד טרם היה ארון ספרים בדירה השכורה;
קונקורדנציה כבדה שנשאתי אליו כמו ספר תורה
בזרועות של ילדה שמנמנה ותמימה;
לקסיקון ספרים רוסיים שהגיע אלי
במחלקת, כרוך כרוך, בידי ידידים מטיבי טוס -

את כלם הסרתי היום ממדפי לבי
ונשאתיים החוצה, לרחוב,
כמו שמשליכים מן הבית

הורים זקנים. (שריקה, עמ' 25)

משה: כשאני קורא את השיר הזה אני מתחיל לחשוב: האומנם הייתי יכול להתנכר להורים זקנים כמו לספרים שאין לי בהם עוד עניין?

חמוטל: כן, לפעמים אנחנו מתאכזרים בלי להרגיש, נפטרים מאהובים או נועלים את הדלת לזרים. אתה רואה – כתבתי על איך אני נפטרת מספרים, ואתה כבר חושב על עצמך ועל איך היית מתנהג להורים שלך. זה סימן שהשיר עבד. כל הפרטים בחלק הראשון, הארוך יותר, הם כאילו תיעודיים, אבל הרי העיקר זה הסוף, שזורק את הכדור רחוק יותר, אל הקורא ומעבר לחלק החיצוני של הסיפור.

אני שונאת לבזבז כל דבר – כסף, זמן, אוכל – אבל אני גם לא אוהבת דברים מיותרים, ובשמחה נפטרת מכל מה שאיני משתמשת בו – בגדים, ספרים – הכול חוץ מבני אדם, מהם קשה לי מאוד מאוד להיפרד. בכל אופן, אני לא רוצה להפוך את ביתי למחסן של דברים שאיני משתמשת בהם. את ההורים הזקנים הכנסתי לשיר בסוף, גם כדי לבטא את הרגשת האשמה שלי לכל מי ומה שאני חייבת לו תודה. נראה לי שהכרת תודה

זה רגש נלמד, ושלא מלמדים אותו מספיק. מלמדים יותר למחות ולכעוס. אולי במערכת הדתית זה קצת שונה.

השיר מבקש לבטא את כל סוגי כפיות הטובה שאנו חוטאים בהן, הספרים זה מקרה פרטי. בכל אופן, אני שמחה שהשיר גורם לך לחשוב על עצמך. זה לא קרה כשסיפרתי לך את העובדות, נכון? הנה זה, לדעתי, אחד ההבדלים בין עובדות ביוגרפיות לשיר, כך נראה לי.

עכשיו ספרי השירה העברית והמתורגמת בארון הספרים שלי הולכים וכובשים לאט לאט מדפים נוספים. ספרי השירה משתרעים על מדפים רבים, מחולקים לספרות עברית וספרות מתורגמת, מונחים על פי סדר אלפביתי, שיהיה קל למצוא. נשארו, כמובן, הרבה מילונים – עברי-עברי, עברי-אנגלי, כמה מילונים ביידיש (אני אוהבת במיוחד את היידיש-צרפתית), מילונים שונים ברוסית, בצרפתית, בגרמנית, מילון לטיני-אנגלי, ערבי-עברי. וגם קונקורדנציה, **אוצר הלשון** של סטוצ'קוב, מילון חרוזים, מילון הסלנג של רוביק רוזנטל ועוד ועוד מילונים. יש לי מהדורות שונות של התנ"ך, הברית החדשה והקוראן בשפות שונות, כתבי משוררים וסופרים עבריים קלאסיים (מנדלי, עגנון, ועוד). יש מדף אחד של ספרים שלי – כן, הם תופסים מדף שלם. בחדר האורחים יש עוד מדפים עם ספרי קריאה, מחולקים לספרות עברית ולספרות מתורגמת, מסודרים בסדר אלפביתי. גם שם אני שומרת רק מה שכל הנראה אני או מישהו אחר ירצה לקרוא פעם נוספת.

משה: מעניין מאוד.

חמוטל: מה כל כך מעניין? מה הפתיע אותך?

משה: הפתיע אותי הקוראן, למשל. אוצר הלשון של סטוצ'קוב לא נראה לי חשוב או נחוץ. לי יש מילון מילים נרדפות של רבין ורדאי. גם לי יש אוסף ספרים שמעניינים אותי. מעניין אותי להשוות.

חמוטל: גם אותי זה מעניין: אילו ספרים נוספים יש לך בארון הספרים? לאילו מהם אתה קשור במיוחד? רציתי להגיד לך, שאני שמחה שאנחנו מתחילים את ההיכרות בינינו דרך הספרים דווקא. אני חושבת שהספרים שיוצר קורא עוזרים להבין את יצירתו לא פחות ואולי יותר מפרטים על ילדותו, אהבותיו, שנאותיו, בגידותיו, מקומות המגורים שלו, העבודות שלו וכדומה. רוב כותבי הביוגרפיות של סופרים ואמנים מזניחים את העניין הזה, כי זה לא נראה להם פיקנטי, אבל זה באמת חשוב.

משה: סטוצ'קוב אין לי, יש לי מילוני נרדפים אחרים: של רבין ורדאי ומילון "מילה במילה" של אבניאון. ספרי מילים נרדפות זה המקום היחיד שבו המילים, ולא בני אדם, הם הנרדפים. יש לי גם הקונקורדנציה של מנדלקרן, מילון עברי של אבן-שושן, מילון אנגלי-עברי ועברי-אנגלי של אלקלעי, וגם כמה מילונים לועזיים, שהם שימושיים מאוד כשיש בהם צורך: איטלקי, גרמני, לטיני, אפדי - כשהחלטתי לתרגם שירה שומרית התברר שאני צריך קודם כולל למוד אכדית, זה הבסיס לשומרית - וגם כל מיני אנציקלופדיות ולקסיקונים. מספר הספרים בספרייתי הוא רב מכדי למנות ולפרט. יש לי ספרי היסטוריה, שירה, פילוסופיה ועוד. קוהלת אמר "היזהר מעשות ספרים הרבה אין קץ", אבל ארונותי מלאים ספרים. לכל מקצוע ונושא יש מקום משלו. יש מדף למילונים ואנציקלופדיות, במדפים אחרים - מחזות, פילוסופיה, מוסיקה, מקרא, ספרות גרמנית, בעיקר גיתה והרמן הסה, יש מדף לספרי פנחס שדה, שעליו כתבתי ספר ומספר מאמרים. יש ארון שלם ומלא המוקדש לשירה. יש שם שירה גרמנית, הונגרית, אכדית, בלדות אנגליות, בודלר, ורלן, כמה כרכים של פאלודי, המתרגם ההונגרי-יהודי האהוב עליי. מפיו למדתי על פרנסוא ויון, הוא ידע לתרגם אותו בטעם רב. את התרגום שלו לשירי ויון לקחתי אתי בעלייתי ארצה דרך גרמניה, זה אחד הספרים הנדירים שהיו לנו בבית. שמו האמתי של ויון היה Francois Montcorbie. מקצועו היה גנב, רוצח, זנאי, עדיף לא למנות את כל העיסוקים המסחררים שלו. פעם נרשום אינוונטר.

חמוטל: המילון של סטוצ'קוב עוזר לי בעיקר בעבודות תרגום. והרי זה המכנה המשותף העיקרי בינינו: שנינו עסקנו בתרגום. התרגומים שלך לשירה השומרית ולשירי היינה וגם הספר שלך על פנחס שדה נמצאים בארון הספרים שלי. יש עוד מכנים משותפים בינינו: אהבה לשירת העולם, התעניינות בהיינה. אבל המכנה המשותף החשוב ביותר בעיניי הוא בכך, ששנינו שיקמנו את חיינו ואת שמחת חיינו מתוך הריסות, מתוך אסונות שניחתו עלינו בגיל צעיר, גם בעזרת הספרות והשירה וגם בדרכים אחרות.

אני מרשה לעצמי לומר שעם המכנה המשותף הזה אנחנו יכולים לייצג הרבה מאוד אנשים בעולם כולו, ובמיוחד בישראל. בהערכה לא בדוקה הייתי אומרת שבישראל יש באופן יחסי יותר אנשים מאשר במדינות אחרות שעברו כל מיני טראומות – שואה, הגירה, שכול בעקבות מלחמות, פציעות במלחמות, מצבי פוסט-טראומה בעקבות מלחמות –

ורובם נאבקים עם זה בכל מאודם ומצליחים לשקם את חייהם האישיים וגם לתרום לסביבתם. בעיניי זאת סיבה לגאווה, גם מצד אנשים פרטיים וגם כעם.

היכולת לשקם את שמחת החיים אחרי אסון ראויה בעיניי להערכה גדולה. נוהגים לדבר על אלה שנספו בשואה כעל "קדושים". בעיניי אנשים שעברו אסון והצליחו לשקם את עצמם, לבנות משפחה, להגיע להישגים מקצועיים נאים, ובמיוחד לשמור על שמחת החיים ועל חוש ההומור שלהם – יש בהם מן הקדושה, במובן מסוים. אני מכירה אנשים כאלה. אחד מהם היה לייב רוכמן, שכתב את הספר "בדמיך חיי". עוד אחת היא סבינה שבייד, אישה נפלאה, חכמה ונדיבה, שכתבה את הספר "מלחמה גבירה נהדרת", שם היא מספרת על זיכרונותיה כילדה בתקופה השואה. נראה לי שהדבר הכי קשה אחרי טראומה הוא לשקם את השמחה. אלתרמן כתב את "שמחת עניים" על הנושא הזה. אני חושבת שדמויות המופת של היהדות הקדומה הם אנשים שהצליחו לשקם את חייהם אחרי אסונות. תחשוב על יוסף, דויד (אחרי מות בנו), רות, איוב, אפילו קין. הרי בסופו של דבר הוא הקים משפחה ובנה עיר.

משה: שנינו גם קרבנות של הקיבוץ. שנינו חיינו בקיבוץ.

חמוטל: "קרבנות" – זה לא מקובל עליי. בכל אופן, אני לא הייתי קרבן של הקיבוץ.

משה: על זה נדבר אחר כך.

הוויכוח

חמוטל: אתה יודע, ההתעניינות שלך בתולדות חיי מאוד נעימה לי. גם אני הייתי רוצה לדעת יותר על תולדות חייך. אבל ההנחה שידיעת הביוגרפיה של סופר היא מפתח להבנת שירתו לא מקובלת עליי.

משה: לא נראה לך חשוב לדעת מתי התחבר השיר, והיכן הוא פורסם לראשונה? לא נראה לך נחוץ להכיר את תולדות חייו של משורר כדי להבין את שירתו?

חמוטל: תראה, כל סקרנות ורצון לדעת הם טובים בעיניי, ובעיקר הרצון לדעת הרבה ככל האפשר את מי שאנו אוהבים. אם מישו אוהב משורר (כלומר, את שירתו) או מלחין (כלומר, את יצירותיו), ולכן הוא רוצה לדעת כל מה שאפשר לדעת על היצירות עצמן ועל יוצרן – זה נהדר. הידע הזה חשוב ומועיל גם למי שמתעניין בהיסטוריה של הספרות ושל התרבות. האם הידע הזה משפר את הבנת השירים ומעמיק אותה? האם הוא מתאים כמפתח בלעדי להבנה ופירוש של שירים? אני מפקפקת בזה, ולעתים אפילו נדמה לי שהתרכזות בפרשנות כזאת, כלומר תפיסת השיר כתיעוד של עובדות ביוגרפיות עלולה ליצור הבנה רדודה ואפילו מוטעית של השיר לאמתו. היא מזמינה לקרוא את השיר כאילו היה יומן או מכתב, בלי לחפש את הממד הנסתר שלו, מה שקוראים "המשמעות המובלעת". והרי זה בדיוק מה שמבדיל בין ספרות יפה לכתיבה לא ספרותית – הדיבור הסטראופוני הזה, שיש בו מצד אחד פרישה של עובדות, של תמונה או התרחשות, ומצד שני תובנה נסתרת. טקסט ספרותי הוא דיבור בעקיפין על רגשות ותובנות שהלשון הרגילה לא מסוגלת לבטא. מי שקורא טקסט ספרותי כפשוטו מחמיץ לפעמים את העיקר.

בעיניי שיר (טוב) הוא לא כתבה, הוא לא יומן, והוא לא שעה טיפולית אצל תרפיסט. אמנם, לעתים קרובות הוא ניסיון לשתף את הקורא

בחוויית חזקות, ברגשות העולים על גדוניהם, או בתובנה מרעישת לב, אבל אם זה כל מה שיש בו – מה, באמת, ההבדל בינו לבין מכתב או יומן? העובדות הביוגרפיות בשירים, כמו בסיפורים, הן סלקטיביות ולא תמיד אותנטיות. בשירים, כמו בסיפורת, המחבר יכול לכתוב "אני" וכאילו לספר על עצמו, אבל בעצם לספר גם על אחרים או על משהו שה"אני" הזה מייצג, וגם לחבר יחד עובדות שקרו בזמנים שונים, או לשלב עובדות שלא קרו בכלל.

אננם ביצירת ספרות חומרים מוחשיים הם תנאי לאפקטיביות ולרושם של מהימנות וחיות, ומאין ייקח הסופר חומרים מוחשיים, אם לא מזיכרונות של חוויות ואירועים שעברו עליו? הזיכרונות והחוויית הללו הם כלים, חומרים. רצוי שהם יהיו חיים, דרמטיים, מרגשים. להעלות אותם על הכתב ולתת להם עיצוב אסתטי – זה סיפוק עצום, ובמובן הזה אפילו שיר עצוב נכתב בתחושה של אושר, שיש בה מרפא וחיוק. אבל המטרה בכתיבת שיר שונה מאוד מהמטרה של מי שהולך לתרפיסט: המטופל מבקש לפרוק את קשייו על כתפו של התרפיסט ולקבל ממנו הדרכה איך לחיות טוב יותר. אני רוצה לשתף את הקורא שלי גם בתובנה שתעזור לו להבין יותר את עצמו ולכן לחיות טוב יותר. משורר טוב הוא בעיניי גם מטפל, מדריך, מנהיג רוחני, ולא רק מטפל. הוא משתף את הקורא לא רק בעובדות אלא גם בפרספקטיבה מסוימת עליהן, בעמדה שמאירה אותן באופן לא צפוי. זה חשוב מאוד, כי החיים תלויים לא רק במה שקורה, אלא גם באופן שהאדם מתייחס למה שקרה לו. עכשיו: האם המטופל מתעניין בחיים של המטפל? האם התלמיד מתעניין בחיים של המורה? זה אפשרי, אבל זה לא מה שיקדם את התהליך הטיפולי. כדי להבין את השיר צריך להתחיל בהתבוננות פנימה, בניסיון למצוא שם את ההדד למה שנכתב בשיר, ובשאלות כמו: למה לא אני כתבתי את השיר הזה? למה זה עבד עליי כל כך חזק? האם יש לי חשק לקרוא את השיר הזה באוזני מישו שאני אוהבת? איך הוא הצליח לכתוב את זה כל כך יפה? מה מיוחד בסגנון הכתיבה שלו?

משה: למרות כל זה אני רציתי בתחילה לכתוב עלייך ספר כאשר השירים משמשים בסיס וחומר גלם לכתיבת תולדות חיך.

חמוטל: משה, לדעתי זאת טעות ענקית לחשוב שיצירת ספרות יכולה לשמש בסיס מספיק לכתיבת ביוגרפיה של סופר.

משה, אני מבין. אבל בכל זאת, בואי תספרי על חייך, ונראה איך זה מתקשר לשירים.

חמוטל: בסדר, ואחרי שאני אספר לך על חיי נבדוק אם ואיך זה עוזר להבין את השיר.

משה: מי רוצה להבין את השיר? אני רוצה להכיר ולהבין את חייך מתוך השירים. למשל, השיר "זיכרון ילדות" (**השתוות**, עמ' 228) על השפה הסודית "קאָשָׁה מאָשָׁה" שהילדה מציעה לחברתה לדבר לפני השנה בבית הילדים בקיבוץ, אבל חברתה לא עונה לה, כי היא טרודה בגעגועים לאביה שגויס לבריגדה – השיר הזה מגיש לקורא קטע מהוויי התקופה וגם עדות על חייך.

חמוטל: כן, באמת בשיר הזה רציתי לתעד את מציאות החיים של ילדתי בקיבוץ, אבל לא רק את ילדתי שלי. וגם חשובה בשיר היחסיות של המצוקות, שלי ושל חברתי: לכל אחת יש צרות משלה, לה יש צרה יותר גדולה משלי, אבל ילדות קטנות לא מסוגלות להבין את זה. ומי אמר לך שכל מה שכתוב בשיר הזה נכון? איך אני יכולה לדעת על מה חשבה חברתי? הרי זה הכול המצאה שלי עם מטרה מסוימת! והמטרה היא... טוב, כאן אני מתקשה, אבל בלי ספק המטרה היא לא רק לתת עדות על חיי. אולי לגלות איזו שהיא אמת. לא אמת עובדתית. אבל אני מסכימה לספר לך אפילו בהרחבה על חיי, ובוא נראה מה יוצא לנו מזה.

משה: רגע, את רוצה להגיד לי שכל הפרטים שסיפרת על עצמך בשירייך לא נכונים, הם המצאה מן האוויר?

חמוטל: לא אמרתי את זה. יש בשירים, יחד עם פרטים מומצאים, גם הרבה על מה שפן התרחש, וזה מפני שחשוב לי ליצור רושם של מהימנות. אפקט רגשי אינו אפשרי בלי הרושם הזה. אז אני בונה את השיר גם על פרטים מזיכרונותיי וגם על פרטים ריאליסטיים-לכאורה שאני ממצאה, ולפעמים אני מצרפת יחד לסיטואציה אחת פרטים שקרו בזמנים ובמקומות שונים, בדיוק כמו שסופר פרוזה עושה.

משה: אם כן, למה את מצפה מהקורא – שהוא יאמין לך, או שיתפוס אותך ממצאה זיכרונות סרק?

חמוטל: אני מקווה, מתפללת, שהוא ימצא את עצמו בשיר שלי, שהשיר יטלטל אותו או ירגש אותו קצת, שהוא יגיד: כמה חבל שלא אני כתבתי את השיר הזה.

משה: הרי אנחנו מדברים על עדות חייך בשירים.

חמוטל: למה לי להעיד על חיי בשירים, ולא בצורה תיעודית ברורה ומסודרת? ולמה דווקא חיי ראויים לעדות?

משה: אני מתפלא עלייך: אנו לא אוספים כאן עכשיו תיעוד, אלא בודקים את שירתך. שירתך היא מבחינתי קודם כול עדות על חייך. מתוך שיריך נבנית אצלי דמות מסוימת. האם זאת לא דמות אמיתית?

חמוטל: מי יודע מה זה בכלל הדמות האמתית שלנו? הרי גם בחיים אנחנו לא חושפים את כל מה שיש בנו. גם כשאספר לך על חיי זה יהיה סלקטיבי ומנקודת מבטי שלי! מישהו אחר יכול היה לספר עליי אחרת לגמרי. עובדה שביוגרפים מגלים לפעמים אצל מושאיהם תכונות שלא באו לידי ביטוי בשירתם. האם כשאתה קורא את שיר השירים אתה יכול לבנות את דמותו האותנטית של המשורר שכתב את היצירה? האם אתה קורא את שיר השירים או את מזמורי תהילים כדי להכיר את דמותו של מי שכתב את זה? אני מסכימה שבסופו של דבר קריאה יוצרת שיחה עם קול של מישהו שכתב את הדברים. והשיחה הזאת מעניקה משהו נפלא לקורא. אבל המשהו הזה הוא לא בדיוק תולדות חייו ותיאור אישיותו של הכותב.

משה: הרחקת לכת! הספרות העתיקה אינה מבוססת על גילוי עצמי. בספרות בת זמננו הסופר מוכן להיחשף יותר.

חמוטל: אני יודעת. ולכן אני משתדלת ליצור אצל הקורא אשליה של חשיפה. בוא נפסיק להתווכח. אני אספר לך על חיי באופן הרבה יותר ברור ומלא משעושים זאת השירים, ובוא נראה מה יוצא לנו מזה.

משה: בסדר.

זיכרונות ילדות ראשונים

משה: מה הזיכרון הראשון ביותר שיש לך מהעולם?

חמוטל: נחמד שאתה אומר "מהעולם". זאת כבר גישה של משורר. הזיכרונות הראשונים שלי הם ממושב תל-עדשים, לשם עברנו כשהייתי בת שנתיים. לך יש זיכרונות מגיל שנתיים-שלוש?

משה: יש! אני זוכר שאמי ואבי לקחו אותי לביקור אצל סבא. סבי נפטר בינואר 1933, ואני נולדתי בדצמבר 1931, אם כן הייתי כבן שנה ומשהו. אני זוכר שברגליים לא הכי יציבות דידיתי אל סבי שישב במטבח, שהיה בקדמת הדירה, כי הוריי רצו להראות לו שאני כבר מסוגל ללכת. אני זוכר שפרצתי בבכי, תוך כדי ההליכה, שהייתה קשה לי.

חמוטל: האם המצב הזה ממשיך ללוות אותך כל החיים?

משה: אני לא מתחבר למה שאת שואלת כאן. זיכרון אחר מאותו זמן הוא שם חביבה חסר כל משמעות שסבי המציא לי, הוא קרא לי פוּצְלָה. רק הוא קרא לי כך.

חמוטל: שאלתי כי לי יש – אני מאמינה שלכל אחד יש – חוויות שממשיכות ללוות אותי, או שהן צפות בזיכרוני לאחר זמן רב, והן יותר מסתם זיכרון: הן איכשהו מייצגות ואפילו מסבירות משהו קבוע, כללי, בי בכלל ואולי גם בבני אדם אחרים. מחוויות כאלה – כשאני רואה אותן ממרחק זמן, בפרספקטיבה – אני נוטה לעשות שיר. גם סיפור. לא מספיק שזה יהיה משעשע או מזעזע, זה צריך להיות גם איכשהו משמעותי. למשל, בשיר "עלה מפלס הכינרת" תיארתי איך אני הולכת ברגליים לא יציבות על חלוקי האבנים על חוף הכינרת במילים "חלוקי אבנים חלקות וקשות/ עדיין מכשילות את כפות רגלי/ המגששות למצוא יציבות" (השתוות, עמ' 206). כי באמת הגישוש אחר יציבות מלווה אותי כל החיים. האם אתה ממשיך להרגיש ששם החביבה הזה, פוּצְלָה, ממשיך

ללוות אותך? שחלק ממך נשאר עד היום בוצ'לה? היית רוצה שמישהו יקרא לך כיום בשם הזה?

משה: לא. שם החיבה הזה היה נחמד לשעתו. אבל הוא אינו קרוב אליי כלל כיום. זה שם ביידיש שהתאים לסבא, אבל לי לא היה קשר נפשי אליו אחר כך.

חמוטל: טוב. אז, כאמור, המקום הראשון שאני זוכרת הוא תל עדשים. גרנו שם רק שנה אחת. אני נולדתי בתל-יוסף, ולפני תל עדשים גרנו גם בבית אלפא ובכפר יחזקאל, אבל משם אני זוכרת דבר. הוריי גרו לפני כן גם באיילת השחר. יש לי תצלומים מתל יוסף, בית אלפא וכפר יחזקאל, אבל לא מתל עדשים, כי הקיבוץ היה דואג להביא צלם לילדים, אבל במושב אנשים לא הצטלמו ללא צורך.

משה: מדוע החילופים התכופים האלו של מקומות מגורים?

חמוטל: אף פעם לא קיבלתי הסברים מהוריי. אני חושבת שילדים בני דורי גדלו בלי הסברים. לכאורה התשובה היא שאבי היה מורה, ועברנו לכל מקום שבו הוא קיבל עבודה. אבל בעצם יש לי חשש (או אולי עליי להתגאות בזה) שהוריי, ובעיקר אמי, לא הסתדרו עם חיי הקיבוץ, ולא התקבלו כחברי קיבוץ. יש סיפורים המעידים על כך. למשל, באיילת השחר, לשם הם הגיעו לאחר עלייתם, הייתה מגפת חצבת או אולי נגיף, וגם אחי חלה בה. אמי הייתה גננת, ולכן הודיעו לה שלא תוכל להיפגש עם בנה מחשש שתדביק את ילדי הגן במשך שישה שבועות, זה היה זמן המחלה. היא לא הסכימה, ונוצר סכסוך איום ונורא בינה ובין הקיבוץ, שהגיע לאספת החברים. היא לא הייתה טיפוס שמקבל תכתיבים.

יש להוסיף ולומר, שעד לקבלת אדם כחבר קיבוץ הוא היה חייב בתקופת מועמדות, לפעמים של עד שלוש שנים, ורק החלטת רוב בישיבת החברים הייתה מאשרת או דוחה את החברות שלו. כל חברי הקיבוץ בחנו את ההתנהגות של האדם לפני שקיבלו אותו להיות חבר. הוריי לא הגיעו במסגרת קבוצה, והיו אנשים לא קלים, במיוחד אמי, אולי לכן היה להם קשה להתקבל. אולי פשוט זרקו אותם מקיבוץ לקיבוץ.

משה: לי יש רק שני תצלומים מילדותי. אין לי עם אמי כלל. אם את לוחצת ושואלת – היא נרצחה בתאי הגזים באושוויץ כשאני הייתי בן שתים-עשרה וחצי. תצלום אחד ויחיד היה לי עם אבי, וגם הוא אבד. אבי

היה מוכר נעליים בשוק בבודפשט. בתצלום הוא מחזיק אותי בזרועותיו, אני בן חודשיים-שלושה. הוא יושב על כיסא ואני בבגדים לבנים.

התצלום השני הוא ממקום נופש, שם בילתה סבתי. אני זוכר שהתחשק לי לשבת ליד הפסנתר שהיה שם, והקשתי על הקלידים בשורה. התיישבו לידי ושאלו איפה למדתי לנגן.

יש לי גם תצלום של סבתי יושבת לבושה במיטב מחלצותיה, ואני כבן ארבע או חמש, נשען על ברכיה. ברקע התצלום מופיעה נערה, איני יודע מי היא, אך אני זוכר אותה, סוגרת מאחורינו את שער העץ של הגן. באותה תמונה מופיע גם דודי, אחיו של אבי.

מימין: סבתו של משה גנן היושב על ברכי דודו, אחי אביו

במרכז התמונה: אמו של משה גנן, חובשת כובע לבן

יש לי גם תצלום אחד של אמי. הנה היא כאן, בכובע הלבן. התמונה הזאת צולמה לרגל נישואי הבת של דודה סרנה – היא עומדת בתמונה בלבוש שחור ובעניבה לבנה. בעלה, הדוד שמעון, הוא הגבר לשמאלה בתמונה. דודה סרנה הייתה דודתה של אמי. אצלם השתתפנו בסדר פסח מדי שנה, ואצלה שמעתי לראשונה על האפיקומן.

אמי מעולם לא ביקרה בבית הכנסת, לא קיימה מצוות, ואף על פי כן היא הייתה, לדעתי, דתייה. במה זה ניכר? בשתי אפיזודות: פעם הסבירה לי, כי האלוהים רואה לכל מעשינו. כל כמה שלא נסתתר – ולו בחדרי חדרים, לא רואים ולא נראים – הוא רואה אותנו. ההסבר הזה הפך אותי באמת לדתי. הדבר האחר ששכנע אותי להיות דתי היה שהיא הפכה אותי למאמין בבני אדם. פעם עברנו ליד אדם ברחוב שבירך אותה לשלום, והיא בירכה אותו בחזרה. 'מי זה?' שאלתי, והיא ענתה: 'אינני יודעת, אבל אם מישו אומר לך שלום, השיבהו שלום.'

הדוד שמעון היה בעל בית דפוס. קיבלתי ממנו מתנה: ספר על האינדיאנים. הוא הדפיס לי, לבקשתי, כרטיס ביקור עם שמי ועם מקצועי. האות הראשונה של כל מילה הייתה "מ": "משה, משורר מתחיל" (בהונגרית אלה היו שלוש מילים שמתחילות בק'), תרגמתי את זה). חוה'לה, בת דודתי האהובה, איננה בתמונה. אתה השתעשעתי במתן תנועה חופשית לעטיפות של מיניונים, כך קראו בהונגריה לעוגיות שוקולד זעירות. יצאנו לפרוודור של הקומה הרביעית, עמדנו ליד המעקה ואת העטיפות השלכנו שיצנחו בריקוד עדין למטה. מלמטה צעקו עלינו שלא נלכלך. פלא שתמונות אחדות נשמרו אצלי. את זאת הגנבתי מהאנגלים בעת העלייה, היא הייתה תפורה אל תוך דש מעילי.

גן הילדים בכפר יחזקאל. חמוטל – בשורה הראשונה, שלישיית משמאל

חמוטל: לי יש תצלום של גן-הילדים בכפר יחזקאל (הגננת היא אמי), שבו אני מפנה עורף לצלם. הייתי בת שנתיים וקצת. אני זוכרת במעומעם את הסירוב העקבי שלי (גם בשנים הבאות) לחייך אל הצלם ללא סיבה נראית לעין. עם השנים למדתי לחייך כשאני מצטלמת, אבל עד היום קשה לי לחייך באופן מלאכותי, לשם נימוס. גם הדחף להפנות את הגב, לסרב, לא ללכת עם העדר למקום שלא נראה לי, ממשיך ללוות אותי. התצלום הזה הופיע בעיתון **הארץ** בכתבה שהתפרסמה שם בעקבות הופעת ספר שיריי **הלא**. הוא משך את תשומת לבו של נירית לביא-קוצ'יק, מטפלת בשיטת הפוטותרפיה (טיפול בעזרת ניתוח תצלומים), והיא השתמשה בו במשך שנים בסדנאות ובהרצאות שונות בלי להכיר

אותי. לפני נסיעתה לקונגרס בחו"ל היא איתרה אותי, וביקשה את רשותי להשתמש בתצלום. נתתי לה את הרשות, ושלחתי לה גם שיר בשם "תמונת מחזור", שכתבתי בעקבות התצלום הזה. בינתיים גנזתי אותו, כי הוא לא נראה לי ראוי לדפוס.

משה: אולי לצורך השיחה שלנו תביאי כאן את השיר הגנוז הזה?

חמוטל: בסדר. נורית לביא-קוצ'יק הביאה את התצלום ואת השיר במאמר שכתבה ב**בטאון משפחתי**, ביטאון האגודה לטיפול במשפחה (גיליון 43, דצמבר 2003). הנה הוא:

איפה אני בתמונה של הגן?
אני ערף גזוז.
אני לא.

אני ברגז עם הצלם ועם כלם.
אני בצמצום
מהבזק האור הרע.

זה הצלום של לא
הבראשית שלי.

אני לא משחקת במשחק שלכם
אני לא מחזיקת לצלם שלכם
אני לא שיקת לכם ולא

לפונפוני הדבדבנים המענבים
על שמלת הקטיפה המקיטת
שרוצים למצא חן ולעורר קנאה
בכל חברות הקבוץ הבזויות
בעיני אמי.

משה: ומאז התפייסת כבר עם העולם?

חמוטל: לא ממש. עדיין הרבה דברים גורמים לי לרצות להפנות עורף לעולם, אבל מתוך תבונה אני לא עושה זאת, ואפילו מחייכת.

משה: מה באמת מוסיף להרגיז אותך בעולם?

חמוטל: המון המון דברים: ראוותנות, פחדנות, טמטום, צביעות, חמדנות קטנונית, שתלטנות, רמאות, חשדנות מיותרת, גסות, המוניות, עקשנות, עצלנות, רשלנות, חוצפה, צדקנות; סגידה לציונים, לפרסים, לתואר, למעמד ולכל צורה אחרת של הצלחה חיצונית; התנערות מאחריות והאשמה אוטומטית של המערכת השלטונית או של קבוצות חברתיות (מצד מי שבעצמו עושה עוול ואינו מרגיש); עשיית רווחים מקשרים חברתיים או משפחתיים, עלבון או מחלה מניפולטיביים, קרפנות, נקמנות. אני מבינה שזה טבע האדם, אני יודעת שגם בי יש משהו מרוב הדברים האלה. יש לי כוח ספיגה לא רע, אבל לפעמים טוב להתנתק מן העולם. כיום אני משתדלת להתמקד בגילויים של יופי, נדיבות, חמלה, אצילות, עדינות, ענווה, פיקחות, סובלנות, חוש הומור - ולהישטף בהכרת תודה מענגת. כדי להרגיש הכרת תודה יש צורך בפרספקטיבה, שילדים קטנים או מבוגרים ילדותיים אינם מסוגלים לה. גם חשיבה ופעולה בקצב אטי מדי מעצבנים אותי. לקח לי זמן להבין שהקצב המהיר שלי מעצבן אחרים.

את השיר כתבתי, כי נדמה היה לי שהתנועה הזאת של הפניית גב לצלם, הסירוב לחייך באופן מלאכותי, זה משהו שהמשיך להתקיים בתוך-תוכי כל ימי חיי. למשל, אני מסרבת כבר שנים רבות להשתמש בטלפון נייד (אלא במקרי חירום ממש). כשאני אומרת שאין לי טלפון נייד (ולכן גם אי אפשר לסמס לי), אנשים מגיבים כמעט בעלבון, כאילו אני חסרת נימוס או חסרת תרבות, אבל אני פשוט לא מוכנה להיות זמינה ללא הרף, וגם אני רוצה לתת מספר טלפון נייד ולהחזיק אותו סגור, כמו שעושים אנשים רבים. זה עמוק יותר: בילדותי ושנים רבות אחר כך היה בתוכי משהו שאומר "לא" לכול – לעולם, לחיים.

משה: לאחד מספרי השירה שלך קראת בשם **הלא** (1998).

חמוטל: נכון. הוא כולל שירים שנכתבו בשנים קשות מאוד בחיי. השיר הראשון בספר נקרא בשם הזה, **הלא**, והוא מתאר את הגיהינום הפנימי הזה של ה"לא", כשהכול הכול מרגיש מגעיל עד מוות. אני חושבת שזה השיר היחיד שלי שבו נתתי ביטוי למשיכה שלי אל הדקדנס. הוא גם כתוב בסגנון התואם, מתוחכם ולא קל להבנה. הספר כולו בנוי כמהלך הדרגתי מה"לא" אל ה"כן", מהסירוב אל ההתפייסות, תהליך שעברתי עם ההזדקנות.

זיכרונות מגיל שנתיים

משה: המשיכי לספר על זיכרונות ילדות ראשונים.

חמוטל: בתל עדשים ישנתי פתאום בחדר אחד עם הוריי ואחי, אחרי שהתרגלתי כבר ללינה משותפת. המיטה הייתה אותה מיטה של בית ילדים בקיבוץ, בעלת סורגי ברזל צבועים בצבע שמן לבן. אני זוכרת את המגע הקר של סורגי המיטה, את הסדין המכובס והמחוספס, את המזרון הקשה, הממולא עשבים יבשים. באותה שנה אמי נותחה – היא סבלה מצניחת רחם – ולא יכלה להרים שום דבר, גם לא לשאת אותי על זרועותיה. כדי להיכנס למיטה ולצאת ממנה היה עליי להיעזר בכיסא ללא מסעד שעמד לידה. לכיסא הזה קראו "טבוריט", ברוסית.

הרגשתי בודדה מאוד במיטה הזאת. הזכרתי את המיטה הזאת בשיר שקראתי לו "שורשים". מה שהניע אותי לכתוב אותו היה התקף תודעה פתאומית של מורשת החרדה וההתכוננות התמידית לאסון, שמאחסנת אצלי - אצלנו - במין פריזר פנימי, ועוברת בירושה מדור לדור, גם למי שנולד בארץ להורים מוכי חרדה, כמו מחלה גנטית שמתפרצת בגיל מסוים. זה העציב אותי, כמובן, להבין שהחרדה שלי היא גנטית, ושום דבר לא ימחק אותה לגמרי, ואני אעביר אותה גם לילדיי.

אותה חרדה שְׁהִיְתָה חֲמוּצָה וְחֲנִיטָה וְנִחוּשָׁה
וְחִדְלָה לְהִתְרוֹצֵץ בְּתַצְלוּמִים מְגִשְׁמִים וְהִדּוּקֵי לָסֵת
הַנִּדְחָקִים נְבוֹכִים מְאֹד הַשָּׁמֶשׁ וְשׁוֹאֵפִים לְדָמָם
וְלִהְיוֹת בְּשׁוּלִים הַמְזֻהָבִים שֶׁל זָכְרוֹן
מְחִיךְ וְסוֹלֵחַ אֶל מְרַחֲקִים שֶׁמַּעֲבֵר לְנִקְרוֹת
הֵנָּה

מִבֵּין

קִפְלִי

סֵדִין

יוֹצֵאת

כְּמוֹ צִלִּים קִימִים גַּם בְּשֶׁמֶשׁ הַמַּחְוִירָה וְנֶאֱטָמָה
לְצִפִּירוֹת עוֹלוֹת וּמִתְפַּתְלוֹת כְּמוֹ צִלִּים
סָבִיב מִטּוֹת הַכְּרִזָּל הַצְבוּעַ שֶׁל יְלֻדוֹתֵנוּ וּמִשְׁגִּשְׁגוֹת לֶהֱנֹן
שְׁאֵגוֹת שֶׁל כָּפָר שְׁפוּלָה וּמִתְפַּלֶּשֶׁת
בְּדָם לְחֵיכָה הַשְּׁרוּטוֹת, שְׁאֵגוֹת זָרוֹת
וְקוֹרְצוֹת, כְּמוֹ שֶׁמֶן מִשְׁפָּחָה מְלֻכָּנִי הַנְּשׁוּאִין
שְׁאֵגוֹת אֲרוּזוֹת שְׁקָפָאוּ

וְהֵן מוֹכְנוֹת (מתנות קופצות, עמ' 10)

משה: אני לא מבין שום דבר.

חמוטל: זה שיר על "אותה חרדה", החרדה של משפחותינו בגולה, שהופכת לצפירה מחרידה ולשאגות שכול כאן בארץ. הרגשתי שהוא קשה מדי, לכן לא כינסתי אותו בהשתוות.

בתל עדשים גרנו בשכירות בצריף בן חדר אחד, עם רצפה מקרשים לא מהוקצעים. אני זוכרת את הדקירות של שבבי העץ בכפות רגליי היחפות. קירות הצריף היו מצופים מבפנים ומבחוץ ביריעות נייר זפת שחור מחוספס, שקראו לו "טול", זה היה חומר מבודד. הציפוי הזה התיישן והתקלף מהקירות, גם מבחוץ וגם מבפנים. כשלא היה לי מה לעשות הייתי ממשיכה ומקלפת אותו מהקירות הפנימיים. על הקירות האלה לא הייתה תלויה שום תמונה, עד כמה שאני זוכרת. אריחים שבורים של מדרכה הובילו מדלת הצריף אל שער ברזל חלוד. משני צדיו של השער היו שיחי הרדוף עקשנים, לא זקוקים להשקיה, פורחים תמיד בוורוד, בעלי ריח עז, מקסים ומבחיל.

משה: נדמה לי שהזיכרון הזה נרשם בשיר שלך, "אנרגיות של מהגרים".

חמוטל: כן, כתבתי אותו בשנות השמונים המוקדמות. השתמשתי בשיח ההרדוף כמטפורה, בניסיון לתאר את הרגשתי המסובכת כלפי שינויי

תרבות ומנטליות שהתרחשו בארץ מאז ילדותי. בסביבת ההתיישבות העובדת שבה גדלתי אחת ממילות הגנאי החמורות ביותר הייתה: "פְּרִזִּיט", "טפיל". אנשים עבדו קשה מאוד, בנחישות, בכל מצב, תבעו מעצמם להתאמץ למעלה מיכולתם, להתנדב בלי חשבון, ויחד עם זה השתדלו לא לוותר על חיי תרבות, על רומנטיקה ועל עדינות. אני חושבת שזה היה אחד משורשי אי-ההבנה בין ה"וותיקים" (איזה ותק כבר היה להם?) עם חלק מהעולים שהגיעו לארץ לאחר קום המדינה.

אַנְרָגִיּוֹת שֶׁל מְהַגְרִים הָיוּ לָנוּ.
שָׁמְנוּ נִקְדָּה. הוֹסַפְנוּ עוֹ.
קִבְרָנוּ נְחָשִׁים מִתְעַרְפָּלִים.
עָכְשׁוּ אַנְרָגִיּוֹת מִזֶּן אַחֵר מְשׁוּטָטוֹת בְּשָׁטח.
לֹא, לֹא זֶן שֶׁל טְפִילִים, לֹא תַרְנֻגּוּלִים צְבֻעֻנְיִים.
לֵיד הַצָּרִיף הַמְכֻסֶּה נִיר זָפֶת שְׁחֹר שֶׁל יְלָדוֹתֵי
פּוֹרֵחַ בְּנֹרֵד מִזְעֵזֵעַ
הַרְדּוּף הַנֶּחָלִים, שֶׁבְּתַמִּימוֹת שֶׁתִּלְנוּ לְהִיּוֹת עֵץ נוֹי
מִפִּיץ בְּשָׁמִים עֲזִים וּמִסְחָרֵר אֶת רֹאשֵׁיהֶן שֶׁל הַכְּנִימוֹת
הַמְתַּעֲלָפוֹת מִעֲנָג. מִכְחִישׁ
אֶת קִיּוּמוֹ הַמְזֻזֵּף שֶׁל הַלֵּילִךְ בְּאַדְמָה הַמְקוֹמִית
בּוֹעֵר בְּתַאֲוָה רַעֲנָנָה, בִּיתִית. (מתנות קופצות, עמ' 7)

חמוטל: האם היית מתבסס על השיר הזה או משתמש בו כדי לכתוב את הביוגרפיה שלי?

משה: ביוגרפיה מורכבת מהרבה פרטים, לעתים גם לא רלוונטיים לכאורה, אבל מהרבה פרטים קטנים מתקבל הסך הכול. כשקראתי לראשונה את השיר הזה נתקלתי בביטוי לא ברור (את יודעת שמלכתחילה חיפשתי דברים לא מובנים בשיריך). למשל, מה זה "הוספנו עז?" עם קריאת הביוגרפיה שלך התברר לי שלכל בני המושב הייתה עז, ולכם לא.

חמוטל: טעות. המילים "הוספנו עז" מבוססות על האמרה "עוד דונם ועוד עז", שהייתה סיסמה ציונית מוכרת בסביבה שלנו, והיו משתמשים בה כדי לומר שצריך להשיג מטרות בהדרגה, בסבלנות, לא ב"זבנג וגמרנו". מבחינתי זה לב הציונות. כדי להבין את זה נחוץ להכיר את כל התרבות שבה גדלתי, לא את תולדות חיי. תחקיר ארכיוני לא מספיק כדי להכיר תרבות שלמה. משורר צריך להיזהר מדברים כאלה, כמו בכלל מפרטים שהקורא לא יכיר. קוראים לזה neck riddles, זה כמו חידות שמשון, שרק החד אותן יודע את פתרונן. מלכים באירופה היו נפטרים בצורה כזאת מאויבים: היו מציגים חידת שמשון, שרק הפותר אותה יינצל מעריפת ראשו. דן פגיס סיפר לי על כך, הוא עסק בשירי חידה בימי הביניים.

משה: יש לך עוד זיכרונות מתל עדשים, מגיל שנתיים?

חמוטל: הצריך שגרנו בו עמד בחצר ביתה של משפחת נתנזון, והיה שייך להם. למשפחת נתנזון היו מטעי תפוחי עץ, פרי אירופי נדיר בארץ-ישראל של אותם ימים, אז גדלו כאן תפוזים, ענבים, תאנים ואבטיחים. בסוף הקיץ היו קוטפים את תפוחי העץ, ובחורף מאחסנים אותם בארגזי עץ של "תנובה" מתחת למיטות. מקררים חשמליים לא היו עדיין, ואפילו לא מקרר עם קרח. בקיץ היו שומרים את המצרכים ב"ארון אוויר", מדפים ליד קיר מכוסה בתריס שסיפק אוורור. אני אהבתי להיכנס מתחת למיטה, למקום האחסון של תפוחי העץ, ולהריח את תפוחי העץ והאבק. הייתי רובצת שם זמן רב ומדמיינת שכולם מחפשים אותי, וכשלא חיפשו הרגשתי שאני נעלמת בכלל.

משה: את הזיכרון הזה רשמת בשיר די טרי:

זָכְרוֹן

שֶׁם נֶעְלַמְתִּי לָהֶם.

שֶׁם נִבְלַעְתִּי בְּלֹא הַקָּרִיר.

מִתַּחַת לְמִטַּת הַבְּרֹזָל שֶׁל הוֹרִי

עַל רֶצֶפַת הַקְּרָשִׁים הַמְּגֻרָדִת

חֲדָלְתִּי לְהִיּוֹת, נֶעְצַמְתִּי, רַק

נִיחוּחַ תַּפּוּחִים חֲמֻצִּים בְּתֵלְתִי אֶבֶק -

שֶׁם שָׁרִיתִי עִם אֶרְגִּזֵּי הַפָּרִי,

שְׁרוּעָה בַּמָּקוֹם שֶׁהִטְרִיזָה נְשִׁמָּרָת לְתַמִּיד -
שֵׁם נְשִׁמָּתִי אֶת הַהֶעָדָר הַמְתוֹק.
שֵׁם שְׁתַּקְתִּי אֶת לִבִּי מִדָּפֶק.

מִי נִחְסָר? מִי נִסְעָר?
מִי מְנַחֵשׁ-מְגַשֵּׁשׁ בְּדֶהְרָה
אֶת קִיּוּמִי הַנִּסְתָּר?

מֶה רַב הַתְמַהוֹן!
בְּזַחֲלָה עַל אֲרָבַע
הוֹלֵדָתִי אֶת עֶצְמִי אֶל הוֹרִי
שֶׁלֹּא חָפְשׁוֹ אוֹתִי בְּכָל־
הַרְמָתִי אֶת הָרֹאשׁ
וְהִיִּיתִי אֶת אֲשֶׁר הָיִיתִי.
בְּמַעַט בַּת שְׁלֹשׁ.

(שְׂרִיקָה, עמ' 22)

מִשָּׁה: בְּעִינֵי רֵאוּיָה לְצִיּוֹן כֵּאֵן הַנוֹכְחוֹת שֶׁל הַמוֹדְעוֹת הָעֲצֻמִּית וְהִיכּוֹלֶת –
בְּדִיעֶבֶד – לִסְפֹּר אֶת הַחוּוִיָּה בְּרִצִּיפוֹת וּבִאֹפֶן לּוּגִי. כֵּךְ בַּת הַשְּׁלוֹשׁ רֵאתָה
וְחוּוִיתָה אֶת הַחוּוִיָּה, בִּאֹפֶן שֶׁהַתְּפִיסָה הַמֵּאוּחֶרֶת יִכְלֶה לִבְטָאָהּ. בְּדִיעֶבֶד,
הַיִּזְכְּרוּיּוֹת אֵלֶּה נִרְשָׁמוֹת בַּשִּׁיר, וּמֵהוּוֹת, בִּינָן לְבִינָן, מַעֲיֵן יוֹמָן שֶׁבּוֹ אֶת
מִדּוּחַת עַל חֵייד, מַעֲלָה קוּוִי זִיכְרוֹן וּמִסְכֶּמֶת לַעֲצֻמָּךְ פְּרָקִי חַיִּים.

חֲמוּטָל: נִכּוֹן, יִלְדָה בַּת שְׁלוֹשׁ אֵינָה פִּילוֹסוֹפִית, אֲבָל דּוּקָא בּוֹזֵה הָעֲנִיִּין: בּוֹזֵה
הַיִּיחּוּד. הַיִּלְדָה בַּת הַשְּׁלוֹשׁ מֵרַצָּה אֶת חוּוִיוִּתָּהּ כֵּךְ שֶׁאֵלֶּה נִיתְּנוֹת לְתַרְגוּם
לְשִׁפְתַּי מִבּוֹגְרִים, לְשִׁפְתַּי הַפִּילוֹסוֹפִיָּה, לְשִׁפְתַּי שֶׁבָּה כָּתַב פִּנְחָס שְׂדֵה.

מִשָּׁה: הַשִּׁיר מְדַבֵּר עַל תְּחוּשׁוֹת הַיִּלְדָה, עַל חוּוִיוִּתָּהּ הַמוֹקְדָמוֹת
הַמְשׁוּחָזְרוֹת מִמֶּרְחֶק שְׁנִים. הַיִּלְדָה הִיא הַמְדַּבֵּרֶת, וְהַמְּבֹגֶרֶת מְשַׁחֲזֶרֶת,
מְדַבֵּרֶת עַל. כֵּךְ שְׁלֹפִי עֲדוּתָהּ הִיא חֲדָלָה לִהְיוֹת, וְהִיא נוֹשֶׁמֶת אֶת הַהֶעָדָר
הַמְתוֹק. פִּירוּשׁ הַחוּוִיָּה וּמִשְׁמַעוּתָהּ הֵם כִּי הִיא הִגִּיעָה לְהַכְרָה עֲצֻמִּית.
גִּילָתָה אֶת קִיּוּמָהּ הַבוֹדֵד, הַקּוֹבֵעַ, הַחֲדָד-פַּעֲמִי. זֶה עוֹלָה בְּקִנְיָה אֶחָד עִם

שירו של פנחס שדה "נכספתי היות כאין" (שירים 1947-1970, עמ' 78). מדובר בחוויה בסיסית, שמיסטיקנים מרבים לתאר אותה.

במיסטיקה אי-הקיום הוא מתכונותיו הבסיסיות של האלוהים, שאי-הקיום הוא מעלתו העליונה. האל כולל את כל התכונות האפשריות, שיחד הן מהוות מעין גלגל הצבעים, וכל הצבעים יחד יוצרים את הצבע הלבן. זה קשור באחדות ההפכים, שגם הוא עיקרון חשוב במיסטיקה, אבל העיקר הוא שהאל מרוב קיומו איננו קיים. לכן גם אין לטעון שהאל הוא טוב: הוא כולל בתוכו גם את הרע, וכן ההפך מכל תכונה. אבל הרחקתי לכת. הדברים שכתבתי כרגע הם מיסודות תורתו של ניקולאוס קוזאנוס, מיסטיקן והוגה דעות קתולי מימי הביניים.

חמוטל: כן, זה נכון איכשהו. כל אחד קורא שירה דרך המטען הביוגרפי שלו וההשכלה שלו, זאת כנראה אחת הסיבות לריבוי הפירושים. מבחינתי השיר הזה רוצה לא רק לשחזר את זיכרון הילדות ואת תהליכי התודעה שלי, אלא גם לתאר חוויה מדהימה של היעלמות האני והולדה עצמית שעוברת על בן אדם שעוד לא מלאו לו שלוש, כלומר, זאת חוויה אנושית בראשיתית. היכולת של האדם ללדת את עצמו מחדש נראית לי מופלאה, ראויה להתפעלות.

יש לי עוד זיכרונות מגיל שנתיים: הערצתי את שר'קה נתנזון, נערה כבת חמש-עשרה, שהייתה צועדת בחצר עם שני דליי מתכת עמוסי תפוחי עץ, ומנערת לאחור את שיערה הארוך, וזהוב, שצנח על עיניה. פגשתי את שר'קה לפני כשנה, לאחר שישים וחמש שנים, והיא סיפרה שהייתי ילדה פטפטנית להפליא. לאביה של שר'קה הייתה חנות מכולת, לא רחוק מן הבית, ואני הייתי הולכת לשם כדי להביא לאימא חבילת מרגרינה מ"נון" (כך קיצרתי את שמו, נתנזון). אני זוכרת את המגע הקריר, הנפלא, של עטיפת המרגרינה על פניי ביום קיץ לוהט.

פעם נפלתי על המדרכה השבורה ופצעתי את ברכי. אני זוכרת את המספריים המעוגלים בקצוות, עם שוק אחת מכופפת, שבהם גזרה האחות (שמה היה סופה) תחבושת כדי לחבוש לי את הברך. אני זוכרת איש עם עגלה שמכר בננות (גם זה היה אז פרי אקזוטי בארץ, גידלו בננות רק בעמק הירדן), ואמי קונה לי בננה ומתאוננת, שזה הדבר היחידי שאני מסכימה לאכול. אני זוכרת שאבי עמד ליד גיגית מתכת וכיבס על "קרש כביסה", כי אמי חזרה זה עתה מניחוח ולא יכלה לעשות כלום, גם לא להרים אותי, לכן הייתי מטפסת על כיסא ונכנסת לבדי למיטת הברזל בעלת המעקה שבה ישנתי. אני זוכרת את הוריי רבים בזעף, במרידות,

ואת אחי בן השתים-עשרה בוכה, כשהוא שרוע על בטנו על רצפת העץ.
אינני יודעת אם הם כבר ידעו אז על גורל בני משפחתם שנספו בשואה,
נראה שכן. אולי הם חזרו לקיבוץ כי הבינו שלגדל אותנו בבית פרטי זה
להנשים אותנו באוויר עכור מאוד. כל הזיכרונות הללו לא נכנסו לשום
שיר, אף על פי שהם לא פחות חיים ומדויקים בזיכרוני מהמחבואים
ששיחקתי עם העולם מתחת למיטה.

ילדות כאן ושם

משה: ומה יחסך אל התנועה הקיבוצית ואל חיי הקיבוץ – אז והיום?

חמוטל: מה אני באמת יודעת על הקיבוץ של אז? גדלתי בו רק שנים מעטות, שנות הילדות המוקדמת, שלרוב בני האדם זכורות לטובה, משום שבגיל הזה הם מוקפים ומוצפים באהבה רבה, ומשום שבגיל הזה כל מה שיש נראה כמחויב המציאות. אספר לך קצת על מה שידוע לי על המפגש של הוריי עם הקיבוץ.

הוריי, חניכי השומר הצעיר, עלו לארץ בסוף שנת 1936, כשאחי כבר היה בן שש, וכאן הצטרפו לקיבוץ איילת השחר. מחיפה נסעו לקיבוץ בשיירה, בלוויית צבא וטנקים, בגלל המצב המתוח. באיילת השחר אמי, שסיימה סמינר לגננות בוורשה (יאנוש קורצ'ק היה אחד ממוריה), עבדה בתחילה בגן הירק, ואבי כמורה. ביום הראשון בקיבוץ הוא התקלח במקלחת המשותפת יחד עם תלמידיו, ומתחת למים הזורמים שאל: היכן מונחת הבורית? איזו אלונטית היא שלי? וכך זכה לכינוי "בורית ואלונטית".

לאחר שנה של עבודה בגן הירק אמי החלה לעבוד כגננת בקיבוץ. אבל כאמור, בעקבות הסירוב שלה להימנע מלראות את בנה החולה במחלת ילדים מידבקת (הוא היה אז כבן שבע) הוריי לא התקבלו כחברים. לאחר שלוש שנים הם עברו משם לקיבוץ תל יוסף, שם נולדתי אני. כל שנה הם עברו לקיבוץ אחר. כשהייתי בת שלוש - לקיבוץ בית זרע, שם גרנו שלוש שנים.

משה: יש לך חוויות, זיכרונות מאותה תקופה?

חמוטל: התרוצצנו בקיץ ערומים מתחת למי הממטרות הניתזים על משטחי הדשא הירוקים, המוקפים שדרות של עצי צאלון, שפרשו עלינו מטריות פריחה ענקית, אדומה כאש. ערומים טבלנו במים שזרמו בתעלות ההשקיה

המצופות קירות בטון. ערומים בוססנו בחמר הדביק, הצהבהב, על קרקעית מי הירדן, שאותו אספנו והבאנו לגן-הילדים כדי לכייר ממנו חיות ובובות וקני ציפורים, שבכל אחד מהם שלוש ביצים, לפי השיר של ביאליק. טיילנו יחפים בפרדס האשכוליות הריחני, שהפריד בין בית זרע לדגניה ב', כפות רגלינו מעכו את קליפת האדמה השחורה, הסדוקה והמסתלסלת. היינו מטיילים עם הגגנת פמורד המוביל לירדן, שבחורף היה מכוסה שטיח של כלניות אדומות, לבנות, כחולות, סגולות וורודות. קטפנו מהן עשרות בלי חשבון באותם הימים מלפני היות החברה להגנת הטבע.

ערוץ הירדן ליד הקיבוץ היה צר וזרימת המים חזקה למדי. הבחורים הצעירים היו קושרים כבל מתכת בין שתי הגדות וחוצים את הירדן כשהם תלויים ונאחזים באומָגָה, מוט ברזל כפוף עם ידיהם להחזקה שהיה נתון על גבי כבל המתכת. זה היה מסוכן מאוד, כי מי שנפל נחבט בראשו בסלעים. זה קרה לאחד הבחורים, עולה חדש. הוא לא נהרג, רק נחבט קשות, וכל חברי הקיבוץ היו המומים, מודאגים, דיברו על זה בלי סוף. בל"ג בעומר היו מותחים שני כבלים מעוגלים בין שתי גדות הירדן ומדליקים כתובת אש שהשתרעה מגדה לגדה. בין שתי הגדות היה אי קטן, ועליו צמחו מדי שנה המון נרקיסים. האי הזה היה מופלא מאוד בעיניי. אני חושבת שינקנו דרך כפות הרגליים היחפות ודרך שכבת הבוץ על הנעליים אהבה גדולה לאדמה, לנוף. עבורנו - ילדים שישנו בבית ילדים מיומם הראשון – נוף הארץ היה חיק.

משה: זה מזכיר לי שיר שלך שנקרא "חיק".

הטייל הָיָה מְלֵא אֹר וְשִׁיחֵי חֲרָצִיּוֹת
וְהָאֲדָמָה בְּפֶרֶדֶס הָאֲשְׁכּוּלִיּוֹת הִתְרִישִׁי
הִיָּתָה מְתַקְלָפֶת וּמִתְפָּרֶכֶת וּנְמָסָה
בְּקִעְרַת פְּפוֹת הָרְגָלִים הַיְּחִפּוֹת
וְכָל הַיְּרָקִים מִתְרַפְּקִים עַל הָעֵינִים
וְהָאִוִּיר נָדִיב וְרוֹטֵט בְּשִׁמְשׁ
זָב אֶהָבָה וְחֶלֶב.
עֲשׂוּיִים מְזֻהָב הָיוּ
הַנְּרָקִיסִים שֶׁקֵּטְפָנוּ עַל שְׂפַת הַיְּרֵדָן.
זֶה הָיָה כְּאֶשֶׁר סָבִים וְסִבְתוֹת

הָיוּ רַק תְּמוּנוֹת בְּסִפְרֵיהֶם
 וְהַדּוּדִים הָיוּ פְּלִיטִים.
 כְּמוֹ לִרְבֵּי הַיְלָדִים בְּעוֹלָם
 גַּם לָנוּ הָיוּ אִמָּא וְאָבָא
 בֵּין אֲרֻבַּע לְשִׁבְעַת בְּעָרֵב, בְּשָׁעוֹת שֶׁל הַהוֹרִים
 עַל הַדָּשָׁא, שֵׁם הַגְּדוֹלִים רוֹאִים סְרָטִים וּמַחְלִיטִים
 לְפָנַי שֶׁהֵם אוֹמְרִים לִילָה טוֹב עַל סֵף בֵּית הַיְלָדִים
 וְגִיטָה הַמְטַפֶּלֶת בְּקוֹלָהּ הַמְחַדָּד
 שָׁרָה עַל הַיַּעַר הַקְּרוֹב הַלְכָתִי לִי פְּרָחִים לְקִטָּף
 וְעַל הַקּוֹקְיָה בַּיַּעַר הַרְחוֹק וּנְמוּגָה
 בְּאַפְלָה מְרַחֶפֶת דְּמוּת אֶלְמוּנִית עִם רוֹכָה
 שְׁקוּרָאִים לָהּ שׁוֹמֶרֶת לִילָה, וְהִיא בָּאָה אִם בּוֹכִים.
 רַק הַטִּיּוֹל הִנֵּה חֵיק מְלֵא אוֹר וּפְרָחִים. (הַשְׁתוּוֹת, עמ' 227)

הדמות הזאת שנקראה "שומרת לילה" הייתה לפעמים אישה ולפעמים גבר, אבל תמיד דמות אפלולית בלתי מזוהה, שהייתה מגיעה לאחר עשר דקות עד רבע שעה של בכי רצוף וקולני כדי לברר מה קרה, ובדרך כלל הייתה מצווה לשכב בשקט, מכסה בשמיכה והולכת. הייתה לנו מטפלת בשם גיטה, שתמיד חבשה מטפחת ראש לבנה וסינר לבן. היא הייתה נשארת בבית הילדים לפני השינה, לאחר שההורים הלכו, והייתה שרה לנו שירי ערש. אני זוכרת רק את השיר: "שם בחורש הקרוב – רוב – רוב/ הלכתי לי פרחים לקטוף – טוף – טוף/ ובחורש שקט הס – הס – הס/ רוח קל פנה וגז – גז – גז // נא הגידי לי ציפור – פור – פור / עד כמה שנים אספור – פור – פור/ עד מאה עשרים שנה – נה – נה/ ילדתי הקטנטנה – נה – נה". אהבתי מאוד את השיר הזה.

משה: הרי אמרתי לך ששיריך עוקבים פרט פרט אחר חייך! גם השיר "חיק", שנולד על רקע חוויותיך על שפת הירדן, כולל לא רק חוויות מטיוול על שפת הירדן, אלא גם את המוטיב, החוזר על עצמו בשיריך, של ה"שומרת-לילה", שהייתה לפעמים שומר דווקא, וגם את דמות המטפלת, שנקראת כאן בשמה, ואפילו את מילות השירים שהיא נהגה לשיר לכם.

חמוטל: כן, אבל הכנסתי את מילות השירים לא כדי לתעד את שירי הערש שנהגו לשיר בקיבוצים, אלא כדי לרמוז על המרחק העצום בין העולם שהצטייר בשירי הערש של המבוגרים, עולם אירופי אגדי, ובין המציאות שבה חיינו. למה הדמות של השומרת-לילה נראית לך חשובה?

משה: אני בעצמי שמרתי כך על שנת הילדים כשהייתי בקיבוץ.

חמוטל: נו, אז מה?

משה: שמירת הלילה לא קירבה אותי אל הילדים ולא אל עולם הקיבוץ. כמו שאת מתארת, הייתי דמות אפלה ואנונימית העוברת בחטף בין מיטות הילדים, שמחתי שנפטרת מהמשימה. ה"בוסית" שלי בתפקיד הזה הייתה נְשָקָה, אשתו של צבי גולדפארב, מהדמויות המהוללות של התנועה הציונית בהונגריה. הוא היה לוחם חשוב במחתרת הציונית בהונגריה. היא לא רחשה לי חיבה יתרה, במיוחד לא כשומרת לילה.

חמוטל: יש כאן פער אדיר של נקודות מבט. אתה הגעת לארץ בלי בסיס נפשי, רגשי, להגשמת הציונות. בשבילנו הציונות לא הייתה אידיאולוגיה, היא הייתה עורק ראשי רגשי.

משה: זה לא מדויק. היה בביתנו ספר עם תמונות די ממושטשות שתיארו ציונים רוכבים על גמלים בערבה של ארץ-ישראל. זה היה חלק מספרייתו של דודי שנשארה בבית. הראיתי את הספר הזה לאבי - אני זוכר שהוא ישב על ספסל בבית - וטענתי שזאת הארץ שאלה אני רוצה להגיע. עד כיתה ד' למדתי בבית-ספר נוצרי, שהיו בו שיעורי דת ליהודים אחרי הצהריים. בכיתה ה' עברתי ללמוד ב"גימנסיה העברית".

חמוטל: מה היה עברי בה?

משה: היו שיעורי דת יהודית. למדנו תנ"ך בהברה אשכנזית, וזהו. בשנת 1942 קיבלנו שם חוברות של הקרן הקיימת שכללו מילה לא ברורה "דונם", "דונמים" שהקרן הקיימת קנתה.

חמוטל: מי חילק את החוברות?

משה: אני לא יודע. חילקו את זה בשיעור דת.

חמוטל: ידעתם שזאת אדמה?

משה: לא בבירור. אבל אז החלטתי לעלות ארצה. הוריי לא גילו נטייה רבה להצטרף. יותר מאוחר תליתי בהם את האשמה שלא עלינו לארץ.

חמוטל: יכולתם לעלות בעיצומה של מלחמת העולם השנייה?

משה: בפירוש לא. המשיכי לספר על בית זרע. איזה משחקים היו לכם?

חמוטל: מהמשחקים עם הילדים אני זוכרת רק ארגז חול שהיו מרטיבים אותו ואיך היינו טופחים בידינו על ערמות החול הרטוב, כמו על בטן שמנה, וצוחקים.

בבית זרע היו ערבי שבתות נפלאים, שבהם כל חברי המשק לבשו חולצות לבנות והלכו לחדר האוכל להשתתף בהדלקת הנרות ובארוחת ערב שבת, היה שם ליל פסח קסום – כל חברי הקיבוץ היו יוצאים בשעת השקיעה לשדה חיטה בבגדים לבנים, קוצרים את החיטה הראשונה ומשחזרים את טקס הבאת העומר בבית המקדש (בימים ההם הוא היה נערך למחרת הפסח), ואחר כך היו שרים, והנשים היו רוקדות בשדה בשמלות לבנות. ובשבועות היו מעלים ביכורים, כל ענף וביכוריו, ובסוכות בונים סוכה גדולה ומציגים את פירות האסיף – התמרים, הבננות. באביב היו לוקחים את כל ילדי הגן לראות את גז הצאן בדיר. זה היה מרתק. זאת הייתה היהדות הראשונה שספגתי, חגיגית וקדושה מאוד. זה עוד לא נעלם. ראיתי את זה שוב לאחרונה בקיבוץ הרדוף, שבו גר בני עם כלתי וארבעת ילדיהם.

משה: אני רוצה להביא כאן את השיר שלך, "שְׁעוֹר זְהוּת":

אָנִי מְכָאן. הוֹרֵי נוֹלְדוּ בְּגוֹלָה.

הֵם קָרְאוּ לְמִדְיָנָה יְהוּדִית "גֵּאָלָה".

נוֹלְדָתִי לְעִבְרִית הַמְרַבֶּעֶת, הַזְקוּפָה, הָרַעֲבָה
וְזֹאת הָיְתָה סִבָּה לְגֵאָלָה.

נוֹלְדָתִי בְּקִבּוּץ. הִלְכָתִי יַחְפָּה.

לְטוֹב וּלְמוֹטָב גִּדְלָנוּ יַחַד כְּמוֹ אֲחִים,

הַבָּנוֹת עִם הַבָּנִים, הַשְׁמָחָה עִם הַפְּחָדִים.

לֹא הָיָה שָׁם בֵּית כְּנֻסֶּת,

אָבֵל עָרַב שָׁבֵת הָיָה זְמַן מִיָּחָד:

אחרי מקלחת חמה כלם עד אחד
היו לבושים חלצות לבנות
שהגיעו מגהצות מהמכבסה המשפחה,
ובערב פסח קצרנו את התבואה הקדושה.

החבר שהיה בתפקיד הפהן הגדול שאל: בא השמש?
וכלנו ענינו: בא! הוא שב ושאל: האקצר?
וכלנו ענינו: קצר!
אחר כך התאספנו לחגג את הסדר
והיינו ביחד מאוד. מאוד בקרבה.
לא חשבנו שמה שעשינו היה יהודי.
לא חשבנו שזאת סבה לגאון.

אני מכאן. כאן "שלום" הוא פגישה ופרידה.
רב הנשים מדליקות כאן נרות בערב שבת.
שבוע אחד בשנה קשה להשיג כאן לחם ברב המקומות.
יום אחד בשנה דממה של מדבר משתקת את רב התנועה.
שני ימים בשנה קול הצפירה הוא שפוד של אש
רוצע לכב.

עם לא גדול ולא רב
חי במדינה יהודית
היחידה
אשר נאהב
לשוב ולמוטב

וזאת סבה לגאון

גם עכשו. (שריקה, עמ' 62)

משה: זאת לא החוויה שלי. עם היהדות היה לי קשר רק בחוץ לארץ.
בארץ פניתי עורף לכל מה שנחשב גלותי.

חמוטל: האם מבחינתך "יהודי" ו"גלותי" זה היינו הדך?

משה: מה שהיה גלותי בחו"ל הוא הוא מה שגלותי בעיניי גם בארץ: יהודים עם טלית ושטריימל, לבושי שחור, וכיוצא בזה. מגיל שתים-עשרה וחצי התחנכתי בתנועה הציונית, ואת כל זה השארתי מאחוריי. בתנועה הסבירו לי שאין אלוהים. לא היה קל לקבל זאת בתחילה, אבל בסוף הסתגלתי לרעיון. כל גילוי של דתיות מהסוג הגלותי הפך זר לי. השיר שלך הוא שיר חילוני, חקלאי, שיר טבע, שיר של זהות יהודית חדשה, שאינה עולה בקנה אחד עם הזהות היהודית כפי שהכרתיה בבית הכנסת שבו ביקרתי בילדותי.

חמוטל: בעיניי היהדות אינה מבוססת על צורת לבוש (יהודים בתקופות שונות ובארצות שונות התלבשו בצורות שונות), אלא היא קשר תרבותי היסטורי שיש בו הרבה סממנים של טקס, חג, משפחתיות, וגם אמונות ודעות. בעיניי "יהדות גלותית" זה מנטליות של מיעוט שתמיד מרגיש זר, תמיד פוחד, שהפחד גורם לו להתנהג בצורה לא מכובדת ולהרגיש שהוא צריך להוכיח את עצמו, להתאמץ להצדיק את עצמו וגם לרמות ולהתחנף כדי להתקבל.

בעיניי המטרה העיקרית של הציונות הייתה ונשארה הקיום והמשך הצמיחה של יהדות "נורמלית", כלומר תרבות ככל תרבויות העולם, שמתקיימת בתוך סביבה של רוב, של אנשים שהזהות הלאומית שלהם אינה נראית להם יוצאת דופן או זקוקה להצדקה, עם מערכת חינוך ושפה והיסטוריה וחגים וימי מנוחה משלה. מדינת ישראל יצרה מציאות יהודית נורמלית, גם בשביל אנשים חילוניים. לא רק נורמלית, אלא גם יהודית.

אני חושבת שהקיבוצים ניסו ליצור יהדות חדשה, אחרת, לא גלותית, ועשו את זה בצורה יפה מאוד. הדעה שהקיבוץ והציונות בכלל הפנו עורף ליהדות היא חסרת בסיס. הציונות החילונית ניסתה להקים כאן יהדות שתתאים לתנאים החדשים-ישנים. והרי כל צורות הקיום של היהדות בגולה הסתגלו לתנאים חיצוניים של המדינות שבהם חיו יהודים, כולל טקסים, מנהגים, שירים, מלבושים, ועוד. אז למה שהיהדות בת זמננו לא תסתגל לתנאי חיים חדשים, לא גלותיים? אני חושבת שבמידה מסוימת זה כבר קורה, אם כי לא מספיק.

משה: אדם לבוש שטריימל לא יקבל את דברייך.

חמוטל: אז מה? הוא לא יקבל גם את היהדות של חובש כיפה סרוגה.

משה: על זה יש לי סיפור: דיברתי עם חרדי שאמר שהוא עובר דירה. שאלתי: לשם מה? אמר: אני עובר לשכונה דתית. אמרתי: בדקת בציציות שכניך? אמר: לא, למה לי? כולם כשרים בעיניי. אמרתי: בדקת אם הוא מקיים את כל תרי"ג המצוות? אולי משהו יהיה מוקצה בעינייך.

חמוטל: משה, אני חושבת שקנאות ונוקשות הן לא מנדט של סקטור זה או אחר. יש אנשים ששייכים למחנה הליברלי וכשהם מדברים, שומעים היטב את הנימה הפנטית ביחס למי שאינו כמוהם. ויש אנשים במחנה הימין וגם במחנה הדתי (אלה אינם מחנות זהים, כפי שאתה יודע) שהם מאוד פתוחים, רחבי אופקים ויצירתיים. ויש הכול באמצע בשני המחנות. אחד מגיבורי הסופר היהודי-רוסי איסאק באבל חולם לייסד את ה"אינטרנציונל של האנשים הטובים". אבל מה לעשות, הם תמיד מפוזרים בין כל המחנות.

בית הילדים בקיבוץ

משה: אולי תספרי כמה אנקדוטות מבית הילדים?

חמוטל: בית זרע הוא קיבוץ השוכן על גבעה שלמרגלותיה זורם הירדן. מאוד חם שם בקיץ. פעם נכנסתי לחדר האוכל ביום קיץ, וראיתי אנשים יושבים ואוכלים מרק, והזיעה נוטפת מאפם אל הצלחת. באותם הימים לא היו מזגנים ואפילו מאווררים לא היו. מדי קיץ ילדים רבים היו מתמלאים פצעים, בגלל הזיעה ועקיצות היתושים. אני זוכרת את ברכיי ומרפקיי מרוחים במשחה שחורה שקראו לה "איכטיוול" וחבושים בתחבושות, שהיה צריך להחליף מדי ימים אחדים.

את הזיכרון הזה העלית בשיר "בובתי העירונית":

"אהובה" קראתי לבבתי הראשונה, העירונית.
השגתי אותה בשכיבה אפרקדן ורקיעות רגלים
על המדרכה של הרחוב הראשי, ליד חלון הראונה,
וצרחות עקשניות באזני העוברים ושבים.

בתוך ששלה החרים

מרחתי לה על כל הגוף את המשחה השחורה השמנונית
מהקפסה הגדולה שישמים לכל הילדים על פצעים עם מגלה בקיץ
של עמק הירדן.
חבקתי אותה, ספרתי לה אגדות,
וכלשבתה נזפתי בה ואימתי עליה
שאקרא לשומרת לילה. (שריקה, עמ' 28)

משה: איכטיוול – אני מכיר את המשחה הזאת, זו משחה שחורה שמכינים מדגים. פגשתי אותה בדרכי לארץ. עליתי לארץ כאחד מקבוצת ילדים. בדרכנו לארץ ליוו אותנו אחדים מההורים. אחד מהם שימש כרופא, אף על פי שלמד רפואה רק שנתיים. אחר כך עסק בהתקנת תריסים. היה לי פורונקל, שעליו מורחים איכטיוול, אך הוא העדיף לעשות לי ניתוח, חתך את הפורונקל בצורת צלב ואת הסימן נשאתי על זרועי שנים רבות.

חמוטל: חיינו התנהלו בבית הילדים, חוץ מבין השעות ארבע לשמונה, שאותן בילינו עם ההורים – בעצם לא מעט זמן איכות של בילוי יומיומי עם ההורים בהשוואה לזמן שהורים מבילים רק עם הילדים במקומות אחרים. בערב צעדנו יחד לבית הילדים על מדרכות הבטון הצרות ובשבילים האפלוליים של הקיבוץ, בין עצי הפיקוס והפנציאנה, בדרך מה"חדר" של ההורים. כל משפחה בקיבוץ גרה לא בדירה אלא ב"חדר", שכלל באמת רק חדר אחד ושירותים. לא היו פנסי תאורה, הכול היה חשוך, ובצדי השביל אפשר היה לראות הבהובים של גחליליות קטנות – אפשר היה לאסוף אותן ולתת להן לזחול על כף היד. זה היה נעים ומנחם עד מאוד, ועל זה כתבתי לימים שיר שמתחיל במילים "תמיד תמצא גחליליות בצד השביל".

חמוטל

תמיד

תמיד תמצא גחליליות
בצד השביל.
קשקש אחר וזר
אפילו החיוך
ולילה האפיל.
מאחורי רשרוש הענפים
הפך חמק – עבר
נואש מהתנפח.
(החלומות שנשארו
על אם הדרך בקרחק
קנעו ולא יבואו)
זה אחר זה
עוצמים הכוכבים את העיניים
והם נופלים
על פנינות ההווה
קברק.
גחון – חוקא
והד מעבר להרים.

— האפל כה פתלתל
ותפוקם הלילה!
בצד השביל
בין נשוקים ולילות
מפזרים בלאחר-יד
שמים בשלכת

ואור גחליליות

באר

כל הלילה
נח הטל בין מחטי-תאון.
עם בקר
געוזה רוח
והטפות נשרו אמת-אמת
על מצבת קברי.
רסיס-תלום פוחז
נמוג בשמש
עוד מפרפר
בין אבן ואוב.

חמוטל

משה: זה אחד משני השירים שלך שפורסמו לראשונה ב"משא" בשנת 1958, בחתימת "חמוטל". שני השירים עצובים, דקדנטיים. ב"תמיד" שוררת אפלולית, שאמנם מוארת על ידי גחליליות. יש בו תחושה אבדנית. המוות אופף את הכול. הכוכבים עוצמים את עיניהם ואחר כך מתאבדים, תנים מתייפחים, נואשים. יש חלומות שלא נועדו להתגשם. הכוכבים נופלים על פגיונות - אף הם בחבורת המתאבדים. ויש גם ינשופים, עופות לילה מפחידים, להשלמת הדקורציה של הייאוש. אבל הגחליליות מסמנות אפשרות של תקווה. בהופעתן יש משהו מיסטי. בנוף יש עקבות של ארץ-ישראל מלפני קום המדינה. השיר מלא משחקי לשון ומצלולים - גיחוך-חוכא, אפלה פתלתולה. השיר איננו מחורז, אלא רק פה ושם, בחריזה עשירה: שביל-האפיל.

בשיר השני את כנערה בת שמונה-עשרה משחקת בהגיונות אבדניים, שבהתחשב עם גורל אחיך לא היו זרים לך. את חשה את טיפות הטל נושרות על מצבת קברך שלך. ואכן, לימים השתעשעת בכתיבת אפיטפים - כתובות מחורזות על מצבות - לעצמך. הלא גם בחיך סבב אותך המוות.

חמוטל: טוב, תראה איך המידע הביוגרפי מנחה את קריאת השיר שלך, ואולי מטעה אותך. כשכתבתי את השירים הללו לא ידעתי שאחי התאבד, ובכלל לא התעניינתי בדקדנס, לא ידעתי שיש מילה כזאת. נכון שבשני השירים נקודת המוצא היא מצב נואש מאוד, אבל בתוכו מופיע פתאום הבהוב או נצנוץ של תקווה, מה שבכלל לא דקדנטי. זה לא מקורי ביותר, כלומר, התמונות שבהן בחרתי לתאר את המצב הזה, בעיקר בשיר הראשון. ובאמת לא כינסתי אותו. את השיר השני כינסתי בספר הראשון ואחר כך **בהשתוות**, אבל ויתרתי על ארבע שורות הסיום, שנראו לי רגשניות ובנליות במיוחד, וגם מפריעות לפואנטה שמושגת במילה "קברי". אני חוששת שרושם הפגישה הראשונה שלך אתי כמרצה על הקשר בין ביאליק לדקדנס גורם לך למצוא בשירי יותר מדי דקדנס.

משה: את מוכנה לחזור לבית זרע ?

חמוטל: בסדר. קשה לי לזכור מה בדיוק עשיתי עם ההורים בשעות אחר הצהריים. אמי קראה לי סיפורים. אהבתי לסרק את שערותיה. חשבתי אז שאהיה ספּרית כשאגדל. אחר כך חלמתי להיות ספרנית. חלמתי לשבת כל היום בין ספרים, בחדר מצופה קירות נחושת מבהיקים, ולקרוא עד

אין קץ. בשעות אחר הצהרים ישבנו על הדשא הגדול שבחזית חדר האוכל, שם היו מתאספים כולם בשעות המנוחה. חדר האוכל היה מקום שמור למבוגרים, לילדים היה אסור להיכנס שמה בדרך כלל. רק בשבת בבוקר הייתי באה לחדר האוכל ומקבלת שם מגש, ועליו קומקום אמייל כחול עם קפה ועוגת "ריבה עם פירורים". תמיד אותה עוגה. את המגש הייתי נושאת ל"חדר" של ההורים, חוץ את הדשא הגדול ומגיעה לחדר שלהם, משתדלת לא להיתקל באווזים, שראו בילדים קטנים אימא-אווזה, והלכו אחריהם בשורה לכל מקום. פחדתי מהם נורא, ובאמת אווזים יכולים להיות מסוכנים, לנשוך. הוריי היו לפעמים עדיין במיטה. זה היה נעים מאוד. הם שתו את הקפה, ואת העוגה חלקו אתי. מוזר, אבל אני לא מצליחה לזכור מה היינו עושים בשבת, שהיה יום מנוחה משותף. בילינו הרבה על הדשא הגדול. הוא שימש כמין כיכר מרכזית, כמו הפורום רומנום, מקום התכנסות קהילתי.

משה: הזכרת אותו בשיר "נולדנו כאן":

נולדנו כאן
להיות צעירים
בארץ צעירה
בלי סבים, סבתות והורים
בלי לה
בבית הילדים
עמד במרכז החלל
סיר אמן גדול
מצפה שיתמלאו צפיותיו
ובחוץ, ליד חדר האוכל
השתרע הדשא הגדול
יחוריו קצרי השרשים
ממקרים להצטופף יחדו.

(השתוות, עמ' 194)

חמוטל: בקיץ היינו ישנים בחוץ עם כילות. כך ישנו גם החברים המבוגרים, כי בחדרים היה חום קשה, ומיזוג לא היה, כמובן, גם לא

מאווררים. בגלל הכילה, שהייתה תקועה מתחת למזרון, היה קשה לצאת מהמיטה בלילה, והבררה הייתה לעשות פיפי במיטה או לקרוע את הכילה. אני בחרתי באפשרות השנייה, כתוצאה מכך נכנסה למיטתי כלבת הקיבוץ, כלבת זאב ענקית שקראו לה אלפא, וישנה אתי עד הבוקר. זה היה מפחיד, אבל הבנתי שאין לי בררה. לא, זה לא בשום שיר.

בבית הילדים היו שני חדרי שינה, בכל חדר ישנו ארבעה ילדים, בנים ובנות יחד, ובכל אחד מהם עמד סיר לילה. היינו עושים תחרות: איזה סיר יהיה יותר מלא בבוקר? וכדי לנצח היינו קמים לפנות בוקר, ושופכים את הפיפי מסיר לילה אחד לשני. סירי הלילה מייצגים כאן את המגבלות של העולם שחיינו בו כילדים. התפיסה הרומנטית של הילדות היא קשקוש מוחלט, כמו גם התפיסה הרומנטית של הטבע ושל האהבה.

אני ישנתי בחדר הרחוק יותר מהשירותים, ופעם בלילה הגעתי כאילו למיטה שלי, אבל בחדר הקרוב יותר. שם ישן אבשלום, שקצת אהבתי אותו וקצת פחדתי ממנו. הוא התעורר, תפס אותי והפך את ראשי ההמום בקיר.

בפרולוג לפואמה שלי, "המקום הכואב", הזכרתי את זה, אבל שיניתי קצת, כאילו גבר נכנס למיטה של אישה בטעות מכוונת, והיא מטיחה את ראשו בקיר. נראה לי שהמכה הזאת בקיר הייתה הלה-התקבלות הראשון שלי בחיים, והיא מבחינתי מייצגת את כולם. למשל, שלא קיבלו אותי לעבודה באוניברסיטה העברית. את הפואמה הזאת, "המקום הכואב", שמתארת איך נודע לי על מותו של אחי (זה נודע לי בצורה שונה לגמרי ממה שמתואר שם) כתבתי בעקבות הלה-העלבון והאכזבה שחווייתי עם פיטוריי מהאוניברסיטה. לכתוב על זה עצמו נראה לי טיפשי.

אני זוכרת את הטיול אל הכביש הראשי, שהיה מביא אותנו אל קרבת מסילת הברזל, עליה נסעה עדיין רכבת העמק. צפירת הקטר הייתה גורמת לאחד מילדי הגן לפרוץ בבכי תמרורים. אחד הטיולים היה במעבה הסוף, מתוכו בקע קול עקשני של ציפור. "שרקרק!" אמרה הגננת. התחלנו לחפש את הציפור היפהפייה הזאת, שכנפיה חומות ותכולות ומקורה מעוגל, והיא מקננת על גדת הירדן וניזונה מדגיו. אבל אז התברר שאחד מחברי הקיבוץ הסתתר מאחורי קני הסוף, וחיקה את קול השרקרק כדי לשעשע את הגננת היפהפייה שלנו.

אני זוכרת גם את הרחיצה בעירום בתעלות הבטון שהובילו את מי הירדן להשקיית השדות. המים הגיעו לנו עד החזה, והזרימה שלהם הייתה אטית ומלטפת. על דופנות הבטון של התעלה היו דבוקות קונכיות שחורות

מוארכות של צדפות שאפשר למצוא גם בכינרת. הן היו הסימן שהמים טהורים. אני מזכירה אותן בשיר "וידוי": "תלשתי את הצדפות השחורות/ המבינות במתיקות המים" (**השתוות**, עמ' 173). זה בשבילי התגלמות הטוהר. פעמים אחדות בקיץ היינו נוסעים לרחוץ בכינרת. לא אהבתי את ההליכה על הקרקע המכוסה צדפים וקונכיות. אני חושבת עכשיו כמה זיכרונות ילדות שלי אצורים בכפות רגליי היחפות. זה מזכיר לי את השיר של אסתר ראב, "סבתות קדושות בירושלים", שם היא משחזרת זיכרונות ילדות ארץ-ישראלית באמצעות כל מיני רשמי חושים נעימים ומכאיבים, וביניהם הצריבה של החול הלוחט בכפות הרגליים. היא חשה את זה על שפת הים, כנראה, כי בפתח תקוה האדמה לא חולית.

דמויות מופת וויכוח נוסף

משה: מי היו הדמויות שהותירו בכך את הרשמים העמוקים ביותר מאותה תקופה?

חמוטל: אהבתי והערצתי את שלומית, הגננת בשנה הראשונה לבואי לקיבוץ. היא הייתה אישה יפהפייה כבת שלושים, בעלת עור כהה, תלתלים בלונדיניים ועיניים תכולות-ירוקות, רגליים שזופות חטובות – היא לבשה מכנסיים קצרים רוב ימות השנה – וחיוך נהדר בשפתיים מקסימות. השמחה ממש זרחה ממנה.

ערוץ הירדן ליד הקיבוץ היה צר וזרימת המים חזקה למדי. בין שתי הגדות היה אי קטן, ועליו צמחו מדי שנה המון נרקיסים. האי הזה נראה לי קסום, כאילו הוא בלב אוקיינוס. אתה הלכנו לקטוף מהנרקיסים הללו. כלומר, לעמוד על גדת הירדן ולראות איך היא צולחת את המים ומביאה את הנרקיסים. סיפרתי כבר איך חשבו שטבעתי בירדן. כתבתי על זה סיפור ילדים לפני המון שנים.

משה: לכל הפרשה הזאת יש רמז גם בשיר "חיק" וגם בשורות הסיום של אחד האפיטפים:

מַעֲבֵר לְנֶהֱרֵחַ הַחֲפִזֹּן הַזֶּה, בְּצֵד הַלֵּב בְּנִימָה
גִּדָּה נִכְלָמַת צָרָה אֶת צְלוּחִית שִׁירָה.
(השתוות, עמ' 290)

חמוטל: כן, נכון. כאן השירה היא כמו הנרקיסים.

משה: ממי למדת הכי הרבה באותם ימים?

חמוטל: מכיוון שעזבתי את בית זרע בגיל שש, קשה לדבר על למידה במובן הרגיל של המילה. אני מניחה שספגתי התנהגויות וגישות מהוריי,

מהמטפלת, מהילדים. אבל אפשר לדבר על דמויות נערצות. מושאי ההערצה שלי, מלבד הגננת שלומית, היו יוסף טרומפלדור ואחי. מה שאומר עכשיו יישמע לך מאוד נאיבי. כמו שכל התקופה הזאת נראית עכשיו בעינינו. אבל מי יודע איך תיראה התקופה הנוכחית בעוד חמישים שנה? בכל תקופה אנשים חושבים שהם החכימו, ורואים מעשים בדורות קודמים כנאיביים, מוזרים או אפילו מטורפים, אבל כל תקופה והעיוורון שלה, אם בכלל הציונות הארץ-ישראלית הייתה עיוורון. הרי בכל ניסיון לשנות לטובה את ההיסטוריה, בכל תקווה, אם תרצה, יש נאיביות מסוימת. אבל האם פיכחון רדיקלי ופסימיזם זה מתכון לחיים טובים?

טרומפלדור היה הגיבור הגידם, שפניו היפים נשקפו מדיוקן מצולם שהיה תלוי על קיר כלשהו בגן-הילדים. לכבודו חגגנו את י"א באדר (החג הזה נדרס למוות, כמו האחד במאי), ועליו שרנו את השיר המקסים: "בגליל בתל-חי/ טרומפלדור נפל/ בעד עמנו בעד ארצנו/ גיבור יוסף נפל/ דרך הרים דרך גבעות/ רץ לגאול את שם תל-חי/ לומר לאחים שם: לכו בעקבותיי. // בכל מקום ובכל רגע / תזכרו אותי/ כי נלחמתי וגם נפלתי / בעד מולדתי/ כל היום אני חרשתי/ ובלילה קנה רובה/ בידי אחזתי/ עד הרגע האחרון". השיר הזה עם הלחן המסתלסל שלו ריגש אותי מאוד. כשלא הייתי מצליחה להירדם – זה קרה במנוחת הצהריים הכפויה – הייתי ניצבת דום על מזרון הקש שהיה מונח על מיטת הברזל שלי בבית הילדים, שרה לעצמי את השיר, וכשהייתי מגיעה למילים האחרונות "עד הרגע האחרון", הייתי מפילה את עצמי קדימה אפיים ארצה על המזרון, ומדמה שנהרגתי ואני מתה. זה היה עוזר לי להירדם. הייתי בת ארבע: אם תרצה תוכל לומר שתרגלתי התאבדות, או לפחות את ההריגה שלי, אבל זה היה מאוד נעים, להתמסר לחידלון.

משה: השתמשת במילה 'מצערת': מה את כאן אומרת? כאילו הקדמת את אחיך?! אני מבין שהתאבדותו של אחיך השאירה בך עקבות עמוקים וכואבים. איך זה בכלל היה? מה קרה? האם הרוח שנשבה לכיוון המעציב הזה הורגשה כבר מראש? ספרי נא מעט – כל עוד אין זה כואב מדי: מה הוא היה, מי הוא היה? מה הוא היה בשבילך? מה הוא עשה בשעות הפנאי שלו? איך הוא היה כתלמיד? כתב שירים? מה למדת ממנו? במה הוא שיחק עמך? האם הייתם יוצאים יחד לטיולים?

חמוטל: גדלתי בסביבה ששידרה לילדים הערכה לגבורה עד מוות, כשם שסביבה דתית משדרת הערכה לקידוש השם. כיום קשה להבין את זה, קשה להצדיק את זה, אבל לפעמים אני תוהה האם בלי זה היינו מגיעים למדינה. תמיד כשמשיגים משהו בעל ערך, כשמגשימים חלום, נדמה שהמחיר היה יקר מדי.

אחי, שהיה מבוגר ממני בעשר שנים, היה מושא ההערצה העיקרי שלי. כשגרנו בבית זרע, אמי עבדה כגננת, ואבי כמורה בבית-הספר המשותף של יישובי עמק הירדן בדגניה א'. אחי למד שם שנתיים, בכיתות ז'-ח' (באותה כיתה למדה גם נעמי שמר), ובכיתה ט' עבר יחד עם כל ילדי בית זרע למוסד החינוכי במשמר העמק. בני כיתתו זוכרים אותו כנער גמלוני, מוצק וגבוה, שצוחק בקול רם, צחוק "הילי", רועם, אבל גם אוהב להתבודד ונחשב ליוצא דופן. כולם ידעו שהוא כותב שירים. במוסדות האלה הילדים היו עובדים חצי יום בחקלאות, וחצי יום לומדים, ובלילה מתאמנים בקפ"פ (קרב פנים אל פנים), לחימה בעזרת מקלות. אחי הרגיש טוב לפעמים במשמר העמק. הוא תיאר את ערב שבת במשמר העמק ברשימה בשם "חולצות לבנות":

צפצוף נשמע באוויר. שלוש. הנער הרים את הטורייה, שָׁמָּה על שכמו ופנה למחסן-החקלאי של המשק. היום גומרים את העבודה בשעה שלוש. ערב שבת היום.

אחרי ימים רבים של גשם, בוץ קור ועננים בא סוף-סוף מזג-אוויר יפה. השמש מאירה ומחממת. השמים תכולים-תכולים. הכול מסביב מזהיר. והלב רן: "היום ערב שבת".

שבים מהמקלחת ולובשים חולצות לבנות. הנער ניצב מול הראי להסתרק, ומשום-מה נדמה לו, כי הנשקף משם אינו אותו נער רגיל של יום-יום – אחר הוא, יותר חגיגי. הוא יישר את קמטי החולצה הלבנה, תקע מבט בנעליו וניגש למרפסת לצחצח אותן.

השתררה עליו רוח של חג.

השמש שקעה. האופק הזהיב. עננים מועטים שגחו מצד מערב האדימו. מן הכפר הערבי הסמוך נשמעה נעירת חמור. הירק בין הזיתים הבהיק. בחצר חלפו מפעם לפעם דמויות לבושות חולצות לבנות. שבת.

והנה החשיך. הנער שקע יותר ויותר בספרו. אך פתע – תרועות חצוצרה. "לחדר-האוכל!" הכריזה החצוצרה בשפתה היא.

הדמויות הלבנות ממהרות לחדר-האוכל. גם שם – הכול לבן: הקירות, החולצות. ועל השולחן מבהיקות מפות לבנות.

הכול פצחו בשיר, ואחריו בא עוד שיר ועוד שיר. ואחריהם: "התיאבון!" הפעם, נדמה לו משום-מה, השקט בחדר-האוכל גדול מתמיד...

הרגשת חג מקננת בכול.

אחר-כך המסיבה. בסיומה משתלהב ריקוד. לעיניו מסתחרר מעגל מלא-מרץ, פועם וסוער. מסתובב המעגל ומעלה אבק. נעלמים הראשים, הרגליים – רק מעגל חולצות לבנות מסתחרר.

לבסוף שוקע המעגל. כל אחד פורש לחדרו לישון. כבים האורות ומשתלטת דומייה. נשמעת רק נשימתם של הישנים.

ועל המדפים נראות מקומטות ומכוסות זיעה חולצות לבנות...

חמוטל: מהרשימה הזאת אפשר לראות שחיי הקיבוץ נראו לאחי כמעט קדושים. יחד עם הוריי הוא חש שלחיות בקיבוץ זה הישג גדול, שזאת הדרך להשתתף בתיקון העולם. אני זוכרת שפעם אמר לי (הייתי כבת שש): "כשהאנגלים יעזבו את הארץ, תהיה לנו מדינה, ונעשה מכל הארץ קיבוץ". הוא אמר את זה, כאילו הוא מבטיח לי את חצי המלכות, וכך הבנתי את זה – שלהיוולד ולגדול בקיבוץ זאת זכות גדולה. גם היום כשאני מדברת על ילדותי בקיבוץ, אני חשה שזאת הייתה זכות גדולה להיות חלק מזה, אף על פי שכיום החיים בקיבוץ נראים בעיני רבים כדרך מוטעית, או כאחד מהגורמים לקיפוח עדות המזרח.

משה: הייתי מנסה לנסח זאת בדרך שונה: היסודות שעליהם הושתתו חיי הקיבוץ – היה בהם איזה פגם. האידאולוגים של הקיבוץ ביקשו לבנות את חיי האדם על יסודות של עקרונות ברזל – והאדם איננו כזה. האדם חי ומגוון הרבה יותר – לכן לא הכול מצאו את עצמם ואת חייהם נוחים בתוך מסגרות הפלדה, ואט אט עזבו את הקיבוץ.

חמוטל: אני לא רואה את זה כך. ברור שבכל מקום שחיים בו בני אדם אין מלאכים. אבל על כל מסגרת חברתית-תרבותית אפשר לומר שהיא לא מתאימה לטבע האדם, ובמיוחד על מסגרת שמושתתת על אידאליים חברתיים, דתיים או מוסריים. האם "טבע האדם" הוא אך ורק להיות

אנוכי, תועלתני, רודף בצע ונוחיות? אני לא בטוחה שבזה מתמצה טבע האדם. עובדה שבני אדם, ודווקא צעירים, גם בימינו, בונים מסגרות כאלה וחיים בהן, וזה סימן שהם מעדיפים אותן על צורות החיים שבעיניך נראות מתאימות לטבע האדם. לבני אדם רבים יש צורך בחיים שיעניקו להם תחושת ערך עצמי ותרומה לכלל, והם מוכנים לוותר בשמחה על הנוחיות כדי לקבל איכות חיים מסוג אחר. לחלק ממייסדי הקיבוץ הייתה אפשרות להישאר באירופה ולחיות שם (עד השואה) חיים די נוחים מבחינה כלכלית ומקצועית. ברור שהיו גם אילוצים – אנשים הגיעו לארץ בודדים וחסרי כול – אבל אותם אילוצים הובילו אנשים אחרים לעיר, או לכפר, או לארצות אחרות. אנשים שמאמינים רק בתועלתנות ולא מסוגלים לחוות משהו אחר יפרשו כל מעשה נעלה כנובע מנוחיות או תועלתנות. זה עצוב.

חיי הקיבוץ לא היו בנויים על "עקרונות ברזל", אלא על אמונה בחישול עצמי שייצור יהודי אחר – אמיץ, ישר, מוסרי, פחות אנוכי, פחות מסחרי, מוכן להתאמץ וגם לסבול למען הארץ שלו. זה היה התוכן של "שלילת הגלות". זאת לא הייתה שלילה של היהדות, אלא רצון ליצור חיים יהודיים מכובדים. האמונה הזאת הייתה משותפת לציונות בכלל ולציונות הסוציאליסטית בפרט, וזה הבסיס למה שאפשר לקרוא לו "תרבות תנועות הנוער", שרוב בני הדור שלי גדלו עליה, גם אלה שחיו בעיר. ילדים שגדלו בקיבוץ (כולל ילדי חוץ בני עדות המזרח) או היו חניכי תנועת נוער ספגו את הערכים הללו, במידה זו או אחרת, וזה לא קלקל להם את ההצלחה בחיים (אם אפשר בכלל למדוד הצלחה בחיים בסולם אחד).

הלינה המשותפת הייתה באמת אקספרימנט מרחיק לכת, והיא אכן בוטלה בקיבוצים מזמן. אבל עם זאת, תחשוב על ילד בעיר שישן בבית הוריו, אבל בקושי רואה את הוריו במשך היום, ויש כיום רבים כאלה, דווקא בקרב השכבות המשכילות והעשירות. או תחשוב על ילד שהוריו מתקוטטים בנוכחותו ללא הרף, או שהוא רואה אותם עייפים ולחוצים רוב הזמן.

כשעזבנו את הקיבוץ והתחלתי לגור עם הוריי, הייתי אומללה מאוד. האווירה בבית הילדים הייתה הרבה יותר עליזה ומאושרת מאשר האווירה בבית הוריי. אמנם בקיבוץ חגגו לי תמיד יום הולדת משותף עם ילדה אחרת, שגם היא נולדה באותו חודש, אבל כשעזבנו את הקיבוץ לא חגגו לי יום הולדת בכלל.

אני מנסה לומר, שצריך לדון את חיי הקיבוץ באופן יחסי לאפשרויות האחרות שעמדו בפני אותם אנשים בזמן ההוא, שהיה לכולם קשה יותר מעכשיו. שלונסקי כתב "אנו כולנו ידענו כי באנו מארץ נושבת אל ארץ נידחת ולנו נכונות רעב וקדחת ואף על פי כן עלה נעלה" וכו'. האנשים שבנו את הבסיס למדינת ישראל לא הגיעו הנה כדי לשפר את רמת החיים שלהם. מה שהם יצרו כאן היה אחד המניעים להצהרת בלפור, כשם שהשואה הייתה אחד המניעים להחלטת האו"ם ב-1947. ההבדל הוא רק בזה שאת הציונות החלוצית הם יצרו מרצונם ומבחירתם ומאמונתם, ואילו השואה נחתה על ראשו של העם היהודי שלא מרצונו.

אני אומרת "שלא מרצונו", אף על פי שבאופן עקרוני אני חושבת שגם בחיים הפרטיים (של אדם מבוגר) וגם בתולדותיו של עם רצוי מאוד לבדוק האם הצרות והאסונות היו לגמרי בלתי צפויים, האם הם לא קרו כתוצאה מטעויות, מעיוורון, מבחירות לא נכונות? לדעתי, את ההיסטוריה עלינו ללמוד לא רק כדי לדעת ממה וממי להיזהר ובמי לחשוש ועל מי לכעוס, אלא גם כדי ללמוד מהטעויות (וגם מההצלחות) שלנו ושל אחרים, להתגאות בהצלחות שלנו ולא לפחד להודות במחדלים שלנו עצמנו. אני חושבת שאם מישוהו עשה טעות, הוא לא יכול לומר שמה שקרה היה שלא מרצונו. ברור שאין שום סיכוי להימנע לגמרי מטעויות, אבל צריך להודות בהן.

כלניות, אוזנים ופליטי השואה

משה: המשיכי לספר על אחיך.

חמוטל: שנה לאחר הלימודים במשמר העמק הוא עבר ללמוד במוסד החינוכי בכך שמן, וגם אבי עבר לשם ועבד שם כמורה. אני ואמי, שבאותה שנה הייתה גם הגננת שלי, נשארו לגור בבית זרע. נראה לי שסיבת המעבר ממשמר העמק לבן שמן הייתה קשורה בקשיים חברתיים של אחי ובהתנגשויות שלו עם מורים ומדריכים. הוא היה יוצא דופן בין חבריו, קרא המון, דיבר על דברים שהם לא הבינו, כתב שירים וסיפורים החל מגיל שתים-עשרה, והיה כנראה רגיש ונעלב בקלות. "דעתן היה בדרישותיו מאת החברים, וכלפי הגדולים שבקיבוץ ידע לעמוד על הדרישות והצרכים של חבורתו בנימוס אבל בתוקף", כך כתב עליו מישור שהכיר אותו. עם עצמו היה לו קשה מאוד, הרגיש בודד, מבולבל, התגעגע לאהבה, לעתים קרובות הרגיש נואש וחסר תמיכה. הקשר אתי היה חשוב לו מאוד, אפשר לראות זאת ביומנו, ברשימות שכתב עליי ובמכתבים שכתב לי בתקופת מלחמת העצמאות. כאן בתצלום הוא

חמוטל בזרועות אחיה על הדשא

יושב על אחד הדשאים של הקיבוץ ומחזיק אותי בחיקו. הוא בן חמש-עשרה, אני בת חמש, מתמוגגת מאושר.

מיומנו עולה שבאותה תקופה הוריי חשבו להתגרש, וזה היה בשבילו "מכה קשה". הוא היה מאוהב עד סחרור בנערה ושמה רותה, וזמן רב ניסה להתקרב אליה ללא הצלחה. הייתה לו משיכה עזה מאוד לטיולים. הוא היה אוסף מפות ומרבה לטייל לבדו בשבילי הארץ. במשמר העמק החליף את שם משפחתו מבורשטיין למֶדְפֶּרִי (כך מופיע שמו על אחד מהיומנים שלו. הוא כתב יומן החל מגיל 11). מפה אילמת אחת, שבה סימן בעט את יישובי הארץ בציפורן שטובלים בקסת דין, אולי כחלק מאימוני ניווט, תלויה עד היום בחדר האורחים בביתי. הנה סיפור שכתב באותה תקופה. קל לחוש בו את הכמיהה לחירות, לסערות נפש, לגבורה, לפראות, להקרבה עצמית עד מוות – כמיהה אופיינית לנער בגיל זה, שכל תרבות מתעלת אותה לצרכיה.

אגדת החופש

שם, בתוך ערבה גדולה ורחבה, התנשאו לשמים הרי סלעים אדירים, זקופים ותלולים, מלאי הוד והדר. ללא דרך וללא שביל, מלאי תהומות ונקיקים הרימו את שיניהם למעלה, אל העננים, ואף מעבר להם. כל העובר בקרבם הביט בהם בחרדת קודש, והשבטים הרבים הנוודים בערבה היו באים ביום קבוע בשנה אל רגלי ההרים, ונשאו אליהם תפילותיהם ותקוותיהם.

ולמעלה-למעלה, על ראש הסלע הרם, ממעל לעננים, גם נשר גדל-כנפים, כפוף-מקור. והיה הנשר מתנשא יום-יום למרום, אחר היה צולל אל הערב וחוטף לו את אחד היצורים החיים שם, ושוב עולה ומתרומם מעלה-מעלה אל משכנו, ואוכלו.

ויש והסער יתחולל במרומי הרקיע, ונשא אתו צרורות אבנים ויפילם לבקעה. אז יעזוב הנפש את קנו ויטוס בתוך הסער ויתאבק בזרמי הרוח. וכשוך הסערה יחזור הנשר אל קנו, יזקוף ראשו בגאון וישמיע את פרא צריחתו.

אך פעם, בצלול הנשר למטה כדרכו, ויאהז במלכודת. וישתולל הנשר, עד אשר עייף ויתעלף ויפול ארצה אין-אונים. וייקחוהו בני-האדם ויקשרוהו לשלשלת. ויבואו יום-יום לחזות במלך-המרומים.

והנשר סר וזעף היה, ויתגעגע אל שיאי-ההרים ואל הסער.

ותעבורנה שנים והנשר התחיל להתרגל אל בני-האדם. ויאכל את אשר יתנו לו ואשר ישימו לפניו, ויחל לשכוח את הסלעים, הסער והחופש.

והנה, לילה אחד השתולל הסער, ויישמעו רעמים וירעד כל אשר על פני האדמה. ותאחז את הנשר התשוקה לחופש. ויינשא למעלה בכל כוחו, אך הכבלים העיקו על רגליו ולא נתנו לו להתרומם. ויזנק במרי רוחו למעלה, ופתע נשברו רגליו... וירגש עצמו חופשי ויינשא למעלה אל העננים הגבוהים, אל תוך הסער, אל שירי הסלעים.

אך דמו הלך ופחת, הלך ונזל. אז אסף את שארית כוחו ויתרומם מעלה-מעלה אל מקום שם ראשי-ההרים לא נראו אלא כנקודות. וישמיע בפעם האחרונה את קריאתו ויצנח למטה כאבן.

חמוטל: התגעגעתי מאוד לאבי ולאחי באותה שנה. הרגשתי בודדה. פחדתי מהאווזים שטיילו על מדשאות הקיבוץ. כשהם היו רואים אותי היו מסתדרים בשורה עורפית אחריי וצועדים בעקבותיי עם צווארים מושטים קדימה, מתאמים את קצב הליכתם עם קצב הליכתי. גם כשהתחלתי לרוץ מרוב פחד היו רצים אחריי לכל מקום.

משה: האווזים הם לוחמניים מאוד. פעם טיילתי עם אשתי בשמורת החולה המתחדשת. לא הייתה בסביבה נפש חיה מלבד שלשה אווזים, שערכו עלינו התקפה, עד שנאלצנו לברוח מפניהם מרוב פחד שיאכלו אותנו חיים.

חמוטל: פחדתי גם מהחיילים האנגלים שקראו להם "כלניות", בגלל כובעי הברט האדומים שלהם. הם היו מגיעים לקיבוץ במכוניות צבאיות כדי לערוך חיפוש אחד נשק לא חוקי – הימים היו ימי טרם קום המדינה – והיו מחנים את המכונית שלהם – שומו שמים! – על הדשא שזה עתה הושקה, ואפילו לתינוקות אסור היה לדרוך עליו.

כשאחי היה בא לבקר הוא היה מחזיק אותי בזרועותיו, מרכיב אותי על כתפיו, ומעלה אותי על גבו כדי להחליק על מראש מגדל המים אל הדשא הגדול בעזרת אומָּקָה, ידית מתכת שמולבשת על הכבל. נתלים בה בשתי הידיים וגולשים למטה, תוך שמירה זהירה על שיווי המשקל. האמיצים היו גולשים על כבל שנמתח בין שתי גדות הירדן. זאת הייתה תקופה של מתח גובר והולך בין היישוב היהודי בארץ לממשלת המנדט. מנחם עבר

אז אימונים בשימוש בנשק, והיה שותף לפעולות של עזרה בהעלאת פליטי השואה שהגיעו אל חופי הארץ בספינות בלתי חוקיות.

אני רוצה לומר לך, משה, בעניין היחס של ילדים צברים לפליטי השואה: בשנת 1945 הגיעה לגן שלנו ילדה בשם פנינה, שבאה מאירופה כניצולת השואה. היא הייתה לבושה בשמלה ירקרקת מהודרת והיו לה עגילי זהב באוזניים. ההתנהגות שלה הייתה פחות שובבה משלנו, והיא נראתה לנו כמו גברת קטנה, עירונית. "עירוני" הייתה מילת גנאי בקיבוץ. התקשינו להבין שעברו עליה דברים קשים, וגם איש לא ניסה להסביר לנו כלום, היא פשוט נראתה יפה ומוזרה. כיום אני תוהה איך נראינו בעיניה ומה עבר עליה. אז לא חשבתי על כך אף לרגע. לילדים בגיל הגן אין שום יכולת לראות דברים בעצמם מנקודת מבט שונה מהרגיל, ואי אפשר לצפות מהם שתהיה להם ראייה כזאת. תלונות של ניצולי השואה שהגיעו כילדים לארץ על היחס המתנכר שקיבלו מילדים בני גילם צריכות להיות מופנות למבוגרים של אז. ומה יכלו המבוגרים להסביר לילדים בני חמש? אני עצמי עברתי בילדותי מיישוב ליישוב, ובכל מקום נחשבתי בתחילה – ולא רק בתחילה – לזרה ואחרת. אני לא משווה: לא היו לי קשיי שפה ולא איבדתי את הוריי, אבל נראה לי שהבנת האחר צריכה להיות הדדית, כלומר, גם מי שבא מבחוץ צריך להבין את הקשיים של מי שנמצא במקום ואמור לקלוט אותו. הנכונות של היישוב בארץ לקלוט את פליטי השואה ועולים חדשים אחרים לא הייתה קטנה יותר מנכונותם של ישראלים כיום – גם כאלה שסבלו מטרואומת התקבלות – לקלוט עולים חדשים בעלי תרבות שונה משלהם.

ביולי 1946, לאחר "השבת השחורה", אותה שבת של מאסרים המוניים וחיפושי "סליקים" בארץ כולה, כתב מנחם לאימא שלנו מכתב שחלק ממנו צונזר על ידי הממשל הבריטי: "עדיין לא כתבתי לך, כי אצלנו היה הכול 'רותח', ועדיין 'חם מאוד'", והכוונה כאן היא לא למזג האוויר אלא למתח הביטחוני. ובהמשך: "מכתבך עורר בי גאווה (...)" מכתבים כאלה ישנם לכאורה רק בספרים, והנה...". כשאני קוראת את המכתב הזה אני חושבת שבגיל שש-עשרה מנחם וחבריו חיו את המאבק למען עצמאות ישראל, נהנו ממנו והיו גאים בשותפות שלהם בו. באותו גיל הוא היה מגיע רכוב על סוס בשבתות שבהן היה "עוֹצֵר", ואסור היה לנסוע ברכב מנגבה, שם השתייך לקבוצת הכשרה שהצטרף אליה, לכפר ורבורג. הוא

היה מרכיב אותי על הסוס, הולך לפניי, ומוביל אותי רכובה על הסוס ברחוב הראשי והיחידי של כפר ורבורג – דרך לא סלולה, מכוסה שכבה של חצי מטר אבק אדמת לס אפורה בקיץ ובזמן דביק עמוק עד הקרסוליים בחורף – אל הכביש הראשי ובחזרה.

משה: האם חינוכו אתכם רק לחקלאות? לחיי משפחה? לעקרונות התנועה הקיבוצית? לאהבת המולדת – דהיינו, לחצר המשק? לנוף? האם הייתם יוצאים לטיולים עם הכיתה או הקבוצה או במסגרת המשפחה? איפה טיילתם? בשיריך יש משקעים של אהבה לנוף.

חמוטל: חינוכו אותנו להעריך חריצות ולבזוז לבטלנות ולהתחמקות מעבודה. כאמור, "פרזיט" הייתה מילת גנאי מעליבה. אפילו "אדון" ו"גברת" היו כינויים לא מחמיאים בכלל. פעם נסעתי עם אמי למספרה, והספרית אמרה לה "בבקשה, גברת". הייתי אולי בת שש. נחלצתי להגן על כבודה ואמרתי "אימא שלי היא לא גברת".

למדנו שמות של פרחים ושל עצים תוך כדי טיול בסביבה. ראינו איך שותלים, מנכשים, מזבלים. באביב לקחו אותנו לראות איך גוזזים את צמר הכבשים בדיר (זה היה מאוד מרגש!). כל שנה שתלנו עצים בט"ו בשבט. ילדי הקיבוץ היו עובדים במשק שעות אחדות אחרי הלימודים. בזה הם לא היו שונים מילדים במושב, שגם הם עזרו להורים במשק אחרי הלימודים – שם גם בשבתות – ובעצם גדלו כאיכרים הרבה יותר מילדי הקיבוץ. לקיבוץ היה חשוב מאוד גם לתת לילדים חינוך מוסיקלי – אני זוכרת שהשמיעו לנו בגן יצירות של מוצרט ושל היידן מעל גבי תקליטים – וחינוך אמנותי: על הקירות בגן-הילדים היו תלויות תמונות של ציירים מפורסמים – ון-גוך, רמברנדט ואחרים. היו מספרים לנו סיפורים בליווי "פנס קסם", ומאפשרים לנו לראות סרטים מתאימים לגילנו. למשל ראינו את "לסי שובי הביתה" עם אליזבט טיילור בתפקיד פריסילה. בגיל צעיר לימדו תווים ונגינה על חלילית. בקיבוץ פעלה מקהלה שהופיעה בטקסים ובחגים. הייתה ועדת תרבות שדאגה לארגון טקסי החגים, החתונות, ימי ההולדת.

היו ילדים בקיבוץ שקראו להורים שלהם בשמם הפרטי ולא "אבא" או "אימא". זה לא עשה את היחסים שלהם עם ההורים פחות טובים. זה יצר מין תחושה של חברות. חינוכו אותנו לחברות, לאו דווקא לחיי משפחה במובן המסורתי של המילה. בוודאי לא חינוכו אותנו לחיי משפחה

פטריארכלית. חינכו אותנו להאמין (בתמימות רבה) בשוויון, ולזעום כשהוא לא מתקיים. ילדים התרחצו יחד עד גיל עשר. אני עזבתי את הקיבוץ בגיל שש, אבל אני זוכרת איך התרוצצנו עירומים על הדשא הגדול מתחת למי הממטרות. זה היה עונג עצום. אולי חוסר החשש מעירום גופני יצר בנו – בי, בכל אופן – אמון מוגזם בעולם, חופשיות משפחתית עם גברים, נכונות מוגזמת לחשיפה עצמית.

לבוש, מזון

משה: מה את זוכרת על הבגדים שלבשתם? על סדרי בית הילדים? על המזון שקיבלתם? האם היו לך חוויות מיוחדות בתחום האוכל? מה הוליד בכך את הצורך לכתוב ספר שירים בשם "מזון"?

חמוטל: הייתי "אכלנית גרועה", כך קראו לזה המטפלות. אני זוכרת את עצמי יושבת ומסירה לאט לאט את הקליפה מפרוסות העגבניות על הצלחת. בבית הילדים לא היה מטבח. האוכל היה מגיע מחדר האוכל של הגדולים, לא טרי ולא חם, וכמובן – ללא כל התחשבות בטעם האישי וללא מאמץ לשוות לאוכל מראה אסתטי, מה שהיה מאוד חשוב לי מילדותי ועד היום. בקיבוץ היו מטעי בננות והיו בריכות דגים, אבל חברי הקיבוץ והילדים אכלו את הבננות ואת הדגים שהקיבוץ לא הצליח למכור ל"תנובה" (גם בזה ילדי הקיבוץ היו כמו ילדי המושבים). על מה שהוליד בי את הצורך לפרסם ספר שירים בשם "מזון" אספר לך אחר כך.

משה: אני שומע שאת חוזרת על ההשוואה הזו בין ילדי הקיבוץ לילדי המושב. מה מביא אותך לכך, בעצם?

חמוטל: אני גרתי בילדותי גם בקיבוץ וגם במושב. כאשר מדברים על הצברים שנולדו וגדלו בארץ-ישראל מתעניינים בדרך כלל בילדי הקיבוץ, ורואים בהם את הדגם של הצבר. אני לא מכירה מחקרים על ילדי המושב, שלדעתי היו להם חיים קשים יותר מאשר לילדי הקיבוץ, ובהרבה מובנים הם מתאימים יותר לתדמית של ה"צבר", כלומר, לבני תרבות שטיפחה את הצד הגופני והארצי של החיים והזניחה את הצד הרוחני. הם היו חשופים יותר לבהמות ולחיות הבית. ילדים בקיבוץ, יותר מאשר במושב, קיבלו עידוד לאינדיווידואליות, להבעה עצמית, ליצירתיות. גם היחס ליהדות היה יותר רציני בקיבוצים מאשר במושבים, שם עבדו שבעה ימים בשבוע, והילדים בילו את השבת בעזרה להורים ב"שטח", בשדה הבוטנים או הירקות. היו חיי תרבות במושב

שבו גרתי – הייתה ספרייה, אולם קולנוע, "בית העם" שבו התקיימו חגיגות וטקסים, היה חוג לימודי תנ"ך לנשים בשבת אחרי הצהריים (אבי היה המרצה הקבוע), אבל נראה לי שהפרופיל התרבותי הכללי היה נמוך יותר מאשר בקיבוץ, גם משום שאנשים עבדו בלי חשבון שעות, בעוד שבקיבוץ עבדו שמונה שעות ביום ויום אחד מנוחה בשבוע, וגם משום שלקיבוץ הגיעו אנשים עם שאיפה לחיים רוחניים וחברתיים איכותיים, לא רק לחיי עבודת אדמה.

אני זוכרת את הבננות הפגומות וחסרות הטעם שלא הסכמתי לאכול ואת הדגים המטוגנים – רק את הזנב והסנפירים המתפצחים בין השיניים הסכמתי לאכול. אהבתי מאכלים מתפצחים וסלדתי מכל מה שרועד בצלחת – ביצה רכה, קריש דגים, ז'ילה, פודינג. יום-יום הכריחו אותנו לבלוע כף שמן דגים לפני ארוחת הבוקר. אני זוכרת במיוחד את דייסת התרד. באותם ימים דייסת תרד נחשבה למזון חיוני והכרחי לבריאות הילדים, אבל כולנו שנאנו את המחית הירקרקת המבחילה הזאת. לא דחפו לנו תרד לתוך הפה (את זה ראיתי דווקא בתל-אביב: שכנים של בן-דודי סתמו לילד שלהם את האף, והאכילו אותו בכוח), אבל מי שלא אכל תרד נשאר לשבת מול הצלחת עם התרד, לא הלך להורים באותו יום, וקיבל את התרד גם לארוחת ערב. הייתי העקשנית היחידה שישבה שעות ארוכות מול דייסת התרד, עד שבסופו של דבר ויתרו לי.

משה: לא הבחינו עוד עם מי יש להם עסק – עם עקשנית שידעה מה היא רוצה ומה איננה רוצה, בעלת רצון עז כסלע...

חמוטל: אני דווקא בדרך כלל נוחה לוותר ומתקשה לומר "לא", אבל אני ברגנית בנוגע לכל מה שנכנס לתוכי – לפה, לראש, לעיניים, לכל מקום אחר.

משה: על התרד הזה כתבת באחד האפיטפים:

פֹּה נִטְמָנָה אִשָּׁה בְּגָדִל בִּינוֹנִי
שָׁאף פֶּעַם לֹא הִתְאַיְמָה,
כִּי לֹא יָכְלָה וְלֹא הִסְפִּימָה
לֵאכֹל מִה שֶׁנִּתְּנָה לָהּ אֲמָא.

גם פִּשְׁגָדְלָה סָרְכָה לְבָלֵעַ
דִּי־סָה שֶׁל תֶּרֶד, קָרִישׁ דָּגִים
סָרְטִים בְּטָלְיוֹיָה, עֲתוּנִים
וְכָל מָה שֶׁנֶּרְאָה לָהּ לֹא טָעִים. (השתוות, עמ' 287)

חמוטל: כן, הפכתי את התרד לאחד משורה של דברים שאני מסרבת לבלוע, כלומר, לדוגמה פרטית, למטפורה. במובן מסוים גם "אימא" היא כאן מטפורה, והקיבוץ לא נזכר, כי בדרך כלל זאת אימא שמכריחה לאכול, ואת חיי הילדים בקיבוץ רוב הקוראים לא מכירים. השיר מתעד את העובדה שגם כאשר עזבנו את הקיבוץ נחשבתי לסרבנית אכילה. זה גרם לאמי הרבה עוגמת נפש. בצדק או שלא בצדק, הייתי משוכנעת שאמי היא בשלנית גרועה. שום פיתויים לא הועילו. אני מניחה שחוסר התיאבון שלי היה תוצאה של חוסר שמחה. נודע לי שאפשר ליהנות מאוכל רק בגיל 15, כשהתחלתי ללכת לתנועת הנוער - שם אחרי הפעולה אהבתי את הפיתה והפלאפל - ולמדתי ליהנות ממנו יותר ויותר לאחר נישואי. הגילוי שאכילה יכולה להיות חוויה נהדרת - זה ריגש והדהים אותי. גם הבישול והגשת האוכל, במיוחד למי שאוהב את מה שבישלתי, היו בשבילי חוויה מרנינה, מאושרת. לכן מצאתי את עצמי כותבת הרבה על מה שקורה במטבח וליד שולחן האוכל, וגם משתמשת במזון למינהו ברמה המטפורית.

זה לא קשור רק ליחס שלי עצמי לאוכל, אלא להבנה שמזון הוא משהו יסודי ואוניברסלי, ולכן הוא מצוין כמטפורה, וגם לתפיסה שלי את האוכל כסימן של אהבת החיים וכצורה של תקשורת רגשית. אני לא המשוררת היחידה שמתארת חוויות של אכילה או שתייה או משתמשת במזון כמאגר מטפורי. נראה לי שזה אופייני למשוררים שאוהבים ומעריכים את החיים.

הספר "מזון" (כרמל 2000, 2002) נולד באופן מקרי: ביום השנה לפטירתה של ידידתי, האדריכלית יעל שילוני, פגשתי את בתה הצלמת, נוי שילוני-חביב. סיפרתי לה שאמה, שנולדה וגדלה בצרפת והייתה בשלנית מעולה, לימדה אותי מתכון לעוגיות, שבתרגום מצרפתית לעברית נקראות "נפיתה של נזירה". השם המצחיק הזה מצא חן בעיניי, ואפילו כתבתי שיר בשם "שירתי" - מהסוג ה"ארס פואטי" - שהעוגיות הללו מופיעות בו. בשיר שלי הנזירה הפכה לבתולה אדומת לחיים בבית כנסת. הוא מתאר את הקושי שלי עם זהות של משוררת, את הסלידה מהתנפחות, את חרפת התחרות עם

משוררים אחרים, את חרפת הקיום של משורר בסביבה שלא זקוקה לשירה ולא מעריכה אותה, ויחד עם זאת את אי-היכולת שלי לחדול מכתובת שירה:

בין שורות העוגיות התופחות בתבנית
מתנפחת גם היא ונאפית, בלתי נמנעת
כמו נפיתה אלמונית של בתולה אדמת לחיים
קמה להשתחוות בעזרת נשים
עוצמת עיניה ומחורה, מתעלפת מבושה
משאירה אחריה רק ריח מתנדר
של ספק עברה.

(השתוות, עמ' 13)

נויה אמרה לי: 'את יודעת, בהרבה שירים שלך יש כל מיני סוגים של מזון, מאכלים, תבשילים'. ואני אמרתי: 'באמת? לא שמתי לב'. והיא אמרה: 'תלכי הביתה ותקראי את השירים שלך'. כשהלכתי הביתה חשבתי על זה, והגעתי למסקנה שהיא צודקת. צלצלתי כדי להודות על האמת, ותוך כדי שיחה עלה הרעיון לאסוף שירים שיש בהם נגיעה למזון, לארגן אותם בחטיבות כמו ספר בישול – דברי מאפה, בשר ודגים, ירקות, פירות, משקאות וכיו"ב, ללוות אותם בתצלומים של נויה, ולהקדיש את הספר לזכרה של יעל אמה. וכך עשינו. הייתה גם תערוכה של הצילומים היפהפיים האלה בפואייה של תאטרון ירושלים. בכל אופן, האיכות הגרועה של המזון בקיבוץ, וגם אחר כך בבית אמי, לא קלקלה את שמחת האכילה שלי בבגרותי, ועד היום הזה.

על האוכל בקיבוץ כבר סיפרתי. האוכל שבישלה אמי היה כזה: במשך השבוע היא הייתה מעמידה בבוקר על הפתיליה סיר שהיו בו בשר בקר, שעועית לבנה, מלח ומים, ובצהריים היינו אוכלים את זה. בשבת הייתה מכינה מנה ראשונה מהשעועית המעוכה עם בצל וביצה קשה. היא הייתה מכינה גם כבד קצוץ, גפילטע פיש, קריש מחלקי עוף, שומן תרנגולות מטוגן עם בצל (תחליף לשומן אווזים), חצילים מטוגנים בטעם פטריות, אטריות עם גבינה, לביבות מגבינה, לביבות ממוח של עגל – שום דבר מהמאכלים האלה לא היה לי טעים. הצבעים של רוב המאכלים היו אפורים או לבנים או חומים כהים, הריח שלהם היה לא נעים, והצורה שלהם דחתה אותי.

אבל אולי הסיבה האמתית הייתה שהאווירה ליד השולחן הייתה איננה ונוראה: אבי היה חולה אולקוס מוצהר, אבל אמי הייתה שוכחת זאת ומכינה מאכלים מטוגנים, שהיו אהובים עליה. זה הרגיז אותו עד כדי כך שהיה זורק את הצלחת שלו מהשולחן עם האוכל על הרצפה, הצלחת השבורה והאוכל היו מתפזרים, ומכיוון שאיש משניהם לא רצה לנקות, אני הייתי לוקחת מטאטא ומנקה. נוסף לכך האוכל היה באופן קבוע או תפל מדי או מלוח מדי. הוא היה מנסה לחנך אותה: היה יושב אֶתה בערב ועושה רשימה של בישולים לכל השבוע. הישיבות האלה היו מתנהלות בידיש בקולות מעוצבנים. זה לא שסבלתי מתת-תזונה: הייתי די מלאה, אם לא לומר שמנה. כנראה אכלתי מספיק.

כאמור, המאכל הראשון שממש שימח אותי היה פלאפל עם טחינה בפיתה. אכלתי את זה בכיתה י' אחרי פעולה בצופים אצל "מלך הפלאפל" בשוק בצלאל. אחרי כל פעולה היינו הולכים לשם, עומדים בתור, ואוכלים יחד פלאפל. המוכר היה בעל זקן לבן גדול, חבוש בתרבוש לבן ענקי עם סרט אדום, והיה מוסר כל מנה בתנועת שילוח טיל, בצירוף קריאת עידוד רמה. זה היה משעשע מאוד, והפיתה עם כל מה שבתוכה הייתה טעימה להפליא.

כשעברתי לירושלים ללמוד באוניברסיטה אכלתי במנוה בגבעת רם – קשה לומר שהאוכל שם היה טעים – או הכנתי לעצמי מאכלי צנע, במגמה לשמור על דיאטה ולחסוך כסף: אכלתי הרבה מאוד מרק מאבקת מרק, לֶפֶן, ביצים קשות ולחם אחיד. לא ידעתי לבשל ולאפות בכלל.

בעלי לשעבר אהב לאכול. שמת לי לב לזה עוד לפני שנישאנו. ראיתי אותו אוכל בתענוג, בשמחה. נהניתי לראות אותו אוכל. זה היה אחד התמריצים שלי להינשא לו. קיוויתי שהוא ייהנה מהאוכל שאני מבשלת, שלא יענה אותי יום בתלונות על אוכל לא טעים. ובאמת בתחום זה הוא היה נפלא: גם כשלא הצלחתי לבשל היטב הוא לא כעס ולא בא בטענות, וגם הוא עצמו בישל מצוין.

שולחן מטבח

כחודש לפני נישואינו חל יום הכיפורים. אני החלטתי לצום. בפעם הראשונה בחיי. איני יודעת למה. הוא אמר שהוא נוהג לצום, ואני התכוננתי לנישואין ולחיי המשפחה כמו לעבודת קודש. ובכן, צריך לבשל סעודה מפסקת. הלכתי לסופרמרקט וקניתי עוף קפוא עטוף בשקית ניילון. הורדתי את השקית והכנסתי את העוף הקפוא לסיר בשלמותו, הוספתי בצל, גזר, מלח, הרתחתי ובישלתי על אש קטנה כשעתיים. בישלתי גם אורז. המרק יצא לא רע. העוף התפרק ואז התברר שבתוכו היו חלקים פנימיים של העוף בעטיפת נייר וגם הרגליים (עם הציפורניים) של העוף, עם טבעת מתכת על אחת מהן. כך היו מוכרים אז עופות. האורז יצא קשה, כנראה לא הוספתי לו מספיק מים. הוא אכל הכול ולא בא בטענות. בילינו רוב אותו יום ביער ירושלים. באמת זה שווה שיר, אבל לא יצא לי.

הוא היה מאוד סלחן ומעודד בכל מה שנגע לבישול. הוא רק צחק כשראה שאני זקוקה למתכונים. אפילו את מלאכות הבית עשיתי עם הדרכה של ספר כיס באנגלית בשם Encyclopedia of Household. הוא אמר: 'אוי ואבוי לבישול וניקוי שנעשה לפי ספרים'. אבל אני הייתי רגילה ללמוד הכול רק מספרים, בכוחות עצמי. די מהר למדתי לבשל היטב, עד כדי כך שזכיתי בתחרות בישול של **ידיעות אחרונות** בזכות תבשיל פטריות צלויות עם יין. התחרותיות שנטעה בי אמי לא נטשה אותי, היא פשוט עברה לתחום אחר. ההצלחה שלי בבישול גרמה לי המון עונג, וגם מה שבישלתי היה לי טעים, כמובן.

המצב הזה – שיש לי מטבח משלי ואני עושה בו כרצוני, שאני מבשלת בכל פעם משהו אחר, מפתיע, מעורר שמחה והכרת תודה – זה ממש נסך בי אושר, שיכרון, גאווה. כשהילדים קצת גדלו גם הם אהבו את האוכל שבישלתי. מישו מהם אמר לי: "אימא, אם לא יהיה לנו בכלל כסף,

תפתחי מסעדה". הייתי אופה פשטידה גדולה מלחם אחיד שהתיישן, עליו שפכתי כוס חלב חם, חצי חבילת מרגרינה מומסת או שליש כוס שמן, תפוח עץ מגורר, קינמון וביצים. הייתי מכינה בעצמי בצק עלים (זה המון עבודה) ואופה בורקס, ממולאים בגבינה או בבצל ועלי חובזה שגדלו בחצר – בקיצור, השקעתי בבישול ונהניתי גם מהעשייה וגם מהתוצאות. את הבישול – כמו את חיי המשפחה בכלל – לא ראיתי כהשתעבדות לחיים אפורים של עקרת בית, אלא כגילוי, בריאת יש מאין, הרפתקה מעוררת השתאות. לכן רציתי לכתוב על זה. התחלתי אז לכתוב שירים על שולחן המטבח. שולחן המטבח (שלידו גם אכלנו) נראה לי משהו מסתורי, בעל כוחות על-טבעיים. לאורך השנים כתבתי כעשרה שירי שולחן מטבח, לא כולם שמחים, כי בשלב מסוים הבנתי שלשולחן הזה אין אותו כוח שייחסתי לו, שהמשפחתיות שלנו סדוקה, מתפרקת, מורעלת.

משה: בספר **השתוות יש** מדור בשם "שולחן מטבח", יש בו למעלה משלושים שירים.

חמוטל: נכון. אבל לא כללתי בו שיר בשם "ושוב שולחן מטבח", שנכתב כאשר כבר התחלתי להרגיש את הסדקים, את המתחים, את חוסר הטעם, את הדחף הבלתי נשלט לקרוע את עצמי מהשייכות לשולחן המטבח. התחלתי להרגיש שהמפה מתמלאת חורים בלתי-נראים, שכל אחד מהיושבים מושך אותה לכיוון שלו, רציתי לעוף למקום אחר, אפילו אם הוא לא נכון, לא בריא, אבדני, מקום של כבוד מדומה. זה הרס אותי כשראיתי חוסר התחשבות ואפילו שנאה וקנאה בין הילדים. הרגשתי כישלון של הַיָּחַד המשפחתי.

אבל הרי אני, ועוד יותר ממני אביהם, עודדנו את הילדים לאינדיבידואליזם! הרי לי לא היה מושג מה זה משפחה! חשבתי שילדים צריכים להיות מאושרים שיש להם אחים. כשהם לא הסתדרו ביניהם אני לא ידעתי לטפל בזה נכון. גם לא ידעתי לטפל בנטייה של בעלי דאז ליצור מעין ברית עם הילדים נגדי, כאילו הם ילדים בכיתה שרוצים יחד להרגיז את המורה, או שהיה נחלץ כביכול להגן על מישו מהילדים ממני ומכעסי, במקום לעמוד לצדי כשדרשתי מהם משהו. אל תשכח שהוא עבד בבית, ויכול היה להתערב ללא הרף בטיפול בילדים.

אני מניחה שהוא חש שהוא נוהג נכון, אבל אני הרגשתי נבגדת, מבודדת, בתוך סביבה עוינת. הייתי מזועזעת, מאוכזבת. כשניסיתי לדבר אתו על

זה, הוא אמר שזה לא יזיק להם שיראו שאנחנו שונים זה מזה, ויש לנו דעות שונות. בין הבנות היה מתח בערך מגיל עשר, והוא הלך וגבר עם השנים. נראה היה לי שבעלי לא התייחס אליהן באופן שווה.

גם לאמי היה חלק בזה: היא העדיפה את הבכורה בצורה שנראתה לי ממש צורמת, כי בעיניה היא הייתה יותר "מוצלחת". כנראה שגם לי היה חלק במתח ביניהן, כי הייתי תובענית מדי, והיו לי תגובות חריפות מדי. כל אחת מהבנות הייתה בטוחה שאני מעדיפה את השנייה, כי תמיד ניסיתי בטיפשותי להסביר לכל אחת מדוע גם השנייה צודקת. זה היה מתיש. חשתי מחנק והתרוקנות. זה השיר:

והרי לשלחן הזה התפללתי.
בְּרִיא וְנוֹרָמָלִי וְחִי, אֲמֶרְתִּי לְאִמִּי,
וּכְבֹּר הַעֲזָתִי לְרֵאוֹת. עֵינֶיךָ
מְעוֹלָלוֹת וְרִמוּסוֹת כְּעֶנְבִים
וַיִּמָּה שְׁעוֹלָלוֹ לָהּ וַיִּמָּה בְּעוֹלָלִי אִם אִמָּה
אֵין לִי מִנְחָם וְלֹא יִהְיֶה כִּי אִם שְׁלַחַן מְטֻבָּח
וְסִנְדוּיָצִים טְרִיִּים עֲטוּפִים בְּדִקְנוֹת. חֲלוּמוֹת
שְׁהִיוּ לְשִׁים אוֹתִי שְׁנִים שְׁנִים כְּמֶרְגְּרִינָה
לְפָרוּרִי בְּצֶק חֵי חֵי חֵי.
והרי קִים וְעוֹמֵד בְּהִבְטָחוֹתִי.
והרי נְאֻסָּפִים בְּמוֹעֲדִים הִיעוּדִים
וְאֵל שְׁמֵלְתִי הַפְּרוּשָׁה נְאֻתָּזִים לְהִתְיָשֵׁב וּלְיָשֵׁב
וּמְקַרְבִּים וְשָׁבִים וּמְקַרְבִּים אֶת הַשָּׁרִים וְהַצּוֹתָקִים
יַחַד נְאֻתָּזִים בְּשׁוּלֵי הַמֶּפֶה וּמוֹשָׁכִים אִישׁ לְעֶבְרוֹ
מוֹשֵׁף אֶת מְזוֹנוֹ וְאֶת אֹהֲבוֹ וְאִישׁ לְעֶבְרוֹ מוֹשֵׁף בְּחֻבְלֵי
מָה?
מֵאִיזוֹ זָוִית גְּלוּזָה מְזַמְזָמָת מְנַגֶּנֶה חֲלוּלָה, עֲטוּפָה קוֹרִים
אוֹכֵלֹת חוֹרִים בְּמִפְּהָ הַמִּנְחָה מְגֻהָצָה מִתַּחַת לְצִלְחוֹת יְצִיבוֹת
מָה הַמְנַגֶּנֶה הַמְקַהֶה אֶת גֶּס הַצָּחוֹק הַבְּרִיא, הַחֵי?
מָה תַעֲתוּעֵי הָרוּחַ הַזּוֹלָלֶת חֲלָלִים?

מַאֲיִזוֹ זֹוִית חוֹלָה דוֹאִים בְּהֶמוֹנָם יִבְחֹשִׁים אֱלָמִים
שְׂשִׁים לְהַשְׁרִף, הַדּוֹפִי רוּחוֹת קָדִים?
חוֹלָמֶת, חוֹלָמֶת לְהַתְלֹות בְּשׁוּלֵי הָלֹא
מִשְׁתַּטַּחַת נְגוּפֶת גְּעֻגּוּעִים לְפָנֵי מַסַּכַת כְּבוֹד מְדָמָה.

(ובצפיפות, עמ' 53)

משה: מה זה "מעוללות"?

חמוטל: טוב, זאת מילה שאני המצאתי. זה צורת הסביל של "מעולל". זה אומר שעוללו לעיניים של אמי (ולה בעצמה, כמובן) משהו רע, וגם שיש קשר בין הדבר הרע הזה לעוללים (לתינוקות) שלה, וגם שהעיניים שלה נמעכו כמו עוללות, כמו פרי שנשאר זרוק אחרי שקוטפים הכול. אתה יודע, תמיד נדמה לי שאני כותבת מאוד מאוד פשוט, ואז מתברר שזה לא בדיוק ככה.

משה: ומה זה ה"מה" הזה שעומד לבד בשורה?

חמוטל: זאת המילה שמתארת את המשבר שלי, את הקושי שלי להבין איך זה שאחים יושבים ליד השולחן, וכל אחד כאילו מושך את המפה, את המשפחתיות שלנו, לכיוון שלו, שיש ביניהם קנאה ואולי אפילו שנאה. זה היה בשבילי כל כך מזעזע, שהפך לי את כל העולם הפנימי לתמיהה אחת גדולה, ל"מה?" אחד גדול. ויתרתי על השיר, לא כללתי אותו ב**השתוות**, כי הוא נראה לי ארוך מדי, מבולבל, לא מתחבר לקורא. אבל שמחת הבישול לא נטשה אותי. עד היום אני אוהבת מאוד לבשל, משקיעה בזה זמן ומחשבה, אוהבת לארוח על שולחני (שולחן האוכל עומד כעת בחדר המגורים), ומתייחסת גם לעצמי ולבן זוגי הנוכחי כאל אורחי השולחן יום-יום.

אם לחזור ללבוש בקיבוץ – מה שלבשנו בבית הילדים בקיבוץ נקרא "מִצְרָפֶת" (אינני יודעת אם המילה הזאת הייתה בשימוש מחוץ לגבולות הקיבוץ שלנו). המצרפת היא מכנסיים קצרים או ארוכים, עם ריבוע אריג שמכסה את הבטן וכתפיות שמתכפרות מאחור, הכול מאותו הבד. את המִצְרָפֹת תפרו בקיבוץ. אתה יודע, בשנה הראשונה ללימודיי באוניברסיטה – הייתי בת שבע-עשרה - הזמנתי אצל תופרת מכנסי גברדין בצבע טורקיז כהה (היה לי אז שֶׁער ארוך חום-זהוב), שדומים למצרפת, עם כתפיות וכפתורים גדולים מלפנים ומאחור. רציתי להיות מיוחדת, וגם הרגשתי נהדר עם בגד שהזכיר לי את הילדות. בחורף נעלנו

נעליים גבוהות חומות (שסנדלר הקיבוץ תפר) או מגפי גומי שחורים, ובקיץ סנדלים תנכיים. בשבתות, בחגים ובימי הולדת הילדות לבשו שמלות שההורים קנו בעיר מה"תקציב". לכל ילדה הייתה שמלת קיץ אחת ושמלת חורף אחת. שמלת החורף שלי הייתה מבד צמר כחול כהה, בחלקה העליון היה פס ישר, שעליו היה קישוט מבד דמוי דובדבנים או תותים, וחלקה התחתון היה קפלים ישרים. אני לא זוכרת את שמלת הקיץ, אולי בקיץ לא לבשתי שמלה.

אני מבקשת להדגיש שילדים לא הרגשנו שחסר לנו משהו. להפך, כשראינו ילדות עירוניות לבושות בשמלות ועונדות תכשיטים, זה נראה לנו דוחה, ואפילו מכוער. הנה תצלום שלי, אני בת ארבע, לבושה

במצרפת קיצית, עם אף מכוסה נמשים, מנסה להמחיש לצלם משהו גדול ומרשים.

היו מביאים לגן-הילדים פעם בשנה צלם מקצועי מעין-גב, שהיה משוחח עם הילדים ותוך כדי שיחה היה מצלם אותם תמונות נהדרות. תחשוב על זה: הקיבוץ היה עני, אנשים עבדו קשה, אבל היו מוכנים לשלם לצלם בעבור תמונות אמנותיות של הילדים. כאן בתמונה אני מנסה כנראה לספר על משהו גדול ונורא, וגם מצחיק. מה שכל סופר ומשורר מנסה לעשות, אני חושבת.

איך למדנו לקרוא

חמוטל: בקיץ 1946 אחי סיים את הלימודים (בבתי הספר בהתיישבות העובדת היו לומדים רק עד כיתה י'), והצטרף לקבוצת נוער של **השומר הצעיר** שהתכוננה לחיי קיבוץ, ועברה הכשרה, קודם בקיבוץ רוחמה, ואחר כך בקיבוץ נגבה הסמוך לו. הוריי החליטו לעזוב את הקיבוץ ולעבור לגור בכפר ורבורג (סמוך לבאר טוביה), לא רחוק מנגבה. מדוע עזבו? אינני יודעת בדיוק. כנראה לא היו להם תכונות של חברי קיבוץ. ואולי זה היה קשור גם בהתפכחות אידאולוגית מהאמונה בצדקת הדרך של ברית המועצות ושל מפלגת מפ"ס, המפלגה שכל חברי **השומר הצעיר** היו שייכים לה. ואולי היה להם חשוב יותר מכול לגור בקרבת מקום לאחי. בכפר ורבורג היה לאמי מקום עבודה כגננת, ואבי קיבל עבודה בבית-הספר במושב באר טוביה הסמוך.

כפר ורבורג היה עשוי משתי שורות של בתים מרובעים עם גגות אדמדים שניצבו ברווחים שווים משני עברי רחוב - דרך שכולה שכבה עבה של אבק אפור. ליד כל בית היו רפת ולול. זה הפתיע אותי, כי בקיבוץ היו רפת אחת, לול אחד ודיר כבשים אחד לכולם, וזה היה בעיניי נורמלי. קשה לתאר את התימהון שלי מול הפיצול הלא מובן של הרפתות והלולים. אינני זוכרת שמישהו טרח להסביר לי את ההבדל בין חיי הקיבוץ לחיים במושב.

הוריי עזבו את הקיבוץ בחוסר כול מוחלט. הבטיחו להם דיור בבית שנועד למגורי הגננת ונמצא בחצר גן-הילדים, אך הוא לא היה מוכן עדיין. גרנו חודשים אחדים בחדר אצל משפחת רוזנר. בחדר הייתה פתילייה, שעליה אמי בישלה, והיה פרימוס שעליו היא העמידה דוד מתכת כדי להרתיח מים לכביסה, או כדי לחמם מים לרחיצה ולחפיפת הראש בגיגית פח. למשפחת רוזנר הייתה מקלחת – ברז דוש מעל רצפת בטון, אבל ללא מים חמים. השירותים היו בחצר. זה היה צריף רבוע, שבתוכו היה מושב של אסלה. בנוי מעל בור, שלתוכו הוטלו ההפרשות.

משה: אולי תוותר על המילים האחרונות? זה מפריע לי.

חמוטל: לא, לא אוותר. ההפרשות הן חלק מהחיים. בעולם הבא אין הפרשות. על הקיר של הצריף היה וו עשוי מחוט ברזל, שעליו הושחלו ריבועי נייר עיתון. מריבועי הנייר הללו למדתי לקרוא.

משה: אני למדתי לקרוא אותיות גותיות בבית השימוש של משק חפציבה, קיבוץ של עולים מגרמניה וצ'כיה. אמנם לא ידעתי הרבה גרמנית, אבל לקרוא גרמנית דווקא כן למדתי שם.

חמוטל: איזה יופי! ועם הגרמנית שלמדת לקרוא שם תרגמת את היינה? מעניין מה הוא היה חושב על זה.

משה: לא ולא. סבתי לימדה אותי מספר מילים בגרמנית בסיסית. ב"תלמוד תורה" שמעתי קצת יידיש מהמורה. אחרי המלחמה חייתי בגרמניה, ומסביבי דיברו גרמנית. ילדי עולים במעברה דיברו יידיש, ואחר כך למדתי גרמנית באוניברסיטה. כך שבין לימודי את האותיות הגותיות בבית השימוש בחפציבה לבין תרגומי להיינה עבר, בכל זאת, זמן כלשהו.

ואולי זה המקום לשזור את הסיפור על ההתגוששויות שלי עם השפה הגרמנית, ודווקא עם היינה. אחרי המלחמה הצטרפתי, כזכור, לתנועה הציונית, והמדריכים לקחו אותנו לעיר השדה ההונגרית סֶגֶד (Szeged). כאן הם התעוררו לעובדה שבידיהם קבוצת ילדים גדולה שמיועדים לעלות לארץ-ישראל – כשזה יתאפשר להם – אבל בינתיים הם אינם שייכים לשום מסגרת לימודים. אי לכך הם שלחו אותנו לבית-הספר, לכיתה המתאימה לגילנו. הייתי בן 13, וצירפו אותי לכיתה ה', כמדומה. לימדו שם שירה גרמנית. בין היתר שמעתי שיעור, שבו למדו מין שיר שלא הבנתי ממנו כלום, Was soll es bedeuten dass ich so traurig bin. מיד הכרזתי שגרמנית אינני לומד. המורה ציוותה עליי לקרוא לבית-הספר את הוריי. הורים אין לי, יש לי רק מדריכי התנועה הציונית שדואגים לי, מלבישים אותי, מזינים אותי, ועוד מעט יעלו אותי לארץ-ישראל, אמרתי, או הייתי אומר, אבל לא הייתי בטוח שמישהו יבין אותי, על כן רק שתקתי. במהרה אמנם עלינו לארץ.

חמוטל: העיתון שלנו היה "על המשמר" – חלק מחברי המושב, וגם הוריי, היו חברי מפ"ם, מפלגת השמאל הציונית. מתחת לכותרת העיתון

הייתה כתובת מנוקדת, מעין מוטו: "לְצִיּוֹנוֹת, לְסוֹצְיָאליזְם, לְאַחֻת עַמִּים". הניקוד הקל עליי לקרוא את הכתובת הזאת. לא הבנתי אותה, כמובן, אבל היא נראתה לי בעלת תוכן נשגב.

אני למדתי גרמנית כשהייתי מורה שכירה בקיבוץ יפעת. כל המורים בחדר המורים בבית-הספר "העמק המערבי" דיברו בגרמנית, אז הרגשתי שאני חייבת. קיבלתי שיעורים בשעות הערב, אחרי ההשכבה של הילדים, אצל גברת הרטה, אישה זקנה מאוד, עם שער שיבה מגולגל מאחור לכדור עטוף רשת שחורה. היה לה קומקום קפה עם מעילון סרוג וקוביות סוכר וגם חתולים. היא לימדה כל מי שרצה אנגלית, צרפתית, גרמנית, לטינית, יוונית. לפני שעלתה לארץ הייתה לקטורית בהוצאת "רוולט" היוקרתית. למדתי אצלה קרוב לשנה, והגעתי עד לקריאת קפקא וג'ינר גראס. אז התברר לי שהמורים בחדר המורים מדברים בעיקר על מתכוני אפייה של עוגות תפוחים. מטעי תפוחים היו הענף שבו הצטיין הקיבוץ הזה.

אם נחזור לכפר ורבורג - בחודש שלפני תחילת שנת הלימודים אמי תפרה לי תיק בית-ספר, מבד חאקי של חולצה ישנה, שאת שוליו היא קישטה בתפר מסרק, תפרה לו כפתור גדול אפור ולולאה סרוגה מחוטי רקמה, וגם רקמה עליו את שמי באותיות גדולות (אימא שלי עשתה הכול בגדול). התיק הזה נראה בעיניי מאוד יפה. אני לא זוכרת אילו תיקי בית-ספר היו לילדים אחרים. נדמה לי שגם להם היו תיקים דומים, כלומר, עבודות יד של אימא מבד של בגד ישן.

משה: ימים ראשונים בבית-הספר. איך את מתרשמת מרמת הלימודים באותם הימים?

חמוטל: מושב כפר ורבורג נוסד ב-1939. אינני יודעת כמה תושבים היו שם ב-1946, אבל נראה לי שאני הצטרפתי למחזור הראשון של כיתה אל"ף, שהיו בו (יחד אתי) שישה ילדים. הלימודים התקיימו באחד מחדרי הצריף של המזכירות. למורה קראו מרים (לימים בוקלמן), היא הייתה מורה שכירה שהגיעה למושב מהעיר, וכנראה התגוררה שם בשכירות, כמונו. בימים הראשונים הביאה מדי יום שלט ועליו היו כתובות המילים החדשות: שלום, שלום כיתה א', אבא, אמא, שבת, באותיות גדולות ומנוקדות. כל אחד מאתנו קיבל מחברת עברית ומחברת חשבון. לכל מקצוע הוקדשה מחצית מחברת שנגזרה לשני חלקים. לא היו ספרי לימוד בכלל. לא היו שיעורי התעמלות, ציור, זמרה. המורה שרה, סיפרה,

לימדה. בסוף השנה אני, לפחות, ידעתי לקרוא ולכתוב באופן חופשי. מי יכול לחלום היום על כיתה בת שישה תלמידים?

כשהגענו למושב עוד לא היה בו חשמל. את שיעורי הבית הייתי מכינה לאור עששית נפט. בסוף אותה שנה הקימו עמודי עץ וחיברו את הבתים למערכת החשמל. בקיץ 1947 כבר היה לנו רדיו. הקשיבו לחדשות, כמובן. אמי אהבה מאוד לשמוע את תכנית החזנות בשבת, לי נראו פרקי החזנות כמו יבבות מדכאות נפש. אני אהבתי לשמוע את התכנית למוסיקה קלסית כבקשתך ביום שישי אחרי הצהריים.

לא חגגו לי יום הולדת שבע באותה שנה, אבל המורה ידעה את תאריכי ימי ההולדת של כולנו, וקנתה לכל אחד ספר ליום ההולדת. לי היא קנתה ספר סיפורים, "מעשים טובים" שמו. מחבר הסיפורים הללו הוא ז' בהרב. באחד מהם סופר על בתו של יוצק פעמונים סיני, שהקיסר הורה לו לצקת פעמון בעל הקול היפה בעולם, שאם לא כן יערוף את ראשו. כשיוצק הפעמונים עמד ובחש את יורת הברזל הרוחה, בתו קפצה לתוך היורה, אבל אחת מנעליה נשמטה, ותוך נפילתה היא צעקה בקול דקיק "נעלי! נעלי!". צלילי הפעמון שיצק אביה השמיעו את קריאתה, והשביעו את רצונו של הקיסר. בילדותי התלהבתי ממעשי גבורה והקרבת נפש.

משה: זאת יורת הברזל שנזכרת בשיר שלך "על הגדר"? הנה הוא:

יָשֵׁב עַל הַגֶּדֶר

וְתַחֲבֹק אוֹתִי קֶצֶת. אֶל תַּחֲיִיחַס לְדַמְעוֹת

הַצִּפּוּיּוֹת כְּמוֹ גּוֹשֵׁי הָרֶדֶף הַמְּצוּי מִתַּחַת לַשִּׁמְלָה.

תַּחֲבֹק בְּשִׁקְט. אֶל תִּקְנֶה לִי תַכְשִׁיטִים יְקָרְתִּים.

וְהָרִי נִזְרָקְתִּי הַחוּצָה מִכָּל סְפִירָה:

לֹא הַתְגַּלְגְּלִתִּי מִתַּחַת שׁוֹאָה.

לֹא גִבְעוּלִי נִחְתְּכוּ לְהִיּוֹת יְחוּרִים.

לֹא נָפַל עַל חֲרָבוֹ אֲחִי הַיָּחִיד.

לֹא צְבוּעִים טָרְפוּ אֶת הַיָּלֵד.

לֹא לְשָׂאוֹל, כִּי אִם

לְיֹרֶת הַבְּרָזֵל הַנּוֹזֵל קַפְצָתִי.

נְהִייתִי פֶּעַמּוֹן.
 אָנִי עוֹנָה בְּחִבּוּבוֹת לְטֹלְפוֹנִים,
 שׁוֹמֶרֶת עַל הַפֶּשֶׁר וְעַל הַשָּׂכָל הַיָּשָׁר
 וְנִהְיִית מְמִזּוֹן וּמְמוֹסִיקָה.
 עַל הַבְּרִזִּים הַקָּרִים שֶׁל הָרִצּוֹן,
 מֵעֵבֶר לְכָל הַסְּפוּרִים הַצּוֹדְקִים,
 תַּחֲבֵק אוֹתִי בְּרֹדֶה,
 וְאַל תִּתְּיַחַס לְדַמְעוֹת. (הַשְׁתוּוֹת, עֵמ' 26)

חמוטל: כן, ממש. על הסיפור הזה חשבתי כשכתבתי את השיר הזה. יורת
 הברזל הנוזל בהקשר זה הם החיים עצמם, כפי שנראו לי הרבה שנים
 לאחר מכן, בתקופה שהשיר נכתב, לא בגיל שבע, כאשר קראתי את
 הספר **מעשים טובים**.

מקומות

משה: איך השפיעו עלייך שינויי מקומות המגורים? האם החלפת בתי האולפנה הפריעה לחיים, או דווקא הזינה, עוררה?

חמוטל: אלה דברים שקשה מאוד לאדם לשפוט בעצמו. כיום ברור לכול שמעבר ממקום למקום – כמהגר או כפליט – יכול להיות טראומה רצינית לאדם מבוגר, ועל אחת כמה וכמה לילד. עוד לפני שעמדתי על דעתי כבר העבירו אותי ממקום למקום, מחברת ילדים אחת לשנייה. וכידוע, ילדים הם שונאי זרים מובהקים. ובכל זאת, אינני זוכרת את המעברים הללו כטראומות, אלא יותר – במיוחד את עזיבת הקיבוץ – כהרגשת עצב ותימהון, מחפשת חברה נעימה של ילדים, או מוצאת נחמה בספרים. היחסים בין הוריי גרמו לי ייאוש הרבה יותר גדול מכל המעברים הללו.

איך זה שלא נפגעת מהמעברים האלה? האם זה משום שלמרות הכול הוריי, ובעיקר אמי, השפיעו עליי כמות כה רבה של אהבה, שאפשרה לי להתמודד עם עוינות סביבתית של ילדים? האם זה משום שמטבעי ניחנתי ברוח לוחמת? האם זה משום שילדים בדרך כלל מקבלים את החיים כמות שהם? באמת אינני יודעת. בכל אופן, למרות חוויות ההסתגלות החוזרות ונשנות לא הפכתי לילדה חברותית במיוחד. בכל מקום הייתה לי חברה אחת שהייתה החברה הטובה ביותר שלי, אבל אני לא הייתי החברה הטובה ביותר שלה. התייחסתי בהערצה לילדות יפות, פתוחות, נדיבות, אימהיות, והתמסרתי להן בלי חשבון. אולי הייתי תלותית.

מרים נאמן הייתה החברה הטובה ביותר שלי בקיבוץ (היא גרה בבית זרע עד היום). היא הייתה ילדה עגלגלה, עם שער עבה, מסולסל, בלונדי כהה, עיניים כחולות, גבות עבות, ושפתיים ורודות חייכניות. במנוחת הצהריים הכפויה, בין שתיים לארבע אחר הצהריים, הייתי מתרוצצת עם שאר ילדי הגן בשני חדרי השינה, לבושים תחתונים בלבד (בקיץ).

התחתונים האלה הגיעו מהכביסה המשותפת אחרי כביסות רבות כשהגומי המהדק אותם למותניים רפוי, וצריך היה למשוך אותו החוצה ולקשור בעניבה כדי שהתחתונים לא ייפלו. את העניבות הללו שהתדלדלו מהתחתונים קשרנו, מרים ואני, זו לזו, וכך, קשורות ומחוברות, דידינו וקפצנו כמו צפרדעים בין שני חדרי השינה, קוראות יחד: "לא ניפרד לעולם! לא ניפרד לעולם!". אני גם התכוונתי לזה אז בכל נפשי ולבבי, הרגשתי שאני נשבעת. הוי, השבועות של ימי הילדות! אבא של מרים נאמן שירת בבריגדה היהודית של הצבא הבריטי בזמן מלחמת העולם השנייה, ומרים התגעגעה אליו מאוד. אני זוכרת את הרגע שהוא חזר מהצבא. הם נפגשו על הדשא הגדול, סביבם חברי קיבוץ רבים, היא נפלה על צווארו והוא הרים אותה וחיבק אותה ושניהם בכו. מרים ממש התייפחה בקול, זמן רב, כאילו כל משא הכאב שצברה נשפך, וגם חלק מהילדים והחברים מסביב דמעו, ביניהם אני. אבא של מרים הביא לה מהולנד תחפושת של ילדה הולנדית, כולל נעלי עץ וכובע, והיא התחפשה להולנדית בפורים. עם מרים הייתי מנסה לדבר לפני השינה בשפה קשקושית שניסתה לחקות את הרוסית של האימהות.

יכולתי להרגיש את העונג של אימא שלי כשדיברה רוסית. היא ממש אהבה את השפה הזאת, כשדיברה בה הרגישה בבית, הרגישה שהיא חוזרת להיות ילדה, שהיא חופשייה ואינטימית. בעצם, בבית זרע הגדולים לא דיברו ברוסית, כי רוב החברים היו מליטא. ואיני זוכרת את אמי מדברת ברוסית עם ידידות חברות המשק; לא נראה לי שהיו לה ידידות בבית זרע. היא כן דיברה רוסית כשהיא פגשה בנות עיר שלה, חברות לשעבר מהגימנסיה או שכנות. רציתי להתנסות באינטימיות הזאת של הדיבור ברוסית, שאני לא הייתי שותפה לה. לא קשה להבין למה בבגרותי למדתי את השפה הזאת, שאסור היה לי לדבר בה בבית.

משה: מרים זאת הילדה שכתבת עליה בשיר "זֶכְרוֹן יְלָדוֹת"?

חמוטל: כן, זאת היא. אבל היו רבות כמונו.

הַשָּׁפָה הַשּׁוֹפֵעַת, שְׂפַת הַסּוּד שֶׁל הָאִמָּהוּת
בְּאִשְׁרֵי הֵן מְצַחֶקוֹת בְּצִהְלֵת יְלָדוֹת מְגִדְלוֹת נִעְלִים
מִדְּשָׁדְשׁוֹת בְּדִשְׁנֵי גֵן הַעֵדֶן הַלּוֹעֵז
בְּצִלְלִיָּהּ הַיִּנְקָתִי אֶת יְלָדוֹתֵי הַשְּׁתוּפִית
בְּשִׁמְשֻׁשִׁים נוֹבְחִים בְּלִי קוֹל וְחָלוּ בְּעֵד חוֹרֵי הַפֶּלֶה

וְנִכְנְסוּ לְשֹׁכֵב לְצִדִּי
בְּאַחַת מִמִּטּוֹת הַבֶּרְזֵל הַלְּבָנוֹת שֶׁל בֵּית הַיְלָדִים.

בְּלֶחֶשׁ מִתְחַנֵּן נְסִיתִי לְעוֹרֵר
אֶת חֲבֵרְתִּי רֶכֶת הַלְחִימִים
שֶׁנֶּדְבַר בְּשֹׁפָה שֶׁל הַגְּדוֹלִים
וְאִף אֶחָד לֹא יָבִין.
אָבֵל הִיא הַתְּעַקְשָׁה לְחַלֵּם עַל אֲבִיהָ
שֶׁהִיא מְגִיס לְבָרִיגָדָה כָּכָר שְׁנֵתִים
לֹא בָּא לְהַגִּיד לָהּ לִילָה טוֹב.
אֲזִי הֵינִקְתִּי לְבִדִּי בְּשֹׁפָה הַסּוּדִית אֶת הַחֹשֶׁךְ
שֶׁצִּי'ה מְשֶׁה דְּשֶׁה קֹשָׁה, שֹׁפָה מְלֶאָה שְׁחָד
שֶׁהַחֹשֶׁךְ הַגְּדוֹל יָכוֹל לְהַבִּין.
(הַשְׁתוּת, עמ' 228)

משה: חמוטל, אם תרשי לי כאן לשזור מין הערת אגב, המתבקשת לי:
הרי ברור גם לך, שאיש זר לא יבין זאת. אני מתייחס שוב לראשית
שיחתנו – לשפת הרזים של שירתך. הרי ברור שאיש לא ידע ולא יבין
למה דברייך ירמזון - מה זה "כְּשֶׁמֶתְשִׁפִּים נוֹבְחִים בְּלִי קוֹל זָחָלוּ בְּעַד
חוֹרֵי הַפֶּלֶה/ וְנִכְנְסוּ לְשֹׁכֵב לְצִדִּי/ בְּאַחַת מִמִּטּוֹת הַבֶּרְזֵל הַלְּבָנוֹת שֶׁל בֵּית
הַיְלָדִים"? זו בוודאי שפת רזים למי שאיננו מכיר את הסיפור על הכלב
שנכנס מבעד לכילה הקרועה ללון לצדך בבית הילדים!

חמוטל: דווקא בגלל זה לא הכנסתי את הכלב לשיר, כי זר לא יבין זאת.
המחשכים הנובחים יכולים להיכנס למיטה של כל ילד שפוחד מהחושך.
העדפתי משהו שכל אחד יכול להבין, וחידדתי את התחושה בעזרת
הזיכרון על הכלב.

משה: אף על פי כן תיאלצי להודות, שמי שלא היה שותף להווי שבו
גדלת הדברים זרים ומוזרים לו. הרי מדובר על ילדה שישנה במיטה
קרועת כילה שבילילה התגנב למיטתה כלב ונשאר לישון לידה.

חמוטל: לא הכרחי שזה יהיה ממש כלב. זה יכולה להיות כל מפלצת
דמיונית שילד פוחד ממנה.

חמוטל: בכפר ורבורג קיבלנו, לאחר כמה חודשים אצל משפחת רוזנר, בית קטן שעמד בחצר של גן-הילדים שבו עבדה אמי. כשנכנסנו לשם עוד לא היה חשמל באף אחד מבתי הכפר, ואני הכנתי את השיעורים לאור עששית נפט. החשמל הגיע באמצע שנת 1947, ואתו הגיע גם רדיו, הרדיו הראשון של הוריי. בשבת אמי הייתה שומעת בצהריים את התכנית "פרקי חזנות" ובוכה. לא סבלתי את הרדיו, את החדשות, את יללות החזנות. בכלל, לא אהבתי את כפר ורבורג. הוא נראה לי אפור ומפורר. לעומת האדמה השחורה והדשנה של בית זרע, שבקיץ הייתה נבקעת ומתמלאת סדקים ציוריים, האדמה בכפר ורבורג הייתה אדמת לס, שבקיץ נראתה כמו אבק אפור ובחורף הפכה לבוץ לכלוכי. במקום הדשא הגדול העטור עצי צאלון מסוככים, חדר האוכל, הרפת, הדיר והלול של הקיבוץ, שנתנו הרגשה של בית אחד גדול, כאן הייתה שורה של בתים בודדים לנפשם, שלכל אחד מהם היה משק חקלאי קטן משלו, עם עגלה קטנה בעלת גלגלי עץ וחמור משלו. הרגשתי כאילו לקחו את עולמי השלם והיפה ופרקו אותו לחלקים עלובים. לא מצאו חן בעיניי האנשים המבוגרים בכפר ורבורג ולא הילדים.

בכפר ורבורג הייתה לי חברה, אתה שיחקתי שאני פרה והיא עגלה שיונקת ממני. זה היה כל כך נעים! לכל הילדים היו פרות ורפת, ורק לנו לא, כי אבא שלי היה מורה. גם את החמורים בכפר ורבורג אהבתי – חיות נבונות וחביבות, שגבן מצטמרר וזנבן נרעד כשמלטפים אותן. לשכן שלנו היה פר להזרעה, והיו מביאים אליו פרות כשהן היו "דורשות", כך קראו לזה.

בהפסקות שיחקנו קלאס וקפיצה על חבל, ובחופשים – "ריכוז", "דוק", "חמש אבנים". אחי היה מגיע מנגבה רכוב על סוסה (גם בימי עוצר, כאמור), והיה מרכיב אותי עליה. היינו רוכבים יחד בגאון בדרך הראשית של כפר ורבורג, שעדיין לא הייתה סלולה, רגלי הסוסה שוקעות עד קרסוליה באבק האפור של אדמת הלס. היינו נוסעים לנגבה לבקר את אחי, ראינו הצגה שהוא השתתף בה באיזושהי מסיבת סיום. אחי עבד שם ביציקת בטון למדרכות שנסללו אז, מדרכות הבטון האופייניות לקיבוצים. אני אוהבת אתן.

בתחילת השנה השנייה בכפר ורבורג, כשלושה חודשים לאחר תחילת שנת הלימודים, פרצה מלחמת העצמאות (אז, לפני קום המדינה, קראו

לה "מלחמת השחרור"). באותה שנה פינו את הנשים והילדים מהמושב שלוש פעמים – בפעם הראשונה הגענו לבית דודתי בתל-אביב, בפעם השנייה השאירו אותי שבועות אחדים אצל משפחה בכפר ביל"ו, ובפעם השלישית – ליפו, שזה עתה נכבשה. אספר על זה בהמשך, רק כדאי לציין שבמחצית השנייה של שנת 1948 הייתי פחות או יותר פליטה. לא היה לי בית בכלל.

כשהייתי בת תשע עברנו למושב עין ורד, בגוש תל מונד בשרון. בעין ורד סיימתי את בית-הספר היסודי, ואז – הייתי בת שלוש-עשרה – עברנו לתל-אביב, אולי כדי שאני אוכל ללמוד בבית-ספר תיכון אמתי, ולא סתם בכיתות המשך שהיו במושב. או אולי מפני שאמי הייתה סבורה שבעיר אבי יעשה חיל ויעלה לגדולה איכשהו. ובאמת, בתל-אביב הוא קיבל משרת מנהל בית-הספר התיכון של רמלה-לוד. לאחר שנה הוא עזב את בית-הספר הזה ועבר להיות מנהל בית-הספר העממי בכפר שלם, בדרום תל-אביב. למה? אינני יודעת. אני רק יודעת שגרנו במקום איום ונורא שנקרא קריית-שלום.

משה: למה איום ונורא?

חמוטל: כי זה היה יער של קופסאות גפרורים לבנות גדולות, כל אחת דומה לשנייה, בכל אחת שתי קומות ובכל קומה שתי דירות. אי אפשר היה לדעת באיזו תחנת אוטובוסים לרדת, כי הכול היה נראה אותו הדבר. קריית-שלום נמצאת בדרום תל-אביב, ליד שכונת שפירא, ואני למדתי בבית-ספר תיכון עירוני ה' שנמצא ברחוב מזא"ה. הנסיעה באוטובוס מהבית לבית-הספר ארכה כשעה (יחד עם ההמתנה בתחנה ובדרך מהתחנה לבית-הספר). כשהתחלנו את הלימודים בית-הספר עוד לא היה מוכן, אז זמנית למדנו בשכונת "מגורים", ליד תחנת הרכבת של תל-אביב. לשם הייתי צריכה להגיע מהבית בשני אוטובוסים. איזה ייאוש! בשנה הראשונה ללימודי בתיכון עירוני ה' נכנסתי למספרה וביקשתי מהספר שיווריד לי את הצמות, ככה, בלי לשאול את ההורים, הכול מרוב ייאוש. אני זוכרת את מבט עיניו של אבי כשחזרתי הביתה מסופרת. הייתה בהן אכזבה אינסופית ממני. ואני הייתי כל כך מיואשת שלא היה לי אכפת מה הוא מרגיש.

כשהייתי בתיכון

חמוטל: לא אהבתי את בית-הספר. למדתי באחת מתוך חמש כיתות ט' מקבילות, שבהן למדו ילדים שהיה להם לפחות ממוצע 8 בתעודת הסיום של בית-הספר היסודי. לאחר שנת הלימודים הראשונה נשארו רק ארבע כיתות י', כי כחמישית מהתלמידים נכשלו בבחינות המעבר. במילים אחרות, היה עלינו לחץ אימים ללמוד ולעבור את הבחינות, ושום דבר מעבר לכך – לא חיי חברה, לא מסיבות. הייתה לנו תלבושת אחידה – חצאית ישרה בצבע כחול כהה מבד כותנה עבה, וחולצת כותנה בצבע תכלת עם צווארון גדול עגול ועניבה כחולה כהה (מי זה היה שהעלה על דעתו להלביש בנות בגיל תיכון בעניבה כחולה כהה?) זה היה לבוש חסר חן ומכוער, שהייתי צריכה ללבוש ארבע שנים תמימות, כל יום אותו הלבוש. רוב המורים (כולל המורים לספרות, מקצוע שאהבתי) נראו לי מוזרים ומשעממים, מלבד המורה לתלמוד, יהושע הגר, שהיה לפעמים מלווה אותי לאוטובוס אחרי הלימודים, וקיווה שאמשיך בלימודי תלמוד באוניברסיטה. בכיתה י"ב הייתה לנו מורה נחמדה שלימדה שליש אחד פילוסופיה ושליש אחד פסיכולוגיה. מאוד התלהבתי משיעורי הפילוסופיה. את שיעורי הספרות והתנ"ך היינו מעבירים בספירת הפעמים שהמורה אמר "א...". למדנו גם לטינית, ואחר כך צרפתית (מלבד אנגלית, כמובן).

רוב חבריי לכיתה גרו במרכז העיר או בצפון תל-אביב, וכדי להיפגש איתם אחר-הצהריים היה עליי לנסוע באוטובוס בין חצי שעה לשעה. כשהייתי בכיתה י' נכנסתי לצופים, שבט קהילה, שה"צריף" שלו היה בפנית רחוב מלצ'ט וחשמונאים בתל-אביב. הפעולות היו בליל שבת, ומכיוון שלא היו אוטובוסים, הלכתי ברגל מזרזרם תל-אביב אל "הצריף", כל כיוון שעה וחצי-שעתיים הליכה. לא אהבתי את הצופים, לא הרגשתי חלק מהחברה של ילדים, שרובם גרו וגדלו במרכז העיר, ולהוריהם היו חנויות ובתי מרקחת ברחוב שיינקין, שלמה המלך, אזור כיכר מגן דויד

אדום ושוק הכרמל. אף אחד מהבנים בצופים לא מצא חן בעיניי, כולם נראו לי טיפשים וגסים. בכיתה היה בן אחד שמצא חן בעיניי, אבל הוא אהב משהי אחרת. פעם טיילנו ביחד על שפת הים, ואני אזרתי עוז וגמגמתי שאני אוהבת אותו, אבל הוא הסביר לי שהוא לא יכול, כי הוא כבר חבר של נילי. האמת היא שלפני שהוא היה חבר של נילי יצאנו יחד לטיול והוא ניסה לחזר אחריי, אבל אני עשיתי את עצמי כאילו אני לא רוצה, כי רציתי שהוא יחזר אחריי יותר חזק, ואז הוא התייאש. ועכשיו - איזה ייאוש! איזו בושה!

לא אהבתי את תל-אביב, את תחנות האוטובוסים, את מעברי החצייה, את החנויות, את השוק, אפילו את חוף הים לא אהבתי. הכול היה נראה לי לא נקי. עד סוף כיתה י"א המשכתי ללמוד נגינה בפסנתר, אבל כבר לא אצל אליהו רודיאקוב, אלא אצל רבקה בורשטיין-ארבר, מורה זקנה וקשוחה שגרה בדרום תל-אביב. לא אהבתי את רבקה בורשטיין-ארבר, לא אהבתי את הפסנתר הישן שבו הייתי מנגנת בשיעורים, לא אהבתי את הקונצרטים שבהם נאלצתי להוכיח את התקדמותי. אני זוכרת קונצרט אחד שהתקיים בשבת אחר הצהריים, בו הייתי צריכה לנגן את הקונצ'רטו הראשון של מנדלסון בסול מינור (אופוס 25) בליווי המורה בפסנתר שני בתפקיד התזמורת. בבוקר של אותה שבת הלכתי לשפת הים במקום להתאמן, רבצתי שם שעות, חזרתי צרובה משמש, ובקונצרט בקושי יכולתי לשבת, כל כך בערו רגליי מהצריבה.

שנים רבות אחר כך הסתייגתי מהמוסיקה של מנדלסון. רוב הזמן בתקופת לימודיי בתיכון הייתי פשוט מיואשת, מלבד כשיצאתי פעם עם הצופים למחנה עבודה לחודש בקיבוץ אשדות יעקב: הקיבוץ, הקרבה לבית זרע, הכינרת – פתאום הייתי שוב מאושרת.

בתקופת התיכון הייתי מלמדת שיעורים פרטיים בדקדוק, מקצוע בחינה לבגרות, ששלטתי בו היטב (אבי לימד דקדוק, והעברית שלו הייתה מושלמת). בכסף שקיבלתי הייתי קונה ספרי שירה, שמחירם לא גבוה. קודם אבי קנה לי את תרגומי השירה של דויד פרישמן ואת "על מילאת" של שלונסקי, ואחר כך התחלתי בעצמי לקנות ספרי שירה – של יצחק שלו, רבינדרא-נת טאגורה בתרגום פועה שלו-תורן, לאה גולדברג, ע' הלל, ועוד. בשיעורים המשעממים הייתי לפעמים כותבת שירים שביטאו את הייאוש ואת השעמום שלי.

אני זוכרת את השנה האחרונה בתיכון, שנת ההכנה לבחינות הבגרות, כסיוט מתמשך. למדתי ולמדתי, והייתי בלחץ אטומי. אני זוכרת שבערב לפני הבחינה האחרונה, בחינה בתנ"ך, התפרקתי לגמרי, בכיתי בלי יכולת להפסיק במשך שעה שלמה, הכרזתי שלא אלך לבחינה, אבל בבוקר הלכתי, כמובן. הוצאתי 10 בספרות ובתלמוד (מקצועות שבהם נבחנו גם בעל-פה) ו-9 בכל המקצועות האחרים (זולת התעמלות, אהה...)

אחרי קריית-שלום התחלתי ללמוד באוניברסיטה וגרתי בכל מיני חדרים שכורים בירושלים. וזאת הייתה ממש גאולה. אלה היו שלוש שנים נהדרות, שבסופן נישאתי ועברתי לגור – אבוי, בשיכון ברמת אביב. אבל על זה אחר כך.

ההורים

משה: מה היו יחסייך עם הורייך? האם כל חוויותייך עם אמך היו רק שליליות?

חמוטל: תראה, זה התצלום הראשון שלי. אני בת ארבעה חודשים וחצי, ואמי מחזיקה אותי על זרועותיה. אין שמץ של חיוך בפניה. היא ממלאת חובה. היא לא מקרבת אותי אליה, אלא מגביהה אותי ומראה אותי לצלם ולעולם, בעוד ידיי המסכנות, שנראות כמו כנפי גוזל שעוד לא למד לעוף, מנסות לשמור על שיווי משקל, ויש לי מבט מפוחד במקצת. כחודשיים לאחר מכן צולמתי באותה פוזה כשאבי מחזיק אותי על זרועותיו, ומעניין להשוות את הרצינות של אמי לפנים המשועשעות והמתענגות שלו, לחיבוק המגונן של ידו, לאופן שהוא מחזיק את זרועי בכף ידו כדי לתמוך בי ולייצב אותי. אולי אני מגזימה, אבל נדמה לי ששני התצלומים הללו מאוד מייצגים את סוג האהבה שלהם אליי, שהיו לו תוצאות, כמובן. אני חוששת שגם אני גידלתי את הילדים שלי כמו שאמי גידלה אותי: ברצינות רבה מדי.

כדי שנבין את אימא שלי אני צריכה קודם כול לספר לך, שבגיל שמונה או תשע היא התקבלה לגימנסיה רוסית (אוקראינה הייתה שייכת אז עדיין לרוסיה הצארית). לעבור מבחן כניסה לגימנסיה רוסית – זה נחשב להצלחה מופלאה במשפחה יהודית מסוג זה של אמי (איסאק באל מתאר את החוויה הזאת בסיפורו "שובך היונים הראשון שלי"). אמי עברה את הבחינה (אולי גם בזכות המינקת והאומנת הרוסיות), ואני חושבת שהיא נשארה כל חייה בכוננות לבחינה הזאת, לשמחת הניצחון בקרב שזיכה אותה, כנראה, בהרבה אהבה והערכה של הוריה. בכל הזדמנות שבאה לידיה הייתה מפעילה, צוהלת כולה, את יכולת הדיבור שלה ברוסית, ובעיניה היה מסתמן מבט שבדק, האם כולם נוכחו והשתכנעו בעליונותה על כל האחרים, שאינם יודעים לדבר רוסית כמוה.

היא הייתה תמיד בתחרות, וציפתה גם ממני ומאבי שנתחרה ללא הרף, עוררה את קנאתנו באחרים, השוותה אותנו לאחרים (לרעתנו). אולי היא חשבה שזאת חובתה, שזה יקדם אותנו (אולי זה באמת קידם אותנו). האם תאוות ההצטיינות הייתה טבועה באופייה, או שהלימודים בגימנסיה הרוסית הטביעו בה את התחרותיות חסרת התקנה? ואולי זאת הייתה מחלה של דור שלם, דור של יהודים שההצטיינות בהישגים לימודיים ותרבותיים נראתה בעיניהם כשער לגאולה מהגורל של היהודי הגלותי, שער כניסה לעולמו המכובד של ה"אינטליגנט" הרוסי, שבו הוא מוגן מעלבונות אנטישמים? הלוואי שיכולתי בילדותי ובנעוריי להבין את ההיבט ההיסטורי הזה בהתנהגותה של אמי. הלוואי שהיו מלמדים אותנו איך ההיסטוריה מעצבת בני אדם. אבל מעטים הילדים, אם בכלל, שמסוגלים להבין מה עיצב את התנהגות הוריהם.

בתקופת לימודיה בגימנסיה אמי הצטרפה לתנועת **השומר הצעיר**, אחת מתנועות הנוער הציוניות שפעלו ברובנה, ועד מהרה הפכה למדריכה. במקביל היא למדה אספרנטו, שפה בינלאומית שהמציא יהודי בשם זמנהוף, בתקווה לבטל את השפות השונות של בני האדם בעולם. היא גם התעניינה בפילוסופיה הפסימיסטית של שופנהאואר (שהייתה פופולרית בקרב משכילים ברוסיה החל מסוף המאה ה-19) – כל אלה מאפיינים של נערה משכילה, מתקדמת, מודרנית ומהפכנית. כל ימיה התעניינה בספרות, בתאטרון ובקולנוע. בזקנותה היא הייתה ה"ויקיפדיה" שלי לכל חדשות המופעים והסרטים בתל-אביב.

לאחר שסיימה את הגימנסיה, נסעה לוורשה (שאז הייתה שייכת לרוסיה) ללמוד בסמינר לגננות. אחד ממורי הסמינר הזה יאנוש קורצ'ק. אמי

ציטטה לעתים קרובות את דבריו: "לילד צריך להתייחס בכבוד, ממש כמו למבוגר". חבל שהוא לא אמר "ילדים זה שמחה", כמו בשיר של שלמה בר. מרוב יחס של כבוד אליי אמי שכחה לשמוח בי. בתקופה זו השתבשו, כנראה, היחסים בין אמי לסבתי, או אולי המצב הכלכלי של סבתי הידרדר, והיא לא יכלה לתמוך בלימודים של אמי. כך יצא שאת הלימודים בסמינר לגגנות בוורשה מימן אבי, אף על פי שעדיין לא היו נשואים. הוא השתחרר מהצבא והתחיל לעבוד כמורה, אם כי לא הייתה לו תעודת מורה. היה לו חשוב מאוד שאמי תסיים את לימודיה. העדר תעודות הקשה על אבי בהמשך חייו המקצועיים, ולכן גם היה לו חשוב מאוד שאני לא אשאיר בלי תעודות.

שפת האם של אבי הייתה יידיש, והוא היה מדבר בה עם אָחיו (שעלה לארץ עוד לפניו), ולעתים עם אמי, כשרצה שלא אבין, על נושאים טעוני רגשות מסובכים, קשים. הוא היה אומר לה לעתים קרובות למדי "לאָז מיר צו רוהיק" (עזבי אותי לנפשי) כשהייתה מנדנדת לו יותר מדי. אין פלא שהרוסית הצטיירה בעיניי כשפה שכולה ניצחון וצהלה, ואילו היידיש – כשפת העצב והסבל.

על פי מדיניות החינוך הרשמית שהונהגה בילדותי, לי היה מותר לדבר ולהבין אך ורק עברית. אם שאלתי לפירושן של מילים (בעיקר ביידיש), לא קיבלתי תשובה. השמירה על המדיניות הזאת נעשתה כך: כשאבי היה מתחיל לדבר יידיש בנוכחותי, אמי הייתה אומרת: "אני יידיש לא מבינה" (בלי להרגיש שהתחביר של המשפט הוא רוסי מובהק), וכמשקל שכנגד היה אבי עונה לה כשניסתה לדבר רוסית: "אני רוסית לא מבין". כך הם גידלו גם את אחי, שנולד בחוץ לארץ, ועלה אתם לארץ כשהיה בן שש. אמי כתבה ביומנה שהיא מודאגת מזה שאחי קולט מילדים אחרים מילים בפולנית. ובכל זאת, אמי הרשתה לעצמה לשיר לי שירי ערש ברוסית ובאוקראינית, שגרמו לי לאהוב מאוד את צלילי השפות הללו, וכמובן שאי אפשר היה למנוע ממני לשמוע את היידיש והרוסית שדוברו בסביבתי.

אבי ואמי נפגשו בתנועת **השומר הצעיר** ברובנה. אבי, שהיה צעיר בשנתיים מאמי, חיזר בתחילה אחר אחותה הצעירה ממנה, אוקה (רחל, רוקל), שלימים נסעה לוורשה, למדה שם בבית-ספר לאחיות, ועבדה כאחות ראשית בבית חולים בוורשה. היא נישאה לגבר שפגשה כשהיה

מאושפז במחלקתה בבית-החולים - נדמה לי שהיה נכה - וילדה לו בן שקראו לו טורוס (ארתורוס). אוקה, בעלה וטורוס הקטן נספו בשואה.

אוקה הייתה שונה בצורה ובאופי מאמי ומהאחות הצעירה, נירה. הן היו כהות שער, איתנות ונוטות להשמנה, והיא הייתה רזה, בעלת שער שְׁטַנְי בהיר ותווי שער קטנים ועדינים. אמי ואחותה הקטנה אהבו ממתקים, מאכל התאוה של אוקה היה מלפפונים חמוצים. אולי זאת הסיבה שפניה וחיוכה נראים בתצלום קצת חמצמצים. לעומת אמי, שעד זְקֵנָה הייתה אדומת לחיים ומוצקה, אוקה הייתה חיוורת ושבירית.

איך קרה שבסופו של דבר אבי נשא לאישה את אחותה הבכירה? אף פעם לא שאלתי, ואינני יודעת על כך שום דבר. אני יכולה, כמובן, לדמיין. למשל, אני נזכרת איך אמי הייתה מתנהגת כאשר היו מגיעים אליי הביתה בנים שרצו לצאת אתי: היה לי חדר משלי, עם דלת שאפשר לסגור. הבחור היה נכנס לחזרי, ויחד אתו אמי. הם היו יושבים ליד השולחן ומדברים זה עם זה כשעה, כאילו אני לא נמצאת שם, אמי הייתה צוחקת ומספרת כל מיני דברים, והבחור היה מקשיב, עונה קצת, עד שהתעייף והלך. את זה הייתה עושה עם הבנים שמצאו חן בעיניה. מי שלא מצא חן בעיניה, פשוט לא היה זכאי להיכנס הביתה. אז אפשר לדמיין איך היא השתלטה על אבא שלי וסילקה הצדה את אוקה העדינה והביישנית, שבוודאי הייתה נעלבת בקלות, ויוצאת מהמשחק במצבים כאלה.

כאן תצלום של הוריי כזוג צעיר, לפני חתונתם. אבי במדי צבא. חבל שילדים ונכדים לא יכולים להכיר את הוריהם כאשר הם עדיין צעירים ויפים. אמי הייתה בת 37 כשילדה אותי, אני רציתי שילדיי יכירו אותי צעירה יותר.

מה היו היחסים בין אמי לאוקה לאחר מכן? מה חשבו על זה במשפחה ומחוצה לה? גם את זה אני יכולה רק לדמיין. יותר קשה לי לדמיין איך הרגישה אמי כשנוכחה לדעת שאני דומה

לאוקה. ידעתי שאני דומה לה, כי בכל פעם שאמי הייתה מביאה אותי לפגישה עם ידידי נעוריה, הם היו מסתכלים בי ואומרים: "אוי, אוקה!". הם אמרו "אוי!" משום שראו בי לנגד עיניהם את אוקה הקטנה, ומפני שהתגעגעו אליה ואהבו אותה, אך חששו לדבר על זה עם אימא שלי. ידעתי זאת, כי אמי לא הייתה אומרת שום דבר בתגובה, והם היו מיד מחליפים את הנושא.

מה אמי הרגישה כלפיי, שנראיתי דומה כל כך לאוקה? ומה הרגיש אבי? אני משערת שזה לא היה כל כך פשוט. אמי אהבה אותי מאוד, על פי דרכה. אבל אולי קשה לאישה תחרותית לאהוב ילדה שדומה דווקא למי שהתחרתה בה על אהבת בעלה וגם על הישגים מקצועיים. אוקה הייתה ראש מחלקה בבית-החולים בוורשה – וזה כנראה יותר מאשר להיות גננת בארץ-ישראל. כשאמי הפכה למנהלת של שתי כיתות גן (זה היה כבר בערוב ימיה) זה גרם לה נחת רבה. אינני פוטרת את אבי מתחרותיות – גם הוא היה אדם שאפתן, שהשקיע הרבה בעבודתו ורצה להצטיין בה. אבל נראה היה שהוא עובד למען העבודה, ולא כדי להתרברב בהישגים. ואמנם, הוא זכה לפרסים כמורה וכמנהל, אבל מעולם לא דיבר על כך. לעומת זאת אמי הרבתה להציק לו (וגם לי) בהשוואות לאחרים, שהשיגו יותר. אולי היא חשבה שזאת דרך טובה לעודד אותנו להתקדם בחיים.

היא עצמה הייתה מרבה לספר על הישגיה, והעיקרי שבהם היה העובדה שילדים מהגן הציעו לה להתחתן אתם. לאמי היה צורך עז מאוד באהבה, שאנחנו – אני ואבי – כנראה לא סיפקנו אותו. לכן היא הייתה מנסה למצוא חן בעיניי כל מי שנקרה על דרכה, בעיקר בעיני גברים, בכל מקום – בתור לאוטובוס, לקופת תאטרון או לקופת-חולים – ואם הרגישה שהצליחה, הייתה מאוד מאושרת וגאה. כשהייתי קטנה זה מאוד הפריע לי, עכשיו אני מבינה באיזו מצוקה היא הייתה, וכמה, בעצם, היא הייתה זקוקה לתריסר ילדים לפחות משלה כדי להרגיע את כל הצורך שלה באהבה.

הוריי נישאו בשנת 1926, וב-22 ביולי 1930 נולד אחי מנחם. הוא נקרא על שם סבי, אביה של אמי. החל מיומו הראשון אמי כתבה יומן בעברית, שעוקב בפירוט אחרי התפתחותו, ובהזדמנות זו גם שפכה את תלונותיה על קשייה ועל ויכוחיה עם אבי. אחרי שאחי נולד אבי עבד כמורה במקומות שונים באזור רובנה. הוא זכה להצלחה ולהערכה, אם לשפוט לפי מתנות הפרידה היפהפיות שקיבל מתלמידיו לפני עלייתו לארץ. אני

שומרת עד היום שתי קסתות דיו מזכוכית עם כיסויי מתכת מעוטרים, וגם עט נובע בעל שתי ציפורניים מצופה פסיפס צדף ירקרק מבהיק. הנה הם, כאן על השידה בחדר האורחים. אבי היה משתמש בעט הזה לתיקון עבודות של תלמידים. בצד אחד היה דיו ירוק, ובשני – אדום. העט הזה ממש הקסים אותי.

הם עלו לארץ בשנת 1936, שנה לאחר עלייתו לארץ של מתת, אחיו הצעיר של אבי. לא רק הוריו של אבי ניסו למנוע ממנו לעלות, אלא גם סבתי ניסתה לשנות את דעתה של אמי. היא הבטיחה שתקנה לה מעיל פרווה ומחרוזת פנינים אם לא תעלה, אבל אמי לא נכנעה לפיתוי. העלייה לארץ הייתה לה חשובה יותר, מלהיבה יותר, אם כי היה ברור שהחיים בארץ-ישראל לא יהיו קלים.

משה: ומי נשאר ברובנה?

חמוטל: הוריו של אבי נשארו לבדם, בלי אף אחד מילדיהם, וככל הידוע לי נספו בשואה. אבי התייסר מאוד. התגעגע מאוד. סבל מדיכאון, אבל אף פעם לא דיבר אתי על כך. דודי (אחיו) קנה לי את "רחובות הנהר" של אורי צבי גרינברג לבת המצווה וכתב בהקדשה "לעולם לא נשכח". זה היה גם גורלה של סבתי, אם אמי, לאחר שנישאה מחדש לרופא שייניים, שהייתה לו בת יפהפייה וגנדרנית (ראיתי תצלום שלה עם תלתלי שירלי טמפל ושמשייה מעוטרת בפרחים מלאכותיים). דודתי אוקה-רחל, בעלה ובנה ארתור נשארו בוורשה, ושם נרצחו. גם אמי מעולם לא דיברה אתי על רגשותיה כלפיהם. אני חושבת שהרגש העיקרי שלה היה כעס, ואני יכולה להבין זאת.

תחפשי לך אימא אחרת

חמוטל: אם נחזור ליחסי עם אמי: היא סיפרה לי שבבית הילדים בבית אלפא, כשהייתי כבת שנתיים, היא הייתה מאחרת לעתים לבוא לקחת אותי אחר-הצהריים. זה היה קורה לעתים קרובות, כי היא עצמה עבדה שם כגננת, והייתה יכולה לבוא לקחת אותי רק לאחר שכל ההורים לקחו את ילדיהם מבית הילדים שבו היא עבדה. אני הייתי מושיטה את זרועותי לכל הורה שהגיע, מוכנה שהוא ייקח אותי. זה היה אחד מסיפורי התוכחה שלה. היו לה הרבה סיפורים שהיו אמורים לגרום לי להבין כמה פגעתי בה ולחוש אשמה ("מיד אחרי שנולדת נשרו לי כל השיניים", "מנחם אהב אותי יותר ממך, דיבר אליי יותר יפה ממך", "בנות אחרות מזמינות את אימא שלהן לסרט", "אילנה כבר התחתנה עם עורך דין/פרופסור" וכדומה). במקרה הזה הבנתי את הסיפור כהוכחה לחוסר הנאמנות שלי, לאופיי הבוגדני.

משה: הרי זה בשיר "בשעה ארבע וחצי", נכון?

חמוטל: נכון מאוד. הנה הוא:

בְּשֵׁעָה אַרְבַּע וְחֲצִי אֶחָד הַצְהָרִים אָפְלוּ הָעֵץ
מִתְמַתֵּחַ, כְּמוֹ יֶלֶד מְעוֹן שֶׁהוֹרִיוֹ אֶחָדוֹ,
מוֹכֵן לְהִתְבַּקֵּק בְּכָל זְרוּעַ זָרָה מְאֻמָּצָה,
מוֹתֵחַ עֲנִפִּיו בְּכָל כָּחוֹ
בְּמִשְׁךְ אֵל כָּל עֲנָנָה חוֹלֶפֶת:
מִהָרִי, קָחִי אוֹתִי בְּכַנְפֶּךָ הַחוֹרָגֶת,
אֵל תְּשֻׁאִירִי אוֹתִי לְהִשְׁחִיר עִם הַשְׁקִיעָה.

בְּשֵׁעָה אַרְבַּע וְחֲצִי אָפְלוּ הָעֵץ,

וְמָה עוֹד אֲנִשִּׁים טְעוּנֵי אֶהָבָה.

(השתוות, עמ' 69)

בשיר שלי הפכתי את בית הילדים של הקיבוץ למעון, כי חשבתי שמעט מאוד קוראים יודעים מה זה בית ילדים בקיבוץ, אבל מעון מופר לרבים. את השיר הזה הלחין ערן אל-בר (הוא כלול בדיסק "עם כוחות אחרים" שהופיע לאחרונה). זה הפתיע אותי, כי הוא בכלל לא נראה לי מתאים להלחנה. שמתי לב שקוראים מתחברים אליו בקלות, כי רבים עברו חוויה של נטישה. בעצם זה שיר של התנצלות על אי-נאמנות שנובעת מדפיצט רגשי בלתי נסבל, לא רק ביחסים בין אם לבת, אלא גם בזוגיות או בכל הקשר אחר. השתמשתי בפרט מיחסים עם אמי כדי לתאר יחסים אחרים לגמרי, שהעיקו עלי באותה עת.

ועוד בנוגע ליחסי עם אמי: מצד אחד, היא יצרה אתי אינטימיות הרבה יותר מאבי. היה לה צורך עצום באינטימיות גופנית ונפשית. היא אהבה את הקרבה הגופנית שלי. היא עודדה אותי לישון אתה - כשעזבנו את הקיבוץ הייתי מגיעה לפעמים למיטתה - אני הייתי זקוקה לחום גופה, אבל גם סלדתי מהממדים האדירים והלא יפים של גופה, של שדיה. כשנסענו היא הייתה נלחצת אליי באופן שהפריע לי. דבר נוסף שעורר בי יחס דו-משמעי כלפיה הייתה העובדה שלכל אחת מעיניה היה צבע שונה: עינה השמאלית הייתה חומה, והימנית - ירוקה. החומה ראתה טוב יותר מהירוקה, שהייתה יפה יותר. זה נראה לי מופלא וגם מפחיד, כאילו יש בה משהו שחורג מהאנושי. אני ירשתי את האסימטריה הגופנית שלה: עיניי בעלות צבע זהה, אמנם, אבל כל החלק הימני של גופי חלש יותר מהשמאלי - גם העין, גם היד, גם מפרק הירך. אני שמאלית מלידה, אבל הפכו אותי לכותבת ביד ימין - כך היה מקובל אז. אני זורקת כדור או אבן ביד שמאל.

עד גיל עשר אמי הייתה מסרקת מדי בוקר את צמותיי שהלכו והתארכו, והייתה דואגת לגהץ את הסרטים ולעשות לי תסרוקות - לכרוך את הצמות סביב הראש או לקשור אותן בצורת סל על העורף.

משה: את גיהוץ הסרטים הזכרת בשיר "פה":

פה

זו האצבע המורה. היא מן הפקעת התיקה
את חוט מקטי המבין ראשונה.
עשור אצבעות מאמינות פרכתי סביבה
להובילני בנזיות הישרות של העברית.

את ראשי הרפנתי בצפיה ציתנית
כשגהצה לצמותי סרטים כחלים ולבנים
על דפן הקמקום, מרטבים ברק פיה.

זו האצבע הנסדקת מפלים,
התופחת ממקאוב,
הגדמת.

תמונתה מעל מטתי.
ממנה נולדתי.

היא מזדקפת לעמתי ומורה לי
את הדבר הראשון:
פה.

(השתוות, עמ' 202)

חמוטל: כן, האצבע בשיר הזה היא של אמי. היו לה ידיים תפוחות,
מנומשות ומוכתמות, ואצבעות סדוקות. הליטוף שלה לא היה נעים, אבל
בכל זאת היה נחוץ מאוד, כי הוא היה של אימא שלי. אבל השיר הזה הוא
לא על אימא שלי אלא על הקשר העמוק שלי לארץ.

בגיל שבע היא ניאותה להפצרותי והסכימה ללמד אותי רוסית. היא
קנתה לי מחברת, הראתה לי איך לכתוב את המילה "רוסית" (ברוסית),
כתבתי את המילה הזאת על המחברת. היא אמרה לי (ברוסית): "בוקר.
הצפרים שרות." והראתה לי איך לכתוב את זה. מעבר לזה לא הגענו,
אינני יודעת מדוע. היא חפפה את שערותי במי גשם ובבירה, וכשחזרתי
הביתה מבית-הספר עם כינים (זה היה בכיתה ג'). הושיבו אותי ליד ילדה
משכונת התימנים שקראו לה מזל) היא מרחזה את שערי בנפט וסרקקה
אותו במסרק צפוף. היא סיפרה לי הרבה על עצמה ועל עברה, היא הייתה
מעורבת בכל מה שעבר עליי באופן מאוד פעיל, יותר מדי פעיל לטעמי.
היא ידעה הכול על חבריי וחברותיי. סיפרתי לה כבר שהיא הייתה
מקבלת את פני הבנים שהגיעו אליי הביתה כדי לחזר אחריי, ומשוחחת

אתם באופן שנראה לי מפתה ומביש. היא הייתה בהתחרות אחוזת קנאה עם כל העולם, כולל עם המצבות בהר הרצל.

"כאן בקומה השנייה", אמר האיש עם הזקן, וצעד
עשרה או עשרים צעדים על פני המגרש הגדול והשומם,
הורי צעדו אחריו. שם ישבו וככו על בנם היחיד.
אחר כך נסעו למרכז העיר לקנות פרחים ושלט
עם השם והמשפחה והתאריכים.
ואז התחילו להסתפל הצדה ולברר:
איזה שלט ואילו פרחים יש לאחרים.
על המגרש ההוא, אז קבר אחים זמני,
נצבת כיום קרית הממשלה.
המצבה של אחי, שאחר-כך עבר להר הרצל,
נראית בדיוק כמו של כל האחרים. (השתוות, עמ' 213)

היא הייתה שבה ומספרת לי ולאבי כמה ילדי הגן אוהבים אותה, שילד
אחד הציע לה להתחתן אתו כשהוא יהיה גדול. היא קינאה במורות שאבי
חיבב (למשל, רות המורה לאנגלית, שהייתה צולעת ובעלת שער אדמוני,
ולבשה שמלות ירקרקות עם שרוולים נפוחים. אני חושבת שההתנהגות
האלגנטית שלה שבתה באמת את לבו), ובחברה שאהבתי, והייתה מנסה
ככל יכולתה למצוא בהן מגרעות. כשהייתי מתלוננת היא הייתה אומרת:
"תחפשי לך אימא אחרת", ולאבי: "תמצא מישהי אחרת שתבשל לך".
עד זקנה הייתה מרבה לערוך השוואות ביני לחברותיי, לרעתי כמובן:
"אילנה לוקחת את אימא שלה לקונצרטים ולסרטים" וגם – מה שהכאיב
לי ביותר – השוואות ביני לבין אחי לרעתי. אולי זאת הייתה הדרך שלה
להגיב על מה שהכאיב לה.

היא ביטאה רגשות בצורה מאוד חופשית, ספונטנית, אלימה לפעמים.
היא סיפרה הרבה על מכאוביה הגופניים והראתה לי את המקומות
הכואבים, גם במקומות נסתרים. למשל, כשהייתה לה דלקת בגרון הייתה
אומרת: "כואב לי כל כך הגרון, תראי!" ואז הייתה פוערת את גרונה,
משמיעה קול דומה להקאה ומראה לי את הלוע המאודם. אני מניחה
שהיא עשתה זאת כדי לזכות באמפתיה שלי, אולי היא רצתה לשתף אותי

בכאב שלה, לגרום לי לחוש אותו כדי שאעריך את מלוא הסבל שלה, אבל אותי זה החריד וזעזע, ואני הסבתי את פני מהמרצא.

משה: הזכרת את זה בשיר "ורוד", שלא נכנס להשתוות.

חמוטל: כן, זה שיר שמתאר בעיקר את המפגש המסובך שלי עם ההווה הפלסטינאית לאחר מלחמת ששת הימים. בתקופה ההיא הייתי נוהגת ללכת לעיר המזרחית לפנות בוקר ולקנות שם שמלות פלסטינאיות רקומות לי ולבנותי מהכפריות שהגיעו לשם, לפני שהסוחרים המקומיים מגיעים. השיר מעלה זיכרונות מלפני מלחמת העצמאות, כאשר היינו נוסעים לתל-אביב מכפר ורבורג, ובדרך הייתי רואה מחלון האוטובוס ילדות ערביות משחקות בחצר בית-ספר לבושות שמלות ורודות, צבע עז וצעקני, שהיה מחוץ לתחום במלתחה שלנו – השמלות שלנו היו לבנות או כחולות. אצלנו הבנות המבוגרות יותר לבשו בשבת וחג חצאית כחולה כהה, או שחורה עם קפלים ישרים (פְּלִיסָה), וחולצה לבנה רקומה, חגרו חגורה רקומה – אבל בשום אופן לא בגד ורוד שכזה. הנה השיר:

בְּעֶרְמַת הַסֶּמֶךְ טוֹטִים בְּשׁוּק צִעֲקָתִי לוֹ שְׁלוֹם מֵאָז,
וְרֹד לֹא שָׁלִי, מְנַסָּה לְהִתְלַבֵּשׁ עָלַי,
שְׁמִיכְנִסִי הַתַּעֲמָלוֹת כְּחָלִים נְפוּחִים מְלַחֲמִים מִתַּחַת לְעוֹרִי.

הַנֶּרֶד שֶׁל הַתְּלַבֵּשֶׁת הָאֲחִידָה בְּבֵית-סֵפֶר לְבָנוֹת עֲרָבִיּוֹת
מִהַחֲלוֹן שֶׁל אוֹטוֹבוֹס דָּרוֹם יְהוּדָה צִעֵק לִי שְׁמִיכָה לֹא שָׁלִי
הַכְּנִיס לִי כְּמוֹ מִסְטִיק מִפֶּה לְפֶה שְׁמִיכָה לֹא שָׁלִי.

אֲבָנִים לֹא בִלְעָתִי.

בְּתִי צִחֲקָה וְהִפְתָּה פְּנֵיהָ מִמְּנִי

כְּאֵלּוֹ הִרְאִיתִי לָהּ גְדוּל וְרֹד בְּתוֹךְ גְּרוֹנִי. ("רק הירוק", עמ' 24)

יש כאן ניכור כפול: ביני ובין הילדות ערביות, וגם ביני ובין בתי. לעתים אני תוהה האם אני עצמי, כשאני כותבת שירים, איני מתמכרת לצורך הזה, לחשוף לעיני הקוראים את הפצעים הנסתרים והמכוערים, ולגרום להם זעזוע שיכריח אותם לאהוב אותי, או לפחות לרחם עליי, והאם אין זה מעורר בחלק מהם אותה הרגשה לא נעימה, שעוררו בי השקדים

המודלקים בלוע האדום במעמקי הפה הפעור של אמי, המשמיע קול של הקאה? האם בפרסום שירי איני מעוררת בילדיי את אותה הרגשה קשה שעוררה בי אמי, כשפערה מולי את גרונה או נכנסה לשיחה אינטימית עם אנשים שלא הכירה? ומדוע לא יכולתי לקבל את הצורך של אמי באינטימיות ובשיתוף?

היה לה, לאמי, תיאבון עצום לאוכל ולחיים, ויכולת להתמודד עם מכשולים בלי להתחשב בעקרונות, במוסר, ביושר, ביופי. הייתה לה בעיה קבועה של עצירות, וכדי לעזור לה הייתה מבקשת מאבי שיעשה לה חוקן. היה לנו מכשיר, אבי היה מחזיק אותו ביד, תוקע את הצינורית בעכוזה ומחכה שהמים יחדרו. מכיוון שהיה לנו רק חדר אחד הייתי רואה את זה, ונראה שלהוריי זה לא הפריע. היא האמינה במתן שוחד, וניסתה לתת אותו לרופא המשפחה, למורים, לפקידי בנק, לאיש הממונה על הפנסיה. כשהייתי שואלת אותה איך להגיע למקום כלשהו, הייתה נותנת הוראות שגויות, ובלבד שלא לומר שאינה יודעת.

לאמת וליושר לא היה שום ערך בעיניה, אלא רק להצלחה. היא ידעה להשיג את שלה בדרכים שנראו לי לא כשרות: להשפיע עליי על ידי דיבור בסתר עם חברותיי, להסתיר את השעון המעורר כשלא רצתה שאצא לטיול, להכניס למכתב אהבה שלי פתק שלה, לדבר מאחורי גבי עם מי שרציתי שיציע לי נישואין - היו לה כשרונות של סוחר או פוליטיקאי, מורשת יהודית מובהקת, אבל באקלים הערכי שבו אני צמחתי ההתנהגות שלה נראתה לי מזעזעת ודוחה.

אם ירשתי ממנה קצת מהתכונות הללו, הרי שזה הסבר אפשרי ליכולת שלי להילחם ולהתמודד עם מכות החיים. בילדותי ממש סלדתי ממנה, מחוסר העדינות שלה, מהראויות שלה, ממה שנראה לי חוסר טקט, וולגריות, גסות. סלדתי מהגופניות שלה - היא הייתה אישה שמנה, בעיניי הייתה לא יפה עד כדי כך שלא יכולתי לסבול את מגעה, לא הייתי מסוגלת לנשק אותה. בילדות הקדומה אהבתי לסרק אותה ולהתרפק עליה. אני חושבת שזה נוצר מתי שהוא בשנות ההתבגרות ולא הצלחתי להתגבר על זה. עצבן אותי בעיקר חוסר האחריות שלה. היא הייתה עונה בביטחון על שאלות שלא באמת ידעה את התשובה להן, מוסרת מידע שגוי בלי להניד עפעף, מתהללת בהישגים שלי בפניי ושלא בפניי, מדברת לשון הרע, מעצבנת את אבא שלי (למה הוא אפשר לה לעצבן אותו כך? לא שאלתי את עצמי אז) ואת אחותה. בקיצור, אישה לא פשוטה.

אמי נהגה לומר: "את צריכה לעשות לי נחת", ובאמת התנהגה אליי כמו אל מכשיר להפקת נחת. אני לא זוכרת אותה מתבדחת. בכלל. כשנולדו לי ילדים חשבתי שזה יביא לה נחת ויעשה אותה מאושרת, אבל היא התנהגה אתם בצורה מרגיזה (למשל, האכילה אותם סוכריות זמן קצר לפני ארוחת הצהריים שבישלת, הרשתה להם לעשות מה שלא הרשיתי, לקחה אותם למקומות שלא רציתי שילכו לשם, קנתה להם דברים שביקשתי לא לקנות – לא דברים חמורים), וזה הוציא אותי מן הכלים. הלוואי שהייתי יודעת אז לנהל חיכוכים בנועם ובתקיפות. בכל אופן, אחריות ויושר לא היו הצדדים החזקים שלה, וזה היה מדהים אותי בכל פעם מחדש, כי היה לי קשה ללמוד שאסור להאמין לאימא שלי. שמחתי שהילדים שלי אוהבים אותה, שיש להם סבתא (אחת). אמו של בעלי נפטרה זמן קצר מאוד לאחר נישואינו). הרגשתי כאילו שאני נותנת להם אותה, ולה – אותם. השתדלתי, לא בהצלחה רבה, להתגבר על הרגשות שלי.

כשהייתי באה לבקר את דודתי, אחותה הצעירה ממנה בשמונה שנים, היא הייתה מושיבה אותי ומדברת במשך חצי שעה ללא הפסק, בקול חנוק מדמעות, על ההתנהגות הבלתי נסבלת של אימא שלי.

יחד עם כל זאת אני ריחמתי עליה, על הסבל שלה ושל אבי – היא עשתה הכול כדי להיראות סובלת – ובסופו של דבר כשהזדקנה הייתי היחידה שהתקשרה אליה, דאגה לה וטיפלה במריבות שלה. השכנים שלה בתל-אביב היו מתקשרים אליי לירושלים, ומתלוננים שהיא מפעילה את הרדיו בקולי קולות – והרי שמיעתה כבר הייתה לקויה – ושהיא צועקת עליהם. בגיל שמונים ושש היא החליטה לעבור לבית אבות של רמת אפעל, ליד בית-החולים תל השומר. נדמה לי שמישהו ניסה לשדוד את התיק שלה, וזה הכניס אותה לחרדה. ברמת אפעל הייתה לה דירה של שני חדרים ומטבח, ובהתחלה הייתה די מרוצה, אבל עד מהרה לא דיברה עם איש, ואפילו לא ענתה כשברכו אותה לשלום. אינני יודעת למה.

היא ביקשה שאכנס לדירתה ברחוב הלסינקי ואעשה שם סדר. הבלגן היה מדהים. היא השאירה אפילו את התצלום הגדול של אחי, שהיה תלוי תמיד על הקיר הבולט ביותר לעין, כמו איזה איקונין. וגם אלבומים, מכתבים, ספרים, יומנים – הכול מלבד קצת בגדים וחפצים נחוצים. זה היה כל כך כואב, לעשות שם סדר, ולהחליט מה לקחת אליי ומה לזרוק. פעם ביקרתי אותה ברמת אפעל כששכבה בחדר חולים (הייתה מתקשרת אליי בכל פעם שחלתה או אושפזה). באותו חדר חולים שכבה אישה

עיוורת , גבוהה, עם צמות שעטרו את ראשה ככתר. כשנכנסתי האישה בירכה אותי לשלום במאור פנים ושאלה מי אני. אמרתי לה שאני בתה של מי ששוכבת לידה. היא אמרה: אימא שלך לא מדברת אתי, אבל אני רוצה לדבר אתך. אמרתי לה: בבקשה. היא אמרה: את חושבת שאני לבד, אבל אני לא לבד. כל המשפחה שלי אתי כל הזמן, תסתכלי על הקיר מעל למיטה שלי. הסתכלתי וראיתי תצלומים. היא אמרה בנחת ובמין גאווה: אלה הם הילדים שלי והנכדים שלי, הם אתי כל הזמן. אימא שלי אמרה: אל תאמיני לה, היא עיוורת. חשבתי: איך היא לוקחת אתה את התצלומים של בני משפחתה לכל מקום, גם לחדר החולים, ואומרת לעצמה שהם אתה כל הזמן, ואיך אימא שלי כל הזמן ממורמרת עליי ועל כל העולם, ואיחלתי לעצמי להיות מסוגלת להזדקן ולהיפרד מן העולם כמו האישה העיוורת הזאת.

חודשים אחדים לפני מותה של אמי הזמנתי אותה לדירתי (זה היה חודשים ספורים אחרי גירושיי, מה שהקל על האירוח), ועשיתי לה "שבוע כיף" בירושלים: רחצתי אותה, הנעלתי אותה, לקחתי אותה לביקור אצל בתי-נכדתה, הסעתי אותה להר הרצל, שם קבור אחי, ועליתי אתה לקבר, ישבתי אתה בבתי קפה הדורים של מלונות, הסתובבנו בקניון מלחה החדש. היא נהנתה מאוד. אמרה: כמו בחוץ לארץ. אני רוצה לזכור אותה אתי כך. אם אפגוש אותה לאחר מותי, אנסה לעשות לה נחת ולדבר אתה ברוסית.

כתבתי די הרבה שירים שמתארים את היחסים שלי אתה, לא רק משום שהיא הייתה "משמעותית בחיי", כמו שאומרים, אלא גם מפני שהאישיות וההתנהגות שלה הדהימו והביכו אותי, הן עוררו בי השתאות, הן היו סנסציוניות, במידה מסוימת, וגם מגוחכות. היא הייתה שווה סיפור. על דברים לא פחות משמעותיים לא כתבתי, כי לא היה שם סיפור.

העתיקי נא בכתב יפה

משה: מה למדת מאביך?

חמוטל: את כל מה ששייך לצד הרציונלי שבי קיבלתי מאבי (למדתי, או ירשתי? איני יודעת), ובעיקר: את התביעה להיות ישרה עם עצמי ככל האפשר, ללמוד מִספרים בכוחות עצמי, ולהשליט סדר וארגון בחפצים, בדיבור ובמחשבה. אמי הייתה בלגניסטית איומה, וגם ניקיון לא היה הצד החזק שלה. אני זוכרת איך הלבנים שלה היו נשפכים על הרצפה כשדלת ארון הבגדים נפתחת, ואיך אבי היה שוב ושוב מקפל ומסדר את בגדיה בארון. הוא סידר, מְסַפֵּר וקטלג גם את ספריו בארון הספרים. בשבוע שלפני פסח היה מוציא את כל הספרים מהארון, מנער כל אחד בנפרד כדי להסיר ממנו את האבק, ומחזיר אותו למקומו, לאחר שהסיר את האבק ומרח את הארון כולו בשמן. זה נראה לי כמו טקס דתי. הוא החשיב מאוד כתב יד יפה. עוד לפני שהתחלתי ללמוד בבית-הספר ביקשתי ממנו שילמד אותי לקרוא ולכתוב. הוא פתח ספר תנ"ך עם אותיות גדולות, ואמר לי להעתיק את פרק א' בתהלים.

משה: הזכרת את זה בשיר "הלף האיש":

וְעָנְשׁוּ הֶלֶף הָאִישׁ אֲשֶׁר
בְּמוֹשֵׁב לְצִים לֹא יָשָׁב
וְלֹא עָמַד בְּדֶרֶךְ הַחַיִּים
הַחֲטָאִים הַמוֹזָרִים
לְמַלְמֵד תנ"ך פְּשׁוּט

וְחֹזֶר עַל עֲצָמוֹ
כְּמוֹ עֵץ הַלִּימֹן הַזֶּה
הָיָה אֲבָא שְׁלִי
שֶׁלֹּמֶד אוֹתִי אֶלֶף-בֵּית
בְּשִׁטָּה וְעֶשְׂרֵי הַעֲתִיקִי נָא בְּכֶתֶב יָפֶה
אֶת פֶּרֶק אֶלֶף בְּתָהִלִּים.
(השְׁתוּת, עמ' 225)

חמוטל: כן, אפשר לראות שאבי ייצג עבורי את הצו המוסרי ואת היהדות, ואילו אמי – את היצריות ופריעת החוק. רצייתי להיות כמוהו, אבל מה שהיה בי ממנה היה חזק מאוד, ודחף אותי הרבה פעמים כאילו בעיוורון למקומות אסורים. בכתיבת שירה יש אולי שיתוף פעולה של שני הקטבים.

בתחילת החופש הגדול שבין כיתה ד' לכיתה ה' הוא אמר לי שעליי לכתוב את סדר היום שלי, מה אעשה בכל שעה משעות היום: מתי אשחק, מתי אעזור לאימא, מתי אלך לשחק עם חברותיי, מתי אקרא. הוא לא היה "יקה", הוא לא היה אדם נוקשה בכלל, נראה לי שהוא היה רדוף פחדים, והסדר היה בשבילו דרך להתגבר על הכאוס שבתוך עצמו, ולשמור על עצמו מהכאוס שאפיין את אימא שלי. היא לא חששה להיות לא הגיונית. אבי היה אומר לה: "את שוב ושוב מרמה את עצמך". והיא הייתה עונה: "אז מה?". בשבילה דווקא חוסר ההיגיון היה מפלט יוצא מן הכלל. היא בהחלט פירגנה לעצמה (וגם לי) חוסר היגיון, אפילו חוסר יושר. אני מניחה שלמדתי או ירשתי את הניגודים הללו ביניהם. זה מסביר את מה שתמיד שואלים אותי: איך אני יכולה להיות גם משוררת וגם לכתוב מחקרים אקדמיים ולהיות פרופסור? האמת היא, שזה לא כל כך מקורי. תחשוב על לאה גולדברג ועל דן פגיס.

אבי היה איש נמוך קומה, יפה תואר, עיניו היו תכולות-אפורות, שערו חום וישר, עורו כהה וחלק. אני זוכרת במיוחד את כפות ידיו המלטפות אותי, משחקות אתי כל מיני משחקי ידיים, גוזרות ומכינות לי צעצועים מנייר בריסטול. תוך כדי גזירה והדבקה הוא היה מחכך את שפתיו זו בזו. הוא היה איש רך ועדין, רגיש מאוד, נוטה לתגובות פסיכוסומטיות (הקאה, שלשול, כאב בטן) ברגעי מתח. הייתה בו אהבה גדולה וחוש הומור, אבל גם נטייה להתפרצויות ולאבדן עשתונות. מדי חג הוא היה מכין לאמי קישוטים לגן-הילדים שלה, במיוחד ויטראז'ים מנייר בריסטול

ומנייר צלופן, בחנוכה בצורת חנוכייה, בסוכות בצורת פירות האסיף וכדומה. אולי אמי אהבה את הוויטק'ים משום שבבית הוריה ברובנה היו ויטראז'ים מזכוכית משני עברי דלת הכניסה לבית. הוא היה אחראי על קניית הבגדים שלה - היה לו טעם מעולה - והיא הסכימה להודות בזה. הלבוש שלו היה אלגנטי יחסית למה שהיה מקובל אז. צירוף הצבעים החביב עליו היה חום וסגול בהיר (למשל מכנסיים ומקטורן חומים כהים וחולצה סגולה בהירה, שהלמה את צבע עיניו). לעתים די קרובות ענד עניבה - מה שהיה ממש יוצא דופן בסביבה שלנו. גם בקיץ לא לבש מכנסיים קצרים. (רוב המורים הגברים האחרים הגיעו לבית-הספר במכנסיים קצרים רחבים, והמושבניקים לבשו מכנסיים קצרים, כמובן.)

הוא היה הבן האהוב ביותר על הוריו. כשאבי נולד, סבתי דבורה עטפה אותו בכרית של נוצות שקוראים לה פֶּרְנָה, ומדאגה פן יחלה לא הוציאה אותו ממנה במשך שנתיים. אני חושבת שהוא אף פעם לא ממש יצא מהכרית הזאת, ואולי זה מסביר כמה דברים באישיות שלו - את העדינות, את הרוך, את התשוקה להתמסר בלי חשבון. אמי סיפרה שסבתי דבורה הייתה שופכת מיד ומכינה מחדש כל תבשיל או כוס תה שלא נעמו לחפו של בנה האהוב. אבי, לעומת זאת, היה מספר לי איך אביו היה לוקח אותו בימי חורף אל הנהר הקפוא, מבקע את שכבת הקרח העבה, ושניהם היו טובלים יחד במים הקפואים, כדרכם של חסידים.

איך השפיעה מכת הקור האכזרית הזאת על הילד העדין? אני מניחה שהוא קיבל אותה בתום ובאהבה, ללא שום טרוניה. באותו תום התגייס לצבא הרוסי, בשעה שיהודים אחרים עשו הכול כדי להשתמט מהגיוס הזה, שהיה ניסיון קשה במיוחד ליהודים (ראה סיפורו של ברנר, "שנה אחת" וסיפורו של בابل, "אווזי הראשון"), אבל עד מהרה שוחרר בגלל בעיות בריאות. אני מניחה שמערכת העיכול שלו קרסה. לאבי הייתה מערכת עיכול רגישה ביותר, שעברה בירושה לי ולחלק מילדיי. הוא היה מה שפונה פעם (לפני יותר ממאה שנה) בשם "טיפוס נְוֶרְסְטֶנִי", כלומר, אדם שמערכת העצבים שלו מגיבה ברגישות גבוהה מן הרגיל לכל גירוי, גופני או נפשי. פעם חשבו שנורסתניה היא תופעה אופיינית ליהודים, ושהחיים בארץ-ישראל ירפאו את המחלה הזאת, שהיא תוצאה של חיים בחרדות מתמשכות, אבל התברר שלא כל כך מהר נרפאים ממחלות שנטבעו כבר בתורשה, וחוז' מזה גם בארץ-ישראל לא חסרות חרדות.

כשאבי היה יושן, הוא היה נוחר בקולי קולות, ומתעורר פתאום בזעקות אימה. אימא הייתה אומרת לי שהוא נזכר בשודדים. איזה שודדים? רציני לדעת, ואז הייתי שומעת ממנה (הוא מעולם לא סיפר לי על עצמו), שבחוץ לארץ אבא נסע ברכבת עם כסף, שהיה צריך להעביר אותו למישהו, כסף לא שלו, ושודדים התנפלו עליו, איימו להרוג אותו, ושדדו את הכסף. אולי זה היה כסף ששולם עבור סרטיפיקטים. בכל אופן, ברור לי שהוא התקשה להתמודד עם לחצים, הוא ניסה להרגיע ולהצחיק, ולא ידע להילחם, וכשהיה נתון ללחצים קשים מדי, היה מגיב באופן גופני, בעיקר בהתמוטטות של מערכת העיכול. אני זוכרת אותו שוכב שעות עם בקבוק גומי ממולא מים על בטנו, פניו מביעות ייסורים. הוא תמיד כעס על אימא שלי על שלא בישלה היטב, ולא מה שהיה נחוץ לו. ידעתי שלאבא יש אולקוס, פצע בתוך הבטן, ושהרבה דברים שהוא אוכל מזיקים לו, וכעסתי על אימא שהיא לא משתדלת יותר לבשל בשבילו מאכלים מתאימים. לא שאלתי את עצמי: מדוע, בעצם, הוא לא מבשל לעצמו את המאכלים שהוא זקוק להם? המריבות ביניהם בעיניי האוכל היו אינסופיות, ולמען הוא היה אפילו מוכן לדבר בידיש בנוכחותי.

אינני יודעת היכן הוא למד בילדותו, אולי אצל אביו, ב"חדר המתקן". אחר כך הוא למד בבית-ספר תיכון מקצועי, והתמחה במיוחד בגרפיקה. הוא ידע לעשות מגזרות נייר נהדרות וכל מיני חפצים וצעצועים מנייר בריסטול. הייתה לו אהבה גדולה לציור ולאמנות, חוש אסתטי מעודן וידיים טובות. אני זוכרת אותו יושב ומתקין לי צעצועים כאלה, מרוכז כולו, פניו מרוכזים ונינוחים, לשונו מלקלקת את שפתו העליונה בתנועות קצובות, כמו שעון מוטטלת. התנועה הזאת של הלשון – אפילו כעת כשאני נזכרת בה – הייתה גורמת לי להרגיש את השורשים, כלומר, שהכול בסדר, יש זמן, וצריך רק סבלנות.

אבי היה מאוד מורה. אביו היה מורה ב"חדר מתקן", וסבו היה רבי ב"חדר". בקיבוץ ובמושב הוא היה פני הילדים "אביגדור המורה" (להיות מורה ביישוב חקלאי – זאת לא הייתה מחמאה). במושב לימד בכיתות הגבוהות של בית-הספר היסודי (למדו שם עד כיתה י'). פגשתי תלמידים שלו לשעבר, בני מושבים, ביניהם פרופסור יוסי גורני וְהַנְטְרִינְר ד"ר יאיר בן-ציוני, שאמרו שרק בזכותו פנו ללימודים אקדמיים.

בבית ראיתי אותו תמיד רוכן על מחברות התלמידים. הוא התנהג אליי בסבלנות גדולה (מה שאין כן לאמי, ששיגעה אותו בקלות מופלאה). היה לו כתב יד יפה במיוחד, בו היה כותב מדי שבת מכתבים ביידיש לקרובים-רחוקים שחיו באמריקה (הייתה לו שם אחות חורגת, מנישואי אביו הראשונים, ששלחה לנו חבילות עם אוכל ובגדים בשנות הצנע).

הוא ייחס חשיבות עצומה לספרים, לידע. כשעזבנו את הקיבוץ היו בבית ספרים לפני שהיה ארון ספרים. הספרים היו מונחים על הרצפה, מכוסים בשמיכה. אחד הספרים היה הקונקורדנציה של מנדלקרן, ספר כבד מאוד, שאני התבקשתי מדי פעם להביא אותו לשולחנו של אבי. נשאתי אותו ביראת קודש, כמו שנושאים ספר תורה בבית הכנסת.

הספרים שלנו

משה: אילו ספרים היו בארון הספרים שלכם בבית?

חמוטל: שאלה טובה. אני אומרת "שאלה טובה", כי, כאמור, לספרים שסופר קרא יש בעיניי חשיבות להבנת יצירתו, הם חלק ממה שבונה את נקודת המבט שלו. ארון הספרים היה הממלכה של אבי. לא היו בו ספרי קריאה. ספרי קריאה הייתה אמי שואלת בספרייה, קוראת ומחזירה. אינני זוכרת כל מה שהיה בו, אבל אלה היו בעיקר ספרים ששימשו את אבי בעבודה: האנציקלופדיה העברית, מלון בן-יהודה השלם, כל ספרי התנ"ך עם פירוש גורדון, קונקורדנציה של מנדלקרן, **ספר האגדה** של ביאליק ורבינצקי, שירי ביאליק, שירי טשרניחובסקי, שירי רחל, כתבי פיארברג, מנדלי, מאפו, מ"צ מאנה, ספרים להוראת דקדוק עברי, לוח הפעלים ולוח השמות של ברקלי, אטלס של בראוור – דברים כאלה. היה שם גם כרך גדול של כל כתבי ביאליק שאמי קנתה לאבי (הוא אצלי בארון עד היום). הוא נושא את ההקדשה "ויתא, ליום הולדתך ה... קבל את מתנתי הצנועה מוניה 21/4/1944", שנכתבה בציפורן דולפת של עט לא נובע, ומעליה יש כתם דיו, איני יודעת האם הוא נמצא שם במתכוון. שלוש הנקודות מסתירות אולי את גילו של אבי (39), או אולי מביעות את סירובה של אמי להכיר בכך שהיא מבוגרת ממנו בשנתיים, או אולי היא פשוט לא הצליחה לזכור איזה יום הולדת הוא חוגג. היא קנתה לו את הספר הזה כשגרנו בבית זרע. איני יודעת מנין היה לה כסף לזה. לבת מצוה שלי – או אולי ליום הולדתי העשירי – אבי קנה לי את **כל אגדות ישראל** של לבנר. לבת מצווה קיבלתי מדודי את **רחובות הנהר** של אצ"ג. וכפי שסיפרתי לך כבר, בכיתה י' התחלתי לקנות לעצמי ספרי שירה מכסף שהשתכרתי משיעורים פרטיים באנגלית ודקדוק. (התחלתי ללמד שיעורים פרטיים בכיתה ה'. האופניים הראשונים שלי נקנו בכסף הזה.) קניתי את שירי רבינדרא-נת טאגורה בתרגום פועה שלו-תורן ואת **אוחזת ענף שקד** של יצחק שלו. כשאבי ראה שאני מתעניינת בשירה

הוא קנה לי את **על מילאת** של שלונסקי וגם כרך ענקי של תרגומי פרישמן לשירי רבינדרא-נת טאגורה, **לכה אמר זרתוסטרא** של ניטשה, ולטנקרד של ביירון.

אני לא חושבת שהוא קרא ספרות יפה. אני לא זוכרת אותו מתענג על קריאה. אני זוכרת אותו יושב ומהדק בקבוק חם לבטנו הכואבת, יושב ליד שולחן הכתיבה ומתקן מחברות, או כותב מכתבים ביידיש לקרובים-רחוקים באמריקה, או צועק ביידיש וזורק צלחות שנשברות על הרצפה, כי אמי שוב בישלה בדיוק את מה שמזיק ומכאיב לו, או יושב בכיסא נוח ומסרב לדבר במשך שעות. אולי זה מוזר, אבל למרות כל זה יש לי זיכרון של אדם רך, שיודע להתבדח.

אמי קראה הרבה, וגם הביאה לי ספרים מהספרייה. זללתי כל מה שהיה בבית (אפילו את מה שהחביאו מפניי, **אנה קרנינה** ו**דקמרון** היו ספרים שהוחבאו). אמי דאגה שאקרא את כל ספרי הילדים של יאנוש קורצ'ק. קראתי את **ג'ק הקטן**, **המלך מתיא הראשון**, **יותם הקסם**. התרשמתי במיוחד מהספר **הנער העקשני** שמספר על חייו של לואי פסטר. העקשנות דיברה אל לבי. בכל ספריו, ובמיוחד בספר הזה, קורצ'ק לימד אותי שכדי להשיג משהו צריך להתעקש. ואני בהחלט ידעתי להתעקש. הוריי אפשרו לי את זה, אולי למעלה מן המידה הרצויה. בגיל עשר קראתי את **בן כושים** של ריצ'רד רייט, ואת **אילן גדל בברוקלין** של דורותי סמית, ואת **בית נוח עדון** של דוד פינסקי. את **אנה קרנינה** קראתי בגיל 11 או 12 (זה עשה עלי רושם אדיר), ובאותו גיל את **הנפש הקסומה**, את **ז'אן כריסטוף** ואת **קולא ברוניון** של רומן רולן, **ההגדה לבית פורסייט** של גולסוורת', **האדמה הטובה** של פרל באק, רומנים של ויקי באום, סיפורים של סומרסט מוהם – את כל זה ועוד קראתי לפני שסיימתי את בית-הספר העממי. בתיכון חדלתי לקרוא. לא היה לי פנאי לזה.

ולך - האם היו ספרים כשהיית ילד? מה אתה קראת בילדותך?

משה: כשדודי עזב את הבית, הוא השאיר מאחוריו ארון – מרובע, מסתובב על צירו - מלא ספרים, אלה שעניינו אותו עד אז. היו שם הרבה מאוד ספרים של ז'ול ורן, **חמישה שבועות בכדור פורח**, **נסיעה לירח**, ספר שהילל את ההמצאה החדשה, שבעזרתה קסמו לעיני ואזני איש הקלטות מדומות של אהובתו. לפי הספר ההקלטות היו כל כך אותנטיות,

עד כי האיש האמין שהוא רואה את המקור ולא את ההעתק. את כולם קראתי.

היה שם ספר של פייר לוטי, קצין-ים צרפתי שכתב רומנים. היה רומן של הנרי ברביס (Henri Barbusse). זה היה ספרו **האש**, שהופיע ב-1916, והוא מתאר בצבעים ריאליסטיים מאוד את אימי מלחמת העולם הראשונה.

לימים התערבב בזיכרוני הספר הזה עם ספרו של אריך מריה רמארק, **במערב אין כל חדש**, שגם הוא מבוסס על זיכרונות ממלחמת העולם הראשונה, ועם יצירות של ברטולט ברכט שנכתבו באותה עת ונוגעות באותו נושא.

נזכרתי בעוד ספר שקראו באוזניי כשהייתי קטן – אולי בכיתה ב': קאטו, הבת הבכירה של בעלת הבית שבו אמי גרה בשכירות-משנה, קראה לי ממנו, אבל נראה שהיה משהו בקריאה שלה שלא חיבב עליי את הספר. אחר כך, כשכבר קראתי אותו בעצמי, הוא מצא חן בעיניי. שם הספר הוא **הלורד הקטן**. אני זוכר עד היום את שם הספר, את הלורד הקטן בעצמו, ואת הכלב של הסבא. אביו של הלורד הקטן בא לאנגליה מאמריקה, ארץ דמוקרטית מאוד. הילד למד על קיומו של הסבא שלו מפי בעל המכולת: שמו של הסבא היה הלורד פונטלרוי. אביו של הילד נסע לאמריקה, ונשא שם לאישה את אחת מבנות העם הפשוט. הוא נפטר שם, והסבא החליט להזמין את הנכד לאנגליה. הסבא התנגד לכל קשר עם אמריקאים, כי הם דמוקרטים והוא אריסטוקרט. זכר הספרים האלה חי בי מאז, אף כי הייתי רק ילד חרוץ, שאהבתו לספרים התעוררה על ידי ניגוב האבק מהספרייה.

חמוטל: הניגוד בין דמוקרטים לאריסטוקרטים היה משמעותי בשבילך? מה אתה רצית להיות – דמוקרטי או אריסטוקרטי?

משה: לא רציתי להיות אריסטוקרט. גם לא שאפתי לחיים יותר אציליים משל הוריי. מצא חן בעיניי שהילד הוא דמוקרט, שהתחבר עם מוכר במכולת, וניסה לעזור לאנשים פשוטים. הזדהיתי אתו. הילד היה קרוב לאימא שלו, וייצג אותה בפני הסבא הלורד. אבל הוא לא שנא אריסטוקרטים.

חמוטל: ואילו ספרים אהבת בבגרותך? אני מייחסת לזה המון חשיבות, אם מדברים על ביוגרפיה של סופר.

משה: התחברתי במשך ימי חיי ליצירות רבות. קראתי בשעתו בשקיקה את הדיאלוגים של אפלטון, את הרומנים של תומס מאן, ובאותה שקיקה קראתי מחזות יווניים, מחזות של שקספיר, מחזות של ברכט.

ואת - מה הם הספרים האהובים עלייך? אילו מהספרים שקראת בנעוריך לקחו במיוחד את לבך?

חמוטל: מעניין שאתה לא מציין שום דבר מהספרות העברית, אפילו לא את פנחס שדה שעליו כתבת ספר. אני גדלתי על ברכי הספרות העברית. הספר הנערץ עליי ביותר הוא התנ"ך (לא יאומן שטקסט עשוי היטב כל כך נכתב לפני שנים כה רבות!). המשורר הנערץ עלי ביותר הוא ביאליק (כן, זה נשמע שמרני, אני יודעת). אני גם אוהבת מאוד את השירים של אברהם בן יצחק, חיים לנסקי, אמיר גלבווע, זלדה, יאיר הורביץ, חלק מהשירים של לאה גולדברג ושל דליה רביקוביץ, חלק מהשירים של שלמה זמיר ושל רבקה מרים ושל מירון איזקסון – אני קוראת שירה כל הזמן, וכל פעם מגלה משהו שמוצא חן בעיניי, אבל לצערי זה לא קורה לעתים קרובות. יש כמה משוררים ומשוררות ישראלים צעירים שהשירים שלהם מרגשים אותי ונראים לי חזקים, אלי אליהו הוא אחד מהם. גם נתן וסרמן.

בין משוררי העולם אני נהנית לקרוא שוב ושוב את הומרוס, את שייקספיר (גם המחזות שלו הם שירה), שירים של אמילי דיקינסון ושל ג'ראלד מנלי הופקינס. כשהייתי צעירה אהבתי את השירה של וולט ויטמן (ואת השירים המוקדמים של ע' הלל שהדהדו אותה). בשירה הרוסית אני אוהבת את השירה הלירית של פושקין, שירים של פיודור סולזגוב (שהם מוסיקליים להפליא ובלתי ניתנים לתרגום) ושל אנה אחמטובה. ואת אולגה סדקובה, משוררת בת זמננו שגם תרגמתי מרוסית קצת משיריה. עוד בשירה בת זמננו אני אוהבת את צ'סלב מילוש ואת ויסלבה שימבורסקה. בסיפורת אני מעריצה את קלייסט ואת נטליה גינצבורג. אני מרגישה קרובה לספרות הרוסית, במיוחד לגוגול, טולסטוי וצ'כוב. תרגמתי את איסאק באבל, אבל אני פחות אוהבת אותו כיום משאהבתי כשקראתי אותו לראשונה, לפני חמישים שנה בערך. בסיפורת העברית אני מעריצה ואוהבת את אורי ניסן גנסין וגם את יעקב חורגין, מעט מסיפורי עגנון (לי נראה שהגזימו בערכו), כל מה שכתב יעקב שבתאי הוא מצוין בעיניי, חלק מהספרים של עמוס עוז (אהבתי מאוד את קובץ הסיפורים **בין חברים**), חלק מהסיפורים הקצרים של יהודית הנדל,

חלק מהכתבים של אורלי קסטל בלום. אני קוראת כל הזמן ועוקבת אחרי מה שמתפרסם, בעיקר בתחום השירה, גם בעיתונות ובכתבי עת. לצערי, הרבה דברים נראים לי קיקיוניים, אפילו זוכי פרס נובל לספרות.

משה: נחזור לאביך: האם את רצית להיות מורה כמוהו? יש לך לפחות שלושה שירים על אביך, שבכולם הוא מופיע כמורה. אחד מהם, "הלך האיש", הבאת קודם. והנה עוד שניים:

בשער

בִּשְׁעָה הַקְּבוּעָה מֵרַתֵּךְ פַּעֲמוֹן בֵּית-הַסֵּפֶר
אֶת מוֹטוֹת הַבְּרִזָּל הַחֲלוּלִים בְּרֹאשִׁי
וְאֲנִי קֹרֵבָה אֶל הַשֹּׁעַר הָעֶקְשָׁן, הַנָּמוּךְ.
תִּלְמִידִים בְּחֶפְזָם, מְלַקְקִים מִמֶּתֶק אָדָם עַל מַקֵּל,
אֵינָם צְרִיכִים לְהִרְיֹת אֶת הַזֶּעַה הַקָּרָה
שֶׁהִיָּת מוֹשֵׁחַ יוֹם עַל צִירֵי הַשֹּׁעַר הָעֶקְשָׁן, הַנָּמוּךְ.
הֵיטְעָמוּ גַם הֵם בְּעֵתָם אֶת טַעְמָהּ שֶׁל הַצֶּרֶבֶת?
פַּעֲמוֹן בֵּית-הַסֵּפֶר מְצַלְצֵל בִּשְׁעָה הַקְּבוּעָה,
מְנַסֵּר אֶת בְּטָנִי מֵרֹאשִׁי כְּמוֹ צְרִיחָה רֹאשׁוֹנָה שֶׁל וָלֵד.
אֲנִי בָּאָה, אָבִי. הוֹלֶכֶת אֲנִי וּקְרֵבָה
לְמָקוֹם הָעֶקְשָׁן, הַנָּמוּךְ, שֶׁבוֹ אֵתָה תְּמִיד נִמְצָא. (השניות, עמ' 223)

כף ידו

בְּיָמָיו הָאֲחֵרוֹנִים הָיְתָה נִשְׁמָתוֹ נִמְעָכֶת בְּמִטָּה
כְּמוֹ דָף שֶׁנִּתְּלֵשׁ מִסֵּפֶר לְמוֹד,
וּכְבֵּר לֹא הָיָה אֶפְשָׁר לְתַפֵּס וְלֹא לִנְגֹעַ.
מֶה שֶׁאֶפְשָׁר הָיָה לְרֹאוֹת בְּרוּר
זוֹ כַּף יָדוֹ הָאֲפֹרָה
יוֹצֵאת פְּשוּטָה מִן הַסֵּדִין שֶׁעַל פָּנָיו,
וּמוֹכִיחָה וּמוֹכִיחָה בְּסִבָּלוֹת אֵין קִיץ,
בְּעֵנִינִים שֶׁל עֶקְרוֹן צוֹדֵק.
אוֹתָהּ אֶפְשָׁר לְרֹאוֹת בְּרוּר בְּחִלּוּמוֹת וּבְהֶקֶץ.

אָבֶל כָּף הַיָּד הַמְּכֻסָּה,
 זוֹ שְׁהִיָּתָה דָקָת עוֹר לְהִפְלִיא,
 מְגִידָת פְּעֻדֵּינּוֹת וְקֶצֶת רוֹעֵדָת
 עַל שְׁעָרוֹתֵי הַבּוֹכִיּוֹת וְעַל גְּבִי הָלֵא מְסָכִים
 הִיא הוֹלֶכֶת לְאֶבּוֹד כָּל הַזָּמָן,
 וְאִי אֶפְשָׁר לְרֹאוֹת אוֹתָהּ, וְלֹא לְגַעֵץ.
 (שם, עמ' 224)

חמוטל: תראה, אבי היה מורה, אביו היה מורה ב"חדר מתוקן", אביו היה "מלמד" בחדר, אמי הייתה גננת – ההוראה היא אצלי בתורשה. אבל כשהייתי נערה לא רציתי להיות מורה בשום אופן. סיפרתי לך שרציתי להיות ספרייה, אחר כך רציתי להיות ספרנית, אחר כך לא ידעתי מה אני רוצה להיות, אבל היה לי ברור שלא מורה. הייתה לי החלטה נחושה למרוד בגזרת התורשה. כששאלו אותי במה אעבוד, אמרתי שאפשוט נבלות בשוק אבל לא אהיה מורה. הרי גדלתי באווירה מהפכנית, או אולי המהפכנות התאימה לאופי שלי, ומהפכנים אינם משלימים עם הסדר הקיים. אבי היה מורה ללשון, ספרות, תנ"ך והיסטוריה. הוא לימד אותי היסטוריה בכיתה ח"ת (תלמיד נוסף באותה כיתה היה יהושע סובול). ראיתי באיזו קלות הילדים מצליחים לעצבן אותו. פעם הוא בעט בתלמיד. זה היה נורא בשבילי.

בסופו של דבר התפרנסתי כל חיי מהוראה. זאת הייתה הדרך היחידה לפרנס בלי לוותר על אימהות. כל מקצוע אחר שניסיתי התנגש עם גידול הילדים ועם התנגדות של בעלי. זה היה לי מאוד קשה בתחילה, אבל מה שניחם אותי היה ההרגשה שאני הולכת בעקבות אבי. בשירים שהבאת, הראשון מתאר את הכניסה שלי כמורה מתחילה בשער הצר של בית-הספר. שני הבאים אחריו הם קינות על מותו וניסיון לתאר מה הוא היה בשבילי. יש לי עוד שירים שקשורים בחוויות ובוהות שלי כמורה.

משה: איך הוא השפיע על חיידך?

חמוטל: להורים, ולאנשים אהובים בכלל, גם ובמיוחד אם הם לא חיים, יש נוכחות קבועה בחיינו. מישהי מחברותי אמרה לי שאמה תמיד מציצה מבעד לכתפה. גם להוריי יש נוכחות מסוימת בחיי עד היום. היא הייתה חזקה יותר בעבר. הנוכחות שלהם הייתה שופטת ומעריכה. זאת נוכחות של מי שמעוניינים מאוד בהצלחה המקצועית שלי. כשיוצאי פולין

מספרים על הילדים שלהם, הם מזכירים את מצבם המשפחתי (כולל נכדים, כמובן) ואת ההישגים המקצועיים שלהם בנשימה אחת. כשאני זוכה להצלחות – למשל, בטקס קבלת תואר או פרס ספרותי, או כאשר הרצייתי באקדמיה הלאומית למדעים בקיבו (זה היה ב-1991) – עובר בי הרהור: כמה חבל שהם לא יכולים להיות כאן. אין לי ספק שהם היו נהנים מהמעמד יותר ממני. שנים רבות הרגשתי חובה לעשות להם נחת, להשביע את רצונם, בעיקר את רצונה של אמי. זה התפוגג, יחד עם הדחף להשביע את רצונו של מישהו אחר בכלל. כיום אני רוצה רק להיות משוכנעת שעשיתי את מיטב יכולתי. אני רוצה להשביע את רצון אהוביי כדי לשמח אותם, אבל לא כדי לחזק את תחושת הערך העצמי שלי.

היה בו יושר חסר פשרות, ביקורתי. הוא נזהר מלעזור לי בשיעורי הבית. אם הייתי שואלת משהו, היה אומר: "אם את לא יודעת, סימן שלא הקשבת בכיתה". לפני מבחנים היה אומר: "אינו דומה השונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה ואחד", כלומר, שאחזור שוב ושוב על החומר.

נדמה לי שבגיל הזה אדם סופג מסביבתו עקרונות ונורמות של התנהגות שאחר כך במשך כל החיים קשה לו לעקור אותם, לאו דווקא ממה שנאמר במפורש. למשל, בגיל הזה, בכיתות הראשונות של בית-הספר היסודי, קלטתי שחנפנות זה דבר איום ונורא. "הוא מתחנף למורה" – זה היה גינוי חמור מאוד. כל מחמאה נחשבה לחנופה, למניפולציה מכוערת. לא היה מקובל לומר מחמאות בכלל, כמו שלא היה מקובל להתחבק ולהתנשק כשנפגשים. למדתי עם השנים גם להתחבק ולהתנשק כחלק מטקסי פגישה ופרידה, וגם לומר מחמאות, אבל לא השתחררתי מאיזו שהיא חולשת דעת שעליי להתגבר עליה כשאני עושה את הדברים האלה.

היה לו חוש הומור שופע, היה מספר בדיחות ו"שמועות" חסידיות: איך המלך ישן? מאה שומרים עומדים סביב ארמונו תוקעים בחצוצרה וצועקים: שקט! המלך ישן! איך המלך שותה תה? מוזגים לו תה לגומה בתוך הר של סוכר, ועוד סיפורים על המלך ועל הרבי. כשהייתי עצובה הוא היה ניגש אליי, מרים את האצבע המורה, ואומר: "תראו! רק מראים לה אצבע והיא כבר צוחקת" ואני לא יכולתי שלא לצחוק.

מעבר לכל זה אבי הוריש לי נטיות גופניות ונפשיות מסוימות – רגישות אסתטית, עדינות מסוימת, נאמנות והתמסרות, כשרון להוראה ולנאום, יצר וכחנות בלתי נלאה, וגם קושי להתמודד עם מתחים, נטייה להתפרצות ולאבדן עשתונות. במחשבה נוספת: הוא לימד אותי לתכנן ולארגן את הזמן. סיפרתי לך שבכיתות הנמוכות של בית-הספר היסודי

בימי החופש הגדול הוא היה מבקש שאכין מערכת שעות ובה אכתוב מה אעשה בכל שעה ושעה משעות היום. מתי אוכל, מתי אשחק, מתי אקרא, מתי אעזור לנקות את הבית, מתי אלך לשחק עם חברותיי. הוא גם ביקש שאכתוב בכל שבוע חיבור על משהו שקרה לי באותו השבוע, והיה מתקן לי את שגיאות הכתיב והפיסוק. נדמה לי שכך זה היה רק בחופש הגדול שאחרי כיתה ד', אבל זה לימד אותי הרבה מאוד. היכולת לתכנן נותנת תחושה של שליטה על העולם ובעיקר על עצמי, היא מאפשרת להתארגן מבפנים. לפעמים זאת ממש הצלה.

פרוטקציה וצרות אופקים

משה: מה היה יחס חברייך לכיתה, ומה היה יחסם של הורייך להצטיינותך בלימודים?

חמוטל: אני לא זוכרת את עצמי כמצטיינת בלימודים. אני זוכרת שבכיתה ג' אמרו לי שעליי לעבור באמצע השנה לכיתה ד': אני מפריעה למורה של כיתה ג', כי אני מדברת יותר מדי. גם בבית אמרו לי לעתים שאני מדברת יותר מדי. חזרו וסיפרו לי על ילד בתקופת הטורים, שהשלטונות חיפשו את אביו, ופעם נכנס שוטר לבית ושאל היכן האב, והילד בפטפוטותו הסגיר אותו וגרם למותו.

במסגרת "עליית הנוער" הגיעו לכיתה שלנו ילדים פליטי השואה ששוכנו בבתי המושב, בדרך כלל בבתים שהיו שם ילדים בני גילם. אחת מהם הייתה ילדה מפולין בעלת עור חיוור מנומש ושער חום כהה, מבריק וישר כמו קרש צבוע בלק. קראו לה מרים ירוסלבסקי, ואנחנו קראנו לה "מרים דובי", כי היה לה קול עבה מאוד. היא הייתה מאוד תוקפנית, ואני הרגזתי אותה במיוחד, משום מה. כנקמה היא הייתה מטיחה בי את הכדור בכוח רב כששיחקנו "מחניים". היא חזרה וטענה: "חמוטל מקבלת ציונים טובים כי יש לה פרוטקציה, אבא שלה מורה בבית-הספר". לא ידעתי מה זה "פרוטקציה", אבל הבנתי שזה משהו מלוכלך ולא יפה, וגם הבנתי שאני חייבת להיזהר מכל עזרה של אבא שלי בשיעורי הבית ובכל עניין אחר שקשור בבית-הספר.

ביום שבו עברתי מכיתה ג' לד' – קראו לזה "לקפוץ כיתה" – הושיבו אותי במקום הפנוי היחיד בכיתה, ליד ילדה רזה מאוד, עיניים ירוקות גדולות, צמות כהות שבקצותיהן "בקבוקים" משער מסולסל, שיניים בולטות מכוסות ב"פלטה" ליישור. שמה היה רותי. כשצלצל הפעמון להפסקת עשר רותי אמרה לי:

- צבוטותי וקוֹתְתִי יֵשְׁבוּ בסירה. קותתי נפל. מי נשאר?

- צבוטותי, אמרתי, כי הבנתי שזה משחק, ואין לי ברירה.

רותי צבטה את זרועי השמנמנה בין אגודלה הרזה המלבני ואצבעותיה הקדמיות הרזות מאוד. זה כאב קצת. לא הכרתי את המשחק הזה, אבל הייתי רגילה ללמוד מהר, ומיהרתי להשתתף. אמרתי לרותי:

- צבוטותי וקוותי ישבו בסירה. קוותי נפל מי נשאר? היא אמרה:

- צבוטותי,

ואני צבטתי אותה בכל כוחי. רותי נדהמה. היא תפסה ביד אחת צמה שלי וביד השני סטרה על לחיי. אני הכיתי אותה ככל שיכולתי.

- החוצה! צעקה המורה, והלכה לחדר המורים לאכול את ארוחת העשר שלה.

יצאנו החוצה והמשכנו להכות, לצבוט, לנשוך ולשרוט זו את זו. מעגל של ילדים עמד סביבנו, וכולם צעקו:

- תני לה תני - לה! בשינ-יים! כמו שצועקים כשיש תגרת אגרופים בין בנים.

נאבקתי בכל כוחי, גייסתי את כל החרדה שהייתה בי, אבל זה לא עזר. רותי הכריעה אותי, התיישרה עלי והכפישה את פניי בחול הצהבהב-אדמדם של חצר בית-הספר. עד שהגיעו הילדים פליטי השואה זה לא היה מקובל - שבנות הולכות מכות. אני חושבת שהייתי הראשונה לתגרת ידיים בין בנות. אני מניחה שהתוקפנות שלי - פרי חרדה וייאוש - לא עזרה לי במיוחד להתחבב על ילדי הכיתה. בזה דמיתי למרים דובי.

בכל מקרה, בבית-הספר היסודי הצטיינות בלימודים לא קבעה את המעמד החברתי. אצל הבנים הוא נקבע בעיקר על ידי הכושר הגופני, ואצל הבנות - חביבות, עליזות, נדיבות, חוש הומור, ענווה - התכונות שגורמות לחבב בני אדם בדרך כלל. וגם חיצוניות נאה, לאו דווקא יופי. אני הייתי כבדת תנועה, שמנמנה, רצינית להחריד, ועוד הייתי "הבת של המורה אביגדור", מישהי שלא גדלה עם שאר הילדים, זרה. לא נראה לי שמישהו מילדי הכיתה, מלבד מרים דובי, קינא בי על הציונים הטובים שלי. היא הביאה את זה אתה מחוץ לארץ. ההורים של הילדים האלה לא ציפו מהם לציונים טובים, אלא שימשיכו את דרכם בחקלאות.

אשר להוריי – אמי רצתה לדעת כל מה שקרה בבית-הספר, ובהחלט עודדה אותי להצליח. הייתי אומרת: קיבלתי טוב מאוד במבחן בחשבון, והיא הייתה שואלת: היה משהו שקיבל מצוין? היא הייתה מחליפה בעבורי ספרים בספריית הכפר, או ממליצה בפניי על ספרים שכדאי לקרוא, בעיקר ספרים מתורגמים מרוסית ומפולנית. למשל, ספרים של יאנוש קורצ'ק, של הנריק סנקביץ', וגם של רומן רולן, גולסוורת', טראבן, דיומא. אבי לא התעניין בציונים שלי. הוא העמיד לרשותי את ארון הספרים שלו, ושמה לראות שאני קוראת בזה אחר זה את היצירות של מאפו, סמולנסקין, מנדלי מוכר ספרים, פיאברג, ביאליק. מכאן החיבה שלי ללשון ולספרות של תקופת ההשכלה. נעזרתי בספרי לימוד שהיו בספרייתי כדי לדעת דברים עוד לפני שנלמדו בכיתה, בעיקר במקצועות דקדוק ותלמוד.

משה: האם סביבתך – הורייך, מוריך, – הרחיבה את תחומי עולמך, או סגרה אותך? האם היו סביבך גדרות אידאולוגיות, של התנועה הקיבוצית, צרות האופקים של חברי המשק?

חמוטל: למה אתה מניח כמובן מאליו את "צרות האופקים של חברי המשק"? אתה חושב שבמקומות אחרים אין צרות אופקים? אני חושבת שצרות אופקים היא תכונה אוניברסלית שמפוזרת בעולם באופן די שווה בכל מקום, אפילו בין אנשים שמזהים את עצמם כליברלים, אינטלקטואלים, קוסמופוליטים, אמנים. מי שמאמץ בקנאות אידאולוגיה של רוחב אופקים צריך לבדוק איפה בדיוק האופקים שלו סגורים.

נראה לי שצרות אופקים – כמו קנאות – אינה נובעת מהעמדה הרעיונית עצמה, אלא מהאופן שבו מביעים את העמדה הזאת, מהנימה, מהמילים שמשמשים בהן כדי לגנות את ההתנהגות השלילית, כולל גינוי להתנהגות של בני משפחה – ילדים, בני זוג. יש הבדל עצום בין תגובה מתנשאת, אלימה ובוטה למה שאינו מקובל עליך לבין תגובה עדינה, סלחנית, הומוריסטית. ובכלל, האיכות התרבותית של האדם קשורה לא רק ברוחב אלא גם בעומק. זה לא עניין של השכלה או של השקפה, אלא של תרבות התנהגות. סוג של אצילות, של שלוה, של גמישות. קשה למדוד את כל הדברים הללו, אבל נדמה לי שאפשר לחוש בהם.

כל אדם סופג ערכים מהסביבה שהוא גדל בה בילדותו ובנעוריו, הוא קולט עמדות ורגשות של התפעלות או סלידה, של שבח או של גנאי, וסופג אותן לכל חייו. כל אדם מושפע מהלכי הרוח השולטים בסביבתו,

ואני איני יוצאת מן הכלל. בעיניי רוחב אופקים הוא היכולת לא לדבוק בערכים הסביבתיים באופן עיוור, לא להיות בטוח באמת של עצמך, להטיל ספק אפילו במה שנראה לך מובן מאליו, לבחון אותו בכל פעם מחדש, ולהיות מוכן לשנות אותו גם לכיוון שקודם נראה לך מגונה.

לדוגמה, גדלתי בקיבוץ של השומר הצעיר, קראתי ספרים סובייטיים, ראיתי סרטים סובייטיים. כתוצאה מזה הרגשתי קרבה לתרבות הרוסית, והייתה לי הסתייגות מהתרבות האמריקאית ומאמריקה בכלל. אחרי שהתגוררתי במשך חודשים אחדים גם ברוסיה וגם באמריקה, נאלצתי להודות בפני עצמי שניו יורק, בוסטון ומדיסון (בייחוד מדיסון) הן ערים יותר תרבותיות מאשר מוסקבה ופטרבורג. דוגמה אחרת: בבית זרע השתמשו במילה "אגואיסט" כשרצו לגנות התנהגות של ילדים שדאגו יותר מדי לעצמם ולא לאחרים. פעם הגננת אמרה לי שאני אגואיסטית, ואני שאלתי את אמי מה זה. היא לא רצתה להסביר, אבל אני הבנתי, פחות או יותר, שזה משהו מגונה ומכוער. כיום ברור לי שכל אדם רשאי למידה מסוימת של אנוכיות, כל עוד הוא לא פוגע בזולת, ושאינ לגנות ילדים על התנהגות אנוכית.

ובכן, האנשים בקיבוץ בית זרע היו ברובם יוצאי ליטא, יהדות ידועה ברמתה התרבותית הגבוהה, וזה היה ניכר בהתנהגותם. האנשים הזכורים לי היו עדינים, נעימים, מבודחים, גם כאשר היה להם קשה. אינני יודעת מה הרגישו הוריי.

ובמה, בכל זאת, נשארתי סגורה? באמת, זאת שאלה שקשה מאוד לאדם לענות עליה, אולי קשה מכול. כנראה קיבלתי מסביבת ילדותי איזשהו סוג של תמימות, שמולידה חוסר זהירות ואמון יתר בבני אדם. אני חושבת שהתכונה הבולטת ביותר של חניכי התרבות הישראלית היא תמימות ילדותית, לטוב ולרע, ואני איני נקייה מזה. קיבלתי גם נטייה להסתייגות ממעורבות במלחמת הקיום, גם אמונה בחריצות ללא גבול, אהבת הארץ והנוף, וגם צורך בשייכות, אם כי בשום מקום אינני מסוגלת, וכנראה איני רוצה, להרגיש שייכת ממש.

היה לי גילוי מעניין: לפני שנים אחדות נסעתי לראשונה מפריס לאמסטרדם ברכבת שינה. מצאתי את עצמי על ספסל שינה בקרון עם עוד שלושה אנשים זרים. כשהרכבת החלה לנוע, תקף אותי פתאום אושר עצום: הנה אני שוב נרדמת כשליד מיטתי יש עוד מיטות שבהם

ישנים אחרים. ובאמת, כשעזבנו את הקיבוץ וישנתי לבדי במיטה, ללא בני גילי, התגעגעתי אליהם מאוד, דווקא לפני השינה.

ומה היו חיי אילו גדלתי בעיר ולא בהתיישבות העובדת – האם אז היה לי עולם רחב ועשיר יותר? באמת איני יודעת. לפעמים אני חושבת: מה היה גורלי, אילו הוריי היו מחליטים להגר לאמריקה ולא לארץ-ישראל? ייתכן שהייתי מגיעה להישגים מקצועיים מרשימים יותר, גם ייתכן שכל עולמי הרוחני היה שונה לגמרי, רחב יותר. אני לא לגמרי בטוחה בזה.

חברים טובים

משה: האם היו לך חברים טובים בתקופה זו בין הילדים? עם מי שיחקת?

חמוטל: בבית הילדים בקיבוץ היו קוביות, בובות, ספרים, מכוניות מעץ, משחק בנייה שנקרא "קונסטרוקטור" (דומה ללגו, אבל מעץ). מדי פעם היינו מכינים הצגה: **משה בתיבה, אברהם ושלושת המלאכים, אליעזר משוך בגזר, בית-ספר לציפורים**. ניגנו באוזנינו את **סימפוניית הצעצועים** מתקליט מסתובב לאטו שעליו מונחת מחט. בהצגות שהתבססו על התנ"ך אבותינו התלבשו כמו הערבים שגרו בסביבה, וגרו באוהלים כמוהם. הרבה עבודה הושקעה בתחפושות ובתפאורה. גידלנו חלזונות, תולעי משי, דגי נוי. שיחקנו עם העגלים ברפת, עם הטלאים בדיר, עם הסייחים באורווה. הלכנו לראות איך נבקעות הביצים ויוצאים האפרוחים בארון הזכוכית של בית האימון (כך קראו לבניין ששימש להדגרת אפרוחים).

מהמשחקים עם הילדים אני זוכרת, כמו שכבר סיפרתי, רק את ארגז החול שהיו מרטיבים אותו, ואיך היינו טופחים בידינו על ערמות החול הרטוב, כמו על בטן, וצוחקים. מלבד מרים נאמן היה עוד ילד אחד שאהבתי, קראו לו גיורא, אבל נראה לי שהוא היה אדיש אליי. חברה טובה אחת ואהבה נכזבת אחת – זה מה שהיה לי, בדרך כלל, גם אחר כך.

משה, גם אני רוצה לדעת על חברי הילדות שלך.

משה: למען האמת, מבחינות מסוימות לא היו לי חברים כל כך. יחד עם זאת, בכל תקופה מתקופות חיי הייתי מאוהב בכמה נערות. בכיתה ד' (בן עשר) למדתי במוסד בשם "תלמוד תורה", שם למדה אתי נערה, שהייתה לנו דרך משותפת כמעט עד הבית, אבל את שמה אינני זוכר. ידידת נפש חשובה הייתה בת דודתי: אמי גרה בשכירות-משנה, ובבית מגוריה היה עץ תות. מכיוון שאהבתי אותה, וגם מכיוון שהייתה מבקרת אותנו לעתים

– גרנו בסמוך – הזמנתי ליהנות מפירות העץ. התוצאה הייתה שבעלת הבית, שהייתה בדרך כלל אישה נעימת סבר, גירשה אותה מהגן עולמית – היא הייתה מוכנה לארח את מי שגר אצלה, אבל לא ילדים זרים. איך בעלת הבית הרגישה? אני, על כל פנים, התמלאתי בושה.

מי היו לי עוד חברים? סבתא לא הרשתה לי לשחק מחוץ לבית, אבל הסכימה כשהזמנתי את החבר שלי – אני זוכר את שמו! שמו היה ווייצנר. היינו משחקים יחד שח – הייתי בן עשר, בכיתה ד', נדמה לי. היינו ממתיקים יחד סודות שנאה לספרם רק בין גברים. נדמה לי שבזה מיציתי את מלאי החברים שלי מאותה תקופה: הבה נפנה חזרה אליך. האם היית כבר אז תלמידה טובה? האם זכית ממוריך בשבחים, בציונים טובים?

חמוטל: סיפרתי כבר שבכיתה א' למדתי בכיתה בת שישה ילדים בכפר ורבורג. הלימודים נמשכו עד אמצע כיתה ב'. החל ממרץ 1948 לא התקיימו לימודים סדירים, כי המושב היה קרוב לחזית המצרית. מדי פעם היו מפנים מהמושב את הנשים והילדים (אספר על כך בהמשך) למקומות אחרים, שגם בהם לא התקיימו לימודים.

בסתיו 1948 עברנו לגור בעין ורד. התחלתי ללמוד בכיתה ג', אך לאחר חודשים אחדים הודיעו להוריי שעליי "לקפוץ כיתה". תמיד היו לי ציונים טובים מאוד, חוץ מאשר בהתעמלות ובתפירה, אבל המורים לא תמיד אהבו אותי, כי הייתי וכחנית גדולה. כשהייתי בכיתה ו' ארגנתי מרד נגד המורה.

משה: את מזכירה את זה באחד האפיטפים:

פֶּה נְטֻמָּה אִשָּׁה סוֹרֶרֶת.
"צִרִיךְ לְשַׁבֵּר אוֹתָהּ",
בְּיוֹם הַזֵּה אָמַר לְאַמֵּא הַמּוֹרֶה
נִגְדוּ בֵּת עֶשֶׂר אֶרְגָּה שְׂבִיתָת כְּתָה. (השתוות, עמ' 288)

משה: האם יצאתם יחד לטיולים?

חמוטל: לטיולים בטבע היה תפקיד עצום – פסי, רגשי וערפי – בחינוך הארץ-ישראלי שלי. ההליכה ברגל תוך התבוננות וספיגה של רשמים יצרה קשר אינטימי, קשר של אהבה גדולה, לכל פרטי הנוף, לצבעים, לריחות, לסדקים באדמה, לחרקים, לעשבים, לפרחים. האהבה לנוף ליוותה אותנו

באופן יומיומי: היינו יוצאים לקטוף כלניות במורד המוביל לירדן, מטיילים על גדותיו, רוחצים בזרם המים השקופים, רואים את הדגים שטים סביבנו וחשים את הדגדוגים שלהם (הם היו טועמים אותנו) ואת קרקע החומר הדביק, שהיינו אוספים בכפות ידינו וממלאים מכלי פח גדולים, מביאים לבית הילדים, ומכיירים ממנו כלים ופסלים. כיפת השלג הלבנה של החרמון נשקפה מרחוק והשגיחה עלינו, כמו הירח, כמו סב אוהב וסבלני. החרמון מילא אצלי את תפקיד הסבא הטוב והרחוק, עטור השיבה.

כשאני חוזרת מחוץ לארץ, במיוחד בקיץ, ואני רואה את הצבע הצהוב של השדות ומריחה את היובש של עשבי הבר, אני יודעת שאני בבית. בני נוער היו יוצאים לטיולים מסוכנים לבדם או בשניים, כמו להרפתקאות ארוטיות, אני חושבת. מעט מאוד חפצים של אחי נשארו אחריו – אמי שמרה את יומניו ואת שיריו, וגם מפות אילמות, שבהן הוא למד ניווט ואתן הוא שוטט בארץ, בדרך כלל לבדו. אולי נשאר לנו בדם דחף של נודים, או אולי לכל אדם שסולד משגרה יש דחף עז לטייל במרחב הפתוח. בכל אופן, אהבתי תמיד ואני אוהבת עד היום לטייל ברגל בשבילי הארץ, רצוי עם המשפחה, אבל לאחרונה השלמתי גם עם טיולים מאורגנים.

דירות

משה: מה היו תנאי חייך –דירותיכם – בקיבוץ ובכפר?

חמוטל: סיפרתי כבר על דירתנו בתל עדשים ועל הדירה הראשונה שהייתה לנו בכפר ורבורג. לאחר חודשים אחדים בחדר של משפחת רוזנר עברנו לגור בבית בחצר גן-הילדים של המושב, שהיה מיועד לגננת. אני חושבת שזה היה הבית הראשון שהיה להוריי אי פעם, מאז ילדותם. הם היו אז בני 45 בערך. בבית הזה היו שני חדרים, מטבח ומרפסת גדולה, וגם מקלחת עם מים קרים. בית השימוש היה צריף בחצר, עם דלת שנסגרת בון, עם קולב עשוי מחוט ברזל לניירות עיתון חתוכים, עם מושב מעץ שמתחתיו פעור בור מצחין. בחורף השתמשנו גם בסיר לילה.

בחצר המשותפת לנו ולגן-הילדים היה עץ תות גדול. תות לבן. במשך תקופה מסוימת הייתה לנו עץ, כי לכל המושבניקים הייתה עץ. לצערי לא היה לנו חמור, אם כי לכל המושבניקים היה חמור או אפילו פרד, שאותו רתמו לעגלה דו-אופנית עם גלגלי עץ או גומי, בה הובילו תוצרת למרכז הכפר. משם הובילו אותה במשאית לתנובה. בכפר כולו הייתה משאית אחת, והנהג שלה, אורי גנני, היה מסיע כל לילה או לפנות בוקר את החלב של רפתות המושב לתל-אביב, לתנובה. זמן קצר אחרי החלטת האו"ם על הקמת המדינה – בתחילת 1948 – אורי גנני נהרג מיריות של צלפים ליד בית דגון. הביאו את גופתו לבית העם, ושם הוא היה מונח מכוסה כולו בד שחור, עם שני נרות למראשותיו, וכל חברי המושב, גם הילדים, סובבו את גופתו.

משה: את הפרשה הזאת הזכרת בשיר "תהיה לנו מדינה":

תִּהְיֶה לָנוּ מְדִינָה, אֶת הַסּוּד הָנָה
סֵפֶר לְהוֹרֵי הָאִשׁ הָנֶזֶר מִהַרְדֵּיו,
אִישׁ מִפְחִיד, יוֹדֵעַ הַכֹּל, בּוֹכָה חֲנֻנוֹת בְּשֶׁבֶת.

על זה הם לא התנכחו.
בניח, ובשלוה נדירה
הקשיבו לאיש שאמר ארצות הברית
של אמריקה בן רוסיקה בן גואטמלה בן
ועוד ארצות שאפלו אלבום הבולים לא מכיר.
תהיה לנו מדינה, אמרו לי שניהם,
אה, בניח.

בבקר יצאתי לראות אם כבר יש מדינה
וראיתי שעזרא עומד ליד הפרדס עם רובה.
עזרא, אמרתי, כבר יש לנו מדינה!
כבר לא צריך סליקים ועצר!
לא צריך להחביא פדורים של אקדח
בילקוט בית-הספר שלי!
האם עזרא שמע?

על רצפת בית העם שכב אורי גנני, נהג מכונית החלב,
מבססה בסדין שחר, אפלו הראש.
על הרצפה דלקו שני נרות אם כי לא ערב שבת.
ירו בו בכביש של יהוד, אמרו ואמרו.
יהוד יהוד יהוד, הדדו קירות בית העם.

ביהוד, כשנוסעים בקו דרום יהודה,
רואים המון ילדות בשמלות ורדות עד מאוד.
הן רצות וקופצות ככה, בשמלות,
עם כל הורד הזה המחריד.
ילדות של יהוד. מדינה לא ברוחה.
(השתוות, עמ' 184)

משה: למה כתבת בשיר "יהוד" ולא "בית דגון"?

חמוטל: יהוד הוא כפר ערבי, שכנראה נקרא כך כי קודם לכן גרו בו יהודים. חוץ מזה הצלצול היה חשוב לי, שיתחבר עם ההדהוד של הקולות בבית העם. רצייתי שהסיפור יישמע תיעודי, אבל גם יהפוך למשהו כללי יותר. בבית של הגננת בכפר ורבורג הוריי ישנו בחדר אחד, ואני בחדר השני. את הארוחות אכלנו במטבח בחורף ובמרפסת בקיץ. להוריי היו מיטות ברזל, שלאחת מהן היו רגליים מתקפלות, וניתן היה להכניס אותה מתחת למיטה השנייה. כל ערב אבי היה גורר את המיטה התחתונה ומעמיד אותה על הרגליים המתקפלות. הוא ישן על המיטה המתקפלת, כמובן.

את המיטה הזאת הזכרת בשיר "הוויכוח":

יש כאלה שמזמינים לסרט, לטיול במדבר יהודה,
קונים פוסטר, פנינים, מערבל.
לוחשים מתמאות.
הופות הנה לאבי צורה של אהבה,
צורה של התלקחות
צורה של התמסרות.
הופות הנה נוף מולדתו היהודית-רוסית.
מאז שצמחו לי שדים היינו צורחים
במטבח שעות בענינים של אמת מקלט.
"וזה ההבדל ביני לבינה", הנה אומר לאמא
בשעות הקטנות של הלילה, מתש ומטהר
משעות של דבור נלהב
ותשובות שלא לענין.
"וזה מה שיהיה כתוב על המצבה שלך",
היתה אמא עונה על כך,
מקנה להמשיך ולהרגיז אותו.
אני משערת שאחר כך הסיעו יחד
את המטה הכפולה המתקפלת.
אני משערת שפך נולדתי,
מקצף הגלים הנה.

(השתוות, עמ' 215)

כן, אני לא יודעת אם בקיבוץ תל יוסף הייתה להם גם כן מיטה כזאת, כך שלא ברור אם באמת נולדתי בצורה הזאת, כמו שכתבתי בשיר. צירפתי יחד כל מיני דברים שלא היו יחד במציאות. הוויכוחים עם אבי במטבח הן מתקופה מאוחרת יותר, כשהייתי בתיכון וגרנו כבר בקריית-שלום. העיקר הוא שאני ירשתי מאבי את הנטייה לוויכוח. אני מתווכחת בעיקר עם אנשים שאני אוהבת, כי בשבילי ויכוח זאת צורה של אינטימיות, ובצורה כזאת אני הורסת את היחסים שלי אתם.

פליטים

חמוטל: בתקופת מלחמת העצמאות כפר ורבורג היה פעמים אחדות סמוך לקו החזית עם מצרים. בחורשת האורנים הצעירים שמול ביתנו חנו פלוגות של הפלמ"ח, והחיילים היו נכנסים לביתנו כדי להתקלח, ובהזדמנות זו היו משתעשעים אתי, מזמינים אותי לשבת על אחד מהג'פים שחנו בין העצים, ומדברים אתי כמו עם גדולה. פעמים אחדות העירו אותי באמצע הלילה, הלבישו אותי בחיפזון חליפת טרנינג מעל הפיג'מה והובילו אותי, ישנה למחצה, למכונית משא שהובילה את כל הילדים וחלק מהנשים אל מחוץ למושב. בפעם הראשונה זה היה בלילה חורפי. הסיעו אותנו לרחובות, לאולם גדול בתוך מתחם מכון וייצמן, שם קיבלנו תה ופרוסת לחם עם ריבה, כמו פליטים (אני אומרת "כמו", כי לא חשבנו על עצמנו כעל פליטים, למרות שבעצם היינו פליטים לכל דבר). שם ביררו למי יש קרובי משפחה.

את אמי ואותי הסיעו לתל-אביב. הורידו אותנו על רציף הטיילת של שפת הים. אני זוכרת את הים השחור הענקי ואת הגלים הלבנים שנעו אל החוף כמו סירות קטנות. זה היה העולם. משם היינו צריכים להגיע לדירת דודתי, אחות אמי, שגרה עם בעלה ושני בניה בצפון תל-אביב, ברחוב ז'ן ז'ורס, בדירה של שני חדרים זעירים ומטבח משותף. בחדר אחד ישנו ההורים, ובחדר האורחים ישנו הילדים, במיטה נפתחת, שבמשך היום התקפלה, הוצמדה לקיר מתחת למדף ספרים וכוסתה בוילון.

טלפון פרטי עדיין לא היה לאיש, כך שאי אפשר היה להודיע להם על בואנו. צעדנו בלילה הקר על הרציף לאורך הים, צפונה, נושאות מזוודות שהכילו בגדים וחפצים, שיהיו נחוצים לנו במשך זמן לא ידוע. אחר כך הגענו לדרך לא סלולה. שקענו בחול. הגענו לבית דודתי לפנות בוקר. אותי השכיבו לצד בני דודי, במיטה המתקפלת, ואמי ישנה בחדר השינה עם אחותה וגיסה. בבוקר אמי השאירה אותי בבית הדודה, וחזרה לכפר ורבורג.

עם בנה הבכור של דודתי, הצעיר ממני בחצי שנה (נולדתי בשבועות, והוא בחנוכה), שיחקתי הרבה דמקה ועוד משחקים שחייבו ידע. הוא אהב לקרוא אנציקלופדיות מגיל צעיר מאוד, ואחר כך הצטיין בחידונים של שמואל רוזן ברדיו. דודתי, שלא זכתה להשכלה כמו זו של אמי, ולא היה לה מקצוע, רצתה מאוד שבנה הבכור יצטיין בלימודים. אני חושבת שבינה לבין אמי הייתה תחרות נסתרת בתחום ההצלחה בלימודים של ילדיהן. אני זוכרת לאחר כמה זמן חזרתי למושב, נראה לי שכמה שבועות. אני זוכרת את הפינוי השני, כחודש לאחר מכן. אז פינו את כל ילדי המושב עד גיל ארבע-עשרה לכפר ביל"ו. גרתי שבועות אחדים אצל אנשים שהיה להם ילד שקראו לו יוסלה, קצת יותר גדול ממני. אינני זוכרת את שמם, אולי הם בכלל לא אמרו לי את שמם. אהבתי מאוד את האוכל שלהם ואת החמור שלהם, אבל התגעגעתי להורים.

בפעם השלישית זה היה בתחילת הקיץ, כנראה בסוף מאי או תחילת יוני. הסיעו אותי עם אמי ליפו (שנכבשה ב-25 באפריל), ונתנו לנו דירה בג'בליה, בין יפו לבת ים, בקומה שנייה, בבניין שתושביו נטשו אותו תוך כדי הקרבות, באזור שבו שוכנו גם עולים חדשים, שהגיעו זה עתה מכל ארצות אירופה. אבי נשאר בכפר ורבורג, תפקידו היה לשמור על מגדל המים של המושב.

הדירה שקיבלנו נשארה כפי שננטשה בידי דייריה – עם שרידי מזון על השולחן ועם המון לכלוך, מקקים גדולים בכל החדרים. למטה, לא רחוק מאזור המגורים שלנו, הייתה גדר תיל, ומאחוריה הסתובבו ערבים עם ידיים מורמות (או אולי זה רק נדמה לי?) וילדים ששיחקו ולעסו מסטיק. באזור המגורים שלנו כולם עסקו בניקוי ובחיפוש אחר מציאות – תכשיטים, רהיטים, שטיחים, אפילו פסנתר היה שם. הזריזים מיהרו להשיג מכוניות ולקחת את השלל למקומות לא ידועים. אימא שלי עסקה ללא הרף בהרתחת מים על פרימוס, כי אמרו לה שהמים במקום לא נקיים ומסוכנים לבריאות. היא אמרה לי לצאת לשחק בחוץ עד שהמים ירתחו, ובינתיים מרחת לי פרוסת לחם עם חמאה מלוחה (או אולי סתם שלחה אותי לשחק בחוץ? החמאה המלוחה הגיעה אחר כך, בחבילות שנשלחו מאמריקה, כשכבר גרנו בעין ורד). בחוץ ראיתי ילדות בנות גילי שאספו בשמחה מחרוזות צבעוניות. מאחורי הגדר הסתובבו אנשים, גם ילדים וילדות. ראיתי אותם מרחוק. הם נראו לי מלוכלכים. היו הרבה זבובים, גם בצד שלנו וגם בצד שלהם. היה לי מאוד יבש בפה. חשבתי שהייתי שמחה ללעוס מסטיק.

משה: כתבת על זה שיר בשם "מסטיק":

איש לא ראה מה שעשיתי בינתיים ליד הגדר.
אנשים עסקו בהובלת פסנתרים ושטיחים
לא להם, בהתחת מי השתיה.
אנשים אחרים הלכו עם ידיים למעלה.
זה לא היה חלום. כל כך יבש לי בפה
ומי השתיה עוד רוותחים
ובכן מבעד לגדר אני עושה מסחר בשפת ידיים:
מסטיק מפה רטב לפה יבש תמורת פרוסה
עם חמאה מלוחה מהתבילות שפאו מאמריקה.
אני מביטה בה והיא בי, לועסות, לא מחזכות.
זבובים שאכלו מגלה מעיניה מתישבים על עיני.
מי השתיה שרתחו כבר פושרים.
ככה זה היה ביולי 1948
כשפנו את הנשים והילדים מהדרום ליפו הכבושה
ומשגי עברי הגדר הסתובבו פליטים מכל העולם. (השתוות, עמ' 183)

השיר הזה נכתב בעקבות חתימת חוזה השלום עם מצרים. חשבתי אז שהדרך לשלום צריכה להתחיל בעסקות חליפין שמבוססות על צרכים ועל מצוקות, לא בהפרחת יונים, ואז נזכרתי בגדר ביפו. מה מכל המתואר בשיר הזה התרחש באמת? כן, גם אנחנו היינו פליטים, אמרו שאנשים לקחו חפצים שנשארו בבתים הנטושים, ביום הראשון לבואנו צריך היה להרתיח את מי השתייה, הייתה גדר מפרידה בין האזור היהודי לערבי, ראיתי מעבר לגדר ילדים ואנשים, אולי אחת הילדות לעסה מסטיק, אני כבר לא זוכרת. כל השאר הוא פרי הדמיון. המחזרות שהילדות אספו לא נכנסו לתוכו. השיר הזה לא נכתב רק כדי לספר על משהו שעבר עליי, אלא גם כדי לומר משהו, ובמיוחד את השורה האחרונה. מה אתה מרגיש כשמתברר לך שחלק מה"עובדות" בשיר הזה לא היו ולא נבראו?

משה: השיר מאבד את זכות קיומו, כי הוא מרמה אותי.

חמוטל: ואם זה היה סיפור – גם אז היית מרגיש ככה?

משה: הההה... חמוטל, כל סיפור צריך להיות אחוז במציאות לא לגמרי דמיונית. אם הילדה הוזה, תתארי ילדה הוזה.

חמוטל: אבל אני סיפרתי בשיר משהו שהיה יכול לקרות! כך אריסטו הגדיר את ההבדל בין ספרות להיסטוריה.

משה: טוב, זה קשה לי... אם את המצאת את הסיפור, אני תוהה לשם מה המצאת סיפור מזוויע כזה. אם הסיפור הוא המצאה, אני מאבד את ההזדהות.

חמוטל: וקודם הייתה לך הזדהות?

משה: ניסיתי להזדהות, למרות הדחייה, עם הילדה. אבל עכשיו, כשמתברר, שהכול לא היה ולא נברא, אני מתקשה להזדהות. הגועל אופף אותי.

חמוטל: ואני הייתי רוצה שיקראו את ה"עובדות" לא כתיעוד אלא כמשל, בלשוננו של נסים הדייג.

שכול

חמוטל: שם, בג'בליה, הגיעה אל אמי הבשורה שאחי נהרג. אמי התלבטה, כנראה, איך לספר לי על כך. כדי לרכך את כאבי היא לקחה אותי לגן החיות, המקום שאהבתי ביותר בתל-אביב, הושיבה אותי שם על ספסל מול האיילות והעופרים, שאהבתי יותר מכל החיות. אז אמרה: 'למה את לא שואלת אותי מה קרה לעיניים שלי?' עיניה היו אדומות כדם, אבל אני הייתי רגילה לא לשאול שאלות. עכשיו שאלתי: 'מה קרה לעיניים שלך?' אז הסבירה לי שהיא בוכה מאתמול, כשהודיעו לה. מה הודיעו? שמנחם נפצע קשה. אמרתי: 'אז הוא יבריא.' היא אמרה שהוא מת מפצעיו ולא יחזור. לא בכיתי, לא צעקתי. אני חושבת שזה עבר על ידי, לא ממשי.

לקח לי שנים לקלוט את העובדה הזאת. פשוט לא הייתי מסוגלת לקבל שהוא איננו. במשך שנים המשכתי לחכות לו, להרגיש את נוכחותו מאחוריי, לצפות שהדלת תיפתח והוא יופיע. על הרגעים האלה בגן החיות לא כתבתי שיר, אבל ניסיתי לתאר אותם בסיפור שנקרא "מאז לא קרה דבר", כי האבדן של אחי כאילו שיתק אותי ואת כל מה שמסביבי.

כדי לראות מה עבר עלי די להשוות תצלום שלי מגיל שש עם תצלום מגיל שמונה. בראשון אני נראית עגלגלה, צחקנית, עיניי זוהרות בשובבות. בשני אני דהויה, מטושטשת, ובעיניי מבט לאה, כאילו אני מתנצלת על זה שאני כאן או כאילו הזדקנתי. הרצינות התיישרה לי על הפנים בגיל שמונה, ולא עזבה אותם לאורך כל ימי ילדותי ונעוריי, בעצם עד היום. תמיד היו שואלים אותי: "למה את כל כל רצינית? למה את לא צוחקת?" קינאתי במי שידעו לספר בדיחות, לשעשע ולהצחיק.

היכולת לשעשע ולהצחיק נראית לי סגולה מופלאה, אלוהית. אני לא מגזימה: הרי במשלי פרק ח' כתוב שהחכמה שעמה יחד ברא אלוהים את

העולם הייתה בת שעשועיו. לפי זה יש קשר בין בריאה, חכמה ושעשוע.
אני ממש מאושרת אם אני מצליחה להצחיק. כתבתי על זה ככה:

אם תצליח להצחיק את התינוק
תעגל האויר המצמק,
ויהיה כמו ענב
ירק ומתוק.

והאור השוכב שפראת יהיה מרחף מרחוק
על פני כל הפנים הטהומות מסביבך
שקיו מצררות, והאור יהיה חק.

ובקבר עמק
המתים ינמסו
וגם פן יסכימו לצחק.
(השתוות, עמ' 304)

כשאחי נהרג לא הייתה אפשרות לקבור חיילים בבית קברות צבאי
מכובד. בכלל לא היה בירושלים בית קברות, כי הר הזיתים היה בידי
הירדנים, והר הרצל לא נחנך עדיין. אז קברו את המתים בבית קברות
זמני, במקום שהיה בו לפני כן כפר ערבי בשם שיח' באדר (בית הקברות
הזה נמצא כיום בין גן סאקר לקריית הממשלה), ארון ליד ארון, בשלוש
קומות. כשבאנו לשם, השומר מצא את שמו של אחי על השלט, מדד
בפסיעות את המרחק מהשלט, ואמר "כאן בקומה השנייה". נסענו למרכז
העיר, לרחוב יפו. שם מצאנו עושה שלטים, וביקשנו שיכין שלט עם שמו
של אחי ותאריכי לידתו ומותו. הוא הכין את השלט במקום: מלבן מתכת
צבוע לבן ועליו הכתובת באותיות שחורות, עם יתד מתכת לתקוע
באדמה. קנינו זר פרחים ונסענו באוטובוס בחזרה לבית הקברות. עמדנו
שם קצת ולא ידענו מה לעשות. באו אנשים במעילים שחורים והציעו
לומר קדיש ו"אל מלא רחמים" תמורת תשלום. הוריי שילמו להם. הם
לא בכו אז. לא הבנתי מה הקשר של האנשים האלה לקבר של אחי, ולמה
הם מייבבים תפילות שאי אפשר להבין מהן אף מילה ליד המקום שהאח
שלי קבור בו.

משה: אני חוויתי זאת אחרי מלחמת ששת הימים, כשלראשונה יצא לי לעלות לקבר דוד על הר ציון. רב לבוש שחורים ושמן התקיף אותנו וכפה עלינו לומר קדיש על אבי (הקבור באוסטריה). מתברר שאין נפקא מינה אם האיש שלזכרו מתפללים קבור שם אם לאו – צבא ה' עומד נכון בכל מקום ועת להספידו, לשם שמים ולפרנסתו.

חמוטל: כשנתיים לאחר מכן, בסוף הקיץ של 1950, נחנך הר הרצל, ואז הוציאו את כל הארונות מבית הקברות הצבאי בשייח' באדר, ועשו טקס ליד בית הכנסת **ישורון**, שנוהל על ידי הרב הצבאי הראשי, אחר כך צעדו כל בני המשפחות בעקבות משאיות קטנות, שעליהן היו מונחים הארונות ממרכז ירושלים עד הר הרצל, כשלוש או ארבע שעות, בוכים וזועקים. בהלוויה הזאת השתתפו אלפי בני משפחה, שהדביקו זה את זה בזעקות ובשאר מנהגי אבלות פראיים, שסחפו גם את הוריי. הייתי בת תשע וחצי. הרגשתי שהתבל כולה הופכת לתוהו ובוהו מסתחרר.

בשנת 1950 הוריי אספו את כתביו של מנחם – שירים, מכתבים, סיפורים ועוד – וכינסו אותם בספר יחד עם דברים שכתבו עליו אנשים שזכרו אותו. הספר בשם **מאשר הגה הלב** הופיע בתל-אביב בהוצאת טברסקי, בעריכתו של בן-ציון תומר. שירים של מנחם כלולים גם בכרך א' של הקובץ "גווילי אש".

עין ורד

חמוטל: בסתיו 1948 עברנו לגור במושב עין ורד. חשבתי שכך קראו לו, כי חלק מהמושבים בעין ורד התפרנסו מגידול ורדים, אבל לאחרונה למדתי ששמו הערבי של המקום היה עין אל וארדת, מעיין היורדות אל המים. לאדמה של עין ורד היה צבע אדמדם, היא הייתה אדמת חמרה, ולאורך כל הדרך מהכביש הראשי למושב עין ורד היו פרדסים וחורשות אורנים ובתים לבנים.

למה הוריי עברו לשם? אני משערת שגם הפעם הסיבה הייתה שכאן מצאו עבודה, אבי כמורה בכיתות ההמשך (ט'-י') של בית-הספר האזורי וגם - בשעות אחר הצהריים - במוסד לנערות קשות חינוך (עברייניות, בדרך כלל) בעין ורד, ואמי - בגן של שכונת התימנים, שאחר כך היה הגן של ילדי המעברה. לפני כן הילדים בשכונת התימנים למדו רק אצל ה"מורי", הרבי.

אמי הייתה מזועזעת כשראתה שהילדים התימנים לא לובשים תחתונים, שהם טובלים לחם בדייסה (היא הבינה שהם מאוד רעבים). פעם הגענו בשבת בצהריים לביקור בבית של אחת המשפחות התימניות. הוזמנו לשבת על שטיח ולהצטרף לארוחה משותפת שהוגשה על מגש גדול, ואכלו ממנה בידיים. אני זוכרת בעיקר אורז, וגרגרי חומס ותיירס. כל זה היה נראה לאמי פרימיטיבי להחריד.

כשנה לאחר שהגענו לעין ורד הוקמה סמוך לשכונת התימנים מעברת אוהלים, שרוב הגרים בה היו יוצאי עירק ופרס. אמי הייתה בין נשות המושב שהתנדבו לעזור לנשות המעברה העירקיות. היא סיפרה שהאשה שאליה הופנתה ישבה באוהל ומרחה לק על ציפורני ידיה ורגליה. זה כל כך זעזע את אימא שלי (רק בזקנותה, חמישים שנה מאוחר יותר, החלה

למרוח לק על ציפורניה), שהיא לא רצתה יותר להתנדב למעברה. היא חשבה אולי שהאישה הזאת היא פרזיטית.

אני עצמי עברתי ליד המעברה מדי יום בדרכי לבית-הספר, ועליי לומר שאפילו כאשר ירד שלג בינואר 1950 לא עלה על דעתי שהאנשים האלה סובלים או שנעשה להם עוול. איש לא דיבר אז על סבל אישי או קבוצתי, ולא על עוול. לא שמעתי מפי הוריי ביטויי כעס או שנאה כלפי גויים באירופה, כלפי ערבים, כלפי עדה או ממסד כלשהו. דיברו בהתמרמרות על פרוטקציה ועל שוק שחור. כל אחד השתדל לשאת את הסבל של עצמו, ולעשות כל מה שהוא יכול כדי לא להתמוטט. לידינו גרה אישה שבעלה נהרג במאורעות, והשאיר אותה עם שני ילדים וסבתא. היא עשתה את כל עבודות החקלאות בעצמה. הסבתא צמה פעמיים בשבוע, ופעם בשבוע הכינה כמות גדולה של אטריות על שולחן גדול מכוסה בסדין. זה היה אולי האוכל העיקרי של המשפחה. ביום הכיפורים ראיתי אותה עומדת ומכה באגרופה על חזה. לא הבנתי מה היא עושה. אני לא זוכרת שמישהו במושב ניסה לעזור להם או לנו, או שאנחנו ניסינו לעזור למישהו. אולי היו כאלה, אבל אני לא פגשתי אותם.

משה: בגאווה אספר לך, שגם אני כמורה צעיר בן 19 השתתפתי בחגגת הגשם הנוראי באותו חורף 1951, במעברת יכון (קקון) מול טול כארם. יחד עם חיילות מתנדבות שגויסו לעזרת העולים התבוססנו בבזון האינסופי שהשתרע מהצרכנייה הזמנית, שהקימו בחפזה לעולים, ועד לאוהלים שניצבו לאורך השבילים. תימנים, מגודלי פאות וזקן, לבושי חלוקים לבנים, יצאו ממקום מגוריהם והחלו לרקוד הורה, מלווים את שירתם בתיפוף על פחי ביסקוויטים אנגליים ריקים, ראשם נטוי לאחור – עושים שמח. לי הם היו זרים לגמרי.

חמוטל: כן, נראה לי שהמחאה המזרחית מתעלמת מהמצוקות של האשכנזים בשנות קום המדינה. זאת הייתה תקופה שבה כל אחד הרגיש רק את המצוקות שלו, או אולי בעצם תמיד זה כך. ספרות טובה נחלצת מהמלכוד הזה. נראה לי שילדים ומתבגרים מתקשים, בדרך כלל, לחוש מצוקות של זרים, כי כוחות הנפש שלהם חלשים עדיין, ולא יכולים לשאת בסבל של האחר.

בית-הספר האזורי, שבו למדו כל הילדים שגרו ביישובי גוש תל מונד, היה מרוחק מעין ורד כשני קילומטרים, והילדים מעין ורד הלכו לבית-הספר ברגל או נסעו באופניים, ובדרך עברו על פני חורשת אורנים,

שהיה בה בית הקברות של עין ורד, וגם על פני שכונת התימנים. כשנה לאחר מכן התמלא כל השטח מצדו האחד של הכביש הזה באוהל מעברה, שם גרו בעיקר עולים מעדות המזרח, ומצדו השני נבנו צריפי עץ טרומיים, ושם גרו עולים אשכנזים, בעיקר מרומניה.

במחיר 6 לא"י (לירה ארץ-ישראלית) לחודש הוריי שכרו בית בן שלושה חדרים, מסויד בצבע תכלת, שבו גרה לפנינו משפחתו של הקצב של הכפר. סמוך לו היה בית קטן יותר, מסויד לבן, ששימש כאטליו. השוחט עזב את הכפר, כנראה; שני הבתים נשארו שוממים, ואחד מהם הושכר לנו. החצר שליד הבית הייתה שוממת, מכוסה עשבי חילפה אפרפרים, שעליהם היו חרוזים צפופים של קרציות חומות, כמו תפרחת משונה. אבי עדר וכיסח את החילפה, ואמי שטפה את רצפת הבית בנפט, אבל הקרציות המשיכו לזחול על הרצפה והקירות של הבית, וניסו שוב ושוב לדבוק בגופי, במקומות הנסתרים ביותר.

בבית ההוא היו שלושה חדרים, מטבח וחדר שירותים, שכלל בית שימוש ואמבטיה. את האמבטיה היו מחממים בעזרת מתקן שנקרא **אידאל**. הוא היה מורכב ממכל שממנו טפטף נפט לצינור שניקז את הנפט לתנור שבו בערה אש וחיממה מכל מים בצורת גליל גדול מברזל, צבוע בצבע שמן לבן. נפט היה נחוץ גם לחימום המים באמבטיה וגם לפרימוס, שעליו הרתיחו את הכביסה ולפתיליה, שעליה בישלו. באמבטיה היו שטים לפעמים דגי קרפיון שאמי בישלה לשבת. מוכר הנפט היה מגיע למושב אחת לשבוע עם עגלתו שעליו היה מכל נפט. הוא היה מכפר הס. בנו, יאיר בן-ציוני, היה תלמיד של אבי, לימים וטרינר, שגם כתב ספר יפה וניגן נפלא בחלילית. בנו הוא נגן ויולה בעל שם בינלאומי.

אריחי הבית היו צהובים כהים, צבע שנראה לי מגעיל, עם דוגמה שנראתה בעיניי כמו עכבישים. דלת הכניסה הובילה לחדר אורחים, שבו עמד שולחן אוכל מכוסה מפה שאמי הביאה מבית הוריה, ושישה כיסאות. היה שם חלון, שממנו נשקף עץ לימון גדול ועמוס פרי. ליד החלון עמדה שידה (הוריי קנו אותה חודשים אחדים לאחר שעברו לדירה הזאת), ומעליה הייתה תמונה ענקית של דיוקן אחי, תצלום הדיוקן האחרון שלו, שזוף ומחייך מאוזן לאוזן, תעודות אחדות שהעידו על תרומת עצים לקרן הקיימת על שמו של אחי, מכתב חתום בידי דוד בן-גוריון המודיע על נפילתו של אחי בקרבות מלחמת השחרור, לוחית מלבנית קטנה מכסף, שעליה היו חרותים סמל הפלמ"ח, שמו של אחי,

המקום והתאריך של מותו, והמילים: "גדוד 6 עומדים דום חבריו הממשיכים בדרכו" (הלוחית תלויה על קיר חדר העבודה שלי עד היום. כמה זה מצחיק: "חבריו הממשיכים בדרכו" - הרי הוא התאבד!) ותצלומים מתקופות שונות של חייו.

על השידה עמד גם אגרטל מוכסף בצורת גביע גבוה של פרח. באגרטל הזה היו תמיד פרחי קאלה, שנראו כמו האגרטל, רק בצבע לבן ועם עמוד אבקנים צהוב במרכז. אחד מתפקידיי בבית היה להסיר מדי יום את האבק מהמזנון ומכל מה שעליו במטאטא נוצות ידני. אין לי מושג למה הטילו עליי את המשימה הזאת – אולי כדי שאפנים את הרעיון שהוא נפל במלחמת השחרור, שהיה גיבור וכו' - אבל זה היה כואב וגם מרגיז. במיוחד שנאתי את פרחי הקאלה ואת התעודות של הקרן הקיימת.

כבר אמרתי שבבית שעברנו לגור בו גר קודם שוחט, שעזב את הכפר, איני יודעת מדוע. אם כן, כשבאנו לא היה בכפר שוחט. זאת הייתה תקופת הצנע. בשר בקר קפוא חולק במנות לפי תלושים, אבל בכפר שלנו לא היה שום בשר בקר, לא טרי ולא קפוא. לרוב חברי המושב היו לולים, והם היו שוחטים בעצמם תרנגולות, מורטים, מנקים, מבשלים ואוכלים אותן. אני זוכרת את אבי מביא הביתה תרנגולת חיה, נכנס לחדר האמבטיה ויוצא משם עם התרנגולת ששחט במכשיר הגילוח שלו, פניו מעוותים ועיניו לטושות. האמבטיה עוד הייתה מרובבת בדם. לפעמים היו שטים באמבטיה דגי קרפיון, ואמי הייתה מוציאה אותם, מכה בהם ומבתרת אותם לעיניי.

פעם הורי רבו נורא (על מה – מי יודע? כשהם רבו ככה הם לא דיברו בעברית), כרגיל, ליד שולחן האוכל. ואז אבי לקח את סכין הלחם והתחיל לתקוע אותו לתוך החזה שלו, ואמי הסתערה עליו ומשכה בכל כוחה את הסכין מכף ידו. הם היו ממשיכים לריב ולדבר גם לפני השינה, מעבר לקיר שאליו הייתה סמוכה מיטתי. אבי היה מדבר הרבה, בלי הרף, ביידיש, ומסיים כל כמה משפטים במילה "א וואדע", בוודאי. המילה נאמרה בטון אירוני ובמרירות איומה.

היה בביתנו פח נפט, שצריך היה לשאוב ממנו נפט לבקבוק במשאבת פח, שעשתה רעש נוראי. כשהטילו עליי את העבודה הזאת לימדתי את עצמי לשרוק בחסות הרעש. נזכרתי בזה לפני כמה שנים ויצאו שני שירים.

שניהם בספר שריקה, שהוא גם שם הספר. הנה אחד מהם:

איך למדתי לשרוק

לִשְׂרֹק, לְלַעַס מִסְטִיק וּלְדַבֵּר בְּשִׁגְיאוֹת
אֲסוּר הָיָה לִי, בַּת יְחִידָה שֶׁל מוֹרָה וְגִנָּנֹת
בְּבֵית אִמָּלֵל, שְׁפוּל, מְקַלָּל.
הִתְנַדַּבְתִּי אֲפּוֹא לִשְׂאֹב נְפֶט מִן הַפֶּח הַגָּדוֹל לְבִקְבוּק
(לְהַבְעִיר אֶת הַפְּרִימוֹס, לְחַמֵּם אֶת הַדּוּד בְּמִקְלָחַת -
נְחוּץ נְפֶט יוֹם יוֹם), וְתַחַת חֲסוֹת חֲרִיקוֹת קוֹרְעוֹת עוֹר הַתָּף
שֶׁל בְּכֵנֶת מִשְׁאַבֶּת הַפֶּח הָעוֹלָה וְיִוְרָדָת
בּוֹצְתִי שִׁפְתִי וְנִשְׁפָּתִי.
אֶת הַלְחִיִּים נִפְחָתִי בְּכַחַ
גַּם עֵינַי הִתְנַפְּחוּ וְנִצְאוּ מֵעוֹרִן.

כֹּף, בְּמַחְתָּרֶת,

לְמַדְתִּי לִשְׂרֹק

עַל הַפֶּל

בְּקִלּוֹת.

(שריקה, עמ' 5)

כמו שאתה רואה, המטרה של השיר הזה היא לא לספר על התנאים שבהם חיינו, אלא על המאמץ שלי לקחת את החיים בקלות.

בכפר הזה היו שתי נשים מטורפות. אחת הייתה אמו של בן כיתתנו, דויד שיינקין (הוא כבר לא בין החיים). היא הייתה אישה שחורת שער ועיניים והבעת פנים נפחדת-מאיימת, שהסתובבה בכפר פרועת שער ומוזנחת, והייתה מדברת דברים בלתי מובנים. אמרו שיצאה מדעתה כאשר בעלה התגייס לבריגדה במלחמת העולם השנייה. המטורפת השנייה גרה ליד המחלבה, ולא הרבתה לצאת מן הבית, אבל הידיעה שהיא שם הפחידה אותי כשעברתי ליד אותו בית.

כשהגענו לעין ורד יישובי גוש תל מונד היו עדיין נתונים בטרומה של קרב טירה, שבו נהרגו רבים מבני המושבניקים בגוש, בעיקר מכפר הס. הקרב הכושל הזה היה מיוחד, כי הוא נערך בקרבת מקום להורי הלוחמים, שאותם גייסו זה עתה, ולאחריו חלק מהגופות הובאו מיד אל ההורים, חלק מהגופות עברו התעללות קשה. חלק מהן נגררו על ידי מכוניות בשבילי הכפרים הערביים הסמוכים. רק בקושי ולאחר משא ומתן הוחזרו ונקברו.

באחד הימים שמענו צרחות איומות ברחוב: שכנתנו, שבעלה היה כוורן, שמעה – או הבינה בטעות – שאחד משני בניה נהרג. היא פרצה מביתה והתרוצצה בשביל העפר כשהיא צורחת, מורטת את שערה ומטיחה את ראשה בגדרות. אחר כך התברר שזאת הייתה שמועת שווא. אבל אני זוכרת כמה היה קשה לי ולהוריי לראות ולשמוע אותה צורחת ככה. ההורים שלי השתדלו לשאת את אבלם בכבוד, אפילו בגאווה. הם נשברו רק בהלוויה ההמונית שהתקיימה ב-1950.

משה: את השכנה הצורחת הזוכרת בשיר "התנים":

כְּשִׁבְיוֹם וּבְלִילָה אֶנְחֵנוּ יוֹנָקִים
צְפִירוֹת שֶׁל כָּלִי רֶכֶב בְּלִתִּי-מִזְהִים
טָסִים עַל הַקְּבִישׁ בְּלִי כּוּוֹן, אֵין אוֹנִים,
בְּקוֹלוֹת יִבְכָּה עוֹלָם וַיּוֹרְדִים

כְּשִׁבְחוּץ שׁוֹב נִשְׁמַעַת אוֹתָהּ יִלָּה
שֶׁל שְׁכֵנֵתָנוּ פְּרוּעַת הַשָּׁעַר, הַמְטַרֶּפֶת
שֶׁרָצָה צוֹרַחַת בְּרָחוֹב וְקוֹלָהּ
בְּתוֹכָנוּ מִזְרִיק בְּהִלָּה מִשְׁתַּפֵּת

כְּשִׁמְחָנוּ נִבְהֵל כְּמוֹ עֵינֵי תַרְנֻגֵּלֶת
שֶׁבְּאַמְצָע נִמְנוֹם נְחֻטָּפָה מֵהַלּוּל
וְהִיא מִפְּרֻפְּרֶת בְּחֹסֶר יִכְלֵת
פּוֹעֶרֶת מִקּוֹר מִשְׁתַּק מִבְּלָבּוּל

אָז תִּנִּי יִלְדוּתִנּוּ חוֹזְרִים לְהַקִּיף
אֶת תְּרִיסוֹ הַדָּקִים שֶׁל הַצְרִיף הַיָּשׁוּן
בְּרַעַל קְדֻמָּתוֹ, בְּזַעַם מִצִּיף
בִּילָלוֹת שֶׁל שְׁמָמָה וְחֶרֶבָן.
(הַשְׁתוּוֹת, עמ' 189)

חמוטל: עוד לפני שעברנו לעין ורד הגיע לארץ בן דודי, איציק, שעשה עליי רושם גדול באצבעותיו המטופחות ובשערו המתוח לאחור. איציק הביא לי במתנה שרשרת מזהב עם מדליון בצורת מגן דויד נתון בתוך מעגל זהב דקיק. זה היה התכשיט הראשון שלי, שרק לאחר דיונים וויכוחים הסכימו הוריי שמותר לי לענוד אותו. הם עצמם לא ענדו שום תכשיטים בתקופת חברותם בקיבוץ. התכשיט הראשון שאמי ענדה היה סיכת כסף מחוטי פיליגרו, עבודת "בצלאל", שאבי קנה לה, כנראה ליום הולדתה.

משה: על זה סיפרת בשיר "מתנה":

הייתי בת תשע כשהחלטתי לעשות מתנה לאמי ליום הולדתה,
לעשות לבדי ולכן בסתר, משהו שאני יכולה,
משהו שעשיתי לבד, שיעשה לה הפתעה,
שהיה נחמד בעיניה, שיעשה לה קצת שמחה.

בסתר תפרתי ממחטת, מפית אכל, מטלית, משהו שדומה לארנק.
בסתר גזרתי את שמיכת הבבא לפסות בד צבעוני
ותפרתי אותם בתפר מכלב ותפר מסרק שלמדנו.

אמי קבלה מאבי סכה מכסף של "בצלאל",
עשויה חוטי פיליגרו, בצורת שני הרים תאומים.
היא הניחה אותם בין שדיה, על השמלה הקלה.

על המתנה שלי היא אמרה: יותר טוב היה לעשות דבר אחר גדול.
יותר מחמשים שנה נשארת המומה. לא היה לי מה לענות.
"יותר טוב היה לעשות דבר אחר גדול", הבנתי יותר ויותר.

היא מתה לפני שנים לא רבות בלי שדברתי אתה על זה.
אבל היום נודע לי פתאום שפקרוב אפגש אותה ואמר:
אמא, זה מה שעשיתי. זה מה שיכלתי.

ממקטה, מפית, מטלית ומשהו שדומה לארנק. (השתוות, עמ' 230)

חמוטל: תראה, משה, השיר הזה הוא דוגמה לאופן שבו חומרים אוטוביוגרפיים יכולים לתפקד בשיר: הוא יוצר רושם תיעודי בעזרת כל מיני פרטים ספציפיים: הגיל שלי, סוג התפרים ("תפר מכלב ותפר מסרק"), חוטי פיליגרבן – אבל הוא לא נכתב כדי לפרוק מעליי חוויית ילדות טראומטית. למעשה, הוא מתאר מצב שאני באיזשהו אופן נמצאת בו כל הזמן, הקול של אמי ומה שהיא אומרת – זה נמצא בי כל הזמן, ואני יודעת שהחווייה הזאת משותפת להרבה אנשים. זאת חוויה אנושית בסיסית, כמו סיפור קין והבל. אם כן, מדוע אני משתדלת ליצור רושם תיעודי? פשוט, כדי שהסיפור יהיה חי ומהימן.

בשבתות של קיץ היינו נוסעים מהמושב לים במכונית משא. בדרך כלל היינו נוסעים לחוף של כפר נטר או של אבן יהודה – זה היה אז חוף מוזנח ומלוכלך, ולפעמים לחוף היפהפה של נתניה. אז הוא היה מכוסה בצדפים, בקונכיות, בשלדים ענקיים של סרטנים. אני מאוד אוהבת לאסוף צדפים יפים וגם אבנים מיוחדות. יש לי בחדר העבודה סיר נחושת גדול מלא אבנים שאספתי בטיולים שונים. מדי שנה אני מניחה אחדות מהן על המצבה של דורי, בני שאיננו. בכל אופן, אני זוכרת שפעם כמעט טבעתי. אינני זוכרת אם היה שם מציל, אני רק זוכרת את הקושי העצום שלי לצעוק. ידעתי שאם לא אצעק אטבע ואמות, אבל היה לי פקק בגרון, פקק של בוש, לצעוק ולבקש עזרה. לאחרונה נזכרתי בזה, וכתבתי שיר שקראתי לו "שיר אישי":

תצַעקי! אין לך ברירה.
הגיעו מים עד הַפֶּה וְהַנְחִירִים,
הַדָּגָל שָׁחַר וְרָחֹק
וְאַתָּה – לָמָּה נִכְנַסְתָּ לְבִדְדִי לְעֵמֶק?
עוד מעט את תמותי כאן.

את מַמְלֶשׁ בְּצָרָה.

וְהָרִי אֶת יוֹדֶעַת לְצַעֲקַ
בְּכּוֹפֹת כְּמוֹ גְבוּרָה.
וְהָרִי אֶת יוֹדֶעַת לְצַעֲקַ
בְּכַתָּה בְּצוֹחַת חֲצוּצָה.
וְהָרִי אֶת יוֹדֶעַת לְצַעֲקַ
עַל הָאִי-צָדֵק שֶׁל הַמּוֹרָה.

אֲנִי יוֹדֶעַת, אֲכַל לֹא לְעֻזָּה. (שְׂרִיקָה, עמ' 86)

זה מוזר איך חוויות מן הילדות צפות פתאום ומבקשות ביטוי. אני נזכרת בחוויות כאלה וכותבת עליהן כאשר נראה לי שאני תקועה באותו מקום, שזה ממשיך לקרות לי כל הזמן, ושזה קורה לא רק לי, הקושי הזה לבקש עזרה, אני מתכוונת. לאחרונה השתמשו בשיר הזה בקבוצה טיפולית כלשהי. זה משמח אותי שמתמשים בשירים שלי, בכל צורה שהיא.

אשכנזים

משה: אולי תוכלי לספר על קשריך עם קרוביך – החיים ושאינם, בארץ ובחו"ל? באיזו מידה שמרתם על קשר אתם בפועל או דרך הזיכרון?

חמוטל: הוריי הגיעו לארץ מפולין בשנת 1936. שנה לפני כן הגיע לארץ אחיו הצעיר של אבי, שקראנו לנו מאתס. שמו היה באמת מתתיהו, ומאתס הוא היגוי אשכנזי של קיצור שמו, מתת. כאן הוא פגש את אידה (יהודית), ונשא אותה לאישה. מאתס היה איש חמוד ומצחיק. בתצלום שלו משנת 1935 הוא עומד על הטיילת של תל-אביב לבוש חליפה לבנה, מחייך כמו קזנובה, שולח מבט מלא פיתוי לשמים, ונראה כמו אחד מגיבורי **ענוג הוא הלילה** של פיצג'רלד. מכיוון שלא הייתה לו אף פרטת בכיס וגם לא מקצוע, הוא התגייס למשטרה הבריטית בתור "גפיר" (שוטר), שראשו עטוף כפייה, חגורת כדורי אקדח ענקית תלויה על כתפו ומונחת באלכסון על בטנו. כתוספת לפרנסה אידה דודתי ניקתה חדרי מדרגות. הם גרו בשכירות בפתח תקווה, בחדר עם מטבח אבל בלי בית שימוש, בצריף מחולק לשניים, בחצר אחורית של בית שפנה לרחוב, ושם גידלו את בן-דודי ברוך, שנולד חודשים אחדים אחרי. אחד הקירות של הצריף גבל עם דירת החדר הסמוכה. הקיר היה דק מאוד, מעץ לבד, והיה בו חור. אני ובן דודי ברוך אהבנו לעמוד ליד החור, ולהציץ לדירה של השכנים. כל זה נראה לי כבר אז כחיי עוני לעומת חיי שלי.

בין אבי לאחיו הייתה אהבה גדולה, מלאה בדיחות וחיבוקים, אבל בין אמי לאידה שרר בוז הדדי, שהן לא ניסו להסתיר. זה גרם, כמובן, למיעוט מפגשים, שבין כך ובין כך לא היה קל לקיים אותם בתקופה שכולם עבדו, לא היה מקום לארח, והתחבורה הציבורית הייתה מסובכת. מבית זרע לתל-אביב נסעו באוטובוס כחמש שעות. אני זוכרת שבכל פעם שירדנו בתחנה המרכזית של תל-אביב הקאתי. בחופש הגדול הייתי

מגיעה עם אבי לבית דודי, ומבלה שם כשבוע עם בן דודי, וגם הוא היה בא אלינו למושב עין ורד, ומבלה אתנו ימים אחדים. אני לא זוכרת אפילו פעם אחת את מאתס ואידה סועדים על שולחננו.

גם בין אחי למאתס הייתה אהבה גדולה: ככה זה נראה לפי תצלום משנת 1936-1937 שבו רואים את שניהם על יד קרון של רכבת העמק. מאתס התבדח ללא הרף, והיה קורא לי בכל מיני שמות חיבה מצחיקים כגון "חמוטטלה" ו"טוטלה טוטוריטו" (על משקל טופלה טוטוריטו של שלום עליכם). אמי מעולם לא קראה לי בשום שם חיבה.

הם לא שמרו כשרות ושבת, אבל מאתס היה הולך לבית הכנסת בשבתות ובחגים, ואת בן דודי שלחו ללמוד בבית-ספר יסודי דתי. לבת המצווה שלי קנה לי את **רחובות הנהר** של אורי צבי גרינברג. הם המשיכו לחיות את העיירה היהודית בארץ-ישראל. אני חושבת שלבן-דודי ברוך זה הפריע – הוא למד בבית-ספר תיכון חקלאי, שם היה שנים רבות מנצח, ואחר כך השתלב בעבודה ב"מוסד", מה שתמיד היה מוזר בעיניי. אינני יודעת דבר על העבודה שלו שם, כמובן, אבל אני לא מכירה בן אדם כך, טוב לב ובעיקר תמים יותר ממנו.

איציק, בן דודי שהגיע מארגנטינה בשנת 1949, התגייס לצה"ל מיד עם בואו לארץ, והשתתף בקרבות מלחמת השחרור. אחר כך הצטרף לקיבוץ געש, שמייסדיו היו כולם עולים מארצות דרום אמריקה. שם נשא לאישה את סוניה, גם היא עולה מארגנטינה, אבל התגרש ממנה כעבור שנים אחדות, ונשא לאישה סוניה אחרת, שעלתה דווקא מברזיל, והיה לה בן מנישואין קודמים. לאיציק וסוניה נולדו עוד שני ילדים, הבכור חלה בשיתוק ילדים כשהיה תינוק (בתחילת שנות החמישים, בטרם הונהג חיסון, הייתה בארץ מגפה של שיתוק ילדים), והם השקיעו מאמצים אדירים כדי לשקם אותו. אהבתי מאוד לבקר בגעש בחופשים, במשך היום לעבוד בגן הירק, ואחרי הצהריים לשבת עם חברי הקיבוץ ולשתות אתם תה מאטה ממכל דמוי אגוז קוקוס עם קשית כסף שעוברת מפה לפה, כמו מקטרת השלום של האינדיאנים.

כשנה לאחר מכן הגיעו לארץ קרובי משפחה נוספים, רחל ודוד רזניק. רחל היא בתו של קלמן, בן דוד של אבי שהיגר בשנות ה-1930 לברזיל, לעיר רסיפה. רחל נולדה ברובנה, ודיברה יידיש בילדותה, אבל גדלה בברזיל, והיא מדברת פורטוגזית וקשורה לתרבות הברזילאית. בעלה היה האדריכל דוד רזניק, חתן פרס ישראל. גרתי בביתם בשנה הראשונה

ללימודי באוניברסיטה, כאשר המשרד של דוד היה חלק מדירת המגורים, ורחל הייתה אישה יפהפייה, אם צעירה לילדים בני שש וארבע. החיים בביתם היה בשבילי גילוי: שררה שם אווירה נפלאה של אהבה ושמחה, עדינות, אצילות נפש ותרבות התנהגות גבוהה. רחל הייתה מצלצלת מדי בוקר להוריה לשאול מה שלומם, והייתה מדריכה אותי בענייני טיפוח הגוף הנשי. מוסיקה ברזילאית נשמעה מעל גבי תקליטים. בעיקר התרשמתי מקולות הצחוק שנשמעו מחדר השינה בשעת ערב מאוחרת. קולות כאלה לא נשמעו בביתנו מעולם, משום חדר.

משה: ומה את יודעת על השורשים של הוריך, על בני משפחתם שנשארו באירופה?

חמוטל: אבי ואמי, וגם סביי וסבתותיי, נולדו וגדלו ברובנה שבאוקראינה המערבית. ביקרתי שם בשנת 1991, כשלימדתי באוניברסיטה של קייב, ולאחרונה שוב עם נכדתי עשהאל. אספר על זה בהמשך. "אוקראינה" פירושה ברוסית "הארץ שליד הגבול", כי היא בין רוסיה לפולין, והעיר רובנה נמצאת באזור קרוב לפולין. כשהוריי נולדו רובנה הייתה חלק מהקיסרות הרוסית. בתחילת שנות ה-1920, לאחר מלחמה עקובה מדם היא עברה לידי פולין. הרוסים הקימו ליד העיר מחנה צבאי גדול ובנו בה תחנת רכבת, שבה עצרה הרכבת המהירה שנסעה מקייב לוורשה. זה עזר מאוד לפיתוח העיר. כשהוריי היו צעירים גרו בעיר הזאת שישים אלף תושבים, וכמחצית מהם היו יהודים. כיום גרים בעיר כרבע מיליון איש, אבל אין בה יהודים.

ליד רובנה, בעיירה מזריטש, נולד ב-1710 המנהיג החסידי דב בער ממזריטש. להורי אמי, רבקה ומנחם בליאך, היו קרובי משפחה במזריטש. ברוסית "בליאכה" פירושו לוח של פח, אז יכול להיות שמישהו מאבותיהם היה סוחר בלוחות פח או פחת, שהרי יהודים רבים באוקראינה היו בעלי מלאכה (קרקעות אסור היה להם לקנות, כך שכל החקלאות הייתה בידי האוקראינים. יהודים יכלו לעבוד בחקלאות רק כאריסים).

משה: סבי מצד אמי גם הוא היה פחת. בטרם עבר לחיות בהונגריה הוא חי בֶּרֶגְזֹבּוֹ, היא בֶּרֶגְסַס (Beregszász), שכעת שייכת לאוקראינה. יהודים רבים חיו שם. רובם היו פחחים.

חמוטל: יהודים רבים בעיירה אחת עסקו בפחחות? זה מעניין. בדרך כלל חושבים שיהודים עסקו במסחר, ואם עסקו במלאכת כפיים - היו חייטים, סנדלרים, צורפים, שענים. והנה – כל כך הרבה יהודים שעסקו בפחחות, ובעיירה אחת. מעניין למה, ומי היו הלקוחות שלהם.

משה: כנראה אנשי העיר ברגובו ובני הכפרים שמסביבה.

חמוטל: אולי הם בעצם היו נפחים, שעסקו בפרזול פרסות סוסים?

משה: אין לי מושג.

חמוטל: להורים של סבתי רבקה קראו אהרן ובתיה. אהרן היה מאוד עשיר: הייתה לו מנסרה, ואילו אחיו יעקב היה רב בעיירה קוריץ ונחשב לגאון. באותו זמן היה מקובל לשדך ולהשיא בני דודים. ההורים של סבי ושל סבתי אהבו והעריכו זה את זה, ורצו שילדיהם יינשאו זה לזה. כך יצא שהסבא והסבתא שלי מצד אמי היו בני דודים.

היה להם אח נוסף, שהיו לו כתריסר ילדים, וביניהם היה גם דויד, שהגיע לארץ לאחר שאיבד את משפחתו בשואה ונשא אישה שנייה בשם בלה. בנם, משה גֶמֶר, התגורר בנווה עוז שליד פתח תקווה עם אשתו רותי ובתו בילי. בין אחיו של דויד שהגיעו לארץ הייתה גם אחותו הבכורה לנה, ואח נוסף בשם חנינא. הוא נקרא כך על שם הסבתא שלו, חנה, שעל שמה נקראה גם אחות אמי, חנה-ניורה. הסבתא חנה הייתה נוהגת לתת מתן בסתר. היא ובעלה נהגו לאכול את ארוחותיהם מצלחת אחת, שעמדה ביניהם על השולחן. ככה הם ביטאו את האהבה שלהם. הם היו שומרי מצוות, אולי חסידים, אבל ההורים של אמי כבר חיו בסגנון אירופי: סבי היה גלוח, וסבתי לא חבשה כובע ולא פאה נכרית.

רבקה, סבתי מצד אמי

היהודים ברובנה דיברו ביידיש, אבל במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה יותר ויותר יהודים למדו לדבר וגם לקרוא ולכתוב ברוסית. אחדים מהם, בעיקר בנות, הלכו לבתי ספר רוסיים ואפילו לאוניברסיטאות, מה שלא היה אפשרי לפני כן. נדיה, אחותה של סבתי, סיימה אוניברסיטה רוסית (אינני יודעת מה היא למדה), וכל המשפחה התגאתה בה. אימא שלי העריצה אותה. אין פלא שהיה כה חשוב לה שאני אלמד באוניברסיטה.

סבתי רבקה סירבה לגזוז את שיערה הארוך לפני החתונה, וזה עורר שערורייה רצינית שכמעט גרמה לביטול החתונה. בתצלומים שיערה היפה מסורק סביב

ראשה כמו כתר, היא לבושה בגד קטיפה כהה עם צווארון גבוה, וסיכת קישוט הדורה מהודקת לעניבת המשי שלה. באותם הימים אנשים לא נהגו לחייך למצלמה, אבל נראה לי שהסבתא רבקה לא הרבתה לחייך גם כשלא הצטלמה. היא לא הייתה אישה ותרנית, אפשר לראות זאת על פי סנטרה הכבד, שעבר בירושה לאמי, לי, ולבתי רחלי. לפעמים הייתה נתקפת דיכאון, ואז הייתה יוצאת מן הבית לקניות או נוסעת לכמה ימים להירגע באודסה. שני אחיה נרצחו בפוגרום. על הפוגרום הזה אמי חזרה וסיפרה לי.

משה: זה בשיר "כמו שמוותרים"?

חמוטל: כן, כן, הנה קטע מהשיר:

הנה ספורי אמי לפני השנה:
 בשהגיעו שמועות על פוגרום
 בשלה אם סבתי בסיר גדול
 מרק פרויב שקוראים לו שצי.
 הגדר היתה צבועה בלבן.
 בחצר עמד עץ דבדבן.
 הקוזקים ישבו לשלחן
 ואכלו. לולי לולי
 תישני. אחר-כך
 הוציא אחד מהם אקדח
 וירה בכל הגברים.
 חבל לבזבז פדורים
 על הנשים, אמר. (השתוות, עמ' 222)

אמי, מוניה לבית בליאך, הייתה הבת הבכורה. כשנולדה קיבלה את השם היהודי ינטה, שפירושו עדינה (ג'נטילה, במקור שם ספרדי), אבל כולם קראו לה מוניה, שם החיבה שנתן לה אביה בינקותה, וכך היא המשיכה לחיות כל חייה עם שם חיבה של תינוקת, וניצלה מהשם האמתי שלה, שהפך ברבות הימים כינוי לאישה המונית. מי שרצה לקרוא לה בשם חיבה קרא לה מוניצ'קה - כך קראו לה אביה, בעלה, וגם היא בעצמה התייחסה אל עצמה בשם הזה בנעוריה, כאשר אהבה את עצמה. היה לה הרבה ביטחון עצמי ונטייה לפקד ולתת הוראות.

אמי (במרכז), אחותה אוקה (משמאל), אחותה נירה (למטה), דודתה נדיה (מימין)

ארבע שנים אחריה נולדה אחותה רחל-יהודית, שקראו לה בשם החיבה אוקה. אחרי אוקה נולד תינוק, שקראו לו יעקב, אך הוא נפטר כשעוד היה תינוק. אחרי נולדה בת שלישית, צעירה מאמי בשמונה שנים, ששמה העברי היה חנה, אבל קראו לה נירה, שם שהתגלגל מחנה-אנה-אניוטה. הסבתא רבקה הייתה כל כך מדוכאת - אולי מפני שנולדה עוד תינוקת ולא תינוק - שהיא השאירה אותה עם מינקת, ונסעה לאודסה לרחוץ בים השחור, כדי להירגע ולהתנחם. והנה דווקא נירה היא שקראה לבת שנולדה לה אחרי שני בנים, אבנר ואמנון, על שמה של אמה, רבקה. אמי נולדה ב-3 בספטמבר 1903. אני מניחה שהוריה נישאו בשנות ה-1880, כלומר, ממש בזמן שיחס השלטון הרוסי ליהודים נעשה קשוח יותר, וליהודי רוסיה התברר ששום דבר לא יבטל את האנטישמיות, שום דבר לא יעניק להם יחס של שווים בין שווים ברוסיה.

סבי, מנחם בליאך, התייתם בגיל ארבע, וגדל אצל דודתו חשוכת הילדים, שהייתה בעלת בית מרזח ופונדק. יתומים היו מועמדים טבעיים לגיוס בצבא הצאר הרוסי, שירות שנמשך 25 שנה. הוא הגיע לדרגת קצין כלכלה, וכנראה היה גאה על כך מאוד, אם לשפוט לפי התצלום שלו במדי הצבא הרוסי.

סבא מנחם בליאך

כאן הוא נראה כרסטן למדי, חגורת העור בקושי מצליחה להקיף אותו, עם שפם (שמנסה אולי להצהיר על גבריות איתנה), עומד בתנוחה של זמר אופרה. לדברי אמי היה לו קול יפה, ובשעת הצורך, בעיקר בימי כיפור, היה עובר לפני התיבה בבית הכנסת, ולפעמים סתם שר כחזן. זו הסיבה שאמי מאוד אהבה חזנות, ולא החמיצה שום תכנית חזנות ברדיו. סבי מנחם עסק בייצור בירה. הוא היה אחד מהבעלים, או אולי מנהל עבודה, בבית חרושת לבירה. בית החרושת הזה היה בניין נאה מלבנים אדומות עם חצר גדולה. אמי, שהייתה הבת הבכורה, הייתה מבלה הרבה בחצר הזאת, וכל העובדים

הכירו אותה ופינקו אותה. אולי לכן עד יומה האחרון הייתה

פותחת בקלות בשיחה עם כל אדם שלא הכירה, ומספרת לו על עצמה פרטים אינטימיים ביותר.

התצלום של סבי במדי הצבא נשלח כגלויה לאשתו ב-23 בדצמבר 1916, ומאחוריה כתוב ברוסית: "רבקה יקרה, לזיכרון טוב ממי שאתך לנצח. אני שולח לך ולילדים היקרים לזיכרון שאבא שלהם משרת בצבא. פפוצ'קה [אבאלה]". ברור שהיה גאה במדים שלו, והיה בטוח שגם בנותיו יהיו גאות בהם. ברור גם שהוא אהב את כינוי החיבה הרוסי כל כך, "פפוצקה".

בעצם, זה נראה לי מגוחך. התצלום הזה, של היהודי נמוך הקומה עם השפם והקסקט והמדים והכרס והמגפיים, והמבט הקהה הנעוץ בלא-כלום – זה מעורר בי חוסר אהבה גמור לאיש הזה, אביה של אמי, שהיא כל כך אהבה והעריצה.

תעבור לגור בפלשתינה!

חמוטל: כשאמי הייתה בת שנתיים שוב עבר על יהודי רובנה גל של פרעות. כאשר יהודי רובנה שמעו שהגויים מתכננים פרעות (זה היה מתרחש בדרך כלל ביום ראשון, לאחר הדרשה של הכומר בכנסייה, שממנה יצאה תהלוכה עם צלבים, דגלי קודש וצלמי ישו ומריה), הם נעלו את בתיהם, חסמו את החלונות בקרשים והסתתרו במרתפי בתיהם. אבל סבי חשב שמשפחת חייל בצבא הצאר שגרה בבית כל כך יפה, שאפילו לא נראה יהודי, לא צריכה לחשוש מפרעות. כך חשבו גם יתר בני המשפחה, שהתאספו בבית היפה לשם הרגשת ביטחון. סבי יצא מן הבית היפה למלא את חובתו הצבאית, והורה לאמו ולאשתו לבשל סיר גדול של מרק כרוב עם עצמות ובשר שקוראים לו שצ'י, ואם ייכנסו הפורעים האוקראינים הביתה – צריך לדבר אתם יפה, להזמין אותם לשבת לשולחן, להאכיל אותם צלחת גדולה של מרק, ואז הכול יבוא על מקומו בשלום. הרי האוקראינים אוהבים מרק שצ'י! ובאמת הפורעים נכנסו לבית היפה, דיברו אליהם יפה, הזמינו אותם לשבת ליד השולחן ולאכול שצ'י. הם ישבו ואכלו בתיאבון, וכשגמרו העמידו את כל יושבי הבית בשורה, שלפו אקדחים וירו בכל הגברים, זקנים וצעירים. "על הנשים חבל לבזבז כדורים", אמרו והלכו. כאמור, את הסיפור הזה סיפרה לי אמי פעמים אחדות, לפני השינה, יחד עם שאר סיפורים על הבית ברובנה.

משה: איך השפיע המאורע הזה על בני המשפחה?

חמוטל: אינני יודעת. סבי היה איש עם תיאבון חיים חזק. המאכל האהוב עליו היה דג מלוח קלוי על שפוד עם כוס וודקה. הוא נפטר באופן פתאומי ממחלת הדיפטריה כשאמי הייתה בת שש עשרה. אני מניחה שהיה אז לא יותר מבן ארבעים. אשתו ושלוש בנותיו ענדו סרט שחור על

בגדן שנה תמימה לאחר מותו, גם על מדי בית-הספר, מנהג שלא היה מקובל אצל יהודים דתיים.

לאמי הייתה אומנת רוסית ("נְנִיָּה") ובגיל תשע התחילה ללמוד בגימנסיה רוסית, יחד עם ילדות רוסיות, אוקראיניות וצ'כיות. היא הייתה גאה על כך מאוד, כי לגימנסיות רוסיות יכלו להתקבל רק 2% יהודים, כלומר, לכל כיתה יכול היה להתקבל רק יהודי אחד. היא הייתה תלמידה טובה מאוד – פיקחית, שאפתנית וחרוצה. בנעוריה חשה ברחובות רובנה את האנטישמיות הגוברת: נערים גויים היו מרימים לנערות יהודיות את השמלות וזורקים בין רגליהן גפרורים בוערים, כך סיפרה לי כששאלתי אותה אם היא רוצה לנסוע לבקר בעיר הולדתה.

רוב הבתים ברובנה היו בנויים מעץ, חומר בנייה זול באירופה עתירת היערות. בתים אלה היו מועדים לשרפה בתקופה שבה עדיין לא היה חשמל. את הבתים האירו בנרות או במנורות נפט. סבי היה כה עשיר עד כי יכול היה לקנות לו בית אבן גדול. בביקורי האחרון ברובנה קיבלתי מהארכיון העירוני תעודה המעידה על בית בן 7 חדרים ו-3 מטבחים ובית נוסף בן 2 חדרים ומטבח וכן חצר בת 523.25 מ"ר, שהיו בבעלותה של רבקה בליאך. לשם מה אני שומרת את המסמך חסר התועלת?

אמי הרבתה לתאר לי את הבית הזה, שהיה כנראה יוצא דופן בתפארתו בין בתי היהודים ברובנה, על כל חדרי, מטבח שהעסיק שתי משרתות, עליית הגג והמרתף, שבו אוחסנו פרות הקיץ, הריבות והמרקחות למיניהן. היא תמיד הייתה מתחילה את הסיפור כך: "לנו היה בית מאבן!" ואז ממתינה קצת, כדי להשאיר לי זמן להתפעל מהעובדה שהבית היה מאבן ולא מעץ. אחר כך הייתה מספרת שמשני צדי דלת הכניסה היו ויטרז'ים צבעוניים, ועל קירות הבית היו תלוים קרני איילים – שני סימנים מובהקים להתרחקות מסגנון החיים היהודי – וגם שהרהיטים היו עשויים מִשֵּׁעַם (כך!), והיו מרופדים באריג קטיפה פרחוני, וגם המפות היו מקטיפה עם דוגמאות צבעוניות. הכרתי את אחת מן המפות האלה, היא הייתה עשויה מקטיפה עבה בצבעי ירוק זית וירוק דשא, עם קישוטי פסים זהובים ואדומים כהים בשוליים, בסגנון יווני. המפה הזאת כיסתה את שולחן האוכל בביתנו במשך שנים רבות, ועוררה את התפעלותי. היא הגיעה לארץ יחד עם תיק הטלית (שבו היו רק התפילין) של סבא מנחם, תיק תפילין מקטיפה שחורה, מעוטר בשוליו רקמת צלבים הדורה ובמרכזו רקומים ראשי התיבות של שמו באותיות קיריליות. את זה הכינה לו סבתי רבקה לפני החתונה. הוא שלח את התיק הזה לארץ עם

אימא שלי, בתו, אולי משום שלא היה לו צורך בזה יותר בפולין שלאחר המהפכה הרוסית, ואולי משום שקיווה להגיע בעקבותיה לארץ. קיוויתי שהתפילין ישמשו את נכדיי כשיגיעו למצוות, אבל זה לא התאפשר, משום שהן נמצאו פסולות. זה כאב לי.

סבי מנחם קיבל זיכיון לפתוח חנויות בירה כנציג בית החרושת לבירה של רובנה. רוב בתי החרושת לבירה היו של צ'כים. הוא למד לדבר צ'כית, והצ'כים שגרו ברובנה היו ידידיו הטובים ביותר. מול הבית שבו גרו סבא וסבתא שלי נפתח בית-ספר לילדים צ'כים. אחד מידידיו הצ'כים של סבא אמר לו פעם: הנה אנו שומרים על הלאומיות שלנו, מדוע אתם לא עושים כמונו? מדוע אתה שולח את הבת שלך לבית-ספר רוסי? אתה יהודי – תעבור לגור בפלשתינה! אבל סבתי התנגדה בתוקף. הוא נאלץ להסתפק בעץ תפוזים שגידל בתוך חבית עץ.

כשרובנה עברה לידי פולין, נפתח שם בית-ספר יהודי-ציוני של "תרבות", ודודתי ניורה סיימה אותו. מפת קטיפה יפהפייה ותיק הטלית

הם שני החפצים היחידים שנותרו לי מן הבית הזה שבו גדלה אימא שלי, מן החיים שלה בילדותה ובנעוריה, שהיו כנראה מרופדים ומתגנדרים בעושרם. כך היא נראתה בגיל שמונה-עשרה, חבושה מגבעת אלגנטית, ליד גדר הבית, עם שפתיים קפוצות ומבט נחוש.

הבית היה מוקף גדר עשויה לוחות עץ, ומאחורי הגדר – חצר עם גינה, ובה עצי פרי – תפוח, דובדבן, אגס. לפי הסיפורים שסיפרה לי לפני השינה מתחת לאחד מן העצים האלה נטמן אוצר – כסף ותכשיטים – לפני שבני המשפחה עזבו את הבית בדרכם אל מותם בידי הנאצים. אימא שלי הייתה מספרת לי את זה לפני השינה בנימה של חשיבות – כל מה שהייתה מספרת לי היה אמור להוסיף לה חשיבות

בעיניי – ואני חלמתי, שיום אחד אגיע לשם ואמצא את האוצר. בעיקר חשבתי על תכשיטים של סבתי, שאותה מעולם לא זכיתי להכיר.

לא חשבתי שתגיע לידי אי פעם ההזדמנות לבדוק את נושא התכשיטים, אבל היא הגיעה: בשנת 1991 הוזמנתי ללמד באוניברסיטה של קייב, שזה עתה נעשתה עיר הבירה של אוקראינה העצמאית. אמי הייתה אז בת 88, והיא ציוותה עלי באופן חד-משמעי לעשות שם את שני הדברים היחידים שעוררו בה רצון לחזור ולראות את רובנה: לאכול גרגרי יער חמצמצים שקוראים להם קליוקבה, רצוי עם שמנת, ולנסוע לראות את הבית. לפי עדותם של עולים שהגיעו לארץ "הבית" (כך הוא נקרא, ללא תוספות) עמד על תלו. "רובנה זה לא כל כך רחוק מקייב", ככה היא אמרה. כשהגעתי התברר לי שנסיעה במכונית מקייב לרובנה אורכת 6-7 שעות, שנסיעה ברכבת לא באה בחשבון, כי הסירחון ברכבת מסוגל להרוג בן-אדם, ושתיחנות הדלק ממלאות בנזין רק למכוניות של תושבי הסביבה הקרובה, כלומר, נהג מקייב לא יכול למלא דלק באזור רובנה.

לא היה פשוט להגיע מקייב לרובנה. למזלי אחד מתלמידי היה נהג המכונית של הסוכנות, והוא נסע לעיירה סמוכה לרובנה יחד עם אימא שלו, שרצתה, לפני העלייה לארץ, לשפץ ולשקם את מצבות בני משפחתה שנקברו בבית הקברות שם. למצוא את הבית ברובנה – זה היה קשה עוד יותר, כי אמי נתנה לי שתי כתובות: אחת מלפני המהפכה, והשנייה מהתקופה שאחרי המהפכה. אבל ברוסיה בכל פעם שמתחלף שלטון, מחליפים שמות של רחובות (וגם של ערים), והרבה שמות שונו אחרי מלחמת העולם השנייה, כשהוריי כבר היו בארץ. רוב תושבי רובנה פונו לדרום-מזרח רוסיה בזמן מלחמת העולם השנייה, והתושבים הנוכחיים, שחלקם לא גרו בעיר לפני מלחמת העולם השנייה, לא ידעו את השמות הקודמים. אפילו בעירייה (שנבנתה על שטח בית הקברות היהודי) לא יכלו לעזור לי. התחלתי לשאול כל מיני אנשים זקנים, ולבסוף הגעתי לבית של זוג זקנים, שטענו שהכירו את משפחת אמי, והם הובילו אותי לבית, שכיום נמצא ברחוב גורקי 5. הבית לא דמה בשום דבר לארמון שבניתי בדמיוני.

שם פגשתי את בעלת הבית, אוקראינית זקנה, שלדבריה גרה שם משנת 1946, כלומר, היא באה לגור שם מיד לאחר מלחמת העולם השנייה. שאלתי אותה אם היא יודעת מי גר בבית לפני, והיא אמרה: "כן, גרו יהודים. רימו אותם והרגו אותם". ב-7 בנובמבר 1941 השלטון הנאצי ציווה על כל יהודי רובנה לקחת אתם חפצים בסיסיים ולהתאסף בכיכר.

היהודים חשבו שמסיעים אותם למחנה עבודה, לעבוד בשביל הנאצים. אבל הובילו אותם בשיירה אל מחוץ לעיר, שם כבר היו חפורים בורות, הכריחו אותם להיכנס לבורות וירו בהם. צ'כי אחד שעבר שם ניסה לזעוק: מה אתם עושים? וכמעט הכניסו גם אותו לבור. משפחות צ'כיות אחדות הסתירו יהודים.

הראיתי לה את התמונה של אימא שלי עומדת ליד גדר הבית, ואמרתי לה שבאתי רק לראות את הבית, ולא יותר. היא הכניסה אותי פנימה. איפה הוויטרז'ים? שאלתי. היא תממה על הידע שלי, ואמרה שהם באמת היו יפים מאוד, אבל הם נשברו במלחמה ולכן הוסרו (איך היא ידעה, אם נכנסה לגור רק ב-1946?). הובלתי אותה בבית כאילו גדלתי בו, התעניינתי במיוחד בעליית הגג, בתקווה שנשארו בה חפצי המשפחה שלי. בעלת הבית סיפרה לי שפועלים שיפצו את הבית ומצאו בעליית הגג מגף מלא תכשיטים ושטרות כסף, אבל את כל מה שמצאו לקחו לעצמם, ולכן "אלוהים העניש אותם". כן? התעניינתי, איך הוא העניש אותם? – אחד מהם מת משכרות, אמרה האישה, והשני (עצרה וגלגלה עיניים כלפי מעלה באימה) – תלה את עצמו. היא הראתה בידיה על צווארה איך הוא תלה את עצמו, ולטשה אלי עיניים של תלוי. שאלתי אותה: אולי בכל זאת נשאר בבית משהו מהדיירים הקודמים, אפילו איזו כפית קטנה? והבטחתי לשלם לה הרבה כסף. רק אז היא סיפרה לי שבחצר הבית היה בית שימוש, ובתחתית הבור שלו נמצאו כלי כסף רבים, גם סכו"ם מכסף. לדבריה, העירייה או הממשלה החרימה את הכול.

משה: מעניין, מי אוכל עכשיו בכלים האלה?

חמוטל: לא כל כך מעניין אותי.

לשון אסורה

חמוטל: על המשפחה של אבי אני יודעת פחות, כי אבי לא נהג לספר לי עליה, אולי משום שהוא לא התאושש מעולם מהלם השואה ומהגעגועים להוריו, ואולי משום שלא רצה לשדר לי את הצער והכאב שלו, והעדיף לספר לי בדיחות ולשעשע אותי. שם אבי היה אביגדור-לייב (אריה) פורשטיין, והוא נולד ב-21 במרץ 1905. היה בו שילוב של חוש הומור ואהבת הבריות עם תובענות עצמית, חרדת כישלון ואולי רגש נחיתות, שאותו אמי התאמצה לטפח על בסיס הבדלי המעמדות והחינוך שהיו להם ושנחשבו משמעותיים (אולי גם בעיניו) בימי נעוריהם. בבית קראו לו לייב או לייִקה, אבל בשלב כלשהו העדיף את שמו הראשון. אמי קראה לו לייִקה, צורת חיבה שהייתה נהוגה ברוסיה לשם ויקטור.

אני שואלת את עצמי מה הרגישו אבי ואמי, שהוריהם קראו להם עם הולדתם בשמות היהודיים לייב וינטה, אבל הם חיו כל חייהם הבוגרים בתור מוניה ואביגדור-ויטיה? האם הייתה להם זהות כפולה, אחת שאֵתה נולדו, והשנייה – שהם ילדו בעצמם? האם הנתק התרבותי מן ההורים שימח אותם או הכאיב להם? אני משערת שהם רצו לחיות נכון יותר, יפה יותר, מתקדם יותר, אמיץ וישר יותר משחיו הוריהם. אני משערת שאת הרצון הזה הם גם קיבלו במידת מה מהוריהם, שכבר התחילו את תהליך המודרניזציה של היהדות, אבל לא הלכו איתו כל כך רחוק כמוהם.

האם שינוי הזהות הזה הכאיב להורים שלהם או עורר בהם גאווה? בשינוי השם ובשאיפה לשינוי הזהות הם עשו כמו רבים כמוהם בתקופתם. זאת הייתה אפנה. האם זה היה נחוץ כדי לחולל את השינויים ההיסטוריים המדהימים שעברו על היהדות במאה העשרים? או שבדרך זו או אחרת הנתק מדור ההורים קורה בכל דור, ורק מקבל צורות אחרות? אני חושבת שגם מי ששייך לדור שבו הנתק מן ההורים מקובל ואפנתי, לעתים מתקשה מאוד להשתתף בתהליך הזה, קשה לו להכאיב להורים המזדקנים והכמהים לקשר, וקשה לו בעצמו "לבגוד" בנאמנות

לעולם הישן. ביאליק תיאר את זה בצורה נפלאה בשירו "לבדי". נראה לי שכך הרגיש אבא שלי כלפי משפחתו, ובעיקר כלפי אמו. בכל אופן, הוא קרא לי בשמות חיבה ביידיש, אחד מהם היה "פעלפעלע", שפירושו עגלונת, עגלה קטנה. נראה לי שהחינוך הארץ-ישראלי הפיק הרבה עגלים ועגלות.

המשפחה של אבי הייתה ענייה יותר ויהודית יותר מהמשפחה של אמי. אבותיו היו חסידים, והיו נוהגים לנסוע מדי פעם אל הרבי שלהם כדי לזכות לשבת אל שולחנו, ולאכול מפירותי ה"קאשה" (כוסמת מבושלת) שהיה מחלק לחסידיו מצלחתו. אכילה כזאת הייתה סגולה לבריאות ולהצלחה. בורשטיין פירושו ביידיש ענבר. אבי יכול היה לעברת את שם משפחתו ולהיקרא אביגדור ענבר, ואז אני הייתי חמוטל ענבר. כשהייתי קטנה לא אהבתי את שם משפחתי, הוא צלצל בעיניי גלותי, וגם הילדים שרצו להרגיז אותי קראו לי חמוטל בורשטין (סתם כדי להרגיז). כיום אני מודה לאבי שלא שינה את שם משפחתו לשם שמצלצל יפה יותר, וביטא בזה את נאמנותו למשפחתו.

משה: זה באמת מגעיל, התכונה הזאת של ילדים לעקם את שם הגדולים מהם או כל מי שהם אינם מחבבים, להפגין נגדם טינה. שמי גנן – עיברתי אותו במיוחד, כדי שאלה שאינם מצויים בגרסה הלועזית של השם לא ירצו או לא יוכלו לעקמו – ואף על פי כן לא נמלטתי מן המלעזים האלה, שעיקמו את שמי העברי לגונן, כגונן, זיין ועוד.

חמוטל: קשה לי להתאפק מלשאול מה היה שם משפחתך המקורי.

משה: כמו בעברית, גנן, אבל בהונגרית. אני מקווה שבזה סיפקתי את סקרנותך.

חמוטל: לא, הסקרנות שלי היא בלתי נלאית. איך אומרים "גנן" בהונגרית?

משה: נשבעתי שלא אגלה. ילדים וגם מבוגרים אוהבים לעקם מילים זרות, אני לא רוצה שיעשו משמי ההונגרי האמיתי, שם הוריי, חוכא ואטלולא.

חמוטל: הייתי רוצה לשמוע ממך על הסבים והסבתות שלך. ועל הורייך. ועל ילדותך. ואיך ניצלת מהשואה, אם אפשר. ואיך זה היה בשבילך להגיע לארץ.

משה: חמוטל, זאת תכנית נרחבת מדי. זה יתפוס את מרב הספר – והרי לא לכך הכוונה. על אמי אוכל לצטט כאן רק שיר אחד. הנה הוא:

קריאה לאם

אני רוצה לצלצל לאמא. איפה את.
פי אני... עוד כאן. ואיך את בעת. עפר באושוויץ. הכתבת ידועה. האם יש
לך עוד מודעות. אם גיעת על חייך
בהסתובבך פה, ברחוב ואצי, עיר כמונה, רחומה.
ביהודים ירו, דמם בדנובה. אך את הרי מעל כל זה מרחפת, נשאת אתם,
זאת לא יטלו ממך, והן נועדת לעולם בתור משהו, לא בתור אשת חיק
שעל פי רב לא היית, גם לא פעמלה פרולטרית, בלתי מעסקת לרב,
רוקמת כסיות ופזמק בשכר פרוטות, עבודה הזדמנוית,
הרי לא יקבע בלוחות שמים שלך נועדת, שבתך
כאלו מלאות יעיד אדם על האדמה. לא יתכן, זה מפרך
אם היית דבר ונועדת להיות היית לי אם, ולו גם בכך אין משום רבותא
של מי יודע מה,
שלוש, אמא,
מעפרות פולין, האדמה הקפואה בדמדומי. ולו חזיתי פניך, ולו באת
בחלום. – אך גם זה מזמן כבר אין עוד. גם זכרך הארצי נתאחד בזכר
רוחות קדם. אחדת עם רוח היקום הפללי. עם עולם האידאות. ובגד
האבוד בעולמו לרב לך ינהה, זה העולה בלב השכם והערב כמאני.
לחוש בך, בלטוף קל של ידך העוברת בשערות כרום קלה בערב. משהו
שיחבר, שאדע שיכות לאדם קרוב באמת, ואף לו רחוק אל מעבר לאין
השג.
זהו המאני, לשם כך קראתיך מערבות רחוקות של אין-היות ודמי.
לשם כך קראתיך, לאחוז בידך שוב, ולו לרגע. שאדע:
לבי עמך. ומי שלב אם לו, איננו עומד בך,
אבוד בערבות-הנצח
המשמעות סביב כל אדם עד אין קץ.
שאני עומד לך,
שעוד אשוב ואראך באותן ערבות נצח.

חמוטל: משה, זה מאוד מרגש אותי, ואפילו מזעזע. אני יכולה לשאול אותך עוד על אמך?

משה: תני לי להתאושש. על מה?

חמוטל: איך היא סיימה את חייה?

משה: חמוטל, אין לילה – אולי גם אין יום – שאינני חושב עליה. אני רואה אותה הלך וראה, צועדת בדרך העפר משער המחנה אל תאי הגזים שנמצאים בקצה המחנה. זו דרכה האחרונה. זה אולי טיפשי, אבל אני תמיד מנסה לחטט בזיכרון ההיולי שלי: איך אני יכול להציל אותה, או אולי פשוט לצעוד אותה, ותוביל הדרך לאן שתוביל.

חמוטל: זה כואב באותה מידה כל השנים?

משה: גם כעת, כשאת שואלת איך היא סיימה את חייה, השאלה חיה, כואבת ובווערת תמיד מחדש.

חמוטל: לא זה מה ששאלתי. אני שואלת אם עצמת הכאב לא מתפוגגת קצת עם הזמן.

משה: היא בווערת. היא בווערת ומכאיבה כבראשונה. אני מנסה באיזו אמפתיה שלא מן העולם הזה לתור בזיכרון אחר אשמים מסוימים, ואינני מוצא. זאת אשמה גרמנית קולקטיבית. של העם הזה. מספיק?

חמוטל: לא, עוד שאלה: האם היית רוצה שהכאב הזה יפוג? כמו כאב של פצע או קטיעה גופניים?

משה: הכאב הזה לא יפוג ולא יימחה ממני לעולם ועד....

שמעי נא, יש שיר של המשורר היהודי-הונגרי רדנוטי שבו הוא מתאר את עצמו צועד בתוך פלוגת עבודת כפייה במחנה נאצי. בתוך כך הוא נזכר בריח ריבת השזיפים שאמו בישלה. זה כל כך נוגע ללבי, איך הוא מתגעגע לריבה החמה שאמו בישלה ולשלווה שהייתה שם, בקיץ. אילו מישו היה אומר – עכשיו כשאני אני מדבר אתך אני בוכה מבפנים – אילו היו אומרים לי: הנה, קוראים לאימא שלך לטעום מריבת השזיפים, אז הכאב שלי היה פג. מיקלוש רדנוטי נספה ביאס, יוגוסלביה, לשם נשלח במסגרת פלוגות עבודות כפייה. מצאו אותו לאחר המלחמה בקבר

אחים: בכיסו שיריו האחרונים, כולל השיר הזה. את רוצה אולי לשמוע את השיר? תרגמתי אותו מהונגרית.

חמוטל: תביא אותו.

מסע מזורז

חסר דעה שְכַשֵּׁל וְקָם וְשׁוּב צוּעַד
יֵנַע קְרִסְל וּבֶרֶךְ פְּמִתוּךְ כָּאֵב נוֹדֵד
אוֹ שׁוּב יֵצֵא לְדֶרֶךְ, כְּצִפּוֹר יִפְרֹשׁ כְּנָף
לֹא יַעֲז לְפִגֵּר, בּוֹר יִקְרֹץ לוֹ, אֵךְ לִשְׁוֹא;
וְלִשְׁוֹאֵל: מַה לוֹ כֵּךְ, מִדֶּרֶךְ לְכֶתוּ יוֹדֵה;
לוֹ אֲשֶׁתּוֹ, וְסוּף יָפֶה יוֹתֵר בְּבִיתוֹ מְחֻקָּה.
אֵךְ חֶסֶר דְּעָה הָאִישׁ, הֵן בֵּיתוֹ מִכְבֵּר נִשְׁרָף,
הַכֶּתֶל הַתְּמוּטָט, נִשְׁבֵּר גַּם הַשִּׁינָף,
מֵעַל הַכַּל רַק סַעַר אֵשׁ רָעָה יִשְׁתַּחֲלָל
פֶּתַח וּבִלְהֵא יֶאֱפֹף יוֹם, גַּם לֵיל.
הֵן לוֹ רַק אֲאָמִינָה: חֲזוֹן הַלֵּב אֵינּוּ שְׁוֹא,
הַבֵּית, הַשִּׁיבָה, הַתְּקוּוֹת אֵינָם כְּזָב
לוֹ עוֹד הִיָּה, כִּפְעַם בְּרוּחַ בְּמִרְפֶּסֶת
דְּבוּרִים יִשְׁאוּ דְבָרוֹ, הֶרְבֵּה מִתְקַהֲרֵת,
וְדָמִי רִגַע הַקִּיץ בְּגֵן חוֹלְמָנִי, שְׁזוּף
בֵּין בְּדֵי הַעֵץ הַפָּרִי נֶעַ וְנָד, חֲשׁוּף
וְנִנְעָרָה זִהְבָה תְּמִתִּין בִּשְׂדֵהָ, אֲדָמָה,
וְהַיּוֹם אֵט נִצּוֹר צוּרוֹת-צֶל בְּדִמְמָה.
אֵךְ הָרִי עוֹד אֶפְשָׁר! כֹּה יָפֶה עוֹד הֵיקוּם...!
אֵל תִּרְף, תִּבְרָא לִי וְעוֹד אֶקוּם!

חמוטל: שיר יפה מאוד. ההליכה הנחושה הזאת קדימה, אחרי ולמרות החורבן, זה משהו שיהודים מומחים בו, אני חושבת, אף על פי שזה גם מצב אנושי כללי, כמובן. מי לא הרגיש כך אי פעם?

משה, אי אפשר להשוות כאבים, אבל גם אני חוויתי כאב עמוק כשהבן שלי התאבד. זה לא אותו הדבר כמו לאבד אם. בכלל, אני חושבת שילדים חווים שכול בצורה קשה יותר ממבוגרים, אפילו יותר מאימהות שכולות. אבל אולי תסכים אתי, שלאבד ילד בן חמש-עשרה, אחרי שמצאתי אותו על הרצפה בבית המואר, ושהיתי אתו לילה שלם עד שהוא לא היה, זה לא דבר פשוט. שזה משאיר כאב גדול. ובכל זאת, אני מאמינה שכאבים נפשיים כאלה יכולים וצריכים לפוג עם הזמן. אולי נדבר על זה אחר כך. עכשיו אני רוצה לדעת איך אתה ניצלת.

משה: מגיל שלוש בערך גדלתי עם אבי אצל סבתי, בעוד אמי – שנפרדה מאבי אבל לא התגרשה ממנו – נדדה בין אחיותיה ומקומות עבודה ארעיים שונים. ב-1944 אמי פוטר מהמקום עבודתה האחרון כמבשלת וחדרנית בפנסיון בהרי פודה, ועברה לגור עם אחיותיה בקישפשט, פרוור של בודפשט, ואני המשכתי לגור בבודפשט אצל סבתי. קיבלתי עבודה בקהילה היהודית לחלק דואר, שברובו היה גלויות ירוקות שנשלחו ממחנות המוות. מותר היה לכתוב בהן רק מילים אחדות, ואנו לא ידענו שפירושה של גלויה כזאת הוא גזר דין מוות.

במסגרת העבודה הזאת היה עליי למצוא רחוב שנמצא בקישפשט. כך הגעתי לבית אמי ודודתי, ופגשתי שם את בת דודתי האהובה חוה'לה, בת ארבע-עשרה. היא סיפרה לי שהיא מלאת פחד מפני הבאות, והזהירה אותי לא לחזור לבודפשט בדרך, שבה דורשים תעודות זהות במעבר. אלה היו הכנות לגירוש היהודים מבודפשט. הביקור האחרון הזה התרחש ימים ספורים לפני גירוש היהודים מקישפשט למחנות, שהיה ב-30 ביוני 1944. בביקור הזה ראיתי את אמי בפעם האחרונה. הייתי בן שנים-עשרה וחצי. על חוה'לה כתבתי שיר שאני רוצה להראות לך.

חמוטל: בבקשה

חוה'לה

מוזרה,

קלועת שְׁעָרוֹתֶיךָ עַל מַצָּחָה וְעַל פְּנִיָּה
בָּאָה אֵלַי הַלֵּילָה.

לֹא הִשְׁתַּנֵּתָה. קִטְנָה הִיא, פְּשֵׁה־תָה,
וּכְרָסָה בֵּין שְׁנֵיךָ. "גְּבָרִים זָרִים -

היא אומרת. "אני הרה מגברים זרים".
 טלנו בגן. "אף לו אני
 באתי אליה, לא היה בזה פחטא זה",
 - היה על שפתי לומר לה, אף נזפרתי.
 הרי אף שלום טרם היה ספק בידי לומר לה.
 בתאנה חבקהתי. "ואיה היית" – שאלתי -
 כל כך הרבה שנים". "גם אמה עוד חיה" –
 היא אמרה. פעסתי. החולה הייתה, אם כן, ואף אולי
 בארץ רחוקה? - והלא היא כבר כבת שבעים וחמש.
 ובלבי ספק. "לא, היא שם".
 ואמנם, שחה לה דוממת בין שיחים ירקנים,
 כדמיתה נפרת בשבילי הגן - צעירה, כדרכה.
 ואני מביט
 בפני חוה'לה הקטנות, במארג שערה,
 בראש קעין תכלת המכסה על פניה.

משה: לפי כן, בסביבות מאי של אותה שנה, אמי הגיעה לבודפשט והלכה
 אתי לחנות מזון הונגרית. ליהודים לא מכרו. הם היו מסומנים בכוכב
 עשוי בד צהוב על החזה. אותי היא השאירה בחוץ. כל חיי אזכור שהיא
 קנתה שם כעשרים קופסאות קטנות של כבד אווז. כעשר שנים לאחר
 מכן קניתי לזכרה במיוחד קופסת שימורים כזאת בבודפשט, ואני שומר
 עליה עד היום. אז נפרדנו, אני הלכתי לסבתי והיא חזרה לאחיותיה. ולמי
 שתמה על כך שבקופסת שימורי כבד אווז אני שומר על זכר אמי, יבואר:
 קבר אחר אין לה.

אבא גויס לעבודות כפייה. אני וסבתא חיפשנו דירה באזור המותר
 ליהודים שהיה מאוד צפוף, אבל סבתא בחרה בתבונה דירה זעירה ביותר,
 בשכונת עוני, באזור שלא היו בו הרבה יהודים. תבני בדמיון קיר
 מהחדר הסמוך לחדר שבו אנו יושבים – זה היה כל גודל הדירה. אימא
 לא יכלה לעבור לגור אתנו, כי תלושי המזון שלה היו קשורים למכולת
 באזור שגרו אחיותיה. היא גורשה לאושוויץ עם אחיותיה ומשפחותיהן
 ב-30 ביוני.

חמוטל: איך זה נודע לך?

משה: מפי דודתי. היא שמעה על כך מפי אנשים שחזרו מאושוויץ והכירו אותה.

חמוטל: אתה זוכר איך ואיפה הדודה סיפרה לך על זה?

משה: דודתי עלתה ארצה, ורוב הדברים שאני יודע על אימא נודעו לי מפיה. בעת הגירוש ב-30 ביוני 1944 דודתי, שהייתה אז בת 43, ניסתה להתאבד על ידי שתיית רעל שהכינה לעצמה, אבל היא נלקחה לבית חולים בבודפשט, וכך ניצלה. מוזרות דרכי הגורל. היא הייתה שם עד אחרי השחרור בינואר 1945. אני ביקרתי אותה בבית-החולים.

גברים שנלקחו לעבודות כפייה ניצלו, לא נלקחו למחנות, כיוון שהם נחשבו כוחות עבודה. ילדים מגיל 14 נחשבו כוחות עבודה ונלקחו לאושוויץ. אני הייתי מתחת לגיל 14.

חמוטל: ומה קרה לך ולסבתא?

משה: פתאום קיבלנו שתי גלויות כמעט זהות, שבהן אבי הודיע שאמי ואחיותיה – כולל בת דודתי – כולם גרו יחד, אילצו אותם לגור בדירה אחת - נלקחו ברכבת לכיוון לא ידוע.

בספטמבר 1944 קיבלנו ידיעה שאבי נלקח אף הוא מתחנת הרכבת יוֹזֶף שטאדט לכיוון לא ידוע. לא שמעתי דבר על אמי. בן דודי ברח וניצל. עם השחרור הדודה שלחה אותו אלינו לגטו, והוא מסר לי את כתובתה. נסעתי אליה. היא סיפרה שאימא לא הייתה מוכנה לוותר על המחוך שתמך בגווה, שבלעדיו הייתה הופכת לגיבנת: היא הייתה חולה ב-TBC (שחפת עצמות). היא חשבה להציל את עצמה כך, אבל דווקא בגלל זה אייכמן שלח אותה למותה.

אני וסבתא סבלנו מרעב קשה. כשליח הקהילה היהודית המשכתי גם בגטו לחלק דואר. קיבלתי מהקהילה אטריות ודברים כאלה, שחלקתי עם סבתא. גזר היה שפוך בחצר של הקהילה, ואני חשבתי לקחת גזר או שניים, אז אמרו לי לעזוב את זה מהר, כי עלולים להרוג אותי כחומס בלא-לו.

חמוטל: מי?

משה: אינני יודע מי – אלה שחיפשו בכל מעשי היהודים תואנה לרצחם. יום אחד הייתי במטבח מיוחד ליהודים. שם נשפך תבשיל השעועית על

הקרקה. היהודים התנפלו וחטפו, אני עדיין לא הייתי עד כדי כך רעב. לסבתא היה תיק, תיק הפלא הייתי קורא לזה היום, הוא הכיל רבעי תפוחי עץ ומדי פעם היא הייתה נותנת לי רבע תפוח. במדרגות הקהילה היהודית בא מולי איש, ושאל אם אני נותן לאנשים אוכל. אמרתי כן, אז הוא אומר: פה יש תלויים. אני לא יכול לגשת, אבל אתה תיגש עם התלויים, תקבל קצת אטריות, ואני אתן לך מהן קצת. הלכתי והשגתי לו. מיד תפסו אותי, ואמרו שאני השגתי מזון במרמה, ופיטרו אותי מעבודתי כדוור. את האטריות לקחתי הביתה לסבתא.

אני זוכר בחור אחד שהיה אתנו בגטו. פניו היו פני גוי. הוא העז לצאת מן הגטו, אף על פי שבפינתו עמדו שוטרים. הוא היה מביא לחם תמורת תשלום. הוא אמר לי: תבוא אתי, יש לי אוכל. הלכתי אתו דרך מאוד ארוכה, רגליי היו קפואות. הוא לקח אותי אל הוריו, ונתן לי לאכול משהו שנראה לי מגעיל, איזשהו תבשיל בצקי שסירבתי לאכול.

חמוטל: ומה קרה לסבתא?

משה: היא הייתה רעבה. היא הייתה אישה סטואית, שקטה, לא בכחה, לא התלוננה, שמרה עליי, השתדלה להסתדר.

חמוטל: גיבורה אמיתית.

משה: נכון. בנובמבר 1944 נלקחנו מהדירה, והוצענו לאורך הרחובות הראשיים של בודפשט לגטו שהיה במרכז העיר. כשהגענו לאחת הכיכרות המרכזיות, ציוו עלינו נערי ה-S.O. ההונגרים להשליך את כל חפצי הערך שבידינו אל חביות שעמדו בכיכר. סבתא עם תיק העור תחת בית שחייה צעדה בנחת ללא ניד עפעף, ועברה את החבית. היא עשתה תנועה של התעלמות מוחלטת ממני, ואני המשכתי לצעוד, אבל מרוב פחד זרקתי לחבית את הארנק הקטן, שבו שמרתי את הכסף שאימא נתנה לי. סבתא חיכתה לי, והמשכנו ללכת יחד, עד שהגענו לאחד המבנים שלתוכם הוצענו. כאן אכסנו אותנו בחדר ריק, וסבתא דאגה לעגלה קטנה, שעליה העמיסה את המיטה שלה, חצי מיטה זוגית עתיקה (היא שכרה בעל עגלה שהביא את המיטה ועוד חפצים). אני ישנתי עם סבתי במיטה זוגית מגיל שלוש ועד אז. אבל לא ישננו במיטה הזאת יותר מלילה או שניים, כי הרוסים כבר התחילו להפגיז את בודפשט, ואנחנו ירדנו לישון במקלט על ספסל. היו אז מטבחים שבהם חילקו אוכל ליהודים, ואני זוכר שהתקרבתי לאחד מהם, וראיתי איך זנב פגז פגע ברגל של זקן אחד שעמד שם בתור.

חמוטל: אתה זוכר איך הרוסים נכנסו?

משה: אנשים עמדו בפתח המקלט, שפתאום היה פתוח. שאלנו: אפשר לצאת? אמרו: עוד לא. בכל זאת יצאנו לאט לאט. ניגשנו לבית חרושת לשוקולדים. סחבנו שקיות סוכר, בלוקים של קקאו. היו אלה בלוקים של שוקולד נא, לא מתוק ולא אכיל. אני לא ידעתי שהוא איננו אכיל. סבתא העירה את תשומת לבי על חוסר התכלית של סחיבתו. הקקאו היה כבד מדי. זרקתי אותו הסוכר נשפך מהשקית. מצאנו צנצנות ענק מבהיקות, שבהן הבאנו מים ממקלט שכן, שהיה בו צינור מפוצץ. השגנו דליים של יין חם. במקלט הייתה שכנה שאמרה: תשתה, תשתה, זה טוב. שתיתי. זה חימם את העצמות. סבתא לא הייתה מרוצה.

חמוטל: ומה קרה אחרי השחרור?

משה: היינו מלאי כינים וגם טפילים מסוג אחר, אַקריות קוראים להם. אלה יצורים מיקרוסקופיים, שרק בקושי אפשר לראותם. הם נכנסים מתחת לעור וגורמים לגירוד. הלכנו לבית חיטוי. עשו לנו חיטוי, אבל זה לא עזר: חזרנו לבית של סבתא, וגם הוא היה מלא כינים. אי אפשר היה להיפטר מהן. לא חזרתי לבית סבתא: הלכתי לגור אצל הדודה, זאת שניסתה להתאבד. עכשיו היא גנבה בחזרה את כל מה שגנבו לה, וגם את מה שלא גנבו לה – בגדים, אוכל, נקניקים. היא הביאה אותי לתנועה הציונית. אמנם גם שם לא כל כך היה אוכל, אבל היה איפה לישון. עם הציונים עליתי לארץ.

חמוטל: משה, אני מאוד מודה לך שסיפרת לי את הדברים האלה. אני יודעת שזה לא קל. אבל הרי דווקא מה שקשה הוא מעניין. אני ארצה לשמוע עוד – איך עלית? איך נראו לך החיים והאנשים בארץ? אבל בינתיים – אחזור לשורשים שלי, בסדר?

משה: טוב.

היהודי הישר

חמוטל: סבא של אבא שלי, קלמן אליעזר בורשטיין, היה מלמד (אומרים את זה במלעיל), כלומר, לימד ילדים ב"חדר", ואביו, ברוך, לימד תקופה מסוימת ב"חדר מתוקן", שבו למדו ילדים קטנים תורה ומקצועות נוספים בשיטות יותר מודרניות מאלו שנהגו ב"חדר" היהודי המסורתי. מכיוון שגם אבי היה מורה וגם אני עסקתי בהוראה, אפשר לומר שההוראה היא אחד השורשים הכי עבים שלי, ואני בהחלט מרגישה את זה. סוף סוף הצלחתי גם להיות גאה בזה ולהכיר בחשיבות עבודתו של המורה, חשיבות עצומה, שרוב המורים אינם מודעים לה.

ההוראה ב"חדר המתוקן" הכניסה מעט מאוד, כך שבעצם אשתו של סבי, סבתי דבורה, פרנסה את המשפחה מבישול ומכירה של סבון שייצרה, וגם ממריטת עופות. מהתצלומים של דבורה נשקפת אישה בעלת פנים מאירות, שערה ג'ינג'י-צהבהב בהיר, מסורק לאחור עם פסוקת אמצעית (זה נראה לי כסימן לאהבת שיווי המשקל ויישוב הדעת), תווי פניה

סבתא דבורה

קטנים ועדינים, וחיוך נבון, סבלני וסלחני על פניה. העדר כיסוי הראש והמחשוף המשולש הזעיר מעידים, שגם היא כבר לא הייתה לגמרי בת הדור הישן. ייתכן שגם העדר העגילים – מכנה משותף בינה ובין סבתי השנייה – הוא מסימני שחרור האישה ברובנה. את הפנים החמודים האלה, את העיניים הצוחקות בחכמה, מצאתי שוב בפניה של חיה'

סבתי דבורה. אני משערת שכמו לחיה'לה גם לסבתי דבורה היה חוש הומור שקט, נדיבות מובנת מאליה ויכולת בלתי מוגבלת להתעלם מהצרות של עצמה. שום דבר במבטה אינו מסביר את העובדה שאחיה, שגם לו קראו ברוך, היה מפעילי המהפכה ברוסיה.

סבא ברוך

סבתי דבורה הייתה, ככל הנראה, אשתו השנייה של סבי ברוך. אשתו הראשונה נפטרה והשאירה לו בת ושמה רחל. רחל היגרה לאמריקה. עליה נודע לי בשנות הצנע, לאחר קום המדינה, כי היא שלחה לנו חבילות של מזון ובגדים מאמריקה. לעומת פניו המגולחים של סבי מנחם, פניו של סבי ברוך בתצלומים עטורים זקן, אבל זקן מודרני, מסופר למשעי, והוא לבוש בגדים מודרניים מבטו אומר

נמוכי קומה אך תקיפים, שתקיפותם אינה מובנת מאליה גם לעצמם. אפו גדול ובשרני, אף של אנשים בעלי יצרים. גם לאבי היה אף כזה.

סבי ברוך נודע ברובנה בשם "היהודי הישר", ולכן הפקידו בידיו את חלוקת הסרטיפיקטים, רישיונות העלייה המוגבלת שהנפיקה ממשלת בריטניה. לאבי היו שתי אחיות בכירות ממנו, יוכה וקיילה, ואח צעיר ממנו שכבר הוזכר כאן, מאתס שמו. קיילה הייתה היפה מבין שתי האחיות, אך היא נעלמה בנסיבות מסתוריות, ומאז היו בקושי מזכירים את שמה במשפחה.

יוכה נישאה לנחום בלבן ברובנה, ושם נולד להם ילד ושמו איציק. בשנת 1924, כשאיציק היה בן שנה, הם עלו לארץ-ישראל עם סרטיפיקט

שקיבלו מסבא שלי. הם גרו בחיפה ארבע שנים אך לא מצאו עבודה, חלו, והחליטו לעזוב את הארץ ולהגר לארגנטינה. איציק בלבן היה חבר בתנועת השומר הצעיר, והתפרנס מעבודה כצורף ושען. הוא עלה לארץ בשנת 1948, השתתף בקרבות מלחמת העצמאות, והיה אחד ממייסדי קיבוץ געש, ליד נתניה. הוא הגיע לבקר אותנו לאחר שאחי נהרג. אני זוכרת ארוחת צהרים בבית דודתי ניורה, שבה נכח גם ברוך בן דודי. שנינו ישבנו והתפוצצנו מצחוק מהתנועות המעודנות של ידיו המטופחות של איציק, עם ציפורניים מעוגלות עשויות היטב, מתנועות פיו הסגור בזמן האוכל, משערו המתולתל המסורק ומתוח כולו לאחור, מדיבורו החרישי. איציק שמר כל חייו, גם בקיבוץ, על עדינות ההתנהגות, על האפוק הנזירי ועל ההומור השקט של משפחת בורשטיין. יוכה ונחום בלבן ומשפחתה הגיעו לארץ עם בתם אביבה בתחילת שנות השבעים, לאחר שאבי כבר לא היה בין החיים. נדהמתי למראה הדמיון בין פניה של דודתי יוכה, שהייתה אז כבת שבעים, לבין פניו של אבי. כאילו הוא יצא מן הקבר.

משה: איך השפיע כישלון העלייה של יוכה ונחום על משפחת אביך?

חמוטל: זהו: רק בשנת 1935 נתן סבי סרטיפיקט לבנו הצעיר, מאתם. הוריי חיכו לסרטיפיקט מאז נישואיהם בשנת 1928, אך זכו לקבל אותו רק בשנת 1936, כשכבר היו הורים לילד בן שש. אני משערת שהעיכוב הזה מבטא גם את החשש של סבי וסבתי מקשיי העלייה לארץ-ישראל, וגם את הקושי שלהם להיפרד מבנם האהוב ביותר.

בשנות העשרים גם בן דודו של אבי, קלמן שמו, היגר לברזיל, והתיישב בעיר רֶסִיפֶה, שם עבד כמורה (אלא מה?) לעברית. הוא התאהב בתלמידה שלו, זינה, ונשא אותה לאישה. נולדו להם שתי בנות, רחל היא הבכורה. היא נישאה לדויד רזניק, שסיים לימודי אדריכלות בריו דה ז'נרו, ולאחר שהכיר את רחל הצטרף לתנועת השומר הצעיר. הם נישאו והתכוונו לעלות לארץ יחד עם הקבוצה שיסדה את קיבוץ געש, אבל אז התברר שרחל בהיריון. הקבוצה התאספה לישיבה, והחליטה שאין מקום להריונות בשלב זה של הגשמת הציונות. רחל ודויד עזבו את הקבוצה ועלו לארץ לבדם. הם הגיעו לחיפה בספטמבר 1949, בימי הצנע הקשים ביותר, וכאן נולד בנם הבכור יהושע. הם הצטרפו לקיבוץ עין השופט, כאן רחל עבדה בבית הילדים, ודויד עבד שמונה שעות ביום בסיקול אבנים ובפירוק כבישים ומדרכות ב"קונגו", מכשיר חשמלי רוטט שמפורר בטון ועושה רעש מחריש אוזניים.

ביקרתי אותם בקיבוץ. רחל – אישה מכניסת אורחים ונדיבה מאין כמוה – מצאה לנחון לנסוע עם דויד ואתי להצגת תאטרון בחיפה, אם כי העברית עוד לא הייתה לגמרי שגורה על פיהם. ברגע שהתיישבנו על הכיסאות המרופדים דויד שקע בשינה, והתעורר רק לאחר שההצגה הסתיימה. אחר כך הם החליטו לעזוב את הקיבוץ. קודם גרו ברמת גן, אחר כך בירושלים. דויד פתח משרד אדריכלים באחד מחדרי הדירה ששכרו. כפי שסיפרתי לך, בשנת הלימודים הראשונה שלי באוניברסיטה גרתי בביתם, ושם ראיתי לראשונה מה זה חיי משפחה יפים, חיים של אהבה, התחשבות והרבה שמחה וצחוק. קלמן, שאותו זכיתי להכיר בשנותיו האחרונות, אהב יותר מכול לקרוא ספרים, ללמוד, ולהתעניין בחייו ובמעשיו של כל מי שנפגש בו. בסבלנות, באצילות ובחכמה היה מדבר על כל נושא, כמספר סיפור אגדה רחוקה. ילדיה של רחל – יהושע, לאה וברוך – הם אנשים חכמים, בעלי כשרונות, טובי לב וחרוצים.

פגישה עם הספרות

משה: מה הייתה פגישתך הראשונה עם הספרות? אילו ספרים קראת אז ואילו מהם השאירו בך רושם?

חמוטל: הזכרתי כבר את קובץ הסיפורים **מעשים טובים** של ז' בהרב, שנתנה לי המורה מרים ליום הולדתי השביעי. באותה עת קראתי את **סוסון גבנונון**, ספר שכולו כתוב בחרוזים שכתב פיוטר ירשוב ותורגם על ידי חנניה רייכמן. קראתי אותו עשרות פעמים, וידעתי חלק נכבד ממנו בעל-פה, עד היום אני יכולה לדקלם בעל פה את העמודים הראשונים של הספר המשעשע, הפנטסטי הזה. נדמה לי שקסמה לי גם המוסיקה של החרוזים בתרגום המעולה של חנניה רייכמן. קראתי אז גם ספר מתורגם מאנגלית בשם **ילדי המים** של צ'רלס קינגסלי בתרגום ישן ומאוד, והוקסמתי. מסופר שם על ילד מנקה ארובות שהפך לפייט מים, ועל ההרפתקאות שלו מתחת למים, בחברת צדפות, אלמוגים ודגים יפהיים. בספר היו גם תמונות מקסימות בשחור-לבן-אפור. משהו מהקסם הדקדנטי היה בספר הזה וגם בתמונות, עכשיו כשאני חושבת על זה.

הספר הנערץ עליי ביותר בשנות הקריאה הראשונות שלי היה **לסי שובי הביתה** של אריק נייט. גם אותו קראתי שוב ושוב וידעתי את הדפים הראשונים בעל פה. לסי, שהגיעה לפגוש את ג'ו קרקלו עם צאתו מבית-הספר כל יום בשעה ארבע בדיוק, שחצתה את כל אנגליה בחירוף נפש, והופיעה כמעט מתה בשער בית-הספר באותה שעה בדיוק, לסי שאחרי כל תלאותיה זוכה להיות אם מאושרת – בגיל תשע היא תפסה אצלי את מקומו של טרומפלדור כמושא הערצה ודמות מכוננת. הייתי מלטפת את דפי התצלומים החלקים של ג'ו ולסי מתוך הסרט (שכבר ראיתי שנים אחדות לפני כן, בבית זרע).

הפגישה הראשונה שלי עם שירה הייתה עם השירים של אחי. פגשתי אותם בספר הזיכרון שהוריי הוציאו לאחר מותו. השירים האלה, שנכתבו

על ידי נער בן 16-17, זעזעו אותי, ריגשו אותי, הפחידו אותי. הם מבטאים ייאוש מדהים, אהבה גדולה לנוף, יצר נדודים, התמסרות למוות. קשה לי כיום לשפוט את ערכם הספרותי, אבל ברור לי שבילדות קישרתי את השירה עם אחי.

ואתה - מתי נפגשת לראשונה עם שירה?

משה: קראתי בהתלהבות שירים של פֶּטְפֶּי, מצאתי כרך גדול של כל שיריו בארון של דודי. היו שם שירים מאוד מעניינים, בין היתר על הגיבור יאנוש, שעלה מקרב העם הפשוט. מה שמצא מאוד חן בעיניי זה שבאחד משיריו פטפי מקלל את הגרמנים. הוא לא עדין כלפיהם: הוא קורא להם "בני זונות".

חמוטל: בבית-הספר לא למדתם שירה?

משה: רק בכיתה ו', לאחר המלחמה, קראנו פתאום שיר של היינה, "מה משמע אתה עוצב כל כך", שנים רבות אחר כך תרגמתי אותו לעברית. ומתי עלה על דעתך לראשונה לכתוב? מה היו ניסיונותיך הראשונים בתחום הפרסום?

חמוטל: זה דווקא סיפור משעשע: עברנו לעין ורד באוגוסט 1948, חודש לפני תחילת הלימודים. הייתי בת שמונה. השתדלתי להתרחק מההורים, שהיו מרוסקים נפשית ואדישים לכול, גם כלפיי. לא ניסיתי למצוא חברים, כי המקום בכלל לא מצא חן בעיניי. התגעגעתי לבית זרע. ביליתי שעות רבות בקריאה, שרועה על ענפי עץ הגויאבה הענקי בחצר. היו לו ענפים חזקים, בהירים וחלקים שיצרו מעין ערסל. באותה עת גם כתבתי "ספר" תחת הכותרת **תולדות חיי** (הוא שמור עמי עד היום), שבו סיפרתי כל מה שעבר עליי. את ה"ספר" כתבתי בעט נובע במחברת בעלת כריכת נייר ורודה דקה, מנייר שהיה סופג את הדיו (כזה היה הנייר של המחברות בימי הצנע), בעלת שורות כפולות, מאלה שלומדים לכתוב בהן בכיתות הנמוכות. המחברת הייתה חצויה לשניים באמצע, לשם חיסכון.

כשסיימתי לקרוא את **סוסון גבנונון**, את **ילדי המים** ואת **לסי שובי הביתה**, התחלתי לקרוא כרכים עבים בעלי כריכה תכולה של **דבר לילדים**. עיתון הילדים הזה היה מגיע אלינו מדי שבוע, והוריי היו מוסרים אותו מדי שנה לכריכה. באחד הכרכים הללו, במדור "קוראינו כותבים", מצאתי שיר של ילד בן גילי (נדמה לי ששמו היה יורם משהו).

שמתאר בחרוזים קלושים את הכינרת ואת יופיו של החרמון. השיר החזיר לי את מה שהיה כה חסר, וביטא מה שהרגשתי בלי דעת. תלשתי דף מהמחברת שכתבתי בה את ה"ספר" שלי, והעתקתי את השיר של יורם. הרגשתי בבירור שאני כתבתי אותו כמו ידי. במדור "קוראינו כותבים" היה כתוב, שהקוראים מזומנים לשלוח שירים שלהם למערכת **דבר לילדים**, רחוב שיינקין 45, תל-אביב. הכנסתי את הדף עם השיר למעטפה, כתבתי עליה את הכתובת הזאת, מצאתי בול על שולחן הכתיבה של אבא, ושלשתי את המעטפה לתיבת הדואר של המושב, ליד הצרכנייה.

לא עלה על דעתי שמה שאני עושה הוא פלגיאט, גנבה ספרותית. חשבתי שאולי אם זה יתפרסם, זה ישמח את הוריי. חיפשתי איך לשמח אותם בכל דרך. שבועות אחדים לאחר מכן השיר הופיע במדור "קוראינו כותבים" (השיר המקורי הופיע שנים אחדות קודם לכן, והעורך לא זכר אותו, כנראה). איך הגיבו הוריי איני זוכרת. אני מניחה שהם היו מרוצים. כל העניין נשכח ממני, וכשנזכרתי והבנתי מה עשיתי, השתדלתי מאוד לשכוח אותו שוב. רק לפני שנים אחדות נזכרתי בזה, וסיפרתי על כך פעמים אחדות כאשר הוזמנתי לבתי ספר כמורה אורחת. אמרתי לתלמידים, ובעיקר למורות, שהייתי רוצה שיקראו את שירי – ושירים בכלל – כמו שאני קראתי את השיר של יורם. אחרי שקוראים שיר כך, אפשר להתחיל להתעניין בצורתו האמנותית, בביוגרפיה של הסופר, בהקשר ההיסטורי והפואטי שלו, במסר הפמיניסטי או הפוליטי שלו.

אחרי השיר של יורם כתבתי – זה היה בכיתה ג' או ד' – כמה שירי געגועים לאחי, למשל, שיר מלווה בציור על האחות שניצבת על אם הדרך ומחכה: חיכיתי לו ללא הרף, חשתי אותו הולך מאחוריי בכל מקום, ציפיתי לדפיקה בדלת שתיפתח והוא ייכנס. שרנו "אֵת חֲכֵי אֲחוֹת" ועל מתים שלא מתו באמת אלא הם בעצם חיים, ואני לקחתי את זה באופן אישי. כתבתי גם שיר לשבת, שחיברתי לו מנגינה. כתבתי אותה במחמשת תווים שציירתי במחברת בעזרת סרגל, וציירתי בראשה מפתח סול. למדנו אז לנגן בחלילית מתווים. אני זוכרת עד היום, פחות או יותר, את המילים ואת המנגינה. המילים סיפרו על שולחן שבת עוטה מפה לבנה, יין נוצץ בכוסות, וריח נעים נודף מן החלות. מי שיקרא את השיר יחשוב שכך חגגנו את השבת בבית, אבל שום דבר כזה לא היה אצלנו בבית. אלה היו זיכרונות מהשבת בבית זרע, שהועברו בדמיוני לבית שלא היה לי.

אחרי ש"קפצתי כיתה" באמצע השנה מכיתה ג' ל-ד' חדלתי לגמרי לכתוב שירים, אם כי ניהלתי יומן. היו לי פתאום חברים וחברות, התחלתי לנגן בפסנתר. נראה לי שאת השיר הבא כתבתי בכיתה י', בזמן שיעור ספרות. הייתה לנו מורה מצוינת, אבל היא הייתה אישה חולנית (שנה לאחר מכן נפטרה), שלבשה תמיד שמלות אפורות ודיברה בקול מונוטוני. חזר הכיתה שלנו נמצא בקומה השלישית של בניין מרובע ומדכא, עם חצר קטנה, שנראתה לי כמו חצר בית סוהר, מרוצפת אריחי בטון גדולים, מוקפת גדר בטון אפורה ורשת גבוהה. מהחלון אפשר היה לראות עלים של עץ אקליפטוס מתנועעים ברוח, מוארים. כתבתי בזמן השיעור שיר שהמילים "אפור" ו"אפורים" חוזרות ומופיעות בו: הכול אפור – גם השמלה והמילים של המורה, רק העלים של האקליפטוס מוארים, משהו כזה. נדמה לי שהשיר פורסם בעלון בית-הספר, למרות תוכנו החתרני. עורך העיתון היה זיסי סתוי (אז זסטבקר), לימים עורך מדור הספרות בדיעות אחרונות.

כתבתי באותה עת – כלומר, בגיל חמש-עשרה או שש-עשרה - גם שני שירים, שאחר כך (כאשר נוסח זך-עמיחי מלך בכיפה) נראו לי יותר מדי מליציים ורומנטיים, אבל בשלב כלשהו ליטשתי אותם קצת, וכללתי את שניהם יחד (בסדר הפוך לסדר כתיבתם. את השני כתבתי קודם, אני חושבת) תחת הכותרת "שני שיר נערה" בקובץ **לילה, בוקר**. הנה הם כאן. את השיר הראשון החזרתי כאן למקורו, כפי שאני זוכרת אותו (השיפוצים שעשיתי לקראת ההדפסה בספר לא מוצאים חן בעיניי כעת), השיר השני היה ארוך יותר במקורו, והוא כאן כפי שקיצרתי אותו לקראת ההדפסה ב**לילה, בוקר**.

א

מְלֵאֲתִי. הַיָּם מוֹלִידִי מִיָּמִיו לַחוּץ גָּלִים

גָּלִים. אֶבֶל אֲנִי

לֹא עוֹד אֶפְשִׁי אֶת הַלְטוֹף וְהַחֲבוּב.

מִבֹּא וְשׁוּב

נִקְעָה נִפְשִׁי.

עַם כָּל אֶחָד מְאוֹהָבִי אֲנִי סוֹחֶרֶת וּמוֹכֶרֶת בְּלִשׁוֹן אֲמוֹ.

בְּשִׁבְעַת לְשׁוֹנוֹת דְּבָרָתִי אֶהְבֶּה כְּמוֹ.

רוצה אני לרקד על מסמרים ולכרפר על אש.
 לצעק לצוות ולצבט מתוך מתוך
 בבית גם בחוץ גם לעיני העם
 כמרכבה ירוצו גלגלי עיני
 על פני תהום
 שער ראשי מתוח כמיתר עלי כנור
 הרוח בו מכה ושר
 שירילום שירילום
 אגשף
 אשם
 ולנפשי אמר שלום.

ב

לא ידעתי מאין זה יבואו הרהורי.
 כשעננים פושטים צורה על השמים
 ושוכחים ללבש
 יבואו הרהורי על קצות אצבעותם.
 אי-מי צבע חלום בתוף עיני.
 השמש אדמה מאוד בפאתי רקיע.
 מנוחתי חמקה פתאם.
 הדמדומים עטו קטיפה סגלה כהה.
 מלאתי שיר. והוא עדין לא נולד.
 מלאתי אהבה. ולא אדע למי. ("לילה, בוקר", עמ' 34)

חמוטל: שני שירי הראשונים, שזכו לפרסום ב"משא" (המוסף הספרותי של "למרחב") נכתבו בירושלים בשנת הלימודים הראשונה שלי באוניברסיטה. הראיתי אותם לחיימול (העיתונאי חיים גיל ז"ל), שבאותה עת חיזר אחרי, והיה מבקר אותי בחדרי השכור, אצל רחל ודויד רוזניק ברחוב ז'בוטינסקי פינת ארלוזורוב (אז היו גבעות וסלעים מול הבית, כיום ניצבים שם האקדמיה למדעים ומכון ון ליר). הוא כתב אז סיפורים, והכיר את אהרן מגד, עורך **משא**.

הוא יעץ לי לבוא למערכת העיתון בתל-אביב ולהביא לאהרן מגד את השירים. לבשתי את שמלתי היפה ביותר, שהוריי קנו לי ב"משכית" לנשף סיום המחזור בתיכון, מבד כותנה שחור עם רקמה תימנית בחוטים לבנים ותכולים, ענדתי את עגילי הראשונים, עגילי כסף עם אבנים כחולות, גם הם תוצרת משכית, נעלתי נעליים על עקבים לא גבוהים (שעד כה לא התנסיתי בהם כמעט), ונסעתי לתל-אביב. המשרד של "למרחב" נמצא בבניין מכוער ומזוהם בדרום תל-אביב, שאליו הובילו מדרגות אפלוליות ולא נקיות. אהרון מגד ישב ליד שולחן עמוס ספרים וכתבי יד, שכמעט הסתירו אותו מעיניי. הצגתי את עצמי, והוא ברך אותי לשלום בקול חדגוני, מאנפף, אדיש. הנחתי לפניו את השירים בידיים רועדות. החלפנו כמה מילים והלכתי. הוא לא הבטיח דבר.

כעבור שבועות אחדים השירים הופיעו במוסף שבעריכתו. חיימול הביא לי את הגיליון, ואני שלחתי אותו להוריי, שישמחו. לא היה לי אז שום אדם נוסף לחלוק אתו את החוויה, שלא עוררה בי שמחה מיוחדת, משום מה. אחר כך פרסמתי במוסף ספרותי כלשהו עוד שיר בשם "אנטיגונה", שהתחיל במילים "כמו אנטיגונה אני קוברת את אחי". הוא אבד לי, ואני לא מצטערת על כך. ראיתי אותו פעם גזור מעיתון, שמור בתוך הספר של אחי, בין הדברים שאמי השאירה לאחר מותה. אני תוהה מה חשבה כשקראה את השיר הזה. לא דיברנו על זה מעולם. בשנות העשרים המוקדמות שלי כתבתי גם סיפורים לילדים (התפרסמו ב**דבר לילדים**) ולמבוגרים (התפרסמו במוסף לספרות של **הארץ**). על חלק מהם חתמתי בשם העט "ח. לוטם".

ומתי ואיך התחלת אתה לכתוב שירה?

משה: כתבתי שירים מגיל שמונה בערך. הייתי בכיתה ב' (הרי הפסדתי שנה, נולדתי בדצמבר). במקראה שלנו היה עמוד פרוזה – זה לפחות נראה כפרוזה. אינני יודע אם גם אחרים, אני, בכל אופן, עמדתי על סודו של הדף: הוא היה שיר סדור בשורות ארוכות. נטלו ממנו את הסממן העיקרי של השירה, שסימנה המובהק הוא שורות קצרות, כדי שהטקסט לא יגיע עד שולי העמוד. אבל אותי אי אפשר היה לסדר – פתחתי את השורות, והנה עמד לפניי שיר!

קראתי בשירי המשורר ההונגרי המפורסם פֶּטְפִי. הוא קרא שירי חירות ב-1848 מעל מדרגות המוזיאון הלאומי, בהם קרא את העם למרד נגד האוסטרו-הונגרים. עניינה אותי השאלה: מה עושה את המילים שלו

לשיר? לאחר ניסויים מעטים עמדתי על הסוד: מספר ההברות הזהה בכל שורה. בכל אופן זה מה שעשה את השירים האלה לשירים בעיניים.

במהרה ניסיתי את עטי בכתיבת שירים. אבי הציע שאכתוב שירים על פרת משה רבנו ונקודותיה השחורות, אבל אני העדפתי לכתוב על ולדיסלב, מלך הונגריה, שהפסיד את מלכותו לטורקים ב-1526 במוהאץ' (Mohács). ידעתי את הסיפור בעל פה. הרי הייתי כבר תלמיד כיתה ג'!

ישבתי אפוא ליד שולחן המטבח, ביקשתי מאבי נייר יפה במיוחד – קראו לנייר מיניסטר פפיר, כלומר, נייר של שר. על הנייר הזה אבי כתב בדרך כלל מכתבי בקשה לשלטונות, אבל noblesse oblige, האצילות מחייבת, העליתי על הנייר הזה את המעשה הנורא. אבי וסבתי זירזו אותי ודחקו בי קצת – הם היו צריכים להתחיל את יום השוק – אבל אני הבטחתי להם שרק עוד שני בתי שיר אכתוב, ומיד נלך. וכך היה.

תגידי, איך התייחסו סביבך לניסיונותייך הראשונים בכתיבה? מה היה יחס הורייך ומוריך לכך? האם היו מי שניסו לעזור לך?

חמוטל: אמי הייתה גוזרת את שיריי ושומרת אותם, מכיוון שפרסום בעיתון ופרסום בכלל – לא משנה מאיזו סיבה – עורר בה התפעלות. היא קראה הרבה, וידעה בעל פה שירים של לרמונטוב ושל נקרוסוב שלמדה בנעוריה, אבל לא הייתה קוראת שירה להנאתה בשום שפה. אינני יודעת מה היא חשבה או הרגישה כשקראה את שיריי, מעולם לא דיברנו על זה. היא הביאה שירים של אחי למלחינים, והתרגשה מאוד כאשר כללו אותם בגוילי **אש** ובתקליט. זה הוסיף לה עצמה חשיבות, שהייתה נחוצה לה מאוד.

נראה לי שאבי קרא רק עיתונים, והיה תמיד עמוס בכל מיני חובות, עיסוקים, עסקנויות ומריבות עם אמי, כך שהיה תמיד מותש, מצב שאינו מתאים לקריאת שירה. ובכל זאת, הוא קנה לי ליום הולדתי השישה עשר את **על מלאות** של שלונסקי, אולי מתוך רצון לשמר בי את ההזדהות עם הרוח החלוצית-שמאלנית של הקיבוץ, כשם שדודי קנה לי את **רחובות הנהר** של אצ"ג לבת מצווה, לא מתוך אהבת השירה, אלא אולי מתוך רצון להחדיר בי את העמדות וההתייחסות של המשורר לשואה. בבית-הספר התיכון איש מהמורים לא התעניין בכתיבה שלי או של מישוה אחר. לא הייתה בכלל היכרות אישית בין התלמידים למורים.

באוניברסיטה היו קבוצות של משוררים מבוגרים ממני שהתכנסו אצל לאה גולדברג ואצל שמעון הלקין, אבל אני לא הוזמנתי. אני חושבת

שהמשוררים עצמם יזמו את ההתכנסויות האלה, והזמינו אליהן את החברים שלהם. אני לא הייתי מסוגלת אז לקשר כתיבת שירה עם התכנסות חברתית. בשנה השנייה והשלישית ללימודי הייתי חברה של יוסי יזרעאלי, שגם הוא כתב שירים. ספר שיריו הראשון היה אחד משלושת הספרים הראשונים שפורסמו בהוצאת "עקד". הוא הביא אותי למרתף של "עקד" ברחוב בר כוכבא בתל-אביב, ושם הכרתי את איתמר יעוז-קסט. איתמר פרסם בכתב העת של "עקד" רשימות ביקורת ראשונות שלי, והזמין אותי להרצות במרתף של "עקד" על ספר שיריה של לאה גולדברג, "מוקדם ומאוחר", אבל לא פרסם שירים שלי.

בשנה השלישית ללימודי באוניברסיטה התיידדתי עם משה זינגר (הנעמי). הוא הראה לי שירים של לנסקי, דוד פוגל ורילקה. גם הוא כתב שירים והראה לי אותם. לא הראיתי לו שירים שלי. הוא חיזר אחריי נואשות, וגם ניסה – בעל פה ובכתב – להניא אותי מלהינשא ליוסי בר-יוסף. אני חיבבתי והערכתי אותו, אבל לא נמשכתי אליו, רק הרגשתי אשמה שאני גורמת לו צער.

הייתי בת עשרים כשנישאתי למי שהתגרש מדליה רביקוביץ כמה שנים לפני כן, לאחר נישואין של חודשים אחדים. אני חשתי (ליתר דיוק: שערתי או ניחשתי או ראיתי מהרהורי לבי) שהכתיבה וההצלחה שלה איימו עליו (הוא לא אמר זאת מעולם במפורש), והשתדלתי להצניע ככל האפשר את הכתיבה שלי. שנים אחדות לאחר נישואי לא פרסמתי שירים.

באמצע שנות השישים שלחתי לקשת בעריכת אהרון אמיר את השיר "העיר של הוריי" – כתבתי אותו בשורות ארוכות, בנימה אפית, שנראתה לי יוצאת דופן, חדשנית – והוא התפרסם שם. ואז התחלתי שוב לשלוח שירים פה ושם למוספים ספרותיים של עיתונים, במיוחד למוסף לספרות, תרבות ואמנות של **ידיעות אחרונות** בעריכתו של זיסי סתווי, שהכיר אותי מבית-הספר התיכון.

כשהופיעו סיפורי לילדים **בדבר לילדים**, בעלי ציין רק ששילמו לי כל כך מעט. כשפרסמתי סיפור במוסף לספרות של **הארץ**, הוא חקר אותי על יחסי עם העורך. חשתי שהוא רחוק מלשמוח על הפרסום שלי, וזה ממש ריפה את ידי. ראיתי בו בר-סמכא ובעל ניסיון בעולם הספרות, ואפילו קיוויתי בסתר (הייתי גאה מלומר לו זאת, "פרוטקציה" הייתה למטה מכבודי), שהוא יעזור לי למצוא את דרכי בעולם הזה. הייתי בורה

לגמרי במפת הדרכים של קריית ספר, ותמימה לגמרי בכל הנוגע לקידום והתקבלות.

ואיך התייחסה הסביבה, כולל אשתך, לניסיונות הכתיבה שלך?

משה: אשתי - בחיוב ניכר. היא לא קראה ספרות הונגרית קלה, גם לא שברה את שיניה בצרפתית-כביכול. היא למדה יוונית, דיברה פולנית, יידיש, ספרדית, אנגלית. היא לא ניסתה לכתוב יצירות מופת (מלבד עבודה סמינריונית מוצלחת על סרח בת אשר). לא זכור לי שהפגינה התעניינות יתרה בשיריי או בעבודותי הספרותיות בכלל.

אמי לא התייחסה לניסיונות הכתיבה שלי. לאימא בכלל לא היו שאיפות או יומרות ספרותיות. יצירתה הספרותית היחידה שאני הכרתי היה משפט בהונגרית באינטונציה צרפתית. תוכן המשפט היה (פוקרצל ספסליושב, את רגליו הוא מגרד) – או דבר מה כיוצא בזה.

אבא כן. כשנודע לו שאני כותב (הייתי בכיתה ב') ביקש שאכתוב על פרת משה רבנו. אמרתי לו שאני מעדיף לכתוב שירים על אהבה ואלוהים. הוא אמר שאני קטן מדי בשביל זה. הוא ריפה את ידיי. אינני יודע אילו יצירות מהוללות היו יוצאות מתחת ידי לולי his discouragement.

הספר היחיד שאימא שלי קראה היה **מטרייתו של פטר הקדוש**, פרי עטו של הסופר ההונגרי המפורסם מיקסאט קלמן. הוא היה מעין סופר עממי. הוא כתב עוד ספרים, אבל אינני יודע אם אמי קראה אותם. היא הייתה יושבת עם בעלת הבית במטבח, והן היו מספרות מעשיות מסמרות שער על השדים מלובלין, איך איש הלך לישון ובבוקר מצא את עצמו מחוץ לבית, או אולי מחוץ לחומות העיר, כי השדים סחבו אותו לשם וכיו"ב, אבל מספרים את זה בקול נכאים ובאינטונציה מפחידה, בווהוהוה.

סבתי הייתה מדליקה את התנור באמצעות פיסות נייר וקיסמים. אני את שיריי הייתי מאחסן בקופסה קטנה תחת שולחן המטבח – זה המקום שסבתי הועידה להם. שירים אלה היו בעיניי אוצר יקר, אבל סבתא ראתה זאת אחרת, והדליקה בהם את האש בתנור.

אהבות ראשונות

משה: מה תוכלי לספר על הגברים בחיידך?

חמוטל: עשיתי הכול מהר מדי. משהו בתוכי דחף אותי אל מה שמעבר לנתונים. בגיל אחת-עשרה הסתמנו על עורי באזור החזה והישבן מעין צלקות בהירות, משום שהעור לא הספיק להדביק את הגדילה של הגוף. בגיל עשר וחצי כבר היה לי מחזור. קריאה בספר **בן כושים** של ריצ'רד רייט גילתה לי את המעשה המיני, תיכף ומיד ניסיתי אותו בשעת מנוחת הצהריים על בן דודי שבא לבקר אותנו בחופשת הקיץ. הוא לא ידע מה אני רוצה ממנו, אבל אני חושבת שהתעניינות שלי בגופו מצאה חן בעיניו.

בעצם, זאת לא הייתה הפעם הראשונה שהתעניינתי בגוף הגברי. בחופשות הקצרצרות של אחי הייתי נכנסת למיטתו (הייתי בת שבע) חשה את אברו המזדקף, החמים, ומחזיקה אותו לרגע או שניים בידי, עד שהיד סולקה. אני בטוחה שזאת הייתה יזמה שלי, רק אלוהים יודע מנין זה בא לי.

הייתי בת אחת עשרה כשהתאהבתי בילד מכיתתי. הוקסמתי ממראה פניו וממעיל העור החום הקצר שלבש, מעיל שִׁירש מאחיו הגדול שהיה טייס. בתקווה לפגוש אותו הייתי מתכננת את זמני ההליכה מדי ערב למחלבה, כאשר כל המושבניקים בעלי הרפתות מביאים את החלב, ואני הייתי קונה ליטר וחצי חלב שנמזג לכד המתכת שבידי. הצמדתי ורד פורח לשערי, העתקתי שירי אהבה מספרים ושלחתי לו. זמן מה הוא נעתר, ואני זכיתי לצעוד בחשכה חבוקה בשרוול מעיל העור החום, ואפילו קיבלתי ממנו נשיקה לחה. רכות שפתיו הדהימה אותי. אבל זה לא נמשך הרבה זמן – ובאשמתי, אני חושבת.

כתבתי על זה סיפור בשם "אהבה ראשונה", שהתפרסם בקובץ סיפורי **מוסיקה**. כתבתי את הסיפור הזה לא רק כדי לשחזר את החוויה ואת ההווי של המושב, אלא גם כדי להזהיר את עצמי ואחרים מהנטייה (שגיליתי בתוך עצמי) לעורר את החשק של בן המין השני על ידי ליבוי הקנאה שלו. הדרך הזאת, הרצון לראות את בן הזוג מקנא ונלחם, היא, מצד אחד, דחף חייתי עמוק, תשוקה נשית שאילו גברים היו מצייתים לה אולי היו בעולם פחות מלחמות אחרות, מצד שני, ללבבות קנאה של גבר זה דבר פסול ומסוכן ביותר, ולכן טיפשי.

משה: האם את עצמך נוטה להיות קנאית?

חמוטל: אתה מתכוון, שאני נעלבת ופגועה כאשר מישוה שאני אוהבת מעדיף מישהי אחרת, או אפילו משהו אחר, על פניי? האם יש מישהו שלא מרגיש כך? או שמא רק ילדים ואנשים אגוצנטריים מרגישים כך, אבל אנשים בעלי אישיות בוגרת משלימים עם האפשרות שמישהו אחר זוכה להתקבלות אוהבת יותר מהם? ואולי זה תלוי בעצמת האהבה למעדיף – כמה הוא חשוב לנו? או במידת הביטחון העצמי? בכל אופן, אני זוכרת חוויה קשה של קנאה מגיל 11 או 12. בכיתה ה' קיבלנו מורה מחנך שהגיע מתל-אביב, וגר בחדר שכור בכפר זין, אחד מיישובי גוש תל מונד. הוא לימד אותנו את כל המקצועות חוץ מאנגלית, תפירה והתעמלות. בהפסקה הגדולה היה נשאר בכיתה, ושר לנו שירי ימאים ("לדרך ספן! הים לפניך!"). היה לו קול נפלא, חם ורך. הוא היה גבר גבוה, שזוף, כבן שלושים, לבוש מכנסי חאקי קצרים מגוהצים, חגורת עור רחבה למותניו, רגליים שריריות נהדרות ונעליים מצוחצחות מבהיקות, גולגולת מקריחה מבהיקה, שזופה מאוד, עיניים חומות כהות וחיוך נהדר.

כל הבנות בכיתה התאהבו בו מיד, ואולי גם הבנים. זה היה פחות משנתיים לאחר קום המדינה. הוא הסביר לנו מה זה "בחירות לכנסת" ומה זה "רוב דמוקרטי", ואמר שבכיתה שלנו תהיה דמוקרטיה: ייבחרו ועדות ומזכיר כיתה על פי רוב קולות, וכל ההחלטות החשובות יתקבלו לאחר הצבעה. מזכיר הכיתה יתחלף מדי חודש. אני עשיתי הכול כדי למצוא חן בעיניו, אבל לא נבחרתי לשום ועדה, כי רוב הכיתה לא בחר בי. לפעמים, לפני הבחירה במזכיר הכיתה, הוא עצמו היה אומר במי הוא חושב שכדאי לבחור, וזה כמובן השפיע מאוד. הוא אף פעם לא המליץ עליי, אלא על בנות יפות ממני, ובמיוחד על מישהי יפה במיוחד. סיפרו

שהיה מזמין אותה לחדרו השכור ו- ששש... אני זוכרת שנשרפתי מקנאה. לא ידעתי מה לעשות. כדי להירגע קצת פירקתי את הוונטילים והוצאתי את האוויר מהאופניים שלה – כולנו היינו מגיעים לבית-הספר וחוזרים אליו ברכיבה על אופניים. אני זוכרת את רחש יציאת האוויר מצמיגי האופניים שלה, הרחש הזה ערב לאוזניים מאוד. יש כמה אנשים, גם כיום, שהייתי שמחה אילו מישוהו היה מוציא את האוויר מגלגלי האופניים שאין להם. אולי זה שווה שיר, שלא כתבתי.

העונש המקובל על התנהגות סוררת היה לשלוח הביתה ולבוא למחרת עם חתימת ההורים ביומן. יום אחד המורה הזה החליט לשלוח הביתה מישוהו שהרגיז אותנו, אבל כולנו היינו משוכנעים שזה לא היה בצדק. דיברנו על זה בהפסקה, ואני הצעתי שנצביע: האם העונש היה צודק? רוב הכיתה הצביעו נגד העונש. הצעתי שנודיע את החלטתנו למורה. מכיוון שאיש לא רצה לעשות זאת, לקחתי את זה על עצמי. המורה שמע אותי ואמר, שהחלטות על עונשים לא מתקבלות ברוב דמוקרטי.

בהפסקה הצעתי שנעשה מרד, ולא ניפנס לכיתה, כמחאה על חוסר הצדק. כולם התלהבו מהרעיון, אבל רק הבנים נשארו בחוץ לאחר הצלצול, הבנות נכנסו לכיתה כמו ילדות טובות. היה לי מאוד קשה להחליט לאן אני שייכת – לצדק או לבנות. נכנסתי עם הבנות לכיתה, וכשהמורה נכנס ושאל איפה כולם, איפה הבנים, קמתי והרבצתי נאום חוצב להבות בענייני צדק ודמוקרטיה. זה היה ביום חמישי. נשלחתי הביתה עד יום ראשון, ולחזור עם חתימת ההורים ביומן. לא העזתי לספר להוריי שנשלחתי הביתה: איך אני יכולה לצער אותם? הרי הייתי תלמידה למופת, לא היה בתעודה שלי שום חיסור ושום איחור, כל הציונים שלי חוץ מהתעמלות ומתפירה היו "טוב מאוד" ו"מצוין", וזה מה ששימח אותם קצת.

ביום שישי הלכתי לבית-הספר כרגיל, וכשהגעתי התחבאתי מאחורי חדר הטבע (היה צריף מיוחד, נפרד מהבניין הראשי שנקרא כך). למזלי הרע בהפסקה הגדולה הופיעה אמי בחצר בית-הספר, עם ילדי הגן שלה, כי ילדי הגן היו מקבלים זריקות חיסון מידי אחות בית-הספר. הייתי במצוקה קשה: איך בעת ובעונה אחת לא להיראות לעיני המורה, וגם להיראות לעיני אמי כאילו הכול כרגיל? איכשהו זה עבר בשלום. בתום יום הלימודים חיכיתי למורה בפתח הכיתה, ליוותי אותו בדרכו בחצר, בשביל שלכל אורכו פרחו עצי ג'וקורנדה תכולים בהירים, ובקול שבור

מדמעות – ליתר דיוק בקול מתייפח - ביקשתי ממנו שיבטל את הגזרה של חתימת ההורים. לא דיברתי על צדק ולא על דמוקרטיה. הוא הסכים לסלוח לי.

הפרשה הזאת זעזעה אותי מאוד, ובעיקר ערערה את האמונה שלי בצדק. אפשר לומר שעברתי אז משהו שדומה למשבר אמונה אצל אדם דתי. אמי סיפרה לי, שהמורה הזה טען ש"צריך לשבור אותי". זה ביטוי שאומרים על סוסי פרא צעירים, שרוצים ללמד אותם להיות סוסי רכיבה צייתנים. אני נזכרת בדבריו לפעמים, כשנדמה לי שהחיים "שברו" אותי במידה רבה, בסופו של דבר. בפגישת מחזור שהתקיימה כחמישים שנה לאחר מכן ניגשתי אליו, וניסיתי לברר מה הוא זוכר מכל העניין. הוא לא זכר דבר! מכל הפרשה הזאת, שהייתה, כמו שאומרים, אירוע מכונן בחיי, נשאר בשירים שלי בית אחד בסדרת האפיטפים:

פֶּה נִטְמָנָה אִשָּׁה סוֹרֶרֶת.

"צָרִיךְ לְשֹׁבֵר אוֹתָהּ",

בְּיוֹם הוֹרִים אָמַר לְאַמָּא הַמוֹרָה

נִגְדוּ בֵּת עֶשֶׂר אֶרְגָּנָה שְׁבִיתָת כְּתָה. (השורות, עמ' 288)

אני חושבת שבנעוריי, וגם כאישה נשואה צעירה, הייתה בי הנטייה הזאת: להרגיז את מי שאני אוהבת – להרגיז דווקא את מי שאני אוהבת - ולראות אם גם כשאני מרגיזה אותו, הוא ממשיך לאהוב אותי. זה עלה לי ביוקר.

באשר לקנאה - שנים רבות קינאתי בבעלי, על כך שהוא יכול לקום בבוקר באיזו שעה שהוא רוצה, שהוא מנהל סדר יום חופשי מאילווצים. לא קינאתי בהצלחות שלו, להפך, רציתי מאוד שיצליח. רציתי שיהיה מאושר – ולא היה דבר שגרם לו אושר יותר מההצלחה המקצועית. רציתי גם שההצלחה תביא לנו כסף. הערכתי בכל לבי את הכתיבה שלו, וחשבתי שמגיע לו להצליח. קינאתי רק באורח החיים שלו, שהיה כה שונה משלי. היה לי קשה להשלים עם מה שנראה לי כחלוקה לא צודקת של עול הפרנסה ושל הטיפול בילדים, אבל ידעתי שאני, ולא הוא, רציתי משפחה גדולה, ולכן עליי לשאת בעול. כדרכי, יצאתי לקרב בלי נשק, נכנסתי למשימה בלתי אפשרית, ולא ידעתי איך לגייס עזרה.

אתה רוצה לספר לי על האהבה הראשונה שלך?

משה: הו, זה היה מעשה רב! לא לחינם אהב יעקב את רחל, שהייתה, כידוע, בת דודו. והמצרים התאהבו באחיותיהם ונשאון לאישה. זו קרבה מיוחדת, שיש בה היתר: יש בה גם קרבה וגם היתר מאיסור. שמה היה יהודית. היא באה להתארח אצל אחותה החורגת, בת דודתי. אני הייתי בן תשע בסך הכול, והן היו בנות שתים-עשרה שלוש-עשרה. אני ממש התאהבתי בה, וסיפרתי לעצמי סיפורים על כך – איך אני בורח מהבית, אליה. אבל ביקוריה לא נמשכו: זאת הייתה הפעם היחידה שראיתי אותה: אחר זמן היא נשכחה אט אט.

חמוטל: ואחר כך?

משה: את מתכוונת אם היו לי אהבות אחרי הילדה הזאת? ועוד איך היו! תמיד היו לי אהבות, אבל המרכזית והקובעת הייתה לנערה שפגשתי במחנה אונר"א. היא הגיעה לגרמניה מהונגריה אחרינו, בדרך לעלייה

ארצה, ואני הפכתי למשוגע אחריה. אני התאהבתי בה תוך כדי איסוף תפוח אדמה בשדה, והייתי מלא בה. שעות יכולתי לספר עליה לידידי צבי. יחד עלינו, יחד היינו בקפריסין, יחד הגענו לקיבוץ חפציבה, כל הזמן אהבתי אותה, אך היא תמיד אהבה מישהו אחר. התמונה המצורפת כאן אופיינית למצב: היא צולמה בחולון, משלט בדרך לירושלים במסגרת שירותנו בפלמ"ח. רואים אותנו על רקע שיח צבר כאשר עליה הצבר הקוצני נדחק בינינו. היא העמידה אותנו כך לפני הצלם, כדי שאדע למה לצפות.

ואת?

חמוטל: כבר סיפרתי לך על הילד בעל מעיל העור החום שהתאהבתי בו בגיל אחת-עשרה, וכבר אמרתי שעשיתי הכול מוקדם מדי. זה נוגע גם להתעוררות המיניות. בגיל שתים-עשרה בערך, או אולי עוד לפני כן, התחלתי לנסוע מעין ורד לשיעורי נגינה שבועיים אצל הפסנתרן אליהו רודיאקוב, שגר ברחוב שלמה המלך בתל-אביב. הייתי יוצאת מעין ורד אחרי הצהריים, באוטובוס של שעה שתיים וחצי, מגיעה לתל-אביב בארבע וחצי - חמש, עולה על אוטובוס מספר חמש ומגיעה לביתו של רודיאקוב. שם הייתי מקבלת שיעור של שעה – סולמות, תרגילי אצבעות, אינוונציות אנגליות של באך, סונטה של מוצרט - וחזרות באותה דרך, מגיעה הביתה סביב תשע או עשר בערב.

באוטובוס מתל-אביב לעין ורד התיישבתי בספסל האחורי ונמנמתי, הרוסה מעייפות. לידי ישבו פועלים צעירים מהמעברה, שעבדו בתל-אביב. במעברה גרו בעיקר עולים מעירק. ילד אחד, דויד שמו, למד בכיתה שלנו. בהפסקה הגדולה הוא היה מכניס את כף ידו בין הרגליים של הבנות שלבשו מכנסי התעמלות קצרים נפוחים, ואחר כך עושה את עצמו כאילו הוא מריח את אצבעותיו. בחורים צעירים מהמעברה, שערם משוח בברילנטין, היו מגיעים לעין ורד לראות סרטים בבית העם, והיו מתיישבים צמוד לבנות המושב, ומתחככים בירכיהן החשופות. באוטובוס החשוך, תוך כדי נמנום, כפופה וראשי שעון על זרועותי, ראיתי את זרועו השרירית של גבר צעיר שישב לידי, והרגשתי רצון לנגוע בה. לא ראיתי את פניו, רק את זרועו. הסתתי את חזי באופן שהוא נגע בזרועו. המגע של השד בעור החלק של הזרוע, שמתחתיו התעגל שריר קשה, היה מענג מאוד. עבר זמן מה עד שהוא התחיל ללטף את שדי ואת ברכי, לא מעבר להן. הוא עשה את זה לאורך כל הנסיעה. בשבוע שלאחר מכן התיישבתי באותו מקום, הוא בא והתיישב באותו מקום, ומיד כשהאוטובוס התחיל לנסוע הכול חזר על עצמו. שום דבר מעבר לליטופים האלה, שהיה להם גבול ברור, במשך כשעה וחצי. מדי שבוע. הייתי לא יותר מבת שתים-עשרה. אף פעם לא העזתי להסתכל על פניו. זה נמשך קרוב לשנה.

בגיל עשר בערך חליתי במחלת מעיים קשה. יום יום מילאתי את האסלה בדם. בחופש הגדול של סוף כיתה ה', אחרי סדרה של ביקורים אצל רופאים שונים, הביאה אותי אמי לבית-החולים "תל השומר" למרפאתו של ד"ר חיים שיבא (אז שיבר). הוא אשפז אותי בבניין 37 של מחלקת פנימית נשים, והתחיל בסדרה של בדיקות, בעיקר רקטוסקופיה (אחת המילים הלועזיות הראשונות שלמדתי בילדותי, אחרי "אגואיסטית"),

"פרטיזן" ו"פרוטקציה"), וטיפולים שונים, בין השאר סדרת אינפוזיות של קורטיזון (כל אחת במשך שמונה שעות), תרופה שנחשבה אז לשיא החידוש, וחוקנים של דם. שום טיפול לא הועיל. במשך שבע שנים ביליתי הרבה בבית-החולים תל השומר, תקופות קצרות לאורך שנת הלימודים, וארוכות יותר בחופש הגדול. ניסו עליי כל מה שהיה, ושום דבר לא עזר. אני המשכתי לדמם. שום דבר לא כאב לי, הייתי קצת חלשה, קיבלתי פטור משיעורי התעמלות, וכל השאר היה בסדר מבחינתי. ד"ר שיבא אבחן מיד את המחלה כפסיכוסומטית, וניסה לדבר אתי קצת: מה עובר עליי? איך המצב בבית? אבל אני לא רציתי לדבר אתו על זה, כי זה היה גורם לי לבכות, והוא לא לחץ. הוא נתן לי מפתח לביתן ששימש כמועדון הסגל, שם היה פסנתר, והזמין אותי ללכת לשם כדי להמשיך את אימוני הנגינה בפסנתר. כשהיה עושה לי את הבדיקות היה מדבר אתי על היצירות שניגנתי, כדי להסיח את דעתי מהבדיקה.

בבית-החולים קראתי המון, ציירתי את נוף בית-החולים ואת דיוקני החולות ששכבו מולי, כולל אישה גוססת עם מכשיר חמצן באפה, קצת כתבתי – בעיקר תיאורי נוף ואווירה של חצר בית-החולים בשעת שקיעה. בשעות היום הייתי מנסה לעזור לאחיות, שלחו אותי גם לעזור במשרד הראשי של בית-החולים. בלילה התקשיתי להירדם, אז הייתי מטיילת במחלקה, ומנסה לעזור למי שביקש סיר או מים. ראיתי איך בני אדם נצמדים בכל כוחם לחייהם, בכל מצב. פעם נקלעתי בלילה ל"חדר הקטן", שם היו מטפלים בנשים שהגיעו לשעות חייהן האחרונות. הצוות עמד סביב המיטה עם גבו אליי, ולכן לא הרגישו שאני עומדת ומסתכלת. במיטה שכבה אישה זקנה ערומה, כל גופה היה מכוסה כתמים כחולים, והגוף התעוות וקפץ בתנועות פתאומיות. ייתכן שעשו לה שוק חשמלי, אינני יודעת. אז חשבתי שהיא נאבקה על חייה, וחשתי באופן עמום תערובת של השתאות וחרדה: "עד הרגע האחרון, עד הרגע האחרון, במצב המכוער והמשפיל הזה היא עוד נאבקה!" זה היה רגע מכונן, כמו שאומרים. אולי הייתי צריכה לכתוב על זה שיר, עד כה לא הייתי מסוגלת. אבל ההשתאות הזאת השתרשה בחיי, בתפיסת עולמי.

משה: וגם בשירים שלך.

חמוטל: כן, זה נכון. בבית-החולים הכרתי צנחן צעיר, בחור תימני עם עיניים ירוקות, שהיה מאושפז במחלקה הכירורגית בגלל שבר ברגל. העיניים הירוקות שלו הזכירו לי את אחי. בשעות הערב השתרענו על

הדשא של בית-החולים מתחת לאחד העצים, ליטפנו זה את זה, התנשקנו. כשעזבתי את בית-החולים הוא כתב לי מכתבי אהבה, וגם נתן לי תצלום שלו למזכרת. אמי עלתה על העניין, והכניסה לאחד המכתבים שלי תוספת משלה, שבה היא מבקשת ממנו לנתק את הקשר אתי. הייתי אז בת שלוש-עשרה. המחלה נעלמה בגיל שבע-עשרה, כחודשיים לאחר שעזבתי את הבית, והתחלתי לגור בירושלים אצל משפחת רוזניק. הפרשה הזאת מתוארת – באופן לא לגמרי אותנטי – בסיפור שלי "אהבת נעורים" בקובץ הסיפורים **מוסיקה**.

כשלמדתי בבית-הספר התיכון גרנו בשיכון ותיקי ההסתדרות בקריית-שלום, והייתי נוסעת יום יום לבית-הספר באוטובוס. יחד אתי נסעו עוד שלושה בנים שלמדו במחזור מעליי. שלושתם ניסו לחזור אחריי. אחד מהם אפילו מצא חן בעיני אמי. אני חושבת שכיום הוא עובד כרופא בבית חולים עפולה. הלכתי אתו להרצאות על מוסיקה ועל פוליטיקה ב"בית ברנר" בערבי שבתות (מהלך כשעה וחצי מקריית-שלום), אבל משום מה העדפתי את מי שהכי פחות מצא חן בעיני אמי, בחור שמן, בעל שער שחור מתולתל ועיניים חומות, גדולות, נוצצות ויפות, כמו של כלב נאמן. הוא היה רגשני מאוד, והביע את אהבתו בעצמה ובהתמסרות שאי אפשר היה לדחות. טיילנו קצת והתלטפנו קצת, עד שנמאס לי.

היה ילד אחד בכיתה שלי שמצא חן בעיניי. הוא היה עולה חדש מפולין, נמוך קומה, ונראה לי גלותי בצורה ובהתנהגות, אבל גם מוצק ואמיץ. פעם הוא קם ועמד דום באמצע השיעור, משום שלמטה בחצר הייתה חזרה לטקס יום העצמאות, וניגנו את "התקווה". המורה לפיסיקה, שכולנו פחדנו ממנו, ציווה עליו להתיישב, אבל הוא עמד עד שהסתיימה נגינת ההמנון, ואז אמר בשלווה שהפליאה אותי: "אני לא יושב כשמנגנים את ההמנון". זה שבה את לבי.

פעם יצאנו יחד לטיול באזור עין הוד ליד חיפה. הוא נזקק מדי פעם לנקביו, ביקש ממני לחכות, והסתתר מאחורי אחד השיחים. זה כל כך הפריע לי! זה הרס את הרומנטיקה. הייתי בת שש-עשרה. הוא לא נגע בי. אולי חיכה שאני אגלה יזמה, אבל לא ידעתי איך לעשות זאת. כלום לא קרה בינינו, אפילו לא דיבור של אהבה. שנתיים אהבתי אותו, התייסרתי ולא ידעתי מה לעשות. בכיתה י"ב העזתי סוף סוף לומר לו שאני אוהבת אותו. טיילנו על שפת הים. הוא אמר שהוא מצטער, אבל הוא כבר חבר של מישהי אחרת. בכיתי ואמרתי לו שלא אכפת לי, אני מוכנה שהוא יאהב גם אותה וגם אותי, אני רוצה רק שהוא ייתן לי לאהוב

אותו, אבל הוא לא התרשם מדמעותיי, ואמר שזה בלתי אפשרי. הייתי בת שבע-עשרה.

משה: אני מלא הערצה לנחישות שלך, לאי-ויתור בכל מחיר.

חמוטל: תאמין לי, נחישות בכל מחיר זאת לפעמים שטות גדולה. בכל אופן, בקיץ שבין בחינות הבגרות לתחילת הלימודים באוניברסיטה יצאתי עם עוד שלוש חברות לחודש עבודה בקיבוץ משמר הנגב, גם כדי להרוויח קצת כסף וגם כדי להעביר את הזמן בכיף. במשמר הנגב התאהבתי בחבר קיבוץ בן 34, גרוש ואב לילדה בת ארבע. כשהתחלתי ללמוד באוניברסיטה המשכתי לבקר אותו מדי פעם בסופי שבוע, סיפרתי להוריי שאני נשארת ללמוד בירושלים. נסעתי למשמר הנגב ביום שישי וחזרתי ביום ראשון, עם משאית החלב שיצאה מהקיבוץ בארבע לפנות בוקר. הוא היה כותב לי מכתבי אהבה כמעט מדי יום. טלפון לא היה אז לשנינו. הקשר נמשך כמעט שנה. חשבתי להתחתן אתו ולחזור לחיי קיבוץ. הייתי ישנה לצדו, היינו מתלטפים, אבל הוא שמר על בתוליי באצילות נפש, שאז לא ידעתי להעריך אותה כערכה. אבל אמי גילתה את הפרשה – היא באה לבקר אותי ומצאה אפרסקים יפהפיים שהוא שלח לי מהקיבוץ. אני לא יכולתי להתאפק מהדחף לתת לה לטעום מהם. היא החלה לחקור אותי, הבינה מה קורה, והקימה שערורייה. אני שוב נכנעתי. אולי באיזה שהוא מקום ידעתי שחיי הקיבוץ כבר לא מתאימים לי. לפני שנים אחדות הוא מצא את הטלפון שלי, והתקשר אלי שוב ושוב. לא היה קשה לחוש שגם לו נשארו זיכרונות חזקים. לא רציתי להיפגש ולקלקל אותם.

באוניברסיטה

חמוטל: באוניברסיטה התחלתי להכיר ידידים וידידות. בשנת הלימודים השנייה הכרתי נער חמוד, שמשפחתו התגוררה בירושלים, ברחוב רמב"ן בשכונת רחביה. הוא שירת אז בנח"ל, והיה מגיע לירושלים אחת לחודש בערך. ביום שלג, כשלא הייתה תחבורה מהקמפוס של גבעת רם העירה, ואני הלכתי ברגל מהאוניברסיטה לדירתי, החלטתי לדפוק על דלת דירתם, שהייתה ממש בקצה עמק המצלבה. הם קיבלו אותי כל כך יפה! אביו הזמין אותי באותו ערב ללוות בפסנתר את נגינתו בכינור. הוא היה מהנדס בעירייה, ובשעות הפנאי שלו ניגן בכינור והתעניין בפילוסופיה. הוא הקסים אותי. אמו הייתה אישה יפה, בלונדינית, כהת עור, חטובה, מתוקה. היא הייתה גננת ותיקה ואהובה בירושלים. היו לו שתי אחיות צעירות ממנו שמאוד מצאו חן בעיניי. באותו ערב הזמינו אותי לארוחת ערב.

הכול מצא חן בעיניי – ארוחת הערב (שהגישו בה חומוס, מאכל שמעולם לא עלה על שולחן ביתנו), כל בני המשפחה הזאת. רציתי להיות חלק מהם. קיוויתי להתחתן אתו ולגור בירושלים. אחר כך הוא השתחרר מהצבא, והתחיל ללמוד באוניברסיטה. היינו חברים כשנה וחצי. דיברנו (דיברתי?) על נישואין. הוא התחיל לעבוד בעתון "שער למתחיל" בנוסף ללימודים. יום אחד, זה היה בשבת, הוא נכנס לחדר דירתי השכורה ואמר: "הוא התאבד". אביו נמצא תלוי על עץ זית בעמק המצלבה. זה קרה כאשר כל בני המשפחה נסעו לאירוע משפחתי בתל-אביב.

היה לו חדר קטנטנן משלו בבית הוריו, ואני אף פעם לא הסכמתי לישון אתו שם עד אז, אבל אחרי האסון הזה ישנתי אתו שם מדי לילה במשך כמה שבועות, חיבקתי אותו וניחמתי אותו ככל יכולתי. אני חוששת שלא שמתי לב לשאר בני המשפחה, ובעיקר לאמו. זאת הייתה טעות. בכל אופן, אז הוא ביטל את תכנית הנישואין, שממילא לא הייתה מקובלת על המשפחה שלו ועל עצמו: הוא היה רק בן עשרים, ובעצמו חשש להתחתן,

ומה עוד שאני דיברתי על ילדים. הוא רצה לבנות לעצמו בסיס מקצועי, ואני רציתי שיתחיל לעבוד כעיתונאי. כשהייתי מדברת על הרצון שלי להיות אימא, הוא היה ממש נבהל. הוא נסע לאנגליה ולמד שם בימוי, ואני החלטתי לא להתאהב יותר לעולם ולא להתחתן אף פעם. הייתי אז בת תשע-עשרה.

זמן מה לאחר מכן ניהלתי רומן קצר עם דן פגיס, שהיה מבוגר ממני בעשר שנים. הוא סיים אז לימודים לתואר שני או אולי כבר היה דוקטורנט. חיפשתי מישור מבוגר ממני, שיהיה מוכן לנישואין ולמשפחה עם ילדים. הוא התחיל לרמוז, ואחר כך הציע במפורש נישואין. לא הייתי בטוחה. הערכתי ואהבתי אותו, אבל לא את הגוף שלו. הוא היה כל כך נחמד, מעניין ומשעשע, אבל נמוך, כפוף, גלותי לגמרי. הוריי, ובמיוחד אבי (כך טענה אמי באוזניי, הוא לא אמר לי דבר), היו מאוד לא נלהבים. הם חשבו שעליי למצוא גבר בריא, ודן פגיס לא נראה להם בריא. הוא נסוג במהירות כשחש בהסתייגויות הללו. אף פעם לא ידעתי ולא אדע אם עליי להצטער, האם עשיתי טעות.

משה: ואיך היו שלוש השנים שבהן את למדת וגרת בירושלים?

חמוטל: באותם הימים היה מקובל להינשא בגיל צעיר בהרבה מאשר כיום. במסיבת הסיום של בית-הספר התיכון שתיים מחברותי כבר היו מאורסות (אחת מהן למשורר דויד אבידן), והשאר התכוונו לגיוס. אני הייתי רק בת שבע-עשרה, וגם בת יחידה למשפחה שכולה, ולכן קיבלתי פטור מגיוס. איש לא שאל אותי לדעתי, אבל קשה לומר שהשתוקקתי להתגייס. כיום אני חושבת שהפסדתי משהו חשוב, שהיה יכול לעזור לי להתבגר ולהתחזק. המשך חיי היה ברור להוריי: אוניברסיטה. שום אפשרות אחרת לא נראתה גם לי. בחופש הגדול שבין השמינית לתחילת הלימודים קניתי במקרה ספר ובו טקסטים מתורגמים לאנגלית של הפילוסופים הקדם-סוקרטים – תאלס, אנכסאגורס, פיתגורס, הרקליטוס, זנון – והוקסמתי. הודעתי להוריי שאני רוצה ללמוד באוניברסיטה פילוסופיה וספרות.

מה מצאתי אז בפילוסופיה, מדוע זה הקסים אותי כל כך? באמת קשה לי לומר. אולי כבר אז הרגשתי שהרחבת הפרספקטיבה היא החירות האמתית, היא הגאולה האמתית, היא הנחמה.

משה: אספר לך על הלימודים שלי באוניברסיטה. הבנתי שהגיעה השעה: עכשיו או לעולם לא. עבדתי אז במחצבות ישראל, כלומר, מכרות הנחושת בתמנע - הרפתקה כשלעצמה - ועתה באה השעה שיחלתי לה: נוצר בסיס כלכלי שאפשר לי, לפחות לכאורה, לעלות לירושלים וללמוד. תמיד שאפתי לכך, בלי לשאול את עצמי: אלמד, ואז מה? לאן אמשיך מכאן? רציתי קודם כול להגשים זאת, ואחריי המבול.

ארזתי את ספריי ואת חפציי בקופסאות קרטון, אחסנתי את מעט הרהיטים שהיו לי אצל חברים, שלחתי את הקרטונים בדואר לכתובתי החדשה, מ. ג., שיכוני הסטודנטים, גבעת רם, ירושלים, ירדתי למוסך, משם יצאו בדרך כלל מכוניות צפונה, וביקשתי מאחד הנהגים שיסיעני לירושלים. מעבר לכך לא ידעתי בין ימיני לשמאלי. לא ידעתי, למשל, על קיומה של הספרייה, ואיך מסתדרים אתה. מכל מקום, הבנתי איך להתייבב לשיעור הראשון, מצאתי את המכולת, מצאתי את התא במקרר שבו אחסן את מזוני. בשיכון הסטודנטים ראיתי בחורים שישבו סביב שולחן ליד הקיר. אחד מהם סיפר שהוא בדיוק סיים את לימודיו, הוא ישב כאן כבר שלוש שנים, וזוהי ארוחתו האחרונה כאן. הסתכלתי בו בקנאה רבה.

לא הייתה לי נפש חיה בירושלים. מישוהו שהכרתי לימד אותי לדעת שאם לא אשב על לימודיי 12 שעות ליום ברוטו לפחות, אין לי תקווה רבה במקום הזה. אז ישבתי. היו לי באותם הימים הרבה הרפתקאות זעירות ונחמדות - גם לו היה הם דיו והימים ים, לא הייתי מספיק לכתוב אותן.

חמוטל: עבורי זאת הייתה תקופה מרתקת, מאושרת ממש. הייתה אז בארץ אוניברסיטה אחת בלבד, אליה הגיעו סטודנטים מכל הארץ. ספריית האוניברסיטה (שהועברה מהר הצופים) הייתה בקומה העליונה של בניין טרה סנטה, במרכז העיר, הלימודים והמעבדות של מדעי הטבע היו בבניין רטיסבון, גם הוא במרכז העיר, ובגבעת רם החלו להקים את הבניינים של חוגי מדעי הרוח. אהבתי את בנייני השיש של האוניברסיטה ואת הדשאים רחבי הידיים, עליהם אפשר היה להשתרע בזמן הפנוי. אהבתי את אולמות ההרצאות המדורגים ואת מדפי הספרייה, שעליהם עמדו המוני ספרים, אותם אפשר לקרוא ולקרוא באין מפריע, נהניתי לפגוש אנשים צעירים אוהבי דעת מכל הארץ. במחזור שלי למדו אנשים מוכשרים ומעניינים, כמו א"ב יהושע, חיים גיל, ירמיהו יובל, יגאל לוסיין, אורי זוהר, עדי צמח. בין המורים שלי היו שמעון הלקין, ישעיהו תשבי, גרשום שלום, לאה גולדברג, שלמה פינס, יהושע בר-הלל, יעקב

פליישמן, פפיטה האזרחי, נתן רוטנשטרייך, יוסף דן, ישעיהו ליבוביץ, מרדכי ארדון, חיים רבין. שמעתי קורסים שהייתי חייבת בהם ושלא הייתי חייבת בהם. למשל, מתוך סקרנות ניסיתי ללמוד מתמטיקה אינפיניטיסמלית, אם כי בתיכון בכלל לא אהבתי מתמטיקה.

בחוג לפילוסופיה למדנו במקביל פילוסופיה עתיקה – הקדם-סוקרטים, אפלטון ואריסטו – ופילוסופיה אירופית מדקארט ועד קאנט. בקורסים לתואר ראשון לא למדו אז פילוסופיה של המאה העשרים. לוגיקה היה קורס חובה, ועליי לומר בגאווה שסיימתי אותו בהצטיינות (באותו קורס למד גם א"ב יהושע, וגם הוא סיים בהצטיינות. מי הגה את הרעיון שלסופרים אין יכולת חשיבה לוגית ואנליטית?). זה היה קורס מקסים, חומר הקריאה היה ספר משעשע באנגלית של אחד בשם קופי, ועוד ספר בעברית, של יהושע בר-הלל עצמו, כמדומני. בר-הלל היה מרצה מעולה, מה שאין כן שאר המורים בחוג לפילוסופיה, חוץ מיעקב פליישמן. בחוג לפילוסופיה כתבתי עבודה סמינריונית בקורס של פפיטה האזרחי על היחס של אפלטון לדמיון (כלומר, על המעמד שאפלטון מייחס לדמיון כתחום ביניים בין השכל ובין הרגש).

פעם אחת ויחידה באתי אליה להדרכה. היא הזמינה אותי לביתה הציורי, העתיק, שברחוב רחל אמנו (כעת הוא נמצא בשכנותי). עם כניסתי חלפה על פניי ביללה צרודה חתולה סיאמית שעל צווארה נצצה מחרוזת פנינים. חדר העבודה היה אפלולי. את מה שאמרה פפיטה האזרחי לא כל כך הבנתי, אבל לא העזתי לבקש שתבהיר, אם כי בדרך כלל לא היססתי לשאול שאלות. היה משהו כל כך לא מתקשר בדיבור שלה! גם בשיעורים היה קשה להבין אותה. שלוש שנים לאחר מכן היא התאבדה. לאה גולדברג כתבה ביומנה שהיא מקנאה בה על האומץ. בעיניי היא הצטיירה כפאם פאטאל, יפהפייה, עדינה, אנינה, מנוכרת, חולנית, זדונית. היא התלבשה כמו פאם פאטאל - כובע עם רשת על הפנים, סיגריות בפומית, שפתון אדום בוהק על שפתיים גדולות ובשרניות, רגליים דקיקות בנעליים מעור נחש. אז עוד לא ידעתי מה זה "דקאדנטיות", אבל כבר היה לי יחס מאוד אמביוולנטי כלפי מה שאחר כך ידעתי לקרוא לו בשם. בכל אופן, היא עשתה מעט מאוד כדי להבהיר לי איך לתכנן ולכתוב את העבודה הסמינריונית, או אולי היא אמרה דברים שאני פשוט לא הבנתי.

הצירוף של ספרות ופילוסופיה גרם לי להעדיף את המדור למחשבה ומוסר על פני מדור שירת ימי הביניים בחוג לספרות עברית, וגם לקחת קורסים בפילוסופיה יהודית וקבלה. נהניתי הנאה עצומה מהקורס של גרשום שלום על ראשית הקבלה ומסמניריון של שלמה פינס על **מורה נבוכים** של הרמב"ם. שמעון הלקין, שהיה המורה המרכזי בחוג לספרות עברית (שנתיים שמעתי אצלו קורס על תולדות הספרות העברית החדשה), אֶכֶזב ושיעמם אותי. את התרגיל בסיפורת העביר שמואל ורסס, שגם הוא לא היה מורה מרתק במיוחד. למדתי בהתלהבות דווקא קורסי בחירה שהיו שייכים לחוגים אחרים.

משה: התרשמתי מהלקין עלתה בקנה אחד עם שלך.

חמוטל: בשנה הראשונה ללימודי באוניברסיטה היה לי חדר בדירתם של רחל ודויד רזניק, זה היה נפלא, לגור עם רחל ודויד, אנשים עליזים וחביבים, מלאי אהבה והומור. מוסיקה ברזילאית הייתה מתנגנת בבית, דויד ורחל דיברו זה עם זה בפורטוגזית וצחקו זה עם זה תמיד, דויד כינה את רחל "נְנֶה", זאת מילת אהבה בפורטוגזית שפירושה: כושיית. עד היום אני אוהבת מאוד את צליל השפה הזאת. אהבתי את הבית היפה, את עץ הלימון בחצר, את החדר שלי עם רהיטיו הישנים. אהבתי את הנוף שמחוץ לבית, את האוויר הקריר והטהור של ירושלים, את השקט ברחוב. ירושלים הייתה אז עיר קטנה ומאוד שלווה. לא במקרה נרפאתי ממחלתי: הייתי מאושרת, אולי לראשונה בחיי.

באולמות האוניברסיטה הסטודנטים עישנו, וגם המורים שעמדו על הקתדרה עישנו. התרגלתי שם לעשן, היו אז סיגריות שנקראו "תכלת", בקופסה תכולה עם שורת פסי כסף מעוגלים. אהבתי את הצורה האלגנטית של הקופסה ואת הריח של הסיגריה. התמכרתי לעישון למשך יותר משלושים שנה.

לימודי תלמוד, ניקוד ופרוזודיה (משקל, חרוז ובית) היו חובה לכל תלמידי החוג לספרות עברית. את הקורס בפרוזודיה לימד לא אחר כי אם פרופסור שמעון הלקין. אני לא אהבתי אותו ואת האופן שלימד, אבל הפרוזודיה עניינה אותי מאוד. בקורס אחר שלימד, סמינריון על הבלדה, הפואמה והאידיליה, כתבתי עבודה סמינריונית שבה השוויתי בלדות של למדן ושל פייכמן, עם דגש על הצד הפרוזודי. העבודה הוחזרה לי עם הציון 100. אני חושבת שבדק אותה גרשון שקד, שהיה אז אסיסטנט של

הלקין. אני זוכרת שכתבתי את העבודה בעט הנובע בעל הידית האפורה תוצרת פרקר של אמי.

משה: למה זה חשוב, באיזה עט כתבת?

חמוטל: כי את העט הזה אבי קנה לה ליום הולדתה, והיא השאילה לי אותו כדי שאכתוב בו את העבודה הזאת. בעט הזה היה יוצא לי כתב יד יפה במיוחד. אחר כך העט אבד לי (אולי נגנב), אני הרגשתי אשמה מאוד, ואמי התאמצה מאוד לא לכעוס עליי. בכל אופן, הקורסים האלה הגבירו מאוד את הרגישות שלי לעיצוב המוסיקלי של לשון השירה, והכשירו אותי ל"קריאה קרובה" של שירה, כפי שהיה מקובל אז, בתקופת ההשתלטות של "הביקורת החדשה" על המחקר והביקורת הספרותית בארץ. ייתכן שגם שש שנות לימודי נגינה בפסנתר עשו אותי רגישה יותר לניואנסים מוסיקליים, גם במוסיקה וגם בלשון השירה.

משה: ספרי על ההשכלה המוסיקלית שלך.

חמוטל: התחלתי ללמוד לנגן בפסנתר בגיל 10. זה היה שנתיים לאחר שעברנו לעין ורד. גרנו בבית ששכרנו תמורת 6 לירות לחודש. קנינו מזון ובגדים לפי תלושים, ועוד מזון ובגדים קיבלנו בחבילות ששלחו לנו קרובים מאמריקה. אבי עבד בשתי משרות. האם היה למישהו במושב הזה פסנתר? אולי, אבל אני לא ראיתי פסנתר בכל ימי חיי עד אז. והנה הגיע פסנתר לביתה של חברתי הטובה ביותר, בתו של מזכיר הכפר. פסנתר משומש, כמובן, עם קלידים צהבהבים, מחלקם התקלף הציפוי לבן ונשאר עץ חשוף. הוא עלה 450 לירות, דיברו על זה: 450 לירות! היא התחילה ללמוד לנגן, אני שמעתי את הצלילים, והודעתי להוריי שגם אני רוצה פסנתר. באותה תקופה, כשהוריי היו שרויים באבל עמוק על אחי, אני הייתי ממש בבת עינם. הם שמרו עליי מכל משמר, והשתדלו לתת לי כל מה שעלה על רוחי, כל מה שרציתי – חוץ משמחה, כמובן. אבל פסנתר?! ואחרי שקונים פסנתר צריך לשלם גם למורה... ואולי הם גם לא רצו לשמוע נגינה בבית. בכל אופן הם לא נענו לבקשתי. התגובה שלי הייתה שביתת רעב, שנמשכה לא יותר מיממה אחת.

נסענו לתל-אביב. אמי הכירה את המלחין יצחק אָדֶל, שהיה בן עירה. הגענו לביתו ברחוב בלפור, והוא הלך אתנו למחסן פסנתרים, שם בחר בשבילי פסנתר גרמני "זיילר" שחור בעל צליל חזק (חזק מדי, לטעמי).

ועמד על המיקח עם המוכר. אינני יודעת איך בדיוק הסיעו את הפסנתר לביתנו בעין ורד, ואיך אמי איתרה מורה לנגינה עבורי.

המורה הזאת הייתה פליטת שואה מהונגריה, שגרה עם בעלה העיוור, שהיה גם מכוון פסנתרים, במעברת בית ליד. היא הייתה מגיעה לביתנו אחת לשבוע באוטובוס עם בעלה, שישב ליד השולחן בחדר האורחים, ונמנם במשך כל השיעור. היא הייתה נמוכת קומה, עיניים תכולות, שער חום בהיר שקורזל באופן מלאכותי והתייבש כמו עשב בקיץ, שפתיים צבועות ושיניים מקולקלות, אחת או שתיים מזהב. היה לה עיפרון אדום לא מחודד, וכל שגיאה שעשיתי היא סימנה בתנועה עצבנית מעגל גדול סביב התו השגוי בעיפרון הזה, שלפעמים קצת שרט את הנגיד. המעגלים האלה סביב התווים גרמו לי סבל אמתי, הרגשתי כאילו היא שורטת ומכאיבה לדף התווים היפה. אהבתי מאוד את המראה של דף התווים. את חוברות התווים היפות היו קונים בחנות בתל-אביב, ואני אהבתי את צורת הכריכה ואת צורת התווים. גם המורה וגם בעלה נראו מדוכאים, וקבלת הפנים בביתנו לא הוסיפה להם שמחה. למרות כל זה אני התקדמתי יפה, ולאחר שנתיים הוחלט (מי החליט – אינני יודעת, אותי לא שיתפו כלל בדיונים ובהחלטות) שאני צריכה כעת מורה יותר רציני. אז התחלתי לנסוע לתל-אביב ללמוד אצל אליהו רודיאקוב, ועל זה כבר סיפרתי.

במשך כל אותה תקופה, עד שהגעתי לכיתה ל', לא שמעתי מעולם מוסיקה קלסית חיה, באולם קונצרטים. המוסיקה הקלסית היחידה ששמעתי הייתה תכנית "כבקשתך" למוסיקה קלאסית ברדיו ביום שישי אחרי הצהריים. התכנית הזאת הייתה עבורי מין קבלת שבת פרטית. שמעתי אותה בשכיבה על הספה והתענגתי מאוד. היצירה שאהבתי במיוחד – ניגנו אותה לעתים די קרובות – הייתה **שחרזדה** של רימסקי-קורסקוב, אולי משום שראיתי את הסרט.

כשהייתי כבת חמש-עשרה הוריי קנו לי מנוי לקונצרטים של התזמורת הפילהרמונית, כנראה בהמלצת המורה לפסנתר, גברת רבקה בורשטיין-ארבר (כך היינו אומרים את שמה, במלואו), שרצתה להרחיב את השכלתי המוסיקלית. הייתי נוסעת באוטובוס מקריית-שלום לקונצרטים האלה, שהתקיימו באולם "אוהל שם" בתל-אביב, וחוזרת לאחר הקונצרט דרך שדרות רוטשילד עד לתחנת האוטובוס לקריית-שלום ברחוב לווינסקי, שיכורה והמומה מרוב יופי. אני זוכרת במיוחד קונצ'רטו לפסנתר של ברהמס, קונצ'רטו לכינור של בטהובן, סימפוניה של שוסטקוביץ. באך ומוצרט עדיין לא דיברו אליי.

לא היה לי עם מי לדבר על החוויות האלה, ולא ניסיתי לזכור את השמות. ספגתי את החוויה, כשם שספגתי תמונות במוזיאון תל-אביב, שם הייתי מסתובבת ימים שלמים בחופש הגדול בתקופת התיכון. לקונצרטים של הפילהרמונית הייתה מגיעה עוד ילדה אחת בת כיתתי. שמה היה נמרודה, היא הייתה בתו של בעל בית החרושת "ארדי", אבל לא היה בינינו קשר. ההשכלה המוסיקלית שלי הייתה מועטה מאוד. למדתי שנה או שנתיים תאוריה והרמוניה בקונסרבטוריון, אבל הכרתי לראשונה מוסיקה של באך, היידן, מוצרט, בטהובן, מנדלסון, שוברט ושופן מהיצירות שניגנתי. חבל שכך היה, אני חושבת.

ליום הולדתי השבע-עשרה ביקשתי פטפון. הוריי קנו לי פטפון, ואני קניתי מכספי (שהרווחתי משיעורים פרטיים) את התקליט הראשון שלי. זה היה המגניפיקאט של שארפנטייה. למה קניתי דווקא את התקליט הזה? גם כי המוסיקה הזאת מצאה חן בעיניי, וגם בגלל העטיפה הנפלאה, לבנה כולה עם ציורים מסולסלים וכתובות בזהב. קניתי גם תקליט של מוסיקה לריקודים, ועשיתי בבית שלנו בקריית-שלום מסיבת ריקודים ליום הולדתי. זה היה מגעיל.

משה: למה? הרחיבי קצת!

חמוטל: היה בזה משהו זול, גם, טיפשי. לא המוסיקה הייתה אשמה בהרגשה הזאת, אלא האורחים שהזמנתי. אלה היו נערים שגרו בסביבה והתעניינו בי, לאחד מהם היה אופנוע, הוא היה מרכיב אותי מאחור, והיינו נוסעים למקווה ישראל ומטיילים שם. זה היה נחמד, אבל לא היה על מה לדבר אתו. הוא הביא חברים שלו. כולם נראה לי משעממים, גסים וטיפשיים. הנערות היו בנות גילי שגרו בקריית-שלום, וגם אתן לא מצאתי שפה משותפת. הן נראו בעיני נשים זעיר-בורגניות קטנות, המוניות, צרות אופק עד אימה. הזמנתי אותם, כי רציתי שתהיה לי מסיבת יום הולדת שמחה עם ריקודים, ואכן הייתה, אבל אני השתעממתי וסלדתי מהשטחיות והטיפשוניות שלהם. שעמום גרם לי תמיד ועד היום סבל נפשי אמתי. לא הייתי מספרת את זה לולא דחקת בי, כי זה נשמע מתנשא, אבל מה לעשות – לא רק סביבה מטופחת יכולה לגרום סבל לילדים שלא זכו לטיפוח, גם סביבה חסרת יופי ואיכות יכולה לגרום סבל וקיפוח למי שיופי ואיכות נחוצים לו.

חתונות

את יוסי בר-יוסף פגשתי ביוני 1960, מספר שבועות לאחר הפרידה מדן פגיס, זמן קצר לפני מועד בחינות הגמר לתואר ראשון. הייתי מותשת, חסרת החלטה, זקוקה למנוחה. הוא אמר שראה אותי באוטובוס, והחליט שאהיה אשתו. לעומת אהוביי הקודמים הוא היה מאוד החלטי, מעשי, גם תובעני. זה מצא חן בעיניי, עייפתי מגברים הססניים, נסוגים מהר. הוא כבר פרסם אז שני רומנים, אבל התרשמתי לא פחות כשהראה לי בגאווה מסמכים המעידים על שכר מעבודת עיתונאות, וגם סיפר שקנה דירה ברמת אביב. הדירה בבנייה ובקרוב תהיה מוכנה, כך אמר והביט בי במבט מלא משמעות. רציתי לגור בירושלים, אבל הבנתי שאם ארצה לחיות אתו, יהיה עלי לגור ברמת אביב, שהוא כבר שיבץ אותי בדירה שלו שם. הוא אמר שהוא רוצה משפחה, ילדים, וזה שימח אותי מאוד.

משה: תוכלי להרחיב על כך? למה זה שימח אותך?

חמוטל: לא היה דבר בעולם שרציתי בו יותר מאשר להקים "משפחה נורמלית", במילים האלה חשבתי על כך באותם הימים, אתה מבין? רציתי בזה הרבה יותר מאשר בקריירה מקצועית כלשהי. הייתי זקוקה לזה באופן דחוף ונואש, נואש מדי. חשבתי שאם יתברר שאיני יכולה ללדת, אתאבד, ממש כך חשבתי. מניין זה צמח בתוכי? אין לי מושג, אבל הייתה בי תשוקה עצומה, עצומה מדי (כמו כל תשוקה בוערת), ללדת ולגדל ילדים, הרבה ילדים. הייתי בטוחה שכל מי שנולד וגדל ב"משפחה נורמלית" מאושר יותר ממני, שצורת החיים הלא משפחתית שבה גדלתי בילדותי המוקדמת וחיי כבת יחידה הם הסיבה לאומללות שלי. חשבתי שהשקעת היתר והפינוק שקיבלתי כבת יחידה הם שהפכו את חיי לגיהנום. רציתי לגדל ילדים מאושרים, לא כמוני.

משה: ומה זאת "משפחה נורמלית"?

חמוטל: זהו! מה ידעתי בכלל על חיי משפחה? על אימהות? מה שקראתי בספרים וראיתי בסרטים ובתמונות אמנות! שם זה נראה אידאלי, מלא שמחה, חמימות ואהבה. לא העליתי על דעתי שהקמת משפחה טובה זה לא דבר פשוט בכלל, שזה דורש ידע, חכמה...

משה: אלה, ברוך השם, נמצאים כך די והותר!

חמוטל: משה, ידע וחכמה בתחום המקצועי, ואפילו בתחום של יחסי אנוש, זה דבר אחר לגמרי מהידע והחכמה שנחוצים לשם הורות טובה. אני אומרת לך שבגיל עשרים הייתי חסרה לגמרי – אבל לגמרי – ידע וחכמה לשם הורות (ולשם עוד כמה דברים חשובים). גם לא חשבתי שאני יודעת. אבל הייתי רגילה ללמוד את מה שאני יודעת מספרים, האמנתי שאני יכולה ללמוד הכול מספרים. קניתי ספרים – בין השאר את הספר של ד"ר ספוק, שנחשב אז למילה האחרונה בגידול ילדים – ונהגתי לפיו. בספר של ד"ר ספוק נאמר שיש לתת לתינוק לבכות עשרים דקות לפני שלוקחים אותו על הידיים. התינוקת שלנו צרחת ללא הרף, גם כשלקחנו אותה על הידיים. לשמוע את התינוקת בוכה עשרים דקות – זה עינוי אמתי. וזה גם לא עזר.

בעלי היה בבית, וכל מה שעשיתי עם התינוקת נראה לו לא נכון, והוא עשה להפך: אני הלבשתי והוא הפשיט, אני כיסיתי והוא הסיר את השמיכה, אני לקחתי את הילדה על הידיים והוא אמר 'תשכיבי אותה', אני נתתי לה לבכות והוא לקח אותה למיטה, רק שיהיה שקט. אולי הוא צדק, אבל אני לא הייתי מסוגלת לתפקד בצורה כזאת. כשאמי באה לבקר גם היא אמרה שכל מה שאני עושה לא נכון, למרות שהיא עצמה לא גידלה אותי, ולא היה לה ניסיון בגידול תינוקות. היא פשוט עשתה עם התינוקת מה שנראה לה נכון בלי לשאול את רשותי. הייתי לגמרי אובדת עצות ומיואשת, בעיקר מעצמי. לא יכולתי להרחיק את אמי לגמרי מהתינוקת – ראיתי איזו נחמה עצומה זאת בשבילה. לא היו לי הידע והחכמה לנהל את אמי ואת בעלי באופן שיעזרו לי, ולא יפריעו וידכאו. כדי לנהל יחסים במשפחה נחוצה הרבה מאוד חכמה, שלא הייתה לי בכלל.

משה: בקשר לעצות – שבענו מהן, יש להודות. גם אנחנו היינו הורים צעירים, אובדי עצות, ולאשתי היה דוד רופא. הוא היה איש טוב, אבל

העצות שנתן היו מבלבלות. זה התחיל בטיפול בפצע של טבור התינוק – עדיף להשאיר את הפצע גלוי לשמש, אמר – חוט השליה יתייבש וינשור מעצמו. אחרים יעצו אחרת – אינני זוכר מה היה הסוף, אבל לא השארנו את הפצע גלוי. נושא אחר לוויכוחים סבב סביב ההזנה. השקינו את התינוק מבקבוק – חלב של מטרנה, סימילק. אלא שהתינוק צריך גם מים, אין די בחלב – יעצו. אי לכך השקינו אותו גם במים מזוקקים, אבל כאן הופיעו מומחים, נותני עצות אחרים – המים אינם מזינים, הוסיפו למים גם סוכר! אבל אם משקים אותו בסוכר, האם לא מוטב כבר להשקותו בחלב?

חמוטל: כן, כיום יש קורסים שמכינים להורות ומלווים אותה, אז לא היו. היו רק קורסי הכנה ללידה. אני תוהה מתי יכניסו נושאים כאלה לתכנית הלימודים, אם כי זה יפתור את בעיית הידע, אבל לא את בעיית החכמה. ונחוץ היה גם כסף, כן, כסף... קראתי את **האדמה הטובה** של פרל באק, שם האם לוקחת את התינוק שלה לעבודה בשדה שבוע לאחר הלידה, ושדיה מטפטפים חלב על התלמים. השדיים שלי טפטפו כך בזמן בחינה לתעודת הוראה באוניברסיטה, לשם לא אפשרו לי לקחת את התינוקת שלי, שהייתה בת שלושה חודשים. הכרתי את האימהות מהמלטות של פרות, עזים, כלבים וחתולים. חשבתי שילדים ומגדלים ילדים בריאים כמו שחתולה יולדת ומגדלת את הגורים שלה – בלי יותר מדי פאניקה, בלי להכריח אותם לאכול, בלי לצפות מהם להישגים, בלי להציק להם, בלי לקנא... קיוויתי שאוכל ללדת ולגדל ילדים בקלילות, בלי לעשות מזה עניין גדול, בלי להתמסר באופן דרמטי ובלי לצפות מהם ליותר מדי, בקיצור, לא כמו אימא שלי.

משה: אבל מכלל דברייך ניכר שבינך לבעלך היה לא רק קשר כלכלי-הכרחי, לא רק קשר משפחתי כשלעצמו, אלא גם קשר של יצירה ספרותית-רוחנית.

חמוטל: כן, בוודאי. כמעט מהיום הראשון שנפגשנו הוא הראה לי מה שהוא כותב – בחודשים הספורים לפני נישואינו כתב באינטנסיביות סיפורים שקובצו בספר "בורות המים" - וביקש ממני לתת לו הערות עריכה. עשיתי את זה בכל לבי, ביסודיות, בשמחה ובגאווה. חיפשתי אותו במה שכתב, רציתי להכיר אותו עד לעומק, אם כי העבודה אתו על הסיפורים לא נתנה לי הרגשה שאני באמת מצליחה בזה.

הוא נראה לי גבר יפה, מעניין. חשבתי שאהיה גאה להיות אשתו של סופר, שגם אמי תשמח אם אהיה אשתו של סופר ידוע. הוא אהב אותי על פי דרכו. כשנסע מן הבית היה חוזר מוקדם מהמתוכנן, וזה שימח אותי, חשבתי שהוא מתגעגע אליי. במשך כל שנות נישואינו קנה לי תכשיטים נהדרים. היה לו כשרון גדול לקנות בהזדמנות ובזול מכוניות, רהיטים, שטיחים, מערכת סטריאו (אמנם בלי לשתף אותי ובלי להתחשב בהתנגדותי) – הכול מיד שנייה. היה לו טעם טוב בכל התחומים, גם במוסיקה, גם בספרות, סרטים, תאטרון. למדתי ממנו המון. כשהרגשתי לא טוב היה מטפל בי ומפנק אותי. הוא אהב את גופי בהתלהבות ובשמחה, קרא לי בשמות חיבה. לא הייתי יכולה לחיות אתו לולא אהבתי אותו באמת, גם את הגוף וגם את הנפש.

כשהתחיל לכתוב מחזות (זה היה זמן קצר לאחר שנישאונו, אז כתב את המחזה הראשון שלו, **טורא**) לא שמחתי. התאטרון היה העולם של אמי, עולם של ראוות, של דרמות, של תיאטרליות מפחידה וזולה, של חוסר עדינות - כך זה נראה לי אז. אולי הוא פנה לתאטרון כי חשב שזה יפרנס אותנו. מצאתי את עצמי שותפה לכתיבת המחזות שלו, כלומר, יומם ולילה היה מתייעץ אתי בנוגע למבנה העלילה ובנוגע לניסוח של הדיאלוגים. ההתייעצויות האלה צצו ועלו בכל מצב – כשטיילנו, לפני השינה, כשבשלתי, כשתיקנתי מחברות של תלמידים, לפעמים כשכבר כמעט או לגמרי נרדמתי. הוא היה ממשיך לשטוח בפני את ההתלבטות בין שתי אפשרויות שונות של רפליקה, ומבקש את דעתי. הכתיבה שלו העסיקה אותו ללא הרף, ודיבור עליה הייתה דרך יעילה להרגיע אותו, להסיח את דעתו מתרעומת ולפייס אותו. אני מניחה שהוא חשב שאני שמחה וגאה להיות חלק מהכתיבה שלו, ואכן זה היה כך במשך שנים רבות, אולי עשר, אולי עשרים, אבל בסוף זה נמאס לי.

משה: בוודאי נתפסת לדמותו, וגם אהבת אותו...

חמוטל: הכרתי אותו לראשונה ארבעה חודשים לפני נישואינו. לא הספקתי להכיר אותו, וכבר התברר שאני בהיריון. הייתה לו תכנית לנסוע אתי לטיול במיורקה, בנעוריו היה נער סיפון על ספינה, גם כתב על כך קובץ סיפורים מצוינים בשם **שפתיים מלוחות**. לא ידעתי כלום על מיורקה, אבל השם צלצל באוזני מקסים. כשהתברר לי שאני בהיריון, צלצלתי ואמרתי לו: אנחנו לא נוסעים למיורקה (למה חשבתי שאם אני בהיריון, אני לא יכולה לנסוע לטייל בחו"ל? אין לי מושג). 'למה?' הוא

שאל. אמרתי לו שאני בהיריון. הוא אמר: 'אם תעשי הפלה אני לא אתחתן אתך'. אני קיבלתי את זה כהצעת נישואין, והוא לא התכחש. הייתי שמחה, כמובן, לקבל הצעת נישואין יותר חגיגית, אבל שנינו סלדנו מכל מיני דברים רשמיים.

הוא ביקר בביתנו, והתנהג עם הוריי כבן משפחה. נראה היה לי שהוריי מקבלים את החלטתי להינשא לו, אם כי חוששים: הוא גרוש, אביו היה ידוע כסופר כמעט פורנוגרפי (כך כתוב אפילו באנציקלופדיה "מסדה לילדים") וכמי שהכפיש בסיפורו את שמה של רבקה גובר, אם הבנים, שהייתה ידידת משפחתנו. אולי הם התרשמו מכך שיש לו כבר דירה, שכבר פרסם שני ספרים, שהוא עובד כעיתונאי. לא ניהלנו שום שיחות פשוט העמדתי אותם בפני העובדה. ביקרתי את הוריו בחיפה, וראיתי שאמו אישה עדינה, שקטה, חביבה. היא נראתה חולה, חלשה, עיגולים שחורים מתחת לעיניים. רק אחר כך נודע לי שהיא סבלה מלוקמיה.

נישאנו ב-20 באוקטובר 1960. זה היה ביום חמישי בערב, באולם לא גדול בבית לסיין בתל-אביב. בבוקר הלכנו לים. ירד גשם. אמרו שזה סימן של מזל וברכה. יוסי ביקש מאמי שלא יהיו תצלומים בחתונה, אבל היא הביאה צלם. אמי ואמו של יוסי ליוו אותי לחופה. היא נפטרה שבועיים לאחר מכן. אני חושבת כעת בצער, שהוא היה זקוק אז לתמיכה שלי, ואני לא הייתי מסוגלת לתת לו אותה, כי הייתי כל כך המומה מכל מה שעבר עלי והייתי צריכה להתגבר על מצוקות של עצמי.

משה: את זוכרת איך היית לבושה בחתונה? האם יש לך תמונות מהמעמד?

חמוטל: נישאתי בשמלה בצבע קרם בהיר (זה החריד את הוריי, שאיני רוצה שמלת כלה לבנה. למה הייתי צריכה לעשות להם את זה? ממש איני יודעת. היה בי דחף מטורף לנונקונפורמיזם), נעלתי נעליים עם עקבים גבוהים מאוד (18 ס"מ), הייתה לי תסרוקת של מספרה ואיפור של מאפרת. נראיתי כמו בובה של חלון ראווה. אחרי החופה הצטלמנו עם אחותו של יוסי ובעלה כשאנו מעשנים סיגריות קינג סייז. זאת הייתה הצהרת בוז לזעיר בורגנות של הדור הקודם. מי קנה את הסיגריות האלה? אני חושבת שזה היה יוסי בעצמו.

אחרי החתונה נסענו לירושלים למלון הולילנד, שם בילינו עד יום ראשון בבוקר. אז נסעתי לגבעת רם, ובשעה תשע בבוקר התחלתי לכתוב את בחינת הגמר בספרות עברית. לא היה לי אכפת מה אני כותבת. אינני

מבינה איך, אבל קיבלתי ציון מעולה. הבחינה שלי בפילוסופיה נדחתה בינתיים. הוריי היו מאוד מודאגים מכך שלא סיימתי את לימודי התואר הראשון באוניברסיטה עד תומם. משה, עכשיו תורך לספר לי על החתונה שלך.

משה: לחתונה שלי קדמו הרבה דברים משמחים. לאחר שנות בדידות רבות, שנים שביליתי באילת - גם לפני זה הייתי בודד - הנה אני רואה בחורה נאת-מראה וגזרה תחת לוח המודעות בבניין לאוטרמן באוניברסיטה בגבעת רם....הו, לא, עליי להקדים ולספר את העיקר.

גם לימים אלה - 1950, בערך, ואני בן 19 - קדמו ימי בדידות, אם כי לא לגמרי: הייתה לי חברה, שהייתה יקרה לי ובעצם היא יקרה לי עד היום, כשהנפשות הפועלות כבר כולן עפר. היא הייתה מבוגרת ממני בכמה שנים, ולא הייתה תלויה בי בשום צורה, כך שלא יכלה ליטול על עצמה גם אותי. קשרינו היו חלקיים.

אם כן, בימים בהם כבר היינו די קרובים להיפרד, לפתע היא ביקרה אותי ב"הדסים", שם עברתי קורס קצר למדי בהוראה. בצאתה ליוויתי אותה עד הכביש, משם הייתה אמורה לקחת אוטובוס לקיבוץ שלה, חפציבה.

כפר הנוער "הדסים" נמצא בדיוק מול הכפר קְדִימָה. מהכפר יצאו ילדה כבת שש ואמה. למיטב זיכרוני, האישה פנתה אליי בגרמנית צחה, שפה שהבנתי רק מעט מזער. נדמה לי שהיא שאלה: איפה תחנות האוטובוסים כאן? או אולי שאלה אם האוטובוס כבר עבר. הפניתי אותה לחברתי, שהייתה דוברת גרמנית. הילדה חבשה לראשה כובע צמר סרוג צבעוני. הכובע, על צבעיו המקוריים, שמור עדיין אי שם במעמקי ארוני. אכן, כובע כזה, או אותו הכובע עצמו, היא חבשה, כנראה, כעבור שנים כאשר הכרתיה. הסתכלתי על הילדה ואמרתי בלבי: זו תהיה אשתי.

הייתי אמנם נשוי לה 33 שנים, אבל יש להודות, כי מחשבה זו לא יכלה להתבסס אלא על מידת שטות כבירה. אני הייתי בן 19, כאמור, והילדה בת 6. אפילו בטנגנייקה אין מתחתנים בני 19 עם בנות 6. ואפילו אם המחשבה הנואלת עולה על דעת הגבר - מה פתאום? איפה הם ייפגשו שוב כעבור כל אותן השנים?

דרכינו נפרדו למשך 19 שנים נוספות. בפעם הבאה פגשתיה, כאמור, ליד לוח המודעות בבניין לאוטרמן באוניברסיטה. לא זכרתי מאז, ולא אני טוויתי את חוט הגורל. זה היה פשוט: ראיתי והיא מצאה חן בעיניי.

אמנם עבר עוד איזה זמן עד שנשאתיה לאישה. יצאנו יחד לראות סרט שלא מצא חן בעיניה בכלל, והמשכנו, כל אחד בשלו, ללמוד עוד שנתיים, עד שלפתע... שאלתיה אם היא בעלת הכובע הסרוג. לא כל כך מהר, קודם פגשתיה בספרייה הלאומית, ליד דוכן ההשאלה, בחברת בחור, בעל בעמיו, גבר שבגברים, רק ג' אצבעות חסרו ביד ימינו: בעת שטיפס על חומות גטו וורשה ירו בו ואיבד את אצבעותיו. הבנתי שהם חברים. זה אמנם לא ממש הפריע לי, בשלב זה, להודיעה שרק שני גברים אוהבים אותה בעולם, לב, שחסרו לו אצבעות, כאמור, ואנוכי.

בעניין הכובע: במהלך היכרותנו היא הזכירה שהיא מקדימה. כן? אמרתי, אני זוכר מישהי משם, ילדה קטנה עם כובע סרוג, בשעתו חשבתי לשאת אותה לאישה. 'הכובע עוד יש לי', אמרה.

חתונתנו נערכה ברוב עם בבית הכנסת של שיכוני הסטודנטים בגבעת רם. רק אחייניתה הקטנה של אשתי הצטערה על כי העוגה בעלת הקומות הייתה, כפי שהתברר לה, עשויה בעיקרה מנייר בריסטול ממולא בשכבות של שוקולד.

אימהות

משה: איך עברו עלייך החיים בין גיל עשרים לשלושים?

חמוטל: כשהחלטנו להינשא, יוסי שאל אותי, בערך בזו הלשון (זה היה כשחזרנו ממסיבה. הוא שתה יותר מדי, בדרך הקיא): "אני בא ממשפחה דתית, ושם נהוג שהגבר לומד תורה והאישה מפרנסת. את חושבת שלכתוב ספרות זה פחות חשוב מללמוד תורה?" אמרתי: "מה פתאום? זה לא פחות חשוב בעיניי". הוא הבין זאת, כנראה, כהבטחה שאני מוכנה לפרנס אותו כל ימי חיי. אני הבנתי רק שהוא מצפה שבתחילת דרכו אני אעזור לפרנסה. הכרתי כמה זוגות כאלה, חברים שלי, שהבעל למד והאישה עבדה עד שהוא סיים את לימודיו, וכשהוא התחיל לעבוד היא התחילה ללמוד. הייתי מוכנה לזה, לא העליתי על דעתי את האפשרות שגבר יכול לרצות שאשתו תפרנס אותו כל ימי חיו.

הייתה בתשובה הנלהבת שלי קלות דעת רבה, אם לא טיפשות גמורה, אבל מכיוון שגם אני ראיתי בתשובה הזאת התחייבות, קיימתי אותה מרצון במשך כחמש שנים, ואחר כך בהרבה פחות רצון, כפי שיתברר בהמשך. הייתה לי פנטזיה להקים משפחה בנוסח הישן, כלומר, משפחה פטריארכלית. אף על פי שאני עצמי לא יכולתי לסבול קבלת סמכות, רציתי מאוד שבמשפחה שאקים תהיה לגבר סמכות בלתי מעורערת, לא כמו בביתי, שם אמי הייתה עונה על שאלה שהפניתי לאבי לפני שהוא הספיק לפצות את פיו. הבדל הגיל בינינו והעובדה שאני לא הכרתי חיי משפחה "נורמליים" גרמו לי חוסר ביטחון מוחלט ונכונות להשאיר את כל ההחלטות בידי יוסי. לא אומר שהנכונות הזאת ביטלה לגמרי את הנטייה שלי להתווכח ולעשות את רצוני, אבל הייתה בי שאיפה להיות אישה צייתנית, אשת בית עם סינר, להיות האימא שהייתה חסרה לי. ואולי היה לי נוח להיות תלותית.

משה: איך הסתדרה הפנטזיה הזאת עם הנכונות להיות אשת סופר ולפרנס אותו?

חמוטל: היא לא הסתדרה. אחרי החתונה עברנו לגור בדירה שיוסי קנה, בקומה השנייה של בית שיכון בן שלוש כניסות, ברחוב בארט 9, **בשיכון לדוגמה** ברמת אביב. הדירה כללה חדר אורחים די גדול, מטבח וחדר שינה קטנטן. חדר האורחים חולק על ידי ארון ספרים, שעל הקיר הניצב לו עמד שולחן הכתיבה הענקי של יוסי ועל הקיר שממולו הפסנתר שלי, פונה אל גבו של יוסי. יכולתי לנגן בו כשהוא לא היה בבית. בפינה הנגדית של חדר האורחים היה שולחן כתיבה קטן, שם נתתי שיעורים פרטיים, תיקנתי מחברות תלמידים, והכנתי את השיעור למחר. בשנה הראשונה לאחר נישואינו לימדתי בבית-ספר ערב שנוהל על ידי יהושע הגר, מורי האהוב לתלמוד בבית-הספר התיכון. במנוחת הצהריים, חצי שעה לפני שיצאתי לעבודה (שהתחילה בארבע אחרי-הצהריים) יוסי היה מתמלא רצון לעשות אתי אהבה, ואני בטיפשותי לא הייתי מסוגלת לסרב. יוסי התחיל לעבוד כמנהל המכון לתרגום, אבל עזב את העבודה לאחר מספר חודשים, איני יודעת מדוע, נראה לי שפוטר או גרם שיפטרו אותו.

והנה יש לי מטבח משלי, יש בבית שולחן מתקפל מפורמאיקה דמוית שיש, שליידו אוכלים יום ביומ, יש ארוחת ליל שבת עם קידוש – כל אלה גרמו לי אושר גדול. השקעתי המון בבישול, ויוסי היה אכלן נהדר, סלחן גדול לשגיאותיי, מלא עידוד להצלחותיי. הוא אהב לראות אותי מבשלת, מנהצת, תולה כביסה. קיבלתי ממנו עידוד לא מפורש להיות עקרת בית, וגם לפרנס, אבל לא לעשות קריירה. ניסיתי לעבוד כעיתונאית, חשבתי שהניסיון של יוסי בעיתונאות יעזור לי, אבל לאחר לידת בתי הבכורה, כשהתברר שלעיתונאות יש שעות עבודה לא צפויות, הוא אמר: תחליטי מה את רוצה להיות, עיתונאית או אימא. לא התווכחתי. זה גם לא התנגש עם השאיפות שלי. זה היה בדיוק מה שגם אני רציתי אז: להיות אימא ורק אימא. התייחסתי גם אל עבודת המטבח כאל ייעוד, כאל עבודת קודש. היא גרמה לי אושר עצום. התחלתי לכתוב שירי שולחן מטבח. יש לי כאלה כחצי תריסר, אולי יותר, לא ספרתי. כל פעם כתבתי על שולחן המטבח בצורה אחרת. הוא היה מאוד משמעותי בשבילי.

משה: אני מכיר כמה מהם בספרך הראשון, **לולא היה עלי למהר** (1971). הנה אחד:

שֶׁלֶחֶן מְטֻבָּח זֶה לֹא שֶׁלֶחֶן
 זֶה גִּזְעַ שֶׁל עֵץ
 יוֹחֵסִין.
 בּוֹחֶשֶׁת אֲנֹכִי בְּסִיר וּמוֹצִיָּאָה מִשָּׁם תִּשְׁעָה קִבִּין
 בְּדֶרֶךְ הַנָּשִׁים, וְהַכֵּל רַב עוֹלָה.
 הֵן-הֵן, מִיָּד אֲנִי נוֹתֶנֶת לָהֶם
 מִן הָאֶרֶץ. תִּדְעוּ שְׂפָאן
 אֲנִי הִיא הַמוֹצִיָּאָה אוֹתוֹ אֶל הַשֶּׁלֶחֶן.
 שְׁלֹשׁ בָּיוֹם. וּמָה?
 אֶת הַשְּׂוֹרִים אֲנִי אוֹסֶפֶת,
 בִּשְׂפָךְ אוֹלִי רַק מֶלֶח.
 מָה עוֹד יָכוֹל לְהִתְבָּרֵךְ עַל פְּנֵי הָאֲדָמָה?
 הִיא קִמְצָנִית וְעִקְשָׁנִית.
 בְּכָל זֹאת מִדִּי סָתוּ נְאֻסָּפִים אֶל תּוֹךְ מַעֲיָה
 הַנִּרְעִים. הִיא מְחַכָּה שְׂיִחְזֹרוּ אֵלֶיהָ,
 רַק אֵלֶיהָ, הוּא! אֵלֶיהָ הַנִּרְעִים נְאֻסָּפִים.
 (לולא היה עלי למהר, עמ' 10).

חמוטל: כן, את השיר הזה לא כינסתי, הוא נשאר בספרי הראשון, כי הוא באמת נראה לי מלא דברי הבל, סלדתי מהסיום הפתטי, ההרגשה שהבעתי בו הלכה והתרחקה ממני: הרגשה של שליטה וגאווה עצומה עד כדי מיתזציה עצמית: זאת אני האדמה שנותנת כאן לחם, ולכן הזרעים של מה שהיא הצמיחה יהיו מוכרחים לחזור אליי. זאת אני שלא מבזות שום דבר, שאוספת את כל השיירים ומכינה מהם אוכל חדש. חשבתי: אימא שמבשלת טוב, הילדים תמיד יבואו לאכול על שולחנה. חשבתי שכך מרגישות כל האימהות, שאני אחת מהן. לא הבנתי שאוכל טוב זה לא מספיק.

משה: מה מספיק?

חמוטל: תאמין לי, אני לא יודעת. אולי משהי פחות עקשנית ממני, אולי משהי יותר חכמה, יותר דיפלומטית.

משה: זוג צעיר – מחציתו עובדת – איך הסתדרתם מבחינה כלכלית?

חמוטל: שאלה ישראלית מאוד, שלא קל לי לענות עליה. אז ככה: עוד לפני החתונה עבדתי כמורה בכל מיני בתי ספר תיכוניים. מיד לאחר החתונה התחלתי, כאמור, ללמד בבית-ספר ערב. לא היה לי מושג מה זה כסף ומה זה חשבון בנק. במשך כעשר שנים ראשונות חשבון הבנק שלנו היה על שמו של יוסי בלבד. כשהלכתי בפעם הראשונה לסופרמרקט לקנות מצרכים וכלי בית לדירתנו החדשה, קיבלתי מיוסי צ'ק, ולא יכולתי לקנות יותר מהסכום שהיה רשום בו. הגעתי לקופה, ראיתי את החשבון, והתחלתי להחזיר דברים, כדי לעמוד בסכום של הצ'ק. ייתכן שאילו לא היה נוהג כך, הייתי מבזבזת בלי חשבון – באמת לא היה לי שום ניסיון בניהול משק בית, והייתי מאוד ילדותית בענייני כסף. עכשיו אני חושבת: הרי יכולנו ללכת לעשות קניות ביחד! בכל אופן, הסידור הזה של הוצאת הכסף הביך אותי, אבל לא אמרתי כלום, כי להתווכח על כסף נראה לי משפיל וקטנוני. יוסי ניסה, כאמור, לעבוד **במכון לתרגום**, אך הפסיק לאחר חודשים אחדים. הוא לא חזר לעיתונות, אמר שהעיתונות תחבל בכתיבה שלו. אני לימדתי בבית-ספר תיכון רגיל כחצי שנה ונאלצתי להפסיק לשם שמירת היריון. בשלב מסוים נקלענו למבוי סתום, והפתרון היה לעבור לקיבוץ, שם עבדתי כמורה שכירה.

משה: ואיך זה היה להרות וללדת בגיל כה צעיר?

חמוטל: כשנישאתי הייתי כבר בתחילת היריון. חששתי שאשמין יותר מדי בהיריון, ולכן שמרתי על דיאטה חמורה, אולי חמורה מדי. יוסי עישן סיגריות וגם מקטרות, שפיטם בטבק ארינמור - אני אהבתי את הריח של הטבק הזה - וגם אני עישנתי סיגריות. התרגלתי לעישון באוניברסיטה, איש לא דיבר אז על הנזקים של העישון.

יוסי הרפה לצאת בערבים לתל-אביב, לפגוש את חבריו המשוררים שישבו בקפה **כסית** ובקפה **קראו** ברחוב דיזנגוף, וגם הוזמן למסיבות ריקודים ושתייה, שבהן היה רגיל לבלות לפני נישואינו. הבטן הגדולה שלי, בטן של אישה בהיריון, נראתה מאוד לא שייכת לשם. ניסיתי לרקוד למרות הבטן. המסיבות האלה היו חוויה לא קלה בשבילי.

במאי 1961 נולדה ציפורי. היא נולדה בבית-החולים **הקריה**, בחדר יולדות שבו שכבו עוד עשרות נשים צועקות, חלק מהן קיללו את בעליהן, לתדהמתי. הלידה נמשכה כ-8 שעות, ולא הייתה קשה במיוחד, ובכל זאת כנהוג אז חתכו אותי ותפרו אותי בלי לומר מילה על הדרך

להישמר מקריעת התפרים הללו, ובאמת אחרי הלידה אני לא נזהרתי, התחלתי להתרוצץ מוקדם מדי, והם נקרעו. בחודש הראשון אחרי הלידה היו לי גם דלקות חמורות בשדיים שגרמו לחום גבוה. יוסי קנה לי תכשיט יפהפה: סיכת כסף ענקית משובצת אבן גדולה ירוקה בצורת תרנגול, בסגנון פרסי. אני עונדת אותה בגאווה עד היום. קראנו לתינוקת ציפורי, על שם אמו של יוסי, ציפורה, עם שינוי קטן שעשה את השם יפה מאוד בעיניי.

הייתי כל כך גאה בתינוקת היפה שלי! הלכתי עם העגלה לאור שמש האביב על המדרכות של רמת אביב והרגשתי שאני מרחפת. אבל ציפורי שלנו בכתה וצרח המון, ביום ובלילה, סירבה לינוק, ולא רצתה לאכול גם מבקבוק. היא אהבה להתרחץ באמבטיה, לטייל בעגלה ולשמוע אותי שרה. טיילתי אתה ושרתי לה שעות על גבי שעות, ביום ובלילה. שרתי לה שוב ושוב את שיר הערש "דונה דונה" – רק אותו היא רצתה, ואם הפסקתי לשיר פרצה בבכי מתלונן וכועס. בשעות הצהריים שוטטתי עם העגלה על המדרכות של רמת-אביב כדי לאפשר ליוסי לנוח בצהריים – הוא היה חייב לישון בצהריים כדי שהראש שלו יהיה נקי לכתיבה בשעות הערב. ציפורי הייתה חולה לעתים קרובות, ואני ביליתי הרבה בקופת-חולים אצל רופא הילדים, שרשם לה תרופות, וגם סירופ הרגעה בשם "אטאראקס". גם גיסתי נתנה "אטאראקס" לתינוקת שלה, בת גילה של ציפורי, וסיפרה לי שגם היא שותה ממנו קצת. כיום לא הייתי מרשה בשום אופן לתת טיפות הרגעה לתינוקת בת חצי שנה, אבל מה ידעתי אז? הייתי חסרת ביטחון לגמרי. לא היה לי מושג איך מטפלים בתינוקת.

הרגשתי בודדה כשיוסי יצא בערבים לבלות עם החברים שלו, ואני נשארת בבית עם התינוקת שלא חדלה לצרוח. הוא לא הסכים לשלם לבייבי סיטר שתאפשר לנו לצאת יחד. אמי רצתה מאוד לעזור לי. היא הייתה נכנסת לביתנו בלי לצלצל או לדפוק, ומתנהגת כאילו זה הבית שלה, ואני נכנסתי לעמדה של התנגדות כלפיה.

יוסי התחיל לכתוב מחזה בשם **טורא**, שהועלה כשנה לאחר מכן בתאטרון **הקאמרי** וזכה להצלחה גדולה. ההצלחה הזאת סחררה אותו קצת, אני חושבת. אני הרגשתי תערובת של שמחה להצלחתו ואי נחת מכניסתו לחיי התאטרון הבוהמיים התל-אביביים.

ציפורי לא גילתה סימני התפתחות מוטורית רגילה. היא שכבה על הגב, מלמלה אל הצעצועים, שיחקה ברגליים ובידיים. נהייתה לה קרחת מעל

העורף, כי היא אפילו לא רצתה להתהפך. לקחנו אותה לאורתופד מומחה ומפורסם (אמי שילמה עבור ביקור פרטי אצלו), שבדק אם היא דוחפת ברגליים משהו שנוגע בהן – זה כנראה רפלקס בסיסי. היא לא עשתה זאת. הוא אמר לנו בעדינות שהיא מפגרת, וניחם אותנו שעד גיל ארבע יש סיכוי טוב שהיא תלך כמו כולם. הוא לא ידע שהיא התחילה לדבר בגיל שבעה חודשים, כי היא צרחה אצלו כל הזמן. חזרתי אתה הביתה, סיפרתי את החדשות הרעות ליוסי ואמרתי לו: 'אנחנו נאהב אותה ונגדל אותה, גם אם היא מפגרת!' בגיל שנה וחצי בערך לקחנו אותה לרופאה מיוחדת, מומחית לילדים נכים, שלימדה אותנו איך להשכיב אותה על הבטן ולעודד אותה על ידי משחקים להתנועע, וקודם כל לחול. היא התחילה ללכת בגיל שנה ושמונה חודשים והייתה ילדה נורמלית לכל דבר, ילדה יפהפייה ופיקחית. בצבא היא הייתה מדריכה בחברה להגנת הטבע. רק אחר כך סיפרה לי גיסי, שגם היא התחילה ללכת בגיל מאוחר.

בתוך כל זה ניסיתי למצוא עבודה שתחלץ אותי מהוראה – רדיו, עיתונות – אבל זה חייב שעות עבודה גמישות. אחרי שיוסי העמיד בפניי את הבחירה בין אימהות לעיתונאות ויתרתי על הרעיון להיות עיתונאית. כתבתי סיפורי ילדים, אבל מזה לא יצא כסף.

בסתיו 1961 (ציפורי הייתה אז בת ארבעה חודשים) התחלתי ללמד בבית-הספר תיכון עירוני א'. ביקשתי מערכת של שלושה ימים בשבוע, 7 שעות הוראה בכל יום. זה אפשר לי ללמד משרה מלאה, אבל להיות בבית עם ציפורי ארבעה ימים בשבוע. לימדתי ספרות ודקדוק בשלוש כיתות ט'. התלמידים היו אמורים לקום גם כשאני נכנסת לכיתה, גם כשאני יוצאת, וגם כשהם עונים על שאלה. ניסיתי להסתפק בעמידה עם כניסתי ויציאתי, כי היה לי חשוב לנהל שיחה טבעית בכיתה. לאחר שבוע נקראתי לבירור אצל סגן המנהל, שהאשים אותי בחוסר קולגיאיות: אני מרשה מה שמורים אחרים אוסרים. זה החליא אותי. בכלל, לא נהניתי מההוראה. רציתי להיות בבית עם ציפורי. חוץ מזה, לא אהבתי חלק מהיצירות שלימדתי, והתאכזבתי לגלות שהתלמידים שלי דווקא אוהבים אותן. תלמידי מאותם ימים טוענים שהייתי מורה מצוינת. אני לא יכולה להבין את זה.

בימים שלימדתי הייתה לציפורי מטפלת, יפה שמה, שבישלה לנו פרוסות פילה דג מטוגן ברוטב עגבניות חריף. היו לה שני ילדים, והיא שידרה המון ביטחון עצמי. ציפורי הייתה בוכה כל הלילה, וכשיפה הגיעה, היא

עשתה מה שיכלה כדי שהיא תישן, וגם הצליחה. לא אהבתי את האופן שיפה מזמזה את ציפורי כדי להצחיק אותה, אבל בעיני יוסי היא נראתה מצוינת, אולי גם בזכות הבישול שלה, ואני לא הייתי בטוחה שאני מבינה במטפלות. אחרי הכול הוא היה בבית כשהיא באה לטפל בציפורי, והיה חשוב שהם יסתדרו ביניהם. אני חושבת עכשיו: למה בעצם הוא לא היה יכול לטפל בציפורי בשלושת הימים שאני עבדתי? הרעיון הזה לא עלה בכלל, היה ברור שאין לפגוע בכתיבה שלו. גם ויתור על ישיבה בבתי קפה, משחקי קלפים ומסיבות תל-אביביות לא בא בחשבון.

באביב של אותה שנה התברר לי שאני שוב בהיריון. יוסי חשב שזה מיותר לגמרי, אבל אני התעקשתי מאוד. אמרתי: אל תדאג, אנחנו נסתדר. הפסקתי לעשן מיד כשנודע לי שאני הרה. אבל ההיריון הזה לא היה קל, ואחרי חופשת הפסח נאלצתי להפסיק את ההוראה, ולשכב במיטה לשם שמירת היריון.

פתאום היה לי זמן להתכונן לבחינה בפילוסופיה. ובאמת, ביולי 1962 נסעתי לירושלים ועמדתי בבחינות הגמר בפילוסופיה כדי שאוכל לקבל את התואר הראשון. הייתי אז בחודש השמיני להיריון, וכבר לא חששתי מלידה בטרם עת. חלק מהבחינה היה בעל פה, ואני זוכרת איך הבוחנים הביטו בנויפה על הבטן הענקית שלי מתחת לשמלת קפלי המשי הירוקה, ולא הבינו את הקשר בינה ובין הסוגיות הפילוסופיות שדנתי בהן.

רחלי נולדה ב-11 בספטמבר 1962, כשציפורי הייתה בת שנה וארבעה חודשים. מיד לאחר הלידה שהיתי שבוע בבית מרגוע מיוחד לנשים יולדות בהרצליה – זאת הייתה יזמה של אמי. זה היה נהדר. אני חושבת על זה עכשיו, שלא הערכתי כראוי את המחווה הזאת. גם לא חשבתי מספיק על ציפורי, שנשארה שבוע לישון בלעדיי (יוסי הביא אותה לבקר פעמים אחדות בבית-החולים ובבית המרגוע). כמה טיפשה הייתי: יוסי בא לבקר אותי לבדו, ומיד לבשתי בגד ים ויצאנו לבלות על שפת הים. היה לי חשוב להוכיח לו שהאימהות לא פגעה בנשיות שלי.

רחלי הייתה מהרגע הראשון שונה לגמרי מציפורי: ינקה בתיאבון, ישנה בלילות, צחקה בקולי קולות ובכתה בתקיפות ברורה. גם אני הייתי שונה: היה לי יותר ביטחון, ידעתי שהילדה הזאת חשובה לי יותר מכל דבר אחר, שמותר לי להישפך עליה. היא הייתה סופגנייה מתוקה! ציפורי קיבלה אותה יפה, קראה לה "פופי" כאילו קיבלה בובה חדשה, וחודשים

ציפורי ורחלי

אחדים לאחר מכן עשתה צעדים ראשונים כשהיא נשענת על עגלת השכיבה של רחלי. האהבה ביניהן גרמה לי אושר עצום.

משה: זה עולה בקנה אחד עם התאוריה שלי לגבי התפלגות התכונות בין תאומים או אחים. יש לי תאוריה לפיה ההורים מורשיים לילדיהם תכונה אחת שאצל התינוקות תתגוון להפכיהם. אחד הבנים חסכן, השני פזרן, אחד עקשן, השני ותרן וכיו"ב. כנראה החוק התקיים גם לגבי בנותייך.

חמוטל: נתקלת בתופעה הזו בחיידך?

משה: כן. באבי ואחיו החוק הזה התגשם: אבי היה יושב בתי קפה, ודודי, אחיו, היה איש עסקים קפדן.

חמוטל: אני חושבת שזוהי גם תוצאה של יחס ההורים: בילד הראשון הם רוצים להתגאות, ואת הילד השני הם מרשים לעצמם לאהוב ולפנק. קשה מאוד להיות ילד ראשון, גם משום שההורים לגמרי חסרי ניסיון, ויש להם מושג לא מציאותי על הורות. אין להם מושג אמתי על מה הקושי הצפוי להם. לי גם יש – הייתה – נטייה להאמין שאני אתגבר על קשיים שאחרים אינם עומדים בהם.

משה: אני דווקא הקדשתי המון לבני, שהוא הבכור, מרגע היוולדו: אתו הייתי מטייל הרבה, בסביבה ובכל הארץ. עם הבת פחות. האם משום שהייתה בת ולא בן? היא לא אהבה טיולים. היא תמיד ביקשה: "אבא, שחק איתי!" אבל אני הייתי מנוע מלשחק אתה על ידי איזה שהם כוחות פנימיים. אבל כשהיא הייתה מבקשת "ספר לי" – זה כן, כל ערב הייתי מספר לה, ואשתי הייתה עומדת באפלה מעבר לדלת ומקשיבה. היא הייתה שואלת: מניין לך כל הסיפורים האלה? ואני עניתי: מלאך לוחש לי אותם תוך כדי סיפור.

חמוטל: בכל אופן, בשנה שרחלי נולדה לא עבדתי. ואולי יש לומר: סירבתי לעבוד. עברנו אז לגור ברמת יוסף, שכונה בבת ים, שם יוסי קנה דירה גדולה, עם חדר מגורים גדול, ושלושה חדרים נוספים: חדר שינה לנו, חדר לילדות, וחדר עבודה בשבילו. הכתובת שלו הייתה עכשיו: יוסף בר-יוסף, שכונת רמת יוסף, רחוב יוסף ישראליס 4. ועוד אני נולדתי בתל-יוסף. זה נשמע כמו המצאה ספרותית – אולי של גוגול – אבל ככה זה היה.

זאת הייתה שכונה חדשה שעמדה עדיין בבנייתה, לא היו מדרכות, הכול – גם חצר הבית – היה מכוסה חול ובטון, ציפורי רק התחילה ללכת, וכל הזמן בכתה, רחלי סבלה משלשולים בלתי פוסקים. יוסי ישב סגור בחדר שלו, עישן מקטרת אחרי מקטרת וכתב, אבי אושפז בבית חולים בגלל בעיות לב, ואני הייתי מותשת ומתוסכלת. חלק מהתסכול נבע גם מהבדלי גישה בינינו לחינוך הבנות. למשל, אני אמרתי לציפורי: "תני נשיקה לרחלי", ויוסי היה אומר מיד: "אל תלמדי אותה לזייף רגשות". את ציפורי הוא לימד שאם שואלים אותה "מה שלומך?" היא צריכה לענות "חרא". הוא חשש מחיים זעיר-בורגניים, וגם אני הייתי שותפה לחשש הזה, בעצם. הרגשתי שהנונקונפורמיזם שלו גורם נזקים לבנות, ועם זאת לא רציתי לפגוע בסמכות הפטריארכלית שלו.

סבלתי במיוחד ממחסור בשינה. שתי הבנות היו מתעוררות מדי פעם בלילה בבכי, כל אחת בתורה ולעתים שתיהן יחד. לא ידעתי איך לגרום ליוסי להשתתף בקושי הזה. הוא פשוט לא קם מהמיטה בלילה. יותר משנתיים של לילות ללא שינה רצופה התישו אותי וגרמו לי תחושה שהמוח שלי מתפרק.

השיר הזה עם תאי הרימון שהבאת בתחילה, ואמרת שאתה מתקשה להבין אותו מתאר, בעצם, את המצב הזה, או אולי יש לומר שהמצב הזה

היה נקודת המוצא לכתובת השיר. הרימון הוא הראש שלי, השכל והתבונה. הרגשתי כאילו משהו אוכל את השכל שלי, משאיר ממנו רק קליפה וזורק אותה. הרימון בשיר הזה הוא עולמה הרגשי והרוחני של מי שקמה מדי לילה אל בכיים של ילדיה, שמחבל בסדר הפנימי וברציונליות שלה, והופך אותה כולה לתוהו ובוהו. זה בא לידי ביטוי במילים שאמורות להכניס את הקורא לתוהו ובוהו. דווקא הידע הביוגרפי שלך על ילדותי בקיבוץ הוביל אותך לפירוש שאני, לפחות, לא התכוונתי אליו כשכתבתי את השיר הזה.

משה: למה גרמת בבת ים?

חמוטל: ראש עיריית בת ים דאז, דוד בן-ארי, ניסה להקים בבת ים שכונה של אמנים וסופרים, כדוגמת המפעל של ראש עיריית חיפה, אבא חושי, שאפשר לסופרים ולאמנים לקנות דירות במחיר מוזל בשכונה על הכרמל. יוסי שמע על התכנית הזאת, נרשם ושילם את הסכום הראשוני. אבל כשעברנו, המקום היה עדיין בתהליך בנייה, בניית התשתיות לא הסתיימה, היה קשה לגור שם עם ילדים רכים, ולא היה לנו כסף לשלם את המשכנתא הגבוהה.

בחזרה לקיבוץ

חמוטל: אז יוסי העלה את הרעיון שנעבור לגור בקיבוץ, אני אעבוד שם כמורה שכירה, הוא יוכל לכתוב בשקט, והילדים יהיו בבית ילדים. ידידו שלמה קרניאל עשה כך, הוא עבד כמורה בבית-הספר התיכון בקיבוץ יפעת, ואשתו עבדה שם כאחות. יוסי העלה באוזני את הרעיון כתנאי להמשך חיינו המשותפים, או בניסוח אחר: אם זה יימשך ככה, אז אולי מוטב שניפרד.

הניסוח הזה חזר ועלה בכל פעם שהיו חילוקי דעות מהותיים, והוא פעל עלי לקבל החלטות שלא נראו לי, ובלבד שאציל את חיי הנישואין, ובלבד שלא אצער את הוריי, ובלבד שהילדים יגדלו ב"משפחה נורמלית". כמובן שגם נעלבתי עמוקות מההתניה החוזרת ונשנית, כי האמנתי בטיפשוני שאהבה אמיתית היא ללא תנאים. אני חושבת עכשיו: זה היה סוג של תחבולה שפעלה היטב, ואני נכנעתי מתוך פחדנות ומתוך איוולת גמורה.

זכרתי את ילדותי המאושרת בקיבוץ. התגעגעתי בעצמי לחיי קיבוץ. אמרתי: 'ננסה'. יוסי עשה את כל הבריורים, והודיע לי שאנו עוברים לגור בקיבוץ יפעת שבעמק המערבי. נגיע לשם חודשיים לפני התחלת שנת הלימודים, ונראה איך זה (כאילו באמת אפשר היה לסגת). בעמק? זה נשמע לי נהדר. אני זוכרת את הנסיעה לשם עם הבנות במכונית הוולוו השחורה הישנה שלנו, את שדות התבואה המזהיבים משני צדי הכביש, שהזכירו לי את נופי ילדותי, את המראה הנאה של הקיבוץ, שהשתרע על גבעה, את הדשאים, את בוסתני התפוחים רחבי הידיים, את חדר-האוכל שהתגעגעתי אליו כל כך הרבה שנים.

מאוחר מדי הבנתי שעשיתי שגיאה איומה. ציפורי הייתה בת שנתיים וחודשיים, ורחלי בת שמונה חודשים. שתיהן התקשו מאוד לעבור ללינה משותפת. לציפורי נתנו בבית הילדים כדורי לומינלט כדי שתירדם, זה

היה מקובל אצלם. רחלי צרחה שעות שלמות, ובסופו של דבר יוסי ואני היינו ישנים לצד מיטתה בבית הילדים, לילה הוא ולילה אני. כאב לי להיות עם הילדות רק בשעות אחר הצהריים והערב. לא הייתי מסוגלת לומר שאני רוצה לחזור, כי הדירה ברמת יוסף כבר הושכרה, חשתי אין אונים ודיכאון משתק. לא היה לי קל ללמד בקיבוץ – לימדתי ספרות וגם תנ"ך, מקצוע שלא למדתי באוניברסיטה, אך היה נחוץ בבית-הספר. קראתי בלי סוף כדי להתכונן לשיעורי התנ"ך, קיבלתי המלצות לקריאה ממורים מנוסים (ביניהם שלמה קרניאל, שגם הוא היה מורה מן החוץ בבית-הספר. הוא עזר לי מאוד), ונהניתי מאוד ללמד את הספר הנפלא הזה. אני פוגשת לעתים תלמידים לשעבר מבית-הספר ביפעת, שאינם שוכחים את השיעורים שלי בתנ"ך.

במשך אותן שלוש השנים גרנו בחדר אחד עם מטבחון ושירותים, בתוך בניין שכלל ארבעה חדרים זהים, בניין שנמצא בשולי הקיבוץ תרתי משמע: גרו בו אנשי השוליים של הקיבוץ. ביניהם זוג ממרוקו, יעקב ומזל ביטון, שהגיעו לקיבוץ מעפולה עם שתי בנות, האחת חולת אסתמה (היא נפטרה בילדותה לאחר שעזבנו). מזל הייתה תופרת מעולה, לכן קיבלו אותם לקיבוץ, יעקב עבד כספן במגדל הסילו, ובלילות היה קורא ולומד. לא היו להם חברים ביפעת מלבדנו, וגם לנו לא היו חברים מלבדם.

איש לא הזמין אותנו לביתו, חוץ מאיש אחד מעניין ביותר, ישראל ברון שמו, מורה לביולוגיה בבית-הספר, שהיה מגיע לחדר האוכל עם פלפל חריף בכיסו, ובזכות זה יצר קשר עם יוסי, שגם הוא אהב להוסיף פלפל חריף לסלט הירקות. ישראל הזמין אותנו לחדר שלהם, וכיבד אותנו במאפה ממולא בשיירי רוטב צלי (שארית תבשיל הבשר במטבח חדר האוכל) ומצופה בשומשום, שהוא אפה כמו ידיו. בפעם אחרת הזמין אותנו בשבת בבוקר למעבדה שלו הסמוכה לבנייני בית-הספר. שם פתח את המקרר, הוציא צרור עטוף בבד לבנבן-אפרפר, חשף גוש צהבהב קשה, חתך ממנו פרוסה דקיקה, והזמין אותנו לאכול אותה ולקנח בכוסית ליקר אגסים, גם הוא מעשה ידיו. המאכל המופלא היה אלקה של כבשה, שהוא המליח ושימר. לאחר שעזבנו את יפעת האיש הזה הקים שם משתלת סחלבים משגשגת. פה ושם התיידדתי עם אמהות של ילדים בני גילן של בנותיי, שמצאו להן חברים וחברות למשחק אחרי הצהריים.

אני מניחה שהבידוד החברתי נבע גם מהזרות הבסיסית שלנו – היינו "עירוניים", "חיל זרים", "פרפרים" – וגם מקנאה: היו לנו בגדים יפים

יותר, הייתה לנו מכונית, היה לנו רכוש משלנו, היינו זמניים, לא היינו כבולים למחויבות הכלכלית והחברתית של חברי הקיבוץ. גם שימשנו עדות לאי היכולת של הקיבוץ לספק מורה איכותי לספרות ותנ"ך לילדי בית-הספר התיכון. (בתחומים אחרים היו שם מורים מצוינים ממש.) קשה לומר שאנו עשינו מאמצים מיוחדים להתיידד. אני הייתי שקועה בהתגברות על משימותיי הבסיסיות, ויוסי היה שקוע בכתיבה שלו. היה לו חדר עבודה משלו ביפעת, לא רחוק מחדר המגורים שלנו (זה היה חלק מההסכם שהוא עשה עם הקיבוץ, ואולי גם זאת הייתה סיבה לקנאה), וחץ מזה הייתה לו עבודה חלקית בחיפה, בארכיון לפולקלור שניהל ד"ר דב נוי. הוא היה נוסע לחיפה פעם או פעמיים בשבוע וחוזר בערב. בימים האלה הייתי מבלה עם הילדים בלעדיו. לפעמים היה נשאר לישון בחיפה. אני חושבת שהייתה לו שם אישה אחרת, כך לפחות זה נראה לי לפי ההתנהגות שלו. במשך שלוש השנים שגרנו ביפעת הוא כתב מחזה אחד, **הכבשה**. מחזה לירי, סמלי למחצה, קצת בנוסח לורקה, על מישהו שמאלצים אותו לשחוט כבשה בטקס מסורתי בכפר של כורדים, וכתוצאה מכך הוא עצמו נדקר וכמעט מת. המחזה הועלה ב**תאטרון חיפה**, אחרי שאני דיברתי בטלפון עם מנהל התאטרון ושכנעתי אותו לנסות את המחזה המוזר הזה. הוא הורד מן הבמה לאחר הצגות אחדות. זאת הייתה אכזבה גדולה בשבילי.

משה: החוויות שלך מעלות בי זיכרונות על לימודי ההוראה שלי באוניברסיטה, שבמסגרתם יצאנו לִחוֹזֹת שעות הוראה במוסדות חינוך שונים – בישיבה, בבית-ספר חקלאי, בבית-ספר למסעדות בנתניה, בבית-ספר רגיל, ובין היתר גם בקיבוץ. הרושם שאני קיבלתי אז מרמת הלימודים בקיבוץ היה עלוב. זה היה מזמן – 1965, אולי – ואולי אני טועה – אבל מצטער, רמת הלימוד לא הרשימה אותי כגבוהה במיוחד.

חמוטל: בבית-ספר של איזה קיבוץ ביקרת?

משה: גן שמואל, נדמה לי...

חמוטל: אני לא מאמינה שרמת הלימודים שם הייתה נמוכה יותר מאשר בבית-ספר למסעדות בנתניה! לפי מה אתה שופט רמת לימודים? בעיניי אחד הקריטריונים הוא רמת ההבעה בעל פה ובכתב. קריטריון חשוב נוסף הוא היכולת של בית-הספר לעצב השקפת עולם מגובשת. אתה בטוח שזה נעשה יותר טוב בבית-ספר למסעדות מאשר בקיבוץ שבו

ביקרת? אתה רואה, משה, אני מאוד מכבדת את חיי הקיבוץ ואת התרבות שם, למרות הכול. במשך עשרות שנים התחוללה שם סלקציה שלילית – הרבה אנשים מוכשרים ואיכותיים עזבו את הקיבוצים שנולדו בהם, והירידה הכללית של הפרופיל התרבותי בארץ השפיעה גם על הקיבוצים, בעיקר על הנוער. ובכל זאת כשאני נפגשת עם חברי קיבוץ או שומעת אותם מתבטאים אני חשה באיכות האנושית, באותו אופן שאני חשה בה אצל אנשי הציונות הדתית. בעיניי לא אידאולוגיה ולא שייכות לסקטור זה או אחר בונה איכות אנושית. איכות אנושית נראית לי קשורה בעיקר בהתנהגות מכובדת, אצילית, עדינה, נדיבה, של ענווה מתוך ביטחון עצמי וחוש פרופורציה. ליתר דיוק: היא תוצאה של הרצון להתנהג כך, כי מי יכול להתנהג כך כל הזמן? הרי אין מלאכים בשום מקום. אבל עצם השאיפה להתנהג כך מייצרת איכות. האם אני מוצאת את זה כיום אצל חברי קיבוץ? קשה לי לומר, אני כבר רחוקה מהקיבוץ של היום, ואני לא אובייקטיבית: בני עם אשתו וארבעת ילדיהם חיים עכשיו בקיבוץ הרדוף, שכבר אינו דומה לקיבוצים של פעם. אני יודעת היטב שבשום מקום אין מלאכים, אבל עדיין נדמה לי שהפרופיל הכללי של חברי הקיבוץ הזה הוא בעל איכות גבוהה יותר מהממוצע, גם בישראל וגם בארצות אחרות.

משה: ייתכן שאת צודקת.

חמוטל: בכל אופן, בבית-הספר ביפעת לא היו שום אמצעי משמעת, כגון להירשם במזכירות או להישלח הביתה – פשוט צריך היה ללמוד, לא משנה כמה מפריעים, לכל היותר אפשר היה לקרוא למפריע לשיחה אישית. למדתי את כוחה של השיחה האישית. בית-הספר היה יפה, עמד על גבעה בצד הקיבוץ, הלימודים התקיימו בבניינים עטורי פרחים ועצים, והמורים היו אנשים נפלאים, רציניים, מעניינים. אני זוכרת שהמנהל, הרב ד"ר מאיר איילי, ביקש שאהיה מחנכת כיתה, ואני אמרתי: "אני לא יכולה, אני לא מרגישה שיש לי אישיות חינוכית", והוא צחק. אבל זה היה נכון: הייתי בת עשרים ושלוש, והאישיות שלי הייתה חלשה כמו של ילדה בת ארבע-עשרה. ידעתי רק להתמסר עד תום ולהתאים את עצמי לרצון אחרים. ידעתי להיות נון-קונפורמיסטית. לא ידעתי ולא רציתי ליטול סמכות או מנהיגות. לא הבנתי שבלי אלה אני גם לא יכולה להיות אימא טובה ולא מורה טובה. בכל זאת בילינו עם הבנות יום בשעות אחר הצהריים, טיילנו אתן הרבה, הקראנו סיפורים. השקעתי את נשמתי בהוראה והצלחתי, כנראה.

בחופשת הקיץ פנו אליי מהוצאת **משלב**, ושאלו אם אני מוכנה לכתוב חוברות הדרכה לבחינות בגרות על כל נושא שאבחר. בחרתי לכתוב חוברת הדרכה על מזמורי תהלים הכלולים בתכנית הלימודים. התמסרתי בכל נפשי ומאודי ללימוד הנושא, שלא היה מוכר לי מעבר למה שאני עצמי למדתי בתיכון. נסעתי לירושלים, ישבתי שם בספרייה, קראתי כל מה שיכולתי לשים עליו את ידי, פרשנות מסורתית ומודרנית, בעברית ובאנגלית (לשמחתי למדנו לקרוא כתב רש"י בבית-הספר).

בין השאר נפל לידי ספרו של מאיר וייס, **המקרא כדמותו**, שבו הוא מנתח טקסטים מקראיים בשיטת "הביקורת החדשה", כלומר, תוך קריאה מדוקדקת של הטקסט כספרות ותוך התייחסות לצד האסתטי והרגשי שלו. זה מצא חן בעיניי מאוד, והחלטתי להיפגש עם האיש. נודע לי שהוא מלמד באוניברסיטה העברית. כתבתי לו (טלפון לא היה לנו), והוא הזמין אותי לפגישה בחדרו באוניברסיטה בקומה השנייה של בניין מייזר בגבעת רם. פגשתי איש נמוך קומה, חבוש כיפה, בעל זקן לבן וארוך, לחיים ורדרדות ודיבור מתון, איש צנוע וחכם. סיפרתי לו על עצמי ועל מה שאני מנסה לעשות. הוא השאיל לי ספרי פרשנות (למשל, את פירוש המלבי"ם ועוד פירושים שנראו לו מעניינים), וביקש שאחזיר כשלא יהיו נחוצים לי. הספרים היו ברשותי חודשים אחדים, ורק אז שלחתי לו את הספרים בדואר, בלי מכתב תודה אפילו. איך ומדוע נתן בי אמון? האם הייתי אני מסוגלת להשאיל כך את ספריי? באמת, איני יודעת. נודע לי שבנו, יוסף וייס, שהיה חוקר מיסטיקה יהודית צעיר ומבריק, נפטר שנים אחדות לאחר מכן, בשנת 1969. בכל אופן, מאז פגישתנו בחדרו לא ראיתי את מאיר וייס, עד שהגיע לשבעה שישבתי על מותו של בני בדצמבר 1985. איך נודע לו? באמת איני יודעת.

אחרי שנה ביפעת רציתי לחזור לרמת יוסף, אבל הדירה הושכרה לשנתיים נוספות, ויוסי לא רצה לשמוע על חזרה. הסכמתי לעוד שנה. בשנה הזאת התברר שאני שוב בהיריון. יוסי התנגד נחרצות, אפילו הרחיק לכת וטען שזה לא ממנו. לא הייתי בטוחה שהוא מתכוון ברצינות למה שהוא אומר, חשבתי (וגם עכשיו אני חושבת) שהוא חשש מקשיי הגידול של ילד נוסף, כעס על שקורים דברים לא מתוכננים, ורצה להבהיר לי שהוא לא מתכוון לשאת בעול. גם על רחלי אמר כך, למרות שנראתה לגמרי דומה לו. אני אכן ליביתי את קנאתו במתכוון. זאת הייתה התחבולה הטיפשית שלי, שעזרה לי להתחזק כנגדו, אבל היא רק הזיקה

לי. בכל אופן, הייתי נחושה בדעתי ללדת את התינוק הנוסף ולקחת על עצמי את כל הקשיים, בלי לחשוב שאולי לא אעמוד בזה.

כשראו בקיבוץ שאני בהיריון הזעיפו פנים; חשבו שאני מנצלת את הקיבוץ. אבל אני ילדתי את חמי בשבוע הראשון של חופשת הקיץ, וחזרתי לעבודה לאחר חודשיים, בתחילת שנת הלימודים שלאחר מכן; לא הפסדתי לקיבוץ אף יום עבודה אחד. בתקופת ההיריון הרגשתי לא טוב לפעמים, אבל בקיבוץ אין חיסורי מחלה בלי ביקור במרפאה. יום אחד הודעתי בטלפון שאני מרגישה לא טוב ולא הלכתי לעבודה. זה היה יום ההולדת של יוסי. הוא נסע לעפולה והביא שני נתחי בשר לסטייק. הוא סבל מהאוכל בחדר האוכל של הקיבוץ, שהיה משמים: בכל יום בשבוע היה תפריט קבוע, והבישול היה בינוני עד גרוע. פתחנו בקבוק יין וצלינו את נתחי הסטייק על פלטה חשמלית קטנה שהבאנו אתנו (לדירה לא היה מטבח, רק קומקום חשמלי). והנה דפיקה על הדלת: מנהל בית-הספר עומד בפתח, ורואה אותי לבושה בחלוק, מול שתי כוסיות יין ונתחי סטייקים. במבוכה הצעתי לו להצטרף אלינו, אבל הוא מלמל משהו על חוסר יושר והסתלק. הרגשתי נורא.

ב-5 ביולי 1965 נולד מנחם, שקראנו לו בקיצור חמי. נראה היה שאין טעם לחזור לבית בבת ים. הסכמתי להישאר עוד שנה, כי לא סמכתי על עצמי שאוכל לגדל שלושה ילדים קטנים בעיר ללא מקור פרנסה.

חמי גדל בבית התינוקות של יפעת בשנת חייו הראשונה. הינקתי אותו בהפסקה הגדולה שבין השיעורים. הייתי מגיעה בריצה מבית-הספר שעל הגבעה לבית התינוקות, ומתיישבת להיניק מיוזעת כולי, מסתכלת בקנאה באימהות האחרות, שלאחר הלידה קיבלו חצי שנה של חופשה מוחלטת מעבודה, והן כבר סיימו להיניק בנחת, ועכשיו הן יושבות ומפטפות, עם התינוקות בחיקן. חמי המתוק היה מחכה לי בסבלנות, יונק בנאמנות, ונרדם בוותרנות מלאת תבונה. כשהייתי מגיעה להנקה השחר (האמהות התייצבו להנקה הראשונה בשעה 6 בבוקר, קיבלו כוס קקאו, רחצו את התינוקות בעזרת המטפלת, שהגיעה חצי שעה מוקדם יותר, והתיישבו להיניק), הייתה המטפלת מספרת לי, שהיא לא שומעת בכי של תינוקות כשהיא מגיעה, כי חמי שלי עושה הצגות לתינוקות האחרים ומצחיק אותם. הוא היה אז כבן חצי שנה. הייתי גאה בו מאוד. רק רסק עגבניות הוא שָׁא – זה היה חלק קבוע של ארוחת הערב - אולי כי ידע שעוד מעט עליו להיפרד ממני. הוא בכה הרבה כשהשארתי אותו בערב לישון בבית הילדים.

בשנה הזאת חליתי מאוד. שכבתי שבועות אחדים ב"איזולטור" (בניין בידוד לחולים) של קיבוץ יפעת, וקיבלתי אנטיביוטיקה בגלולות ובאינפוזיות במשך שבועות אחדים. זה התחיל מאנגינה, אבל נראה לי שזאת הייתה פשוט התמוטטות. הגוף שלי סיפר לי (כמו שהוא עושה לפעמים) שנטלתי על עצמי משימה בלתי-אפשרית, שהיא למעלה מכוחותיי. כשחמי היה בן שנה חזרנו לרמת יוסף.

רמת יוסף

משה: איך זה היה, לחיות עם יוסף בר-יוסף ברמת-יוסף?

חמוטל: בסך הכול טוב מאד. כשחזרנו לרמת יוסף עם שלושה ילדים קטנים קיבלתי החלטה נחושה לא לצאת לעבודה, יהיה אשר יהיה מצבנו הכלכלי. יוסי התחיל אז לפרנס אותנו כעורך ומוציא לאור של חוברות פרסומת לחברות מסחריות, והוריי מילאו את החסר. הוא כתב באותה עת את **אנשים קשים**, מחזה קמרי לירי, יצירתו הטובה ביותר לתאטרון. את גרעין סיפור המעשה סיפרה לו אביבה, אשתו הרביעית של אביו. כדרכו, התייעץ אתי ללא הרף תוך כדי כתיבת המחזה, ואני כדרכי נכנסתי למעורבות עמוקה בכתיבה שלו. אני זוכרת שבשלב מסוים אמרתי לו שצריך לתת פתחון פה לנקודת המבט ולרגשות של רחל, הגיבורה הנשית של המחזה, ואני בטוחה שזה הוסיף הרבה.

ציפורי ורחלי הלכו לגן-ילדים, ואני נשארתי עם חמי בבית, לעתים קרובות לקחתי אותן לשפת הים או לגבעות החול שהיו סמוכות לבית, להסתכל על עקבות של חיות ולהתגלגל בחול הרך והנקי. הוא היה תינוק מקסים ושובה לב. היה לנו בחצר ארגז חול, הילדים היו משחקים שם יחד ונראו מאושרים.

גידלנו חתולה נחמדה, שישנה בארגז המצעים. היא גם המליטה שם, לנוכח עינינו המשתאות. אחר כך אימצנו כלב שתום עין שנקלע לחצר, קראנו לו מוטל בן פייסי, וכשהתברר שזאת בעצם כלבה החלפנו את השם למוטה. מכיוון שלא עיקרנו אותה, כשהגיע עת הייחום שלה החצר מלאה עשרות כלבים מכל הגדלים והצבעים, ומכיוון שהילדים לא תמיד טרחו לסגור את הדלת, הכלבים נכנסו הביתה, ורצו בסבלנות על המיטות והכורסאות בחדר האורחים. הם היו שקטים ונינוחים, אבל מאוד נחושים להשיג את מטרם. כדי להוציא אותם מהבית קשרתי את מוטה ברצועה, ויצאתי אתה לטייל במדרכות השכונה, אני והיא בראש ואחרינו

להקת הכלבים. בסופו של דבר היא בחרה בכלב הכי מכוער והמליטה חמישה גורים חמודים להפליא. חילקנו את כולם והשארנו אחד בבית.

קניתי מכונת תפירה **זינגר**, לימדתי את עצמי לתפור, והייתי תופרת לקנות פיג'מות, כותנות לילה, שמלות ותחפושות לפורים. את שאר הבגדים קנתה להן אמי (נאלצתי להשלים עם הטעם שלה. היא הייתה מוכנה לקנות להן בגדים אך ורק אם היא תלך אתן ותקנה להן). את האוכל הייתי קונה בשוק עלייה בדרום תל-אביב, כי שם הוא היה זול ביותר. בעצם חיינו בעוני, אבל אני חושבת שהילדים לא הרגישו בזה. הייתה לנו גם מכונת זולה ומשומשת, **אמי 6** של **סיטרואן**, ובה נסענו לטיולים ולביקורי משפחה.

הילדים למדו לשחות בברכת חולון אצל אחד המצילים, לנגן בחליליות אצל ידידתי נעמה פרוך, הבנות למדו לרקוד בלט זמן מה. כולם אהבו לקרוא, ואני הייתי הולכת לספרייה המרכזית של בת ים כדי להחליף ספרים, לנו וגם להם, לאחר שביררתי איזה ספר מצא חן בעיניהם. הבאתי ספרים שהתאימו להעדפות ולטעם שלהם. העיסוקים הללו, שכללו הסעות, עזרה בשיעורי בית ובנגינה, השכבה לישון עם סיפור לפני השינה (לפעמים קראתי להם מהתנ"ך – סיפור יוסף, סיפורי דויד. חמי בכה כשקראתי את סיפור דוד ואבשלום), ימי הורים וחגיגות בגן ובבית-הספר, בילוי על שפת הים (הייתי צועדת לשם ובחזרה עם שלושת הפעוטות, מרחק הליכה של כעשרים דקות), ובנוסף לזה עבודות הבית – ניקיון, בישול, כביסה, תיקונים, קניות, אירוח – לא השאירו לי זמן פנוי, גם לא הרבה זמן למחשבה.

ובכל זאת – עובדה: בתקופה הזאת כתבתי פה ושם שירים, וגם רשימות שהתפרסמו במדור **שיר וביאורו** במוסף לספרות של **ידיעות אחרונות**. על כל רשימה כזאת הייתי מוציאה את נשמתי, מעשנת, חותרת בתוך עצמי. אמיר גלבוע כתב לי על הפירוש שכתבתי לשירו "יצחק" שהרשימה שלי יותר טובה מהשיר. זאת הגזמה פראית, כמובן, אבל הרשימה הזאת נכנסה אחר כך לספר הכולל מבחר מאמרים על יצירתו של אמיר גלבוע, בעריכת אברהם בלבן.

יום אחד ציפורי אמרה: 'אימא, למה את כבר לא הולכת עם תיק?' היא התכוונה לתיק בית-הספר, כנראה מצא חן בעיניה שאני הולכת עם תיק של מורה. ואני שאלתי את עצמי: האם אני מכינה את עצמי לחיים של עקרת בית לכל החיים? היה לי ברור שרשימות בעיתון זה לא מקור

פרנסה ולא מקצוע. והנה פנו אליי מבית-הספר התיכון **חשמונאים**, שהיה במרחק הליכה של רבע שעה מהבית, ושאלו אם אוכל להיות ממלאת מקום של מורה לספרות מצוינת, שאינה מסוגלת להמשיך ללמד בכיתה י"א ריאליית. הכיתה הזאת, שהיו בה רק שתי בנות והשאר בנים, הייתה אימת בית-הספר. היה שם תלמיד אחד בשם יורם פלוצקי, שעשה את המוות לכל המורים, והוביל אחריו את כל הכיתה.

התחלתי ללמד אותם - לפי התכנית - מאמרים של אחד העם. לא היססתי להביא את הרקע הפילוסופי, וזה ריתק אותם, גם את יורם פלוצקי. אני חושבת שהם התפרעו כי היה להם משעמם. טיפלתי ביורם בשיטת השיחה האישית שלמדתי בקיבוץ, וזה עבד.

מנהל בית-הספר, ד"ר מנחם מירון, התחנן שאמשיך ללמד בשנה הבאה, באיזו כיתה שאני רוצה, באילו ימים ושעות שאני רוצה. הסכמתי, אבל הודעתי, שלא אלמד ספרות בלי ספרייה, כשם שמורה לכימיה לא ילמד כימיה בלי מעבדה. הוא הסביר לי שבבית-הספר יש ספרייה, אבל לעירייה אין תקציב לספרנית. בלי לומר דבר למנהל החתמתי את המורים על עצומה, והעברתי אותה לעיתון בת ים. העירייה העניקה לבית-הספר תקציב לספרנית בחצי משרה. ד"ר מירון היה אדם אציל נפש, ולא ראה במה שעשיתי חתירה נגדו. להיפך, הוא נתן לי תמיכה ועידוד, אף על פי שהרגיש שאינני הולכת בתלם. למשל, לא הגעתי לבית-הספר בימי בחינות הבגרות, כדי להצהיר בזה שאינני מייחסת להן חשיבות; לא השתתפתי בטיולים שנתיים, כי לא רציתי לעזוב את הילדים שלי בלילה. המנהל סלח לי הכול. הוא היה יהודי שומר מצוות יוצא הונגריה, נדמה לי שהייתה לו גם סמיכה לרבנות. ההתנגשות היחידה בינינו הייתה בשיבוט מורים: הוא תמיד היה מבקש להתייחס לתלמידים חלשים בסלחנות שנראתה לי מוגזמת.

בשנת 1971, שנתיים לאחר הולדת בני הרביעי, כשכבר עבדתי גם באגף לתכניות לימודים, באתי אליו באמצע השנה וביקשתי בדמעות עיניים להשתחרר מהכנה לבגרות של כיתה אחת. פשוט לא עמדתי בעומס. הוא הקשיב לי ואמר: 'לכי הביתה עכשיו. תנוחי שבוע. אל תביאי פתק מרופא, (היעדרות מהעבודה חייבה פתק מרופא). נדבר כשתחזרי'. עשיתי כדבריו, ולאחר שבוע חזרתי לעבודה מלאה. עד עכשיו אני מלאה הערכה והכרת תודה לאיש החכם הזה.

מול ביתנו עמד מבנה בטון שטוח, מוקף גינה, שבו שכן מוזיאון עם תערוכת קבע של הצייר היהודי יששכר ריבאק. לצדו, בתוך אותו מבנה, הייתה דירת פאר, ובה גרה אלמנתו חשוכת הילדים של הצייר, סוניה ריבאק, אישה כבת שמונים, גדולת ממדים, בלונדינית מחומצנת, עיני טורקוז מימיות ענקיות, שפתיים בשרניות צבועות, לחיים מקומטות, מכוסה תכשיטי זהב משובצים באבני טורקוז. היא עברה מדירתה הניו-יורקית לגור שם, כנראה על בסיס הסכם עם עיריית בת ים, לפיו העירייה תבנה שם את המוזיאון ואת הדירה ותהפוך את האזור כולו לשכונת אמנים. מדי פעם, בעיקר לכבוד ימי ההולדת שלה, היא הייתה עורכת מסיבות פאר ומזמינה את ראש העיר והפקידות הבכירה של בת ים, בעלי גלריות מתל-אביב ומיפו, וגם את יוסי ואותי. בפגישת האולם ישבה רביעיית מנגני כלי מיתרים שהשמיעה מוסיקה קלאסית. סוניה ריבאק ישבה בראש השולחן, ואת מנות הארוחה הגישו מלצרים לבושי מדים, שהגיעו עם מגשים מורמים לכל אחד מהיושבים. לשתייה הוגשו שמפניה ומשקאות יקרים אחרים. לראשונה בחיי אכלתי פרוסות לשון פרה – זה הוגש כמנה ראשונה. היו עוד מאכלים נדירים – אווז צלוי, גרגירי יער, פטריות מוקרמות – זה היה בסוף שנות השישים, כשתרבות האוכל בארץ הייתה עדיין צנועה ומצומצמת. הרגשתי כמו בסרט או באגדה, ויחד עם זאת הייתה בי התנגדות למותרות המוגזמים הללו, לראוותנות.

מדי פעם הייתי מבקרת את סוניה עם הילדים, לראות מה שלומה. מצאתי אותה בדרך כלל יושבת בסלון הענקי של דירתה, ליד שולחן מכוסה משטח זכוכית שעליו פרושים קלפים, מוקפת צעצועי קריסטל, לבושה שמלת שיפון בצבע קרם, מכוסה תכשיטים. היא שיחקה עם עצמה "פאסיאנס". ריחמתי על בדידותה, אבל היא ריחמה על מה שבעיניה היה ה"עבדות" שלי לילדים ולבית. You are a slave! חזרה ואמרה לי (דיברנו באנגלית), כשראתה אותי מתרוצצת ללא הרף אחרי הילדים, חוששת שישברו משהו מחפצי הקריסטל שלה, מתקשה לנהל אתה שיחה נינוחה.

חשבתי הרבה על המילים האלה. הן רדפו אותי. ברבות הימים קראתי את כתבי ניטשה, שחילק את המין האנושי לאדונים ולעבדים על פי אישיותם. האם אני בעלת אישיות של עבד? כן, אני נוטה להתמסרות טוטלית, עד כדי שכחת עצמי, לכל מה שאני עושה, גדול או קטן. כשהילדים היו קטנים זה היה חמור ביותר. קשה לי מאוד – ופעם היה קשה לי עוד יותר – לשלוט, לפקד, לאכוף את רצוני, להתאכזר, לרמוס. כשעושים לי עוול אני נכנסת לדיכאון, מרגישה דחף להתנתק, או מתפרצת בחוסר שליטה עצמית ואומרת דברים מעליבים ומכאיבים, שאחר כך אני מצטערת עליהם. אני משתעבדת מרצון, ללא סייגים

ושמירה עצמית, לבני אדם אהובים ולמשימות יקרות ללבי, ותמיד חווה אהבה נכזבת. אך האם ניתן להגיע להישגים של ממש בלא ההשתעבדות מרצון הזאת? האם אין היא צורך עמוק של בני אדם, כמו הצורך שלהם בעבודת קודש, באמונה דתית?

משה: איך השפיעה עלייך מלחמת ששת הימים?

חמוטל: במלחמת ששת הימים יוסי שירת ככתב של **במחנה**. אנחנו נשארנו בדירה שלא היה בה מקלט. נערים מתנועת נוער כלשהי באו ומילאו שקים בחול והניחו אותם זה על גבי זה על הקיר החיצוני של חדר האמבטיה. אמרו לי שחדר האמבטיה הוא הבטוח מכל חדרי הבית. בילינו בחדר הזה כשהיו אזעקות, לעתים בלילה. ריפדתי את האמבטיה בשמיכות והשכבתי בה את חמי בן השנתיים. לבנות נתתי ריבועי שוקולד, סיפרתי סיפורים ושרתי שירים. אני זוכרת את הרגע שברדיו הודיעו שחיילי צה"ל הגיעו לכותל וירושלים כולה בידינו. הייתי חייבת לחלוק את ההתרגשות עם משהו. צלצלתי להוריי, אבל אבי היה בבית-החולים ואמי אתו. עליתי על כיסא וקראתי בקול לשכנים שלנו: "שמעתם שירושלים בידינו?" הייתי בת עשרים ושבע פחות שבוע, ולא ידעתי כמה צעירה וכמה תמימה אני.

באותו קיץ ניסיתי להתקבל ללימודי תואר שני באוניברסיטת תל-אביב, בחוג למדע הספרות. הקבלה לחוג הייתה מותנית בראיון עם פרופסור בנימין הרושובסקי (לימים הרשב). בראיון סיפרתי לו שכתבתי רשימות ביקורת ושאתי כותבת שירים. פניו הביעו מורת רוח. היה ברור שבעיניו זה לא מוסף לי כלום, אלא רק גורע. יצאתי מהפגישה ותהיתי האם אני רוצה ללמוד אצל האיש הזה. במקביל חשתי שאני רוצה מאוד ללדת עוד ילד.

משה: למה?

חמוטל: מה זה "למה"? הרגשתי שאני רוצה ללדת כמו שגבר מרגיש שהוא רוצה לעשות אהבה. זה היה דחף מאוד חזק. יכולתי ללדת שנים-עשר ילדים לפחות. ההריונות והלידות שלי היו קלים יחסית. הגוף שלי רצה ללדת. הלב שלי רצה ללדת. יכול להיות שגם מלחמת ששת הימים השפיעה עלי. הרי מלכתחילה הדחף שלי ללדת הרבה ילדים היה קשור איכשהו עם ההיסטוריה המשפחתית שלי, עם איזו הכרה עמומה בתשוקה שלי להחזיר לעולם את מה שההיסטוריה גזלה ממשפחתי ומעמי. מי שזה מצחיק אותו יכול לצחוק.

כשהעליתי את הרעיון באוזני יוסי, הוא אמר: 'איך את רוצה עוד ילד?' הרי נרשמת לאוניברסיטה! כאילו זה מובן מאליו שאי אפשר לעשות את שני

הדברים כאחד. אני בכלל לא ניסיתי לשכנע אותו שאפשר לעשות את שני הדברים גם יחד, כי גם אני חשבתי שזה בלתי אפשרי. (עשרים-שלושים שנה מאוחר יותר היו לי סטודנטיות שעשו זאת.) אמרתי: 'בסדר, אני מבטלת את ההרשמה לאוניברסיטה.' זה שכנע אותו. משום מה לא נכנסתי בקלות להיריון הזה, היחידי שהיה מתוכנן. זה לקח חודשיים-שלושה. ואני חשבתי שברגע שיוסי חולץ את נעלי הבית אני כבר בהיריון.

במרץ 1969 נפטר אבי, והוא בן 64. הייתי אז בהיריון בחודש הרביעי או החמישי. היה לי קשה להיפרד ממנו. אהבתי אותו מאוד. להלוויה הגעתי עם שמלה שלבשתי הפוך, הייתי כל כך נסערת ומבולבלת. יוסי תמך בי וניחם ככל שיכול. אמי לא יושבה שבעה, לא הסבירה מדוע. הלכתי לעבודה בבית-הספר ביום שאחרי ההלוויה, אינני יודעת מה חשב על זה המנהל. אחרי מותו כתבתי כמה שירי קינה על אבי, ביניהם שיר שקראתי לו "לנשמת" ואחר כך שיניתי וקראתי לשיר "כף ידו".

בְּיָמַי הָאֲחֵרוֹנִים הָיְתָה נִשְׁמָתוֹ נִמְעָקֶת בַּמָּטָה
כְּמוֹ דָף שְׁנֵת־לֵשׁ מְסַפֵּר לְמוֹד,
וּכְבֵּר לֹא הָיָה אֶפְשָׁר לְתַפֵּס וְלֹא לִנְגֹעַ.

מֶה שְׁאֶפְשָׁר הָיָה לִרְאוֹת בְּרוּר
זוֹ כַּף יָדוֹ הָאֲפֹרָה
יוֹצֵאת פְּשוּטָה מִן הַסֵּדִין שֶׁעַל פָּנָיו,
וּמוֹכִיחָה וּמוֹכִיחָה בְּסִבָּלוֹת אֵין קֶץ,
בְּעֵנִינִים שֶׁל עֲקָרוֹן צוֹדֵק.
אוֹתָהּ אֶפְשָׁר לִרְאוֹת בְּרוּר בְּחִלּוֹמוֹת וּבְהִקִּיץ.

אָבֵל כַּף הַיָּד הַמְכֻסָּה,
זוֹ שֶׁהָיְתָה דִקְּתָה עוֹר לְהַפְּלִיא,
מְגִידָת בְּעֵדִינּוֹת וּקְצֵת רוֹעֵדָה
עַל שְׁעָרוֹתֵי הַבּוֹכִיּוֹת וְעַל גְּבִי הַלֵּא מְסֻכִּים
הָיָה הוֹלָקֶת לְאֵבּוֹד כָּל הַזֶּמֶן,
וְאִי אֶפְשָׁר לִרְאוֹת אוֹתָהּ, וְלֹא לִנְגֹעַ. (השְׁתוּוֹת, עמ' 224)

באותו קיץ נולד לנו בן שקראנו לו אביגדור על שם אבי, ובקיצור דורי. יוסי אמר שהבנות לא מסתדרות עם השם הארוך. הייתה לו נטייה לקצר שמות, לי הוא קרא "טל". דורי היה דומה בצורתו החיצונית לרחלי, רק שערו היה ג'ינג', כמו של ציפורי. בשנים ההן הייתה לנו עוזרת שבאה פעמיים בשבוע לנקות ולשמור על דורי בימים שאני לימדתי בבית-הספר. היא הייתה אישה ענקית כבת חמישים ושמה מזל כחלון. היא נולדה בטריפולי, ושם נולדו לה חמישה ילדים. לאחר עלייתה לארץ התאלמנה ונאלצה לעבוד למחייתה. קראנו לה "מזל הגדולה". היא הייתה אישה נפלאה, אהבה מאוד אותי ואת הילדים, עזרה לי לגדל את דורי, ולימדה אותי לבשל ולאפות כל מיני מאכלים טעימים. היא סיפרה לי שבמשפחתה נהוג לארוג שטיח ולהעניק אותו מתנה לחתונת כל אחד מהילדים. היא גם סיפרה שבנה הבכור נולד בתקופת מלחמת העולם השנייה, הם התחבאו באורווה, לא היה לה חלב להניק, ולא היה לה במה להאכיל אותו, אז היא לקחה תערובת משקי האוכל של הסוסים, שמה אותה בחיתול, שפכה עליה מים רותחים והשקתה במים הללו את התינוק. הבן הזה נעשה לימים אלוף בהרמת משקולות. הבנות היו לוקחות את דורי בעגלה ואת חמי לגינה שליד מוזיאון ריבאק ומאפשרות לי לנוח בצהריים יחד עם יוסי.

האם זה היה נכון להשאיר תינוק בידי ילדות כל כך קטנות? אני רואה דברים כאלה במשפחות דתיות, אבל שם כל אורח החיים שונה. אין לי ספק שציפיתי מהבנות, ובעיקר מציפורי, ליותר מדי אחריות ובגרות. כמה שנים לאחר מכן – צפורי הייתה כבר בת 12 או 13 - הלכתי עם כל ארבעת הילדים לשפת הים, וכשביקשתי מהם לחזור הביתה ציפורי סירבה, ביקשה להישאר עוד חצי שעה. אמרתי: בסדר, אני הולכת, ואני רוצה לראות את כולכם בבית בעוד חצי שעה. עברה חצי שעה והם לא הגיעו. הם באו לאחר שעה. דעתי נטרפה מדאגה. כשהם הגיעו אני סטרתי לציפורי. אני לא סולחת לעצמי על זה.

כשדורי היה בן חמש הוא חלה בצהבת קשה, והיה עליו להישאר בבית ולא ללכת לגן במשך יותר מחודש. כדי לשעשע אותו התחלתי ללמד אותו לנגן בפסנתר, והופתעתי לראות באיזו מהירות הוא לומד. הפסנתר שלי עמד בביתנו מהיום הראשון לנישואינו, אבל אף אחד מהילדים לא למד לנגן בו, כי לא היה לנו כסף לכך. ביקשתי מאמי לעזור, ודורי התחיל ללמוד לנגן על פסנתר אצל מורה. הוא היה מאוד מוכשר והתקדם מהר. באותה עת לימדתי גם את חמי לנגן בפסנתר. הוא אהב את זה מאוד, אבל - כמוני - הוא אהב את המוסיקה והתרגש ממנה, אך יכולת הביצוע שלו לא הייתה גבוהה. בתקופה

ההיא ציפורי למדה לנגן בקלרנית במסגרת תזמורת הנוער של יפו, ורחלי התחילה לנגן שם בכינור. תמיד רציתי שגם הילדים הגדולים ילמדו לנגן, והצלחתי למצוא מסגרות שאינן מחייבות תשלום. השתדלתי לטפח את האהבה שלהם למוסיקה: השמעתי להם תקליטים – הם אהבו לרקוד יחד לצלילי מוסיקה מתקליטים – ולקחתי אותם לקונצרטים שהתקיימו בבתי ים ולא היו יקרים.

הילדים למדו בבית-ספר שנמצא קרוב מאוד לבית, והמנהל שלו היה פנחס בוקלמן, בעלה של המורה מרים, שלימדה אותי בכיתה א' בכפר ורבורג. לציפורי היו בעיות חברתיות, חשתי בזה כשהיו מגיעות הביתה חברות מכיתה: הן היו משחקות בצעצועים שלה, והיא הייתה יושבת לבדה וקוראת. היא הייתה תלמידה מצוינת, אז חשבתי שאולי גם היא כמוני תרגיש טוב יותר אם נקפין אותה כיתה. לא חשבתי שאולי מוטב היה לשפר את התפקוד החברתי שלה. העליתי את הרעיון בפני המנהל, והוא הסכים. כך יצא שבין ציפורי לרחלי, שהבדל הגיל ביניהן הוא רק שנה וארבעה חודשים, נוצר הבדל של שתי כיתות. זה יצר מתח בין הבנות. רחלי השתכנעה שמעדיפים את ציפורי על פניה. אני לא צפיתי זאת, כי ראיתי רק את הקשיים של ציפורי, וזכרתי כמה לי היה טוב לקפוץ כיתה. כמה טעויות אפשר לעשות כשמתבססים רק על הניסיון האישי! הייתי צריכה לחשוב יותר, להתייעץ יותר.

נהגתי לפעול בנחישות ובמהירות מתוך החלטות שקיבלתי, בלי להתייעץ, מתוך חרדה שאם לא אעשה זאת מיד, אאבד את האומץ (כמו המלט של שקספיר). לא הייתי רגילה להתייעץ, לא סבלתי שנותנים לי עצות, פחדתי שהעצות ירפו את ידי. הייתי רגילה לקבוע עובדות בשטח, בשיטה שבה בנו בתים בארץ בתקופת השלטון התורכי. גם יוסי פעל באותו אופן, הוא פשוט עשה מה שהוא ראה לנכון, בלי לשאול אותי אם זה נראה לי. כך גרמנו זה לזו וזו לזה תסכולים עמוקים שיצרו כעס וחוסר אמון.

לקחת אוויר

חמוטל: העבודה בבית-הספר התיכון שיעממה אותי. חיפשתי כל הזמן משהו אחר. הייתי מוצאת את עצמי מעיינת במודעות "דרוש/ה". אמי ידעה על כך, והיא הפנתה את תשומת לבי למודעה המזמינה מורים לבחינת תחרות על מקום עבודה באגף לתכניות לימודים בירושלים שהוקם כשנתיים קודם לכן. נסעתי לירושלים לבחינה בלי שום תקווה להתקבל, רק מתוך רצון לקחת חופש מהבית ולבלות בירושלים יום אחד. אבל תוצאות הבחינה היו מצוינות, כנראה, כי התקבלתי לעבודה. תחילה הודיעו לי שהעבודה מחייבת שני ימי נוכחות במשרד בירושלים. לא ניסיתי אפילו להתחיל להיאבק על אפשרות שנעבור לירושלים. היה ברור לי שזה, כמו גם היעדרות מן הבית במשך יומיים, הם בלתי אפשריים. בכיתי. הודעתי שאיני יכולה לקבל את הצעת העבודה. לאחר שבוע הודיעו לי בטלפון שאוכל לעבוד בבית במשרה חלקית בשנה הראשונה. אם כן, בסתיו 1971 התחלתי לעבוד באגף לתכניות לימודים במקביל להוראה בבית-הספר התיכון. שנה לאחר מכן כבר נסעתי פעם בשבוע לישיבה בירושלים, ואת שאר העבודה הייתי מכינה בבית. פעם בשבוע הייתי חוזרת הביתה רק לפנות ערב, תמיד עם ממתקים לילדים, כפיצוי על היעדרי מארוחת הצהריים באותו יום.

העבודה הייתה כתיבת תדריכים והעברת השתלמויות למורים לספרות בחטיבת הביניים. זאת הייתה עבודה הרבה יותר מעניינת מההוראה, אם כי לא במיוחד מכניסה, כי במצב זה של מגורים מחוץ לירושלים יכולתי לעבוד רק שליש משרה. לאמי אני חייבת תודה על העבודה הזאת, שהצילה אותי בהדרגה מההוראה בתיכון.

באותה שנה, 1971, הופיע ספר שיריי הראשון. רציתי תחילה לקרוא לו **שירים על בטן ועל מטבח**, אחר כך נבהלתי, זה היה נראה לי נועז מדי, והחלטתי שהשם יהיה **לולא היה עלי למהר** (זה קורה לי גם כשאני קונה בגדים: קודם אני רוצה לקנות משהו נועז, אחר כך נבהלת וקונה משהו

יותר שמרני). באחד השירים בספר המילים האלה חוזרות ומופיעות. השיר מספר על חיי הלחצים, שמבעד להם אני יכולה לחוש ולדמיין את קיומם של דברים אחרים, מעוררי געגועים. יש בספר הזה שירים על ההיריון ועל הלידה – נדמה לי שאני המשוררת הראשונה שכתבה על החוויות האלה בעברית ובכלל.

משה: איך הופיע הספר?

חמוטל: הכנתי את כתב היד, והגשתי אותו להוצאת **עם עובד**. השיבו שיוכלו להוציא את הספר רק כעבור שנתיים. זה נראָה לי המון זמן. יוסי הציע שהוא יביא את הספר לדפוס. באותו זמן הוא עבד בהפקת חוברות פרסומת לחברות מסחריות, והיה לו קשר עם בתי דפוס. הסכמתי. הוא בחר את סוג האותיות ואת עיצוב הכריכה (שניהם בטעם רב). הוא רק שכח לכלול בספר תוכן עניינים), ואני שלחתי את הספר לכמה מערכות של מוספים ספרותיים. הספר זכה לתגובות לא רעות, אבל אני אפילו לא ידעתי שעליי לעקוב אחרי תגובות בעיתונות, וגם לא היה לי זמן לכך.

משה: ואיך נוצרה הקריירה האקדמית שלך?

חמוטל: העבודה באגף לתכניות לימודים הייתה הכשרה מצוינת לכתיבה מדעית. כתבתי תדריכים למורים, וכל תדריך שכתבתי עבר קריאה והצעות לשינויים של ארבע חברות צוות, וגם של ראש הצוות, שולמית ינון. אחר כך התקיימה ישיבה שבה נדונו ההצעות הללו, בעקבותיה ביצעתי עריכה, ואחר כך התדריך עבר עריכה של עורך מדעי ועורך לשוני. עריכה נוספת נעשתה לאחר ניסוי בכיתות: התדריך נמסר לשלוש מורות בכיתות של תלמידים ברמות שונות, ומחבר התדריך ישב בכיתה לראות איך המורה השתמש/ה בתדריך ושמע ממנה/ממנו תגובות והצעות לשיפור. רק אחרי כל התהליך הזה החומר נדפס ונמסר למורים במערכת החינוך, לרוב בליווי השתלמות.

כשהתקבלתי לעבודה והוברר לי, שכל מה שאני כותבת יעבור שינויים ועריכה, הייתי משוכנעת שלא אחזיק מעמד בעבודה הזאת אפילו חודש אחד. מעולם לא הרשיתי לעורכי מוספים ספרותיים וכתבי עת לשנות אפילו פסיק ברשימות הביקורת שלי. בקושי רב ולא מעט כעס נאלצתי להשלים עם זכותו של העורך לנסח את כותרת המאמר. עכשיו כל מה שאני אכתוב יעבור שינויים כרצונן של פנינה ושולה ובלהה ודבורה?! אבל עד מהרה נוכחתי לדעת שחברותיי לצוות הן נשים נבונות מאוד,

ושיש לי הרבה מה ללמוד בכל הנוגע לניסוח מובן, בהיר, מדויק ואובייקטיבי. ההקפדה על ניסוחים בהירים ולא אישיים הייתה בשבילי חינוך מצוין לכתיבה מדעית.

בסתיו 1973 נרשמתי ללימודי תואר שני בחוג לספרות השוואתית בירושלים. ציפורי הייתה אז בת 12 ודורי בן 4. אף אחד כבר לא העיר אותי בלילה.

משה: למה לספרות השוואתית?

חמוטל: כי ידעתי אנגלית, צרפתית וקצת רוסית (אז התחלתי ללמוד את השפה הזאת בעצמי, מתוך ספר לימוד באנגלית), ורציתי לדעת יותר על הזיקה של הספרות העברית לספרויות אחרות, בעיקר לספרות הרוסית. אמרתי ליוסי: עד עכשיו בישלת והגשתי לילדים ארוחת צהריים פעם בשבוע, עכשיו זה יהיה גם ארוחת ערב. פעם בשבוע, שמונה חודשים בשנה. הוא היה בשלן טוב, גם כשהייתי בבית השתתף בהכנת ארוחות. הוא קיבל על עצמו ועשה זאת מצוין, גם השכיב את הילדים לישון באותו ערב. אחותו בלהה הייתה גם היא חברה הצוות לספרות באגף לתכניות לימודים, וגם היא רצתה להמשיך לימודים לתואר שני באותה עת, אך נתקלה תחילה בהתנגדות סוערת של בעלה. זה נשמע כיום מוזר, אבל לפני כחמישים שנה גברים חשו מאוימים כשהאישה רצתה פתאום לשוב ולהיות סטודנטית. אני חשה לפעמים בת-מזל שנקלעתי לתקופה שבה האפשרויות של נשים השתנו בצורה דרמטית.

משה: איך למדת רוסית?

חמוטל: הרוסית הייתה שפת האם של אמי, ובשפה הזאת (וגם באוקראינית, לא ידעתי זאת אז) היא שרה לי שירי ערש, שאני זוכרת עד עכשיו. אבל בבית היה צו מוחלט: לדבר עברית, ורק עברית! היידיש והרוסית היו שפות אסורות, שפות הסודות והמריבות, שפות הצד האפל של הירח, ועם זה לא יכולתי שלא לחוש את ההתרפקות של הוריי על השפות הללו. בגן-הילדים בקיבוץ, כשהיינו משחקות כאילו אנחנו אמהות, הייתי מקשקשת עם חברותיי בלשון מומצאת שנשמעה לי כמו רוסית. הרגשתי שיש אינטימיות מיוחדת, אינטימיות של ילדות, בין מי שמדבר בשפה הזאת.

משה: כתבת על זה בשיר "זיכרון ילדות".

חמוטל: נכון, כבר הזכרנו את השיר הזה קודם. אז באמת הרוסית הייתה בשבילי "שפת הסוד של האימהות". התחלתי ללמוד את השפה הזאת כשהייתי כבת שלוש. קניתי ספר לימוד באנגלית שכותרתו Teach Yourself Russian, וכאשר ישבתי עם הילדים על שפת הים והם בנו מגדלים מחול עם טפטופים, הצצתי בו ולימדתי את עצמי לצייר בחול את האותיות הרוסיות, להגות אותן, לקרוא מילים. במשך שנתיים רכשתי בצורה כזאת יכולת לקרוא רוסית עם מילון. לאורך השנים ניסיתי לשפר את הרוסית על ידי קריאה ודיבור. בין השאר קיימתי באופן קבוע שיחות טלפון עם אישה שגרה ביישוב תקוע כדי לשפר את הדיבור החופשי, אבל לצערי עד היום אני לא מדברת רוסית באופן חופשי ורהוט לגמרי, אם כי אני קוראת ומבינה כמעט הכול. יש בי אהבה משונה לשפה הזאת, אולי משום שהייתה שפת שירי הערש שלי, שאת מילותיהם לא הבנתי. כיום אני יודעת, שאמי שרה לי ברוסית ובאוקראינית שירי אהבה נכזבת ושירי געגועים לנסיעות למרחקים.

משה: נחזור לאוניברסיטה.

חמוטל: בסדר. אם כן, באותו היום שנסעתי לירושלים לישיבה במשרד החינוך, הייתי לומדת גם באוניברסיטה. בחרתי בקורסים שהתקיימו ביום חמישי, שבו התקיימה הישיבה של האגף לתכניות לימודים. ובכל זאת הצלחתי לקחת קורסים בנושאים שעניינו אותי: שמעתי קורס על תיאוריות חדשות של תורת הספרות שלימד טוביה שלונסקי, קורס על שירה צרפתית סימבוליסטית אצל סטפן מוזס, קורסים על פואטיקה אצל דמיטרי סגל ועמרי רונן, קורסים על איסאק באבל ועל אנדריי ביילי אצל עדה שטיינברג, קורס על שירה מודרניסטית אצל שמעון זנדבנק.

אגב, זמן קצר לפני שהתחלתי ללמוד בחוג כתבתי ביקורת שלא כולה שבחים על התרגום של זנדבנק לסיפורים של קפקא. על בסיס ידע חלקי של השפה הגרמנית כתבתי שם שהסגנון של המתרגם ספרותי מדי. זאת הייתה שטות מוחלטת, ואולי אז לא הבנתי שזה עלול לעלות לי ביוקר. אני מאוד מעריכה, אם לא לומר מעריצה, את שמעון זנדבנק כאדם, כמתרגם, כתאורטיקן של ספרות וסגנון, אבל יש לי חשש שיחסו אליי אז נקבע על פי אותה ביקורת פזיזה ושחצנית שכתבתי על תרגומו. כלל לא הבנתי באותם ימים את חשיבות טיפוח האגו של הזולת בכלל, והבכיר בפרט, ואת תפקידה בבניית קריירה. יש לומר שגם כיום זה קשה לי.

הישיבה באגף לתכניות לימודים הסתיימה באחת בצהריים, והלימודים שלי באוניברסיטה התחילו ב-12 בצהריים והסתיימו ב-8 בערב. הייתי מחסירה פעם פה ופעם שם. הייתי חוזרת מאוחר מאוד בערב (עם ממתקים לילדים, כרגיל), כשלסתותיי כואבות, כי נהגתי הביתה בלסתות מחושקות, בעיקר בחורף, כשנסעתי הביתה בחושך, בתוך ערפל על כביש מלא מהמורות מתיזות מים. בנוסף לכך המשכתי ללמד בתיכון. זה היה קצת יותר מדי.

דברים יפים

חמוטל: התחלתי לרצות יותר ויותר לעבור לירושלים. האפשרות הזאת נראתה מציאותית, משום שלאחר מלחמת ששת הימים הייתה ליוסי זכות לקנות דירה ברובע היהודי במחיר מאוד נמוך, כמו לכל מי שמשפחתו גרה שם לפני מלחמת העצמאות. יוסי נעתר לבקשותיי, והחליט לרכוש שם דירה. עברנו לירושלים ב-1974, אבל לא לדירה ברובע, אזור שנראה לי צפוף וחסר צמיחה, וגם מסוכן, אלא לשכונת בקעה, שם קנינו דירה גדולה ויפה, שיוסי השקיע הרבה בשיפוץ, עם מדרגות עגולות בכניסה, חמישה חדרים, מטבח, ועוד מבנה קטן נפרד בחצר, שתחילה שימש חדר עבודה ליוסי, ואחר כך הושכר. הבנות התחילו ללמוד בגימנסיה רחביה, חמי ודורי בבית-הספר "בית הילד". על המעבר הזה כתבתי את הסיפור "דברים יפים" שכלול בקובץ **מוסיקה**, ומכיוון שהוא קצר אביא אותו כאן:

בעלי אוהב את הים. - תסתכלי ותראי כמה שהוא יפה, כל יום יש לו צבע אחר, ריח אחר, הוא אומר לי כל שבת ומנשק אותי בשעה שבע ורבע בבוקר, כשאנחנו רצים על החוף, כל שבת כמעט הוא אומר לי את זה. אבל אני ממשיכה לאהוב את העיר שעל ההר. מהיום הראשון שבאתי אליה מהכפר ללמוד במכון הגבוה להנדסת מזון הרגשתי את הדבר הזה שכאילו האוויר מרים אותי למעלה כל הזמן ואומר לי: זהו. הרגשתי כאילו שאני בחלום. אין טרקטורים, אין זבובי בקר. הכול מאבן. אבל בעלי אוהב את הים וחוף מזה הוא עובד בבית חרושת מקומי למזגנים, אז גרנו וגרנו בשיכון שעל יד הים. יום אחד אמרתי: מספיק. אני משתגעת מזה. אין פה שום יופי. בוא נעבור למקום אחר. אמרתי לו: בעיר שעל ההר אני נהיית צעירה רק מלגשום את האוויר, השיכון הזה לא מתאים לאישיות שלי, אני חיה כאן כאילו במדבר, איזה מין חיים אלה, בכיתי ועישנתי. תיסע לעבודה שעה-שעתיים ותחזור. בשבת ניסע לים. הילד אוהב קוקה קולה, את הכלב ואת הפעולות של הצופים. הבטחתי לו שגם בעיר שעל ההר יש קוקה קולה

ויש צופים. הבטחתי שהכלב יאהב את העיר שעל ההר. הבטחתי לו שלג. אני משתדלת לחנך אותו שגם כן יאהב דברים יפים.

בעיר שעל ההר הרכבת צפרה כמו בסרטים. האוויר היה טרי וקריר. הירוק של הברושים היה אפור, בגון האבן. הצלצול של שעון הקיר שלנו נהיה פתאום כמו צלצול של פעמון. בעלי אמר שזה בגלל שהתקרה בבית שקנינו יותר גבוהה. ביום הראשון הכלב ברח וכשחזר התברר שהורעל, וגם התווכחנו הרבה בעניין הצבע של הסורגים, בסוף הוא הסכים אתי ששחור זה יותר סטייל מתכלת. היה כבר מאוחר בלילה, ולמחרת הוא היה צריך לקום מאוד מוקדם כדי לנסוע לעבודה שלו במזגנים. - אני לא אוהב לריב, אמר והתהפך אלי עם הגב.

אחר כך התחילו קולות מוזרים מעל התקרה, שהפריעו לנו להירדם. כאילו שמישהו בונה מגדל מקוביות עץ, מפרק אותו ושוב בונה. עלינו לקומה השנייה. הייתה הבחורה שעמדה ליד הכיור, לבושה בווקמן, ביקיני, סינור וכפכפים לבנים, לעסה מסטיק והתנועעה לקצב המוסיקה. היא הייתה דופקת עם הכפכפים על הרצפה, והיה הבחור, עם תחתונים שחורים וכפכפים לבנים גם כן, שהחזיק אותה במותניים מאחורנית. הצגתי את עצמי יפה בתור השכנה החדשה, ובעלי הציע שאנחנו נקנה לשניהם נעלי התעמלות כדי שיהיה לנו שקט. הבחור הקשיב עם כל הכבוד, שתק זמן-מה, ולבסוף אמר באטיות ובקול שיצא כאילו מהאף: זה לא בא בחשבון. אנחנו בכפכפים מאז ומתמיד. זה הסטייל שלנו. והבחורה אמרה: זה מה שמתאים לאישיות שלנו, ולעסה את המסטיק בפה סגור. והבחור אמר: זה מה שאנחנו אוהבים. ככה זה יפה בעינינו. אין מה לעשות.

בבוקר שמעתי בחוץ, מצמרות האורנים, קולות של עורבים, ויחד אתם קולות יותר גבוהים אבל גם כן מאוד צרחניים: ציו-ציו-ציו. יצאתי לגינה, ועל ראשי התפזרו פירוורי לחם. הסתכלתי וראיתי שהשכנה מהקומה השלישית מנערת דברים. היא נייערה את כותנת הלילה שלה, שהיה לה צבע ורוד דהוי נוטה לצהבהב. אחר כך היא נייערה שתי שקיות ניילון. אחר כך חזייה בעלת ממדים עצומים, אחר כך קופסה גדולה מפח, של בייסקוויטים כנראה. לכל דבר שנייערה היה רעש מיוחד משלו. היא חייכה והשיניים התותבות שלה הבהיקו בשמש. אחרי שגמרה לנער ולאורר את הכול שפכה לגינה קערה מלאה עיסה של חלה רטובה וקראה שוב: ציו-ציו-ציו!

- אולי תפסיקי את זה, לנער ולאורר! לנער ולאורר! נשמע מתוך הבית קול של גבר זקן.

- מה יש? לא טוב לנער ולאורר? לא יפה? אני אוהבת את זה! אני אוהבת את זה! ענתה לו בקול גבוה וצרחני. גבר שלא יודע להעריך שום דבר טוב, קראה אליי מעל המרפסת, לא עוגות, לא לביבות, רק מרק ירקות ולבן. זה כל מה שהוא אוהב לאכול. שום דבר אחר הוא לא יכול לאכול. היית צריכה לראות איך אבא שלי היה אוכל: שם על שיפוד דג מלוח אנשובי חריף,

בתוך האש, מסובב-מסובב ובולע, ממלא כוס של תה עם פאסטיס ובולע.
זה - מהבוקר הוא אומר שיש לו אבנים בבטן וטעם לא טוב בפה ודפרסיה.
תמיד דפרסיה. לא יודע מה זה צחוק, לא יודע מה זה שמחה. לא שייך לנוף
הזה בכלל.

- אל תשימי לב אליה, קרא אליי בעלה, שגם הוא יצא למרפסת. יש לה
מחלת רוח, שבעים אחוז, עם תעודה. אני צריך דיאטה והיא רק מטגנת
לביבות על שמן שרוף. כאילו שאני לא קיים. פעם הייתי מתפוצץ מזה.
עכשיו כשהיא מתחילה לצעוק אני הולך לי מהבית, הולך לבית הכנסת,
הולך לחבר שלי הסנדלר. מה יש לי לעשות בבית. תלמדי ממני.

לידי על המדרכה, פיו נודף חמצמצות של צנצנת פרחים שלא החליפו לה
את המים, המשיך: איך אני יכול ליהנות מאוכל? הכול כואב לי כשאני
אוכל, הפה כואב לי. תסתכלי על הלשון שלי. נ - ה! הוא עוצם את עיניו
ושולח לעומתי את לשונו האפורה-לבנה כמו עכבר.

ומהקומה השלישית ליוו אותו הצריחות שלה: שילך לבקר את החברים
שלו, גבר שלא יודע ליהנות משום דבר. רק לריב - זה מה שהוא אוהב. אני
- אותי כולם אוהבים. הילד שטיפלתי בו בשנה שעברה אמר לי: כשנהיה
גדולים נתחתן. אבא שלי - הוא אהב אותי באמת. אני הייתי הולכת
במדרכה, חוזרת מבית-הספר, ואבא שלי במדרכה ממול, לא קורא לי אפילו,
רק הולך ומסתכל עליי: תראו כולכם איזה בת יפה יש לי. לפני שמת סיפר
לי את זה, הייתי אז בת שש-עשרה. אז כשאני הולכת ברחוב, תמיד כשאני
הולכת ברחוב, אני יודעת שהנה הוא הולך ומסתכל בי מהמדרכה השנייה
וחושב לעצמו: תראו כולכם איזה בת יפה יש לי. ואני גם עכשיו יש לי צבע
לא רע בלחיים. מי יגיד שאני בת שישים ושבע? ואני עוד מתכוננת לחיות,
אפילו עד מאה ועשרים! מה יש, זה לא טוב? לא יפה?

בערב דפקה בדלת. שְעֵרָה האפור פרוע, שפתיה רועדות, ממלמלת: טלפון,
בית חולים, מגן דוד אדום. צלצלתי למגן דוד אדום ועליתי אתה לקומה
השלישית. היה שם ריח חזק ומוזר, לא של מרק ממעיים של תרנגולות, לא
של בצק שמרים שישכחו לאפות אותו, לא של רפת כשהפרות חולות, אני
לא יודעת איזה ריח זה היה. על הקירות המוכתמים היו מודבקות פיסות
גזורות של טפטים ועליהן תצלומים של דמויות מטושטשות זקופות
ומחייכות בחוצפה. שלולית קטנה של דם הייתה על הרצפה במקום שעמד
השכן ורכס את מכנסיו בידיים רועדות. אני הולך למות, אמר לי. הרגליים
כבר קרות.

היא כאילו מחאה כפיים והתחילה לסטור לעצמה על הלחיים: ככה וככה,
עוד, עוד, עוד, תכף גם לי ירד דם, תכף גם אני אמות. אתה תראה! לא
תשאיר אותי לבד! והיא מחבקת אותו וגוררת אותו לחדר המדרגות בעזרת.

הוא מניח את ראשו על כתפה ועוצם את עיניו. הרגליים לא הולכות אלא נסחבות על הרצפה, כאילו קשורות.

האמבולנס כבר חיכה סמוך למדרכה. הוא פקח את עיניו, הסיר את שעונו ונתן לה למשמרת. רגע התלבט בקשר למשקפיים, ולבסוף נתן לה גם אותם. היא נבהלה וחייבה אותו בכל כוחה.

- חי שתחזור לי, אתה שומע?! צרחה פתאום בכל כוחה.

- חי שתחזור לי! חזרה וייבבה, מחבבת את מותניו ואת בטנו. רגלו האחת כבר הייתה על מדרגת האמבולנס, והיא קלטה פתאום את ראשו בשתי ידיה, סובבה את צווארו כלפיה ונשקה לו על הפה, על השפתיים, נשיקה ארוכה וחזקה, מדביקה את שפתייה אל שפתיו במצמוצים, כאילו שהיא רוצה לקחת לו את הטעם של הבוץ ולהשאיר אצלה.

- חי שתחזור לי! המשיכה ליילל כשראתה שהאמבולנס מתרחק, וטלטלה את ראשה אנה ואנה כמו ממטרה. - אני אוהבת רק שהוא בבית, ייבבה באוזני. את יודעת, אנחנו אפילו לא נשואים. זה בגלל הביטוח. אם אוהבים אז אוהבים, זה עניין של אישיות, לא ככה? אמרה, הציתה לעצמה סיגרית ובאנחה עמוקה נשמה ונשפה את העשן. הרגשתי שראשי מסתחרר ושגם אני מוכרחה לעשן. לקחתי ממנה סיגרית והיא שילבה את זרועה בזרועי ונלחצה אלי.

בשבת ירד שלג. כל הבוקר עמדתי ליד החלון עם הילד והדלקתי סיגרית בסיגרית. בעלי המשיך לישון עד הצהריים. הילד היה חולה באנגינה וכאילו באבל על הכלב שהורעל. הצעתי לו קוקה קולה והוא לא רצה. הסתכלנו באדים שהיו נדחפים בכוח רך כלפי מעלה מגזע העץ הכרות שבחצר, והרגשתי שאנחנו קלים וכאילו גם כן מתאדים.

מבחוץ הסיפור הזה הוא על המעבר שלנו מהשפלה לירושלים, אבל מבפנים הוא סיפור ששואל: מה הוא היופי? איפה הוא נמצא? זאת בשבילי שאלה קריטיות, כי קשה לי מאוד, בלתי אפשרי ממש, לחיות בלי יופי, ולקח לי הרבה זמן להבין שהיופי לא נמצא רק במה שאני רגילה למצוא בו יופי.

משה: ירושלים שינתה את חיידך?

חמוטל: המעבר לירושלים גרם לי אושר גדול. אני חושבת שזאת עיר יפהפייה. יש לה אופי. אני אוהבת לנשום את האוויר שלה. אני אוהבת את האנשים שגרים בה (לא את כולם, אלא את רוב אלה שאני מכירה). כשעברנו לירושלים עבדתי באגף לתכניות לימודים ארבעה ימים בשבוע,

מהבוקר עד אחר הצהריים, מתוכם יומיים נסעתי במכונית שלנו למשרד, שעבר לרמת אשכול, ושניים באוטובוס, נסיעה של קרוב לשעה. יוסי עבד בבית, אך ימי השימוש במכונית המשותפת התחלקו בינינו. בימים שבהם הייתי נוסעת לעבודה במכונית הייתי לוקחת את הילדים לבית-הספר בבוקר.

ב-1976 סיימתי את לימודי התואר השני. רציתי לכתוב את עבודת הגמר שלי על הקשר בין סגנון לאידאולוגיה **בחיל הפרשים** של באבל ובימי **צקלג** של ס' יזהר. רציתי להראות איך נקודות המבט השונות משפיעות על הסגנון בשתי היצירות, המתארות שתייהן את מצב המלחמה תוך קפיצות מנקודת מבט אחת לנקודת מבט אחרת, שונה לגמרי. הבעיה הייתה שלא היה אז באוניברסיטה העברית, וגם לא בשום אוניברסיטה אחרת, מי שיוכל לקרוא את שתי היצירות במקורן. אם כן, יעצו לי, תיקחי מדריך אחד שיוודע רוסית, ושני שיוודע עברית. עשיתי כך. המדריכים שהסכימו להדריך אותי היו פרופסור דמיטרי סגל מהחוג לספרות רוסית ופרופסור יוסף אבן מהחוג לספרות עברית. הראשון קרא את **חיל הפרשים** של באבל, והשני - את **ימי צקלג**. הרוסית שלי לא הייתה מספיקה אז לניתוח סגנוני אחראי של **חיל הפרשים**, ובעצם הסתמכתי יותר על ספרות משנית בניתוח הטקסט הרוסי. הציון שקיבלתי עבור העבודה היה 88, ובהחלט לא היה מגיע לי יותר, אבל זה השאיר לי טעם לא טוב בפה. הבנתי שדרכי אל התואר השני לא הייתה דרך טובה.

ב-1978 הופיע ספר שירי השני, **לקחת אוויר**, בהוצאת הספרים **מסדה**. עורך הסדרה היה המשורר אמיר גלבע, שאני מעריצה את כתיבתו, וזה היה כבוד בשבילי שהוא בחר את שירי לסדרה הזאת.

ב-1980 התחלתי ללמוד לתואר שלישי בחוג לספרות עברית באוניברסיטה בירושלים. קיוויתי לקבל תואר דוקטור ולעבור להוראה באוניברסיטה. זה דבר לא קל, בפרט אם מגיעים לאוניברסיטה בגיל 40. ציפורי כבר סיימה אז את הצבא (היא התגייסה לצבא בגיל 17 והייתה מדריכה בחברה להגנת הטבע בבית-ספר שדה בקצרין – תפקיד לא קל), רחלי סיימה את בית-הספר התיכון, חמי למד בכיתה י', ודורי בכיתה ו'. חשבתי שאני יכולה כבר לצמצם את ההתמסרות שלי לענייני הבית והמשפחה, ולפנות לדרך מקצועית יותר מעניינת.

הייתה סיבה נוספת להחלטה: אני הייתי מאוד מעורבת בנגינה של דורי בפסנתר. הייתי יושבת על ידו כשהיה מתאמן, נוסעת אתו לשיעורי

הנגינה, מתכוננת אתו לבחינות ולקונצרטים, מעודדת אותו כשנראה לו שלא יוכל להמשיך. הוא ניגן נפלא, ואני חשבתי שהמעורבות שלי עוזרת לו. ידעתי שמעורבות כזאת היא דבר מקובל כאשר לילד יש כשרון יוצא דופן, ואולי עתיד של פסנתרן. אבל אולי הכנסתי אותו ללחץ מוגזם. בכל אופן, ההתמסרות שלי לנגינה שלו נראתה מוגזמת בעיניי שאר בני המשפחה. דורי חלה לעתים קרובות מדי, ואני חששתי שזה תוצאה מהלחץ המוגזם של הנגינה. התחיל להיות ברור שהוא לא ימשיך לנגן באותה אינטנסיביות, אם בכלל.

באותו זמן המתח ביני ליוסי הלך ונעשה בלתי נסבל, היו התפרצויות של אלימות, ואנו התחלנו ללכת לטיפול זוגי אצל הפסיכולוגית ד"ר נחמה דה שליט, שאליה הפנה אותנו ידיד המשפחה, פרופסור יגאל גינת, אז מנהל בית-החולים הפסיכיאטרי המרכזי בירושלים. המסר העיקרי שחזרה והעבירה לי נחמה היה: "תתחילי לפרגן לעצמך", ובאופן מעשי: תתחילי לדאוג לקריירה של עצמך, ולא רק לקריירות של בעלך ושל בנך. ההנחיה הזאת הובילה אותי להחלטה להתחיל בלימודי דוקטורט. כדרכי הסתערתי על המשימה בנחישות ובהתמסרות, בלי לראות מה קורה סביבי.

אחרי הניסיון הלא מוצלח של עבודת הגמר לתואר שני ידעתי שעליי קודם כול למצוא מדריך, רצוי בעל עמדה בכירה, ורק אחר כך לחשוב על נושא לעבודה. ידעתי גם שאני רוצה לעשות את העבודה בחוג לספרות עברית, כי שם ארצה להתקבל לעבודה. עשרים שנה עברו מאז שלמדתי בחוג הזה. ידעתי שעליי לוותר על החלום שלי לחקור קשרים בין הספרות העברית לספרות הרוסית, כי בחוג לספרות עברית לא יהיה איש המסוגל להדריך אותי במחקר כזה. צלצלתי למזכירות החוג וביקשתי פגישה עם פרופסור גרשון שקד, שהיה אז ראש החוג. הוא הזמין אותי לשיחה בפואיה של הספרייה הלאומית. ישבנו זה בצד זה על כיסאות מרופדים צמודים, ואני הסברתי לו שאני רוצה לכתוב עבודת דוקטור בהדרכתו.

הוא הכיר את רשימות הביקורת שלי, ובניגוד לבנימין הרשב הגיב על הצעתי בחמימות רבה. הוא הניח את ידו הבשרנית על שכמי, לחץ אותי אליו ואמר: "תבואי, תעשי אצלי דוקטורט, אני אפרוש עלייך את כנפיי". גרשון שקד היה איש שמן מאוד (יש לי סלידה פיסית מאנשים שמנים מאוד), בעל פנים בשרניות והתנהגות לא בדיוק עדינה. השיחה לא נמשכה הרבה מעבר לכך. החלטתי שאני לא אכתוב את הדוקטורט שלי

אצל גרשון שקד, ולא מפני שחששתי מהטרדה מינית (נראה לי שברוב המקרים ניתן בהחלט למנוע אותה, אם כי יש לזה מחיר, כמובן), אלא בגלל המילים האלה "אני אפרוש עליך את כנפיי", שמיד הזכירו לי גם את תפילת "אל מלא רחמים" וגם את ההאשמות ב"פרוטקציה" מימי בית-הספר העממי. התעוררה בי התנגדות אדירה. רציתי להצטיין בזכות עצמי, לא בזכות כנפיים שפורשים עלי. לא הייתי מוכנה לבלוע משהו שנראה לי לא טעים.

לא הבנתי איזו הזדמנות אני מחמיצה. לא הבנתי בכלל את כללי המשחק של החיים האקדמיים, את התחרות הקשה, את התלות העצומה של הזוטרים בבכירים, את החשיבות המכרעת של קשרים אישיים מכל סוג בסיכוי להתקבל לעבודה, את האופן שבו קשרים כאלה נבנים. חשבתי שעליי פשוט להוכיח לכולם את עצמי, את יכולתי. חשבתי שאבוא לאוניברסיטה כמו שעולים על במה, אעבוד קשה, אראה להם מה אני יכולה, העובדות ידברו בעד עצמן, אצטיין ואזכה למחאות כפיים. זאת הייתה טעות חמורה.

חודשים אחדים לאחר מכן התברר לי שדן מירון גם הוא מלמד באוניברסיטה העברית (לפני כן לימד באוניברסיטת תל-אביב), וגם אליו אפשר לפנות ולבקש שידריך אותי. לא הכרתי אותו. קראתי את מאמריו על גנסין, שכונסו בספר **כיוון אורות**, והתרשמתי מאוד. כתבתי רשימת ביקורת אוהדת על ספר קודם שלו, שעסק בספרות ההשכלה. דן מירון לימד אז סמסטר אחד בארץ, ואחד - באוניברסיטת קולומביה בניו יורק. כששהה בארץ לימד מחצית שבוע באוניברסיטת תל-אביב ומחצית באוניברסיטה העברית. הוא קבע לי פגישה בחזרו בגבעת רם. הסברתי בקצרה את מבוקשי, והשארתי לו את ההחלטה על מה כדאי שאכתוב. הוא הציע לי לכתוב עבודת דוקטור על יעקב רבינוביץ. מעניין מה היה בי שגרם לו לחשוב שאני מתאימה לכתוב על יעקב רבינוביץ. אמרתי שאיני מכירה את כתביו, והוא נתן לי שבוע כדי להכיר אותם. חזרתי לאחר שבוע ואמרתי לו שיעקב רבינוביץ זה בשר מכובס. זה היה סגנון הדיבור שלי באותם הימים, אפילו לא הרגשתי כמה הוא פרובוקטיבי. היה לי כל כך ברור מאליו שעליי לכתוב עבודת דוקטור על יצירות ספרות שאני אוהבת ועל נושא שמרתק אותי. אמרתי לו שהייתי רוצה לכתוב את הדוקטורט שלי על גנסין, סופר שאני אוהבת מאוד. לא אמרתי כמה ריגשו אותי המאמרים שלו על גנסין. לא רציתי להתחנף.

- טוב, הוא אמר, אז תכתבי על המטפריקה אצל גנסיין.
- אבל אני לא יודעת מה זה "מטפריקה".
- את לא יודעת מה זה מטפורה?
- בערך, לא ממש. לא יצא לי ללמוד שום קורס שנגע במטפריקה.
- בסדר, אז קחי בתור התחלה ספר שייתן לך בסיס.

הספר היה אוסף של מאמרים באנגלית תחת הכותרת Metaphor, שהציגו אספקטים שונים ותאוריות שונות של המטפורה. קראתי אותו, והוא נראה לי מאוד מעניין. לאחר שבוע נפגשתי אתו שוב, וסיכמנו שאכן זה יהיה הנושא: המטפורות ביצירתו הסיפורית של גנסיין. תוך חודשיים הגשתי הצעת מחקר שהתקבלה מיד. אני זוכרת שבאותה עת התארחו בביתנו פרופסור אלי שבייד ואשתו סבינה, ידידים טובים ואנשים נהדרים. סיפרתי לאלי שאני מתחילה לכתוב עבודת דוקטור אצל דן מירון, והוא שאל: "מה הנושא?" "המטפורות של גנסיין", אמרתי בעיניים נוצצות. "זה מה שאנחנו צריכים עכשיו?" אמר בקול מאוכזב. הייתי המומה: מה פירוש "זה מה שאנחנו צריכים עכשיו"? מי זה "אנחנו"? האם עליי לכתוב על מה ש"אנחנו" צריכים, ולא על מה שאני אוהבת? למדתי כמה הוא צודק שנים אחדות לאחר מכן, כאשר פניתי לעצתה של גלית חזן-רוקם מה לעשות כדי להתקבל לעבודה בחוג, והיא אמרה לי שאני צריכה להתמחות במשהו שיכסה תחום חסר, שאיש מלבדי לא עוסק בו, והוא נחוץ לחוג. לקח לי זמן רב להבין שכמו בכל תעשייה ומסחר גם במחקר צריך קודם כול לבדוק מה חסר, ולייצר מה שחסר ומבוקש, ולא לעסוק סתם במה שאהוב עליך. אבל היה דבר נוסף – הפוך בעצם – שלא הבנתי: שמדריך עבודת הדוקטור מעדיף נושא שהוא עצמו מומחה בו. אם כן, איך הדוקטורנט יכסה במחקרו תחום חדש וחסר? אני תוהה מה היה קורה אילו הצעתי לדן מירון לחקור קשרים בין גנסיין לספרות הרוסית. בעצם, אני מצטערת שלא עשיתי זאת.

לקח לי עוד שנה של לימוד אינטנסיבי עד שנעשיתי מומחית בכל התאוריות ותחומי המחקר השונים של מטפורות ושל לשון פיגורטיבית, מאריסטו וקוינטיליאנוס ועד לחקר המוח בן זמננו. באותה שנה קראתי, כמובן, ביסודיות מיקרוסקופית את כתבי גנסיין ואת כל מה שנכתב עליו. התמסרתי לכתובת העבודה בכל נפשי ובכל לבבי, הזנחתי את חיי החברה שלי ושל המשפחה, הייתי ממש שקועה כולי בגנסיין ובמטפורות שלו. לא הייתה בי תבונה לשתף את בני המשפחה במה שאני עושה, לבקש עזרה.

הרגשתי שאני חייבת לעשות זאת על אפם ועל חמתם. בעצם, רק יוסי ודורי היו בבית, ודורי דווקא ניסה לעזור לי: כשהמחשב הכבד התקלקל, הוא נשא אותו אל הטכנאי בבניין כלל. קניתי מחשב, כי פרופסור יוסי דן, שהיה אז ראש בית-הספר ליהדות, יעץ לי לעשות זאת. שאלתי אותו: "לשם מה אני צריכה מחשב? אני כותבת במכונת כתיבה". הוא אמר: "כדי לכתוב את ה-cv שלך, והוא צריך להשתנות כל הזמן". יוסי התנהג כאומר: עבודת הדוקטור זה העסק שלך, וזה לא מעניין אותי, כל עוד משכורת נכנסת לחשבון. (המשכתי לעבוד באגף לתכניות לימודים, ובנוסף קיבלתי מלגות מחקר במשך שלוש שנות כתיבת הדוקטורט.)

כשהעבודה כבר הייתה לקראת סיומה, הופיעו כתבי גנסין במהדורה חדשה בעריכתו של דן מירון. הייתי חייבת לשנות את כל מראי המקום ולהתאים אותם למהדורה החדשה. אני שונאת עבודות מסוג זה, אבל עשיתי גם אותה במסירות. לא הייתה אז עדיין אפשרות של תקשורת במייל, כך שאת ההדרכה יכולתי לקבל רק בסמסטר שדן מירון היה בארץ ובירושלים. הוא היה בירושלים בימים ד'-ו', והיה פנוי לפגישות אתי בבית קפה ליד דירתו, ברחוב הפלמ"ח, רק בימי שישי אחר הצהריים, כי את ימי ד'-ה' היה חייב לאוניברסיטה, וביום שישי בבוקר היו לו "סידורים", כפי שהסביר לי. בימים שנפגשתי אתו לא הייתי מגיעה הביתה להדלקת נרות ולהתחלת הארוחה של ליל שבת. זה היה שיבוש דרמטי של התפקוד שלי בבית. מה יכולתי לעשות - להפסיק לכתוב את עבודת הדוקטור אצל דן מירון? להבהיר לו שאיני יכולה בשום אופן להיפגש במועד הזה? האם היה רוצה ויכול להתחשב בי?

בתקופה הזאת הקשרים שלי עם דן פגיס חזרו והתהדקו. גם לו היה קשה לחיות עם מאבקי הכוחות שהתנהלו בחוג לספרות עברית. זה בהחלט לא עזר לקדם את מעמדי בחוג, אבל מילא אותי באנרגיות הלא נורמליות, שהיו כל כך נחוצות לי כדי להתמסר לעבודת הדוקטור, להמשיך את העבודה באגף לתכניות לימודים, ולהמשיך לנהל את הבית למרות חוסר התמיכה, אם לא לומר העוינות, של בעלי למאמצי להשלים את עבודת הדוקטור במהירות ולעשות אותה היטב. אינני יודעת איך, אבל בשנת 1984 כתבתי ספר ילדים, והוא יצא לאור בכתר עם איורים של דודו גרשטיין. בתקופה הזאת כתבתי גם די הרבה שירים, וגם ניסיתי לראשונה לכתוב סיפורים. הייתי במין high, באקסטזה. התחלתי להרגיש בבית כמו בבית הסוהר. התחלתי לפנטז על אפשרות של גירושין. כתבתי אז את השיר "באויר הלבן":

בְּאוֹר הַלֶּכֶן וְהַמְצָאָה צְרִיחוֹת צְפָרִים מְתַקְּלוֹת
 יְכוּלוֹת לְשַׁרְטֹט בְּמַחֲגוּת מְתַרְחֶבֶת צוּרוֹת מְקַבְּלוֹת:
 שְׁמִי חֲתִימוֹת מְאֻשְׁרוֹת בְּנֶפֶד שֶׁל שְׁמִי הַשָּׁמַיִם.
 קוֹלוֹתֶיהֶן הַלוֹחֲטִים סוֹדָקִים אֶת מְרִאִית הָאֵין בְּדִקְנוֹת שֶׁל זָגָג.
 מְתִי, מְתִי תוּכַל לְעַקֵּב אַחֲרֶיהֶן צִפְרוֹן אֶצְבְּעִי
 עַל שְׁמִשֵּׁת הַחֲלוֹן הַמְּכַסֶּה מְקַפֶּת-אֵד וּלְחִי
 מְצַפּוֹת לְעָרֵב שֶׁלֹּא יָבוֹא הָעָרֵב
 וְיָדֵי אֲסוּרוֹת בְּיָדֵי. (הַשְׁתוּוֹת, עִמ' 161)

הראיתי לדן פגיס את השיר הזה. שורת הסיום שלו מתכתבת עם שירת ימי הביניים, שהייתה תחום המחקר שלו. הוא אמר משהו כמו 'את משוררת אמתית'. על השירים שלו אמרתי לו: 'הם כל כך סובטיליים!' והוא אמר: 'הם כל כך סובטיליים שהם מתנדפים'. לאחר מותו כתבתי שלושה שירים עליו. הם פורסמו בספרי הלא. אחד מהם הוא סונטה, אולי הסונטה הראשונה שכתבתי, וזאת משום שדן פגיס אהב מאוד – לפחות בתחילת דרכו – צורות קלאסיות מלוטשות. יש לומר, שחייתי אז חיים כפולים: האוניברסיטה והיחסים עם דן פגיס היו הצד הפנימי, והמשפחה והעבודה בתכניות לימודים היו כאילו מחוצה לי. עשיתי שם את חובתי, אבל לא הייתי שם. לא הרגשתי נחוצה למשפחה שלי.

ארץ אויב

סיימתי את כתיבת הדוקטורט בשנת 1984, אבל כבר בשנת 1982 התחלתי ללמד קורסים לתלמידי שנה א' באוניברסיטה העברית. די מהר הוסבר לי שאין לי סיכוי להתקבל לעבודה קבועה בחוג, כי אני מבוגרת מדי. קיבלתי הערכות גבוהות מאוד על הוראה, הדוקטורט שלי היה "בהצטיינות יתרה", הוא הופיע כספר (1987) שזכה בשבחים, השתתפתי בכנסים מדעיים בארץ ובחו"ל (הרציתי על הקשר של מ"ז פייארברג לסימבוליזם הרוסי בקונגרס היהודי העולמי ועל סיפורי איסאק באבל בכנס שהתקיים בפריס). אמרו לי שחשוב מאוד שאפרסם וארצה בחו"ל, מה שנראה לי מוזר, אך לא התווכחתי. פרסמתי מאמר באנגלית (שהיה מבוסס על אחד מפרקי הדוקטורט, ודן בתופעת "המטפורה הגולשת", תופעה פיגורטיבית שאני גיליתי) – שום דבר לא עזר: "את בזבזת את החיים שלך על משפחה וילדים, ועכשיו את מחפשת קריירה באוניברסיטה?" את המילים האלה אמר לי פרופסור דב נוי, ראש החוג דאז. רציתי מאוד להוכיח את יכולתי. השקעתי בהוראה. פרסמתי ספר קטן על הז'אנר של ה"רשימה" בספרות הרוסית והעברית בסדרת מב"ע של מכון כ"ץ באוניברסיטת תל-אביב; התחלתי לכתוב ספר מונוגרפי על המשוררת זלדה ושירתה (1988). הספר זכה למהדורות רבות ויצא בגרסה מורחבת בשנת 2006. שום דבר לא עזר: בתחילת דרכי המקצועית הייתי צעירה מדי, עכשיו אני זקנה מדי.

גם הספר על זלדה היה סיפור משונה: חשבתי בתחילה לכתוב ביוגרפיה של זלדה, והתחלתי לנסוע בכל רחבי הארץ כדי לראיין אנשים שהכירו אותה. אחר כך קרה לי האסון, והפסקתי לעסוק בספר. כמה חודשים לאחר מכן פניתי להוצאת הקיבוץ המאוחד (בעלי הזכויות על שיריה), ושאלתי אם הם מוכנים לחתום על חוזה לכתיבת ספר ביוגרפי על זלדה. הם ענו לי בשלילה, כי לדבריהם עזה צבי עומדת להוציא אצלם ספר על

חייה ואישיותה של זלדה, והם כבר חתמו אתה על חוזה. אז פניתי להוצאת **כתר**, וגם הם אמרו לי שעזה צבי עומדת להוציא אצלם ספר על זלדה, והם חתמו אתה על חוזה. זה נראה לי מוזר. הכרתי את עזקה, היא הייתה פעמים אחדות בביתנו, ותמיד נראתה לי נוטפת טוב לב ועדינות ומלאה התעלות נפש. צלצלתי אליה. היא שמעה את דבריי וענתה לי בקולה הפיוטי – אני בשום אופן לא מצליחה להיזכר מה היא אמרה – אבל משמעות דבריה הייתה שכל מה שאני אומרת הוא כקליפת השום בעיניה, ואין לה שום כוונה לעזור לי לצאת מהסבך. היא ידעה באיזה מצב אני נמצאת, אבל התנהגה אליי בהתנכרות אכזרית שהדהימה אותי. סיפרתי על כך לדן מירון, והוא – אדם מעשי ויעיל להפליא – פנה ל**הוצאת הקיבוץ המאוחד**. התברר שעזה צבי עדיין לא הגישה כתב יד. הקיבוץ המאוחד חתמו אתי על חוזה להוציא את ספרי, בתנאי שהספר לא יהיה ביוגרפיה אלא מחקר ספרותי, ובתנאי שכתב היד שלי יוגש לפני כתב היד של עזה צבי. ויתרתי על רוב החומר שאספתי בראיונות.

חלק מהכתיבה של הספר התרחש תוך כדי שכיבה במיטה. הייתי כל כך מרוסקת נפשית שלא היה לי כוח לשבת ליד השולחן. כתיבת הספר ארכה למעלה משנה. לקראת אמצע שנת הלימודים האקדמית 1987 כתב היד היה מוכן. כשבועיים לאחר מכן קיבלתי הודעת פיטורים מהאוניברסיטה. עזה צבי מעולם לא פרסמה ספר ביוגרפי על זלדה, לא **בהוצאת הקיבוץ המאוחד** ולא בהוצאת **כתר**. ספרי על זלדה, שזכה להצלחה רבה, לא היה נכתב לולי ההתערבות של דן מירון.

משה: ידוע שעזה צבי כתבה באיטיות מייגעת. ואולי היא עדיין כותבת את הספר בשמים.

חמוטל: כן. היא לא פרסמה בחייה שום ספר שהיא עצמה כתבה, רק רשימות, תרגומים וקובץ של מידע ביבליוגרפי.

משה: כל זה בעיניי הוא עניין מפליא. את, שאז כבר פרסמת שני ספרי מחקר, ספרך נתקל בקשיים, בעוד שעזה צבי, זכרה ברוך, לא פרסמה שום ספר, אך את מה שלדבריה היא הייתה אמורה לכתוב, הסכימו לקבל שני בתי הוצאה. אם זה לא מפליא, דבר איננו מפליא עוד. יתר על כן, תמהני בידי מי נחרצים שם הגורלות. את היית בעלת יכולת מוכחת בתחום, ועזקה לא. קשה לומר שיכולתה הייתה מוכחת. מה הביא את שתי ההוצאות להעדיף אותה על פנייך?

חמוטל: אין לי שום מושג. אבל עכשיו זה לא מפליא אותי, כי קורים כל מיני דברים לא לגמרי הגיוניים בתחום הזה, ואני התרגלתי שבכלל יש דברים שאיני מסוגלת להבין. בכל אופן, באותה תקופה של "צמצומים", קליטה של חבר סגל חדש באוניברסיטה הייתה מותנית בקבלת מלגה מ"קרן יגאל אלון", המיועדת ל"חוקרים צעירים ומבריקים", שגילם אינו עולה על ארבעים. ההנחה הייתה שאם חוקר עוד לא הוכיח שהוא מבריק עד גיל ארבעים, כבר אין סיכוי שיוכיח זאת. המציאות הישראלית – שבה חוקר יכול להגיע לאוניברסיטה ולהוכיח את יכולתו לאחר שירות צבאי ממושך או אישה לאחר שטיפלה בהקמת משפחה – לא נכללה בהנחה הזאת. הקרן העניקה לאוניברסיטה שכר העסקה של החוקר הצעיר למשך שנתיים, ולאחריהן הוא היה אמור להיקלט בחוג. אני הייתי בת 44, ועל המקום בחוג התחרו עוד חמישה מועמדים מלבדי, שכולם היו צעירים ממני בעשר שנים לפחות, והיו להם יחסים יותר טובים משלי עם המדריכים שלהם.

היה לי קשה מאוד לקבל את גזר הדין הזה, אבל לא היה לי מושג איך להיאבק בו, חוץ מאשר להיפגש עם מקבלי ההחלטות ולהתחנן. אפילו בכיתי. הייתי ממורמרת ונואשת. אני חושבת שהתחננתי יותר מדי. היחסים ביני ובין יוסי נעשו מאוד מתוחים, כי מבחינתו כל המאבק שלי על מקום באוניברסיטה היה מיותר ומזיק. הוא לא העריך ולא סבל אנשי אקדמיה. 'כשאני נכנס לאוניברסיטה אני מיד מקבל כאב ראש', היה אומר לי. היחס הזה הקשה עליי, כמובן, ליצור יחסי חברה באוניברסיטה מעבר לפגישה בעבודה.

התחלנו לדבר בגלוי ובאופן מעשי על גירושין. באותה עת גיליתי שיוסי כותב ביומנו באופן יומיומי כל ביטוי פוגע שאני אומרת וכל התנהגות שלי שנראית לו לא יפה. שאלתי אותו למה הוא עושה זאת, האם לא מוטב להשתדל לשכוח דברים כאלה? הוא אמר שהוא מתעד את זה דווקא משום שהוא חושש שישכח. הבנתי שהוא רוצה לבנות בתוך עצמו את דמותי מושחרת ככל האפשר, ואולי הוא מצטייד לקראת משפט גירושין. זה גמר לי את האהבה אליו.

משה: מה הקשר בין הקשיים שהיו לך באוניברסיטה לבין הקשיים בחיי הנישואין?

חמוטל: היו קשיים גם בלי זה, אבל ברור שהיה קשר: פניתי לקריירה אקדמית מתוך תוכה של המצוקה בחיי הנישואין. הייתי זקוקה למשהו

שישקם אותי, שיחזיר לי את הערך העצמי הרמוס. לא בעיני יוסי – ידעתי שהישגים אקדמיים לא יעלו את ערכי בעיניו, רק משכורת גבוהה תעשה את זה, ולא היה לי מושג איזו משכורת מקבלים באוניברסיטה, וגם לא היה אכפת לי. הרגשתי שאני נחנקת בבית ובאגף לתכניות לימודים. אני מניחה שיוסי הרגיש את הדחף הזה, שהיה כאילו נגדו. לא ידעתי לשתף אותו, לתת לו הרגשה שזה גם בעדו. בשלב מסוים לקחתי חדר במלון לכמה ימים כדי להתרכז ולהתקדם בעבודת הדוקטור. הרגשתי שהבית הפך לארץ עוינת, לארץ אויב. גם הילדים, בעיקר הבנות, לא גילו שום אהדה לרצון שלי להשתלב באוניברסיטה, הם ראו רק שאני נהיית פחות אימא, פחות מבשלת, פחות מתעניינת בהם, מנוכרת, שקועה כולי במשהו שהם לא הבינו. לא ידעתי לשתף אותם. כתבתי אז עוד שיר שולחן מטבח, שיר איום ונורא. ברור שאפשר לקרוא אותו גם כשיר פוליטי, אבל המניע לכתיבתו לא היה פוליטי:

שֶׁלַחַן מִטְבַּח שֶׁהֻצְבְּתִי
הָיָה לִי לְאָרֶץ אוֹיֵב
הָרֻצָּפָה שֶׁבְּתוֹכָהּ רֻצְפֹּתִי
הָיְתָה לִי לְאָרֶץ אוֹיֵב
הַקִּירוֹת בְּחֻלְבֵי טִיחָתִי
הָיוּ לִי לְאָרֶץ אוֹיֵב
אֶרֶץ לְחִיּוֹתָהּ נוֹלֶדֶתִי
הָיְתָה לִי לְאָרֶץ אוֹיֵב
וְלִמָּה חַיִּים בְּאֶרֶץ
הָיְתָה לְאָרֶץ אוֹיֵב.

(השתוות, עמ' 160)

הבנות עזבו בינתיים את הבית וגרו בחדרים שכורים, חמי התגייס לצבא, ושירת ב"גלי צה"ל". בשנת הלימודים שהחלה בסתיו 1985 לימדתי באוניברסיטה העברית בשלושה חוגים: ספרות עברית, לשון עברית וספרות השוואתית וגם המשכתי לעבוד באגף לתכניות לימודים. חשבתי שאולי האוניברסיטה תוכל לתפור לי משרה מפוצלת בין חוגים שונים, שלא תחייב תוספת תקנים. זה היה עומס מטורף.

בשנה הזאת, בדצמבר 1985, ניחת עלי אסון ההתאבדות של דורי.

באוניברסיטה העברית אפשרו לי ללמד שנה נוספת, באותה מתכונת מפוצלת, ובאביב 1987 הודיעו לי סופית שלא אוכל להמשיך בבית-ספרנו, "כי יש לך בעיה עם הגיל". הסיבה הזאת לא נזכרה במכתב הפיטורין שקיבלתי, אבל היא הייתה היחידה שחזרה ונאמרה לי.

הרגשתי אבודה. חלום חיי המקצועי התנפץ, הילד שלי התאבד, הנישואין שלי קורסים. בשנה הקרובה אוכל לצאת לשנת שבתון מהאגף לתכניות לימודים, ומה אעשה בשנה הזאת? והנה באחד מטיילי עם הכלב שלנו יוגלי – הכלב שדורי קיבל כמתנת בר מצוה, אבל בשלב כלשהו הוא חדל לאהוב אותו, ואני טיפלתי בו ולקחתי אותו לטיול פעמיים ביום – פגשתי את ד"ר קולט סיראט שגרה בקרבת מקום, וטיילה עם הכלב שלה, שקראו לו אוליס (בצרפתית: אודיסאוס). אחד משני קווי הטלפון בביתה של קולט היה רשום על שמו בספר הטלפונים.

משה: על שם הכלב?

חמוטל: כן, בהחלט. קו טלפון אחד היה על שמה, והשני על שם אוליס סיראט. הילדים שלי היו עושים לפעמים דוג סיטינג לכלב הזה. קולט הייתה גרושתו של הרב שמואל סיראט, שהיה הרב הראשי של צרפת ומנהל המכון הלאומי לשפות שמיות בפריס. תוך כדי טיול משותף עם הכלבים סיפרתי לה על מצבי באוניברסיטה, והיא שאלה אם אהיה מעוניינת ללמד בשנה הבאה במכון שמנהל בעלה. לא התנגדתי. ואמנם עד מהרה הגיעה הזמנה ללמד שני קורסים בספרות עברית במכון הזה, קורס אחד על תולדות הספרות העברית החדשה, ושני על שירת נתן זך.

שאלתי את יוסי אם יהיה מוכן להצטרף אליי. הוא ענה בשלילה מוחלטת, וציפה שאוותר על ההזמנה. לא ויתרתי. במקביל קרה דבר מוזר: בקורס שלימדתי בחוג ללשון הייתה סטודנטית, לאה צבעוני שמה, שהייתה אחותו של ראש החוג ללשון וספרות עברית באוניברסיטת באר שבע, פרופסור אלישע קמרון. היא סיפרה עלי, כנראה, לאחיה. פרופסור קמרון התקשר אליי, וביקש לקבוע פגישה בירושלים. נפגשתי אתו בקפה **עטרה**, ביום סגריר מדכדך, והוא שאל אם יש לי התנגדות שאוניברסיטת בבאר שבע תגיש אותי כמועמדת למלגת יגאל אלון.

- איך זה? שאלתי, הרי אני הרבה מעבר לגיל ארבעים?

- אל תדאגי, הוא אמר, אני צריך רק חתימה שלך שאת מסכימה. את מבינה שאם תקבלי את המלגה תתחילי לעבוד בחוג אצלנו בבאר שבע? אמרתי שאני מבינה.

- ואת מבינה שיהיה עלייך לעבור לגור בבאר שבע? אמרתי שזה לא בא בחשבון. עלה על דעתי נימוק שבאופן מפתיע שכנע אותו (וגם אחרים באוניברסיטת בן גוריון): בעלי הוא איש תאטרון, הוא חייב לגור במרכז הארץ. אלישע אמר שאת הבעיה הזאת אפשר יהיה איך שהוא לפתור אם אקנה דירה בבאר שבע, ובכלל עדיין מוקדם מדי לדבר על זה, קודם נראה אם אקבל את המלגה.

והנה, כעבור חודשיים-שלושה, קיבלתי ממנו הודעה שהוועדה של קרן יגאל אלון אישרה לי מלגה יוצאת דופן, למרות גילי המופלג. עד היום אינני יודעת מי ישב בוועדה הזאת, אני יודעת רק שפרופסור אניטה שפירא הייתה היו"ר, ואני אסירת תודה לה. היא ואלישע קמרון וכל מי שכתבו לי המלצות (דן מירון ביניהם, אני משערת) הצילו את הקריירה האקדמית שלי.

איך היו מתנהלים חיי לולא התקבלתי לאוניברסיטת בן גוריון? באמת קשה לי מאוד לנחש. יש להודות שההתקבלות לאוניברסיטת בן גוריון לא גרמה לי אושר גדול; לא זה מה שרציתי. ומה אעשה עכשיו – כאשר שתי אוניברסיטאות מזמינות אותי ללמד בהן באותה שנה עצמה? לא רציתי לוותר על פריס, לכן הודעתי בשני המקומות שאלמד בסמסטר אחד שעות כפולות, כלומר, תכנית של שנה שלמה. ואמנם, כך ביליתי את שנת השבתון שהגיעה לי באותה שנה מהאגף לתכניות לימודים: לימדתי תכנית כפולה בפריס עד סוף דצמבר ותכנית כפולה בבאר שבע מפברואר עד יוני. כל זה במצב של אבל עמוק על הילד שאיננו.

כמה ילדים יש לך?

משה: חמוטל, קשה לי לשאול אותך, אבל את עצמך מזכירה לעתים את בנך שהתאבד. מה קרה לו? האם ניתן לגלות מה הביא אותו להתאבדות?

חמוטל: אתה בוודאי מבין שבכלל לא קל לי לענות על השאלות האלה, אבל זה קרה לפני קרוב לשלושים שנה. אילו הייתי מדברת או רק חושבת על זה שנים אחדות לאחר שזה קרה, הייתי בוודאי מוצפת בכאב בלתי נסבל ובדמעות. גם עכשיו זה כואב לי לחשוב ולדבר על זה. אני לא חדלה יום-יום (נכון יותר: לילה-לילה ובוקר-בוקר) להיזכר, לראות, לשמוע, לחטט. עבדתי על עצמי חזק מאוד כדי שהדבר הזה לא ישתלט על כולי. זכרתי את אמי שלא חדלה במשך עשרות שנים להיות קודם כול אם שכולה, לדבר על זה בכל מקום, להפגין את זה. לא רציתי שזה ישתלט על הזהות שלי, על היחסים שלי עם שלושת ילדיי, על החיים שלי ושלחם. כשהופיע ב-1990 ספר שיריי **ובצפיפות** סירבתי לכלול בו רק שירים המתארים את חוויית השכול שלי (זה אולי היה מגדיל את התגובות לספר), אלא כינסתי בו שירים מספרים קודמים ויצרתי רצף ביוגרפי, שהשכול הוא רק חלק מתוכו. היה לי חשוב למקם את זה בתוך עצמי כחלק מהסך-הכול, לא לשכוח שיש עוד חלקים בחיי. זה לא קל, עד עכשיו. לקח לי הרבה זמן לענות "שלושה" בלי לחוש דקירה בלב על השאלה: "כמה ילדים יש לך?" לפעמים הייתי ממשיכה לומר "ארבעה", ובשני המקרים הרגשתי שאני משקרת.

העובדות הן כאלה: דורי היה היחיד מבין ילדיי שנולד באופן מתוכנן (רציתי עד מאוד, כמובן, ללדת את כל ילדיי, גם כשההריונות לא היו מתוכננים). בין רחלי לדורי היה לי היריון שהסכמתי לוותר עליו (גם אחרי לידתו היה היריון כזה). החל מקיץ 1967 במשך חודשים רבים ניסיתי, ולבסוף הצלחתי, לשכנע את יוסי שיסכים לעוד ילד. כפי

שסיפרתי לך, הוא הסכים בתנאי שאוותר על לימודי תואר שני, שכבר נרשמתי להם באוניברסיטת תל-אביב, ואני הסכמתי לזה ללא היסוס.

דורי נולד חודשים אחדים לאחר מות אבי, ב-8 ביולי 1969, בבית-החולים **דונולו** ביפו, בניין ישן מוקף גן, שבו עמדה סוכה מכוסה שיחי ורדים. אני זוכרת שביום השני לאחר הלידה יצאתי לשם בבוקר, עמדתי בתוך ריח הוורדים, מוצפת בכתמי אור השמש שחדר בין סדקי השיחים הפורחים, ואמרתי לעצמי שהייתי רוצה ליפול אפיים ארצה ולהודות לאלוהים. אחרי כל לידה הייתי מוצפת אושר, אבל גם דאגה, כי הבנתי שהתוספת של ילד למשפחה לא מתאימה לתכניות ולצרכים של בעלי, או לפחות מעוררת בו חששות כבדים, וזה גרם לי קצת רגשות אשמה וגם חרדה מסוימת. הלידה הזאת גרמה לי אושר מיוחד, משום שהיא הייתה בהסכמתו המלאה. כשנודע לי שזה בן, הייתי מאושרת עוד יותר: עכשיו יש לנו שתי בנות ושני בנים!

כשחזרתי הביתה מבית-החולים, יוסי לקח את שלושת הילדים לאביו בצפת לשבוע, כדי להקל עליי, ורבקה, בת דודתי החמודה, הצעירה ממני בעשר שנים, באה כדי שלא אשאר לבדי. דורי נולד עם צהבת, שעברה רק לאחר שבועות אחדים. לרבקה לא היה מושג בגידול ילדים, היא הייתה אז במשבר משפחתי, היא סיפרה לי את הצרות שלה ובכתה הרבה. בכל זאת היה טוב שאני לא לגמרי לבד בבית. אמי באה לבקר לזמן קצר. היא הייתה בתוך שנת האבל הראשונה על אבי.

יוסי שלח לי מצפת מכתב, שבו כתב משהו כמו "בלעדייך זה פחות שמח", עם ציורים ומכתבים אוהבים של הבנות. אני זוכרת את האושר העצום שהמכתב הזה גרם לי: בלעדיי זה פחות שמח? אני מסוגלת להוסיף שמחה?! לא היה דבר שרציתי בו יותר. תמיד חשבתי על יוסי כמי שמביא את השמחה למשפחה, ועליי - כמי שדואגת למילוי החובות. אף פעם לא ידעתי לשמח או להצחיק. כשהם חזרו מצפת הייתי יושבת ומיניקה, ויוסי היה שולח משהו מהילדים שיביא לי כוס גדולה מלאה תה בחלב, שאשתה תוך כדי ההנקה. אלה דברים קטנים, שלא קרו בלידות הקודמות, וגם הם גרמו לי אושר.

לדורי היה שער ג'ינג'י צהבהב, כמו לציפורי, וגם ראש עגול כמו שלה. היו לו תווי פנים דומים מאוד לאלה של יוסי. כל זה הוסיף לאושר שלי. כשהיה בן חודשיים חזרתי לעבודה כמורה בבית-הספר התיכון **חשמונאים** בבת ים. עבדתי משרת אם שלושה ימים בשבוע, בהם טיפלה בדורי ועזרה בניקיון הבית העוזרת המקסימה שלנו, מזל הגדולה. היא

אהבה אותו אהבת נפש, וטיפלה בו במסירות ובעדינות. מעולם לא עלה על דעתי שגם יוסי יכול היה לטפל בתינוקות כשאני עובדת מחוץ לבית, כי הרי הוא כותב!

בגיל שנתיים דורי התחיל ללכת לגן-ילדים פרטי בבית ים. הגננת ארנה אמרה שהיא עוד לא ראתה ילד שאוהב כל כך לנשק אותה. גם אותי הוא אהב לנשק שוב ושוב, והיה עושה זאת ללא כל סיבה נראית לעין עד גיל שמונה או תשע בפומבי (למשל, באוטובוס או בתור לרופא בקופת-חולים). בגיל ארבע התחיל לבקר בגן עירוני. כשהגננת שאלה: במה אבא שלך עובד? הוא אמר: אבא שלי מנקה מקטרות, כי יוסי היה מכניס אותו לפעמים לחדר העבודה שלו (שדלתו הייתה סגורה בדרך כלל), מושיב אותו על הברכיים, ומנצל את הזמן כדי לנקות את המקטרות שהיה מעשן במשך היום.

דורי היה חייב להתאמן בנגינה יום-יום, ואני הייתי מאזינה לאימונים שלו, מעירה, מתקנת, משבחת. המורה לפסנתר ביקשה שאעשה זאת, ואני עשיתי זאת בנאמנות, אולי רבה מדי. דורי היה ילד אימפולסיבי. היה מזיע המון ומשתין במכנסיים ברגעי התרגשות, עד גיל שש. כשהתחיל ללמוד בכיתה א' ראיתי שמצבי מצוקה – למשל, להבין ולפתור תרגיל בחשבון – מכניסים אותו ללחץ קיצוני ולייאוש מסתגר. בזה דמה ליוסי.

כשעברנו לירושלים דורי היה בן שבע. הוא ישן בחדר אחד עם חמי, שהיה בן עשר. הם הלכו יחד (או רכבו על אופניים) לבית-הספר **בית הילד** והיו חברים בלב ובנפש. היו מדברים הרבה ביניהם, מסתודדים. זה גרם לי אושר גדול. היו לו גם חברים אחרים בשכונה, אבל הוא המשיך להתגעגע לרמת יוסף, ונראה לי שכמוהו הרגישו גם הילדים האחרים, שאולי עד היום מטילים עליי בצדק רב את האחריות למעבר לירושלים, שגרם לי אושר עצום.

הוא המשיך לנגן, ובסופה של אותה שנה גם הופיע בקונצרט בתאטרון החאן. על הקונצרט הזה הייתה כתבה בעתון "כל העיר" הירושלמי. נעשה ברור לי וגם ליוסי שהוא מוכשר מאוד לנגינה, ומן הראוי להשקיע בזה. בשנה שלאחר מכן, כשהוא היה בן שמונה בערך, יוסי לקח אותו פעם לביקור בבית משפחת אמו בבתי אונגרין שבמאה שערים. זה היה בשבת. סבו של יוסי עדיין היה בין החיים, והוא יצר קשר מיוחד עם דורי באותו ביקור.

במוצאי שבת דורי חזר חבוש כיפה, ישב לאכול ובירך "המוציא", וגם אמר לי שאנו צריכים לומר ברכת המזון, כי צריך להגיד תודה לאלוהים על האוכל שאנו אוכלים, אמר גם שצריך להפריד בין כלי חלב לכלי בשר. אמרתי לו שהוא יכול ללבוש מה שהוא רוצה ולברך כפי שהוא מבין, אבל כדי לשנות על פי רצונו את הסדרים של הבית ואת ההרגלים של כל בני הבית הוא צריך לחכות עד שיהיה בר מצווה. אמרתי כך, כי חשבתי שלמחרת או בעוד יום-יומיים הוא ישכח את כל העניין. גם ככה הנגינה שלו משכה אליו המון תשומת לב וזמן שלי, ואני חששתי שבני הבית האחרים לא ישתפו פעולה עם הכשרת המטבח, ושזה יעורר את קנאת אחיו. הייתה לו נטייה לעשות דברים נועזים, יוצאי דופן: למשל, לצאת בחורף בקור עז לרכיבה באופניים בלבוש קל, לבחור מסלולי הליכה מסוכנים וללכת בהם לבדו כשכולנו טיילנו יחד. לקום בלילה וללכת עם חבר מבוגר ממנו לשמוע "סליחות" (למה לא עם יוסי? כי יוסי אהב לישון) - דברים כאלה. הוא היה מתנהג בעדינות רבה, אבל פתאום מתפרץ בכעס אליהם. הוא אמר שהוא שונא את הכלב מוֹטָה (שעבר אתנו לירושלים מרמת יוסף), כי הוא לא נאמן: הוא מוכן שכל אחד ילטף אותו. זה הדאיג אותי רק במקצת, אבל אמרתי לעצמי שזאת תסמונת של אישיות יצירתית.

הוא הלך לבית-הספר חבוש כיפה למעלה מחצי שנה, ובהפסקות האוכל היה מברך "המוציא". (בבית-הספר חשבו שכולנו חזרנו בתשובה.) בבית השתדל לשמור שבת. גרוע מכול – בליל שבת, כשכולנו ישבנו לצפות בטלוויזיה או לשחק דמקה ורמי, הוא היה נכנס לחדרו החשוך, מגיף את הדלת ומסתגר בחדר לבדו. בשלב מסוים זה התחיל להדאיג אותי. נכנסתי לחדר החשוך, הדלקתי את האור ואמרתי לו בערך כך: "דורי, לא נראה לי שמה שאתה עושה זה מתאים לדת היהודית או לרצון של אלוהים. ביהדות עושים דברים ביחד. מתפללים במניין. הולכים לבית כנסת כדי להיות ביחד. אני לא חושבת שאלוהים רוצה שילך לבדו בחושך ביום שישי, כשהוריו ואחיו יושבים יחד בחדר הסמוך". הוא הסכים לצאת מהחדר ולהצטרף אלינו, אבל המשיך לחבוש כיפה ולברך לפני האוכל. מה ששבר אותו היה שהתחלנו לצאת לברכה בשבתות. הוא אהב מאוד לשחות. אחרי שהצטרף אלינו לברכה הוריד את הכיפה. הוא אמר: "אני אמשיך להיות דתי בלב". ידעתי ש"דתי בלב" זאת הדרך שתוביל אותו אל מחוץ לדתיות הזאת, שנראתה לי לא לעניין אצל ילד בגיל הזה. מובן שכעת אני מצטערת שלא תמכתי בו.

אני מצטערת גם שהנגינה שלו הייתה כל כך יקרה לי. אני השקעתי המון זמן וסבלנות בשיבה לידו בזמן האימונים, בהליכה אתו לשיעורי נגינה, בהתכוננות למבחני קרן שרת (כאשר בבניין סמוך עשו שיפוצים והיה רעש בלתי נסבל), עד שאולי שכחתי אותו בעצמו. החיים האלה, של ילד מנגן, לא היו קלים בשבילו. הוא חלה לעתים קרובות מדי. הוא חי בלחץ רב מדי. אני עצמי חייתי בשלום עם לחצים שהטלתי על עצמי, לכן עודדתי גם את ילדיי לדרוש מעצמם למצות את יכולתם. יוסי לא תמך בי – הוא היה בעד התרת רסן בכל מה שלא מפריע לו. הוא כעס על הילדים ואפילו סטר להם על הישבן רק כשהפריעו לו לישון בצהריים. אני כעסתי על כל מה שלא נראה לי הגון וראוי, או על מה שנראה לי מאוד חסר אחריות. על שקרים במיוחד. אני ארגנתי תור לרחיצת כלים, ויוסי היה מוכן להחליף את מי שהתחמק מתפקידו היומי, ובלבד שיהיה שקט בבית. השדר הכפול הזה יצר דיסוננס לא בריא, אבל יוסי היה סבור שטוב לילד לקבל מסרים סותרים, שידע שאין אמת אחת.

ערכנו לדורי חגיגת בר מצוה ועלייה לתורה ליד הכותל, ואחר כך חגיגה גדולה בבית, שהוזמנו אליה כמאה אנשים. לחמי חגגנו בר מצוה רק בבית, ללא עלייה לתורה: יוסי טען שאין לעשות טקס בר-מצוה בבית הכנסת השכונתי, כאשר כולם רואים שאנו נוסעים בשבת. אפיתי ובישלתי כמויות אדירות של כיבוד שבועיים לפני כן, אבל בבוקר החגיגה התברר שעוגת השזיפים שאחסנתי בקופסאות פח ענקיות העלתה עובש. התחלתי להתרוצץ בין הקונדיטוריות להשיג עוגה בכמויות גדולות. מי העלה אז בדעתו לעשות חגיגה באולם או לשכור קייטרינג? דורי ביקש כלב כמתנת יום הולדת. הבאנו לו כלב קטן ושחור, גור שנולד לכלבה של ידידים, וקראנו לו בוקי בן יוגלי, ואחר כך סתם יוגלי. לא הייתה לדורי הרבה סבלנות להאכיל את הכלב הזה ולטייל אתו, כך שאני לקחתי את זה על עצמי בלית בררה.

כשדורי היה בן ארבע-עשרה הוא סיים את בית-הספר היסודי והתחיל ללמוד בבית-הספר התיכון **בית חינוך**. הוא אמר שבבית-הספר הזה לא לומדים קשה, וזה יאפשר לו לנגן. אבל הוא שנא את בית-הספר, והיה חוזר מדי יום ממש אומלל. הבנתי שחברת הילדים בכיתה לא מתאימה לו. לא ניסיתי לברר אם הוא סובל מאלימות. עכשיו אני חושבת שאולי כך היה, כי גם בו עצמו הייתה נטייה לתגובות קיצוניות (נדמה לי שזה הדבר היחיד שהוא ירש ממני). החלטנו יחד שיעבור ללמוד בבית-הספר התיכון שליד האקדמיה. חשבתי ששם יהיה מאושר – שם כולם מנגנים,

וזה אומר משהו גם לגבי תרבות ההתנהגות. ואמנם, בשנה הראשונה הוא היה מרוצה מאוד, אבל בהדרגה נכנס ללחץ התחרותי, למתח של הבחינות לקרן שרת ולקונצרטים, מדי פעם היה חולה באנגינה, קיבל אנטיביוטיקה, לא נראה טוב. כל זה התרחש בתחילת שנות השמונים, כשאני כתבתי את עבודת הדוקטור, והיחסים ביני ליוסי היו מתוחים, עוינים, מתנכרים. חמי גויס לצבא, ציפורי כבר סיימה את הצבא וגרה בחדר שכור עם חבר, וגם רחלי עברה לגור בשכירות לא רחוק מאתנו. דורי חי בבית באווירה המתוחה, בלי אָחיו. כשחמי היה מגיע הם היו יושבים ומסתודדים, וזה שימח אותי מאוד. אמרתי לעצמי שיש לו לפחות עם מי לדבר.

הוא התחיל לחבר מוסיקה. הוא וחמי כתבו יחד שיר – חמי את המילים ודורי את המנגינה. בלילות שבת עדיין הגיעו כל הילדים לארוחה, ואחרי הארוחה היו מתאספים ליד הפסנתר ומנגנים יחד, דורי בפסנתר והאחרים בחליליות ובתוף. אני הייתי יושבת בסלון ומזילה דמעות מרוב אושר.

משהו על חמי: הוא היה ילד יפה, נבון, חברותי, חכם, נדיב, אחראי. הוא תמיד נראה מרוצה, ובכל זאת הוא קיבל ממני בירושה בטן רגישה, וזה היה מתפרץ בתקופות של מתח, במיוחד בבוקר לפני ההליכה לבית-הספר. הוא היה תלמיד מבריק, אבל זה לא פגע במצב החברתי שלו. הוא ידע לכוון את עצמו לסביבה – לדבר על כדורגל, למשל. אני הרגשתי תמיד שאין צורך לדאוג לו – אצלו הכול בסדר. עכשיו ברור לי שגם הוא עבר קשה את המתח שהיה בבית.

בכיתה י"א הוא היה חודשים אחדים בניו יורק במסגרת חילופי תלמידים. זאת הייתה בשבילו חוויה לא טובה, אבל הוא לא כתב לנו שקשה לו, ואנו לא השקענו ביצירת קשר אתו. אפשר לומר שהפקרנו אותו לגורלו. הוא חזר שמן יותר בחמישה-שישה קילוגרמים. כנראה אכל הרבה כדי להתנחם. בתקופה הזאת הוא התמסר להדרכה בצופים. הקים סניף של הצופים בשכונת קטמון, שם היו ילדים שגדלו בתנאים ירודים, עם הרגלים שונים לגמרי. הם היו מאוהבים בו ממש. אני זוכרת שהגיעו אלינו הביתה כדי לתת לחמי מתנות ליום ההולדת שלו.

כשחמי היה בכיתה י"ב הוא בא יום אחד הביתה והודיע לי שהוא עוזב את בית-הספר, כי הוא צריך יותר זמן להדרכה בצופים. את הבגרות הוא יעשה באופן אקסטרני. אמרתי: בסדר. ביררתי את תנאי הבחינה האקסטרנית, ואמרתי לו שהוא צריך להודיע בבית-הספר. הוא חזר מבית-הספר לאחר שיחה עם סגנית המנהל, גברת לויטה. היא קיבלה

בהבנה את ההחלטה שלו ואמרה לו שלושה דברים: שגם אם הוא כבר סיפר לחברים שהוא עוזב את בית-הספר, שלא יתייחס לזה כאל משהו שאסור לשנות; שבכל מקרה הוא מוזמן להשתתף במסיבות ובטיולים; ושגם הוא יחליט להישאר בבית-הספר, הוא יכול לקבל שעות חופשיות כמו התלמידים שמקבלים שעות חופשיות כדי לשמוע קורסים באוניברסיטה. הוא החליט להישאר ועשה בחינות בגרות בהצלחה רבה. במסיבת הסיום בית-הספר העניק לו פרס על פעילות חברתית מחוץ לבית-הספר.

כפי שסיפרתי לך, ההחלטה שלי להתחיל בלימודים לתואר שלישי הייתה גם תוצאת החלטה לחדול ממעורבות בנגינה של דורי, החלטה שקיבלתי בעזרתה של פסיכולוגית. היא עודדה אותי לחשוב ששורש הרע בחיי נעוץ בכך שאני משקיעה את כולי באחרים ולא בעצמי, שאני לא "מפרגנת לעצמי". היא עודדה אותי לבטא את ה"פנטזיות" שלי, ולראות מה מהן ניתן לביצוע. המשך הלימודים היה אחת מהן. היא לא הזהירה אותי מפני התוצאות של התמסרותי להמשך הלימודים: מה זה יעשה ליוסי? מה זה יעשה לדורי ולילדים האחרים? איך לשתף אותם במה שעובר עליי ולקבל מהם הבנה ותמיכה? אני תפסתי את ההחלטה להמשיך את הלימודים כמין התנתקות או הימנעות מההתמסרויות הקודמות שלי: שוב איני פנויה בכל רגע לשמוע רפליקות של המחזה שנכתב כעת, אני משאירה את הנגינה לדורי, לא יושבת לידו בזמן האימונים, לא מנהלת אתו שיחות נפש. את העידוד להתנתקות הזאת קיבלתי באופן מיוחד מיוסי. הוא לא אהב שאני מנהלת שיחות נפש עם הילדים, היה מתערב ומפסיק אותן, ואני חשתי שאולי הוא צודק.

לא הבנתי שאני משאירה את דורי בודד לנפשו, בבית שהתרוקן מאחיו (שכבר היה מגויס), כאשר אביו מתוסכל בגלל מחזות שלא זכו להצלחה מספיקה ובגלל ההתרחקות שלי. בתקופה הזאת הרשיתי לעצמי לישון יותר מאוחר בבוקר, ולקום רק אחרי שמונה. דורי היה קם בבוקר ראשון, הולך למכולת לקנות לחמניות, מכין לעצמו סנדוויצ'ים ויוצא לבית-הספר בלי שאיש יאמר לו "בוקר טוב". יוסי נכנס למעורבות בנגינה שלו, ועודד אותו לעבור מנגינה קלסית לג'ז. הוא עבר ללמוד אצל מורה שהאישיות שלו מאוד לא מצאה חן בעיניי, אבל הייתי אמורה לא להתערב. לימים המורה הזה סיפר לי על שיחותיהם, ואני הבנתי שצדקתי. בשלב הזה דורי התחיל לחפש מקומות שבהם אפשר לנגן מוסיקת ג'ז בשכר. במשך חודשים אחדים ניגן ואלתר בבית הקפה של

תאטרון ירושלים. אחר כך ניגן במסעדה בעין כרם. ואז החליט לארגן להקה של נגנים אחדים מבני כיתתו, שיופיעו יחד באותה מסעדה. הם הופיעו פעמים אחדות, ואם הבנתי נכון, אחד מחברי הלהקה שנשלח לגבות את הכסף התנהג בצורה לא הגונה, לקח לעצמו כסף שלא הגיע לו, ולא רצה להחזיר. גם זה הרס את דורי. בבית הוא היה שקט ועדין, אבל בכיתה היה מסתבך בקטטות, ולא סיפר לנו עליהן.

בחופשת הפסח של כיתה י' לקחתי את דורי לטיול של שלושה ימים בסיני מטעם אגודת בוגרי האוניברסיטה העברית. רציתי שפשוט ינוח. היו שם כמה ילדים בגילו, אבל הוא לא התיידד אתם. הוא רץ קדימה קילומטר או שניים לפני כל המטיילים וחיכה לנו שם. זה שימח אותי ועורר בי גאווה. לא חשבתי שהנועזות הזאת היא סימן לא טוב. באותה תקופה גם יצאנו אתו שנינו, יוסי ואני, לטיול מטעם ארגון נוער כלשהו, או אולי זה היה טיול בית-הספר. חלק מהמסלול היה על צלע הר תלול. יוסי הלך לידי, דורי כמה עשרות מטרים לפנינו, ולפתע יוסי קיבל ורטיגו. הוא החוויר, הזיע, ואמר שאני מוכרחה לתת לו יד. הלכנו יד ביד, ואני שמחתי שהוא מוכן לתת לי להוביל אותו, לשם שינוי. לא חשבתי שגם הוא עובר תקופה קשה. הייתי כל כך מרוכזת בעצמי.

שבנו ודיברנו על גירושין. הנושא הזה היה צץ החל משנת נישואינו הראשונה בכל פעם שהיו חילוקי דעות קשים. יוסי היה אומר: "אם זה כל כך לא מוצא חן בעינייך, אנחנו יכולים להתגרש". ידעתי שהוא כבר התגרש, אז לקחתי את זה ברצינות. לא רציתי לגרום נזק לילדים, לא רציתי להעציב את הוריי, וגם בעצמי פחדתי. חז-הוריות לא הייתה מקובלת אז כלל. האיום הזה גרם לי להיבהל ללא צורך, ולהסכים למה שכיום נראה לי מוטעה. אבל בתקופה הזאת חשתי שהגיע הזמן להתגרש: הילדים כבר לא גרים בבית, דורי יסיים את התיכון בקרוב, ואני לא יכולה לסבול יותר. לראשונה ביטאתי בצורה ברורה רצון להתגרש. חיכתה לי הפתעה: יוסי היסס, לא היה בטוח שהוא רוצה להתגרש, התאמץ לשפר את היחס אליי. הבנתי שהדיבורים שלו על גירושין בעבר היו רק תכסיס של לחץ, ועכשיו זאת אני שמפחידה אותו.

כשסיימתי את כתיבת הדוקטורט והבאתי הביתה שני עותקים כרוכים, דורי אמר: "אימא, אני גאה בך". הוא היה היחיד מבני המשפחה שביטא שמחה על שזכיתי בתואר דוקטור. כשהטלפון צלצל ומישהו ביקש את "דוקטור בר-יוסף" אחת הבנות אמרה: "אין רופא בבית הזה".

ואז התברר שדורי מאוהב. היא הייתה בת כיתתו, או אולי בת כיתה מקבילה, נערה שהוריה גרו בנתניה והיו גרושים, והיא גרה בירושלים אצל קרובי משפחה. היא סיפרה לנו אחר כך, שפעם בא לבקר אותה עם זר פרחים בידו, ומצא אותה ישנה. הוא ישב ליד מיטתה שעתיים עם הפרחים ביד, ולא העיר אותה. אינני יודעת כמה זמן נמשכה החברות הזאת. גם אני וגם יוסי שמחנו מאוד שיש לדורי פתח מילוט מסיר הלחץ הביתי. אבל נראה שגם היחסים עם אותה נערה לא היו נטולי מתחים.

יום אחד הוא הופיע בבית עם קדקוד גלוח. אני חושבת שהוא גילח אותו בעצמו (כבר היה מתגלח מדי כמה ימים). זה נראה נורא - הגולגולת הגלוחה, הלבנה לגמרי, ופניו החיוורים, העגלגלים... הרגשתי שלבי נשבר. נבהלתי. אבל נזכרתי איך אני הגעתי הביתה בלי הצמות ואיך שברתי את לבו של אבי, שלא דיבר אתי דבר. נכנסתי לחדר שלו, סגרתי את הדלת ואמרתי: "דורי, אני ילדתי אותך עם שער ג'ינג'י יפהפה. למה לקחת לי אותו?" והוא אמר בקול רך, שכבר התעבה: "אם זה כל כך קשה לך, אני אגדל אותו מחדש". מנהל בית-הספר שלו סיפר לי שהוא שיבח את דורי על המעשה הזה, ואמר לו שבגילו כל האמיצים היו עושים כך. הוא המליץ לדורי ללמוד גם נגינה בקונטרבס (לשם מה? אולי זה היה נחוץ לתזמורת כלשהי). דורי למד גם פסנתר וגם קונטרבס, ואף נשלח למחנה נוער שוחר מוסיקה כנגן קונטרבס. האם זה לא היה יותר מדי בשבילו?

הוא היה מטולטל בין כל מיני דרכים שלא היה ברור לאן הן מובילות והאם יש בהן טעם, וגם היה נתון בחלל ריק בגלל בדידותו בבית וניתוק המעורבות שלי בחייו. אני זוכרת היטב איך שבוע לפני שהתאבד טאטא במטבח את הרצפה לאחר שכלי כלשהו נשבר, ואני אמרתי לו, כאילו בצחוק: "דורי, מה היינו עושים בלעדיך?" ימים אחדים לפני שהתאבד הגיעה לבקר אותי ידידתי ושכנתי רחל אליאור. בלי שביקשתי זאת ממנו הוא הביא לשתינו תה ועוגיות, ואני הייתי מאוד גאה ואסירת תודה לו. הייתי עיוורת לגמרי לכך שאלה היו קריאות לעזרה. שבועות אחדים קודם לכן התארחנו אצל ציפורי, והיא ניסתה בטון של אזהרה ונזיפה להסב את תשומת לבי למצוקה של דורי. אני בטיפשותי אמרתי לה שאם יש ילד שגידלתי אותו כמו שצריך זה דורי, ואין שום מקום לדאגה.

כחודש לפני שהתאבד הוא בא להתייעץ אתי: הוא רוצה להצטרף לקבוצה של טיפול נפשי שבועי במימון העירייה. "זה לא עולה כסף", הוסיף בידיעה שטיפול בתשלום הוא לא לפי כיסנו. שאלתי אותו למה הוא חושב שהוא זקוק לטיפול נפשי, והוא אמר שהוא רוצה לשפר את התקשורת החברתית שלו. לא שאלתי אותו לפרטים (כמה חבל!), רק ביקשתי שיברר מה שם המטפל. התברר שהפגישות הן בהדרכה של שתי פסיכולוגיות עובדות העירייה. התייעצתי עם יגאל גינת, הוא בירר מי הן והמליץ עליהן, ואני אמרתי לדורי שזה נראה לי בסדר. דורי השתתף בשלוש פגישות. הפסיכולוגיות סיפרו לנו שבפגישה הראשונה הוא היה מאוד פעיל. בפגישה השנייה עלה הנושא של התאבדויות. באותה שנה היה גל של התאבדויות נערים ונערות בירושלים. אחד מהם היה חניך של חמי. חמי דיבר על זה ליד שולחן האוכל, וכולנו הבענו זעזוע. בפגישה השלישית המשיכו לדבר על הנושא הזה, אבל הוא לא פצה את פיו לאורך כל הפגישה. הן לא שאלו אותו מדוע הוא שותק. באותו חודש דיברתי עם יוסי על כך שהמצב שלו נראה לי מדאיג מאוד, והוא התקשר לפסיכולוג שטיפל בו והתייעץ אתו. הפסיכולוג אמר לו שהוא לא רואה מקום לדאגה.

באותה שנה אני עבדתי באגף לתכניות לימודים, לימדתי בשלושה חוגים שונים באוניברסיטה, וכתבתי מאמרים (רצוי באנגלית, כדי לפרסם בחו"ל) בניסיון לשרוד באוניברסיטה העברית. הייתי לחוצה מאוד, מה שתמיד משפיע לרעה על מערכת העיכול שלי. גם דורי לא הרגיש טוב. הוא הרבה לשתות תה קמומיל, לא היה לו תיאבון, הוא רָזָה, נראָה חיוור.

זה היה ביום שלישי. באותו יום היה עליי לנסוע לאוניברסיטת בר אילן כדי להעביר השתלמות למורים לספרות – זה היה חלק מעבודתי באגף לתכניות לימודים. נושא ההשתלמות היה ניתוח ודרכי הוראה של שני סיפורים של איסאק באבל, "מעשה בשוכך היונים שלי" ו"בן הרבי". בבוקר לא הצלחתי לקום, הרגשתי כל כך רע, שהמשכתי לשכב במיטה עוד שעה-שעתיים. גם דורי לא קם באותו היום ללימודים, גם הוא היה קצת חולה. כשקמתי העמדתי תנור בחדרו (בחדר האורחים היה תנור חשמלי קטן, אבל בחדר שלו היה תנור נפט עגול), הכנתי לו ולעצמי אוכל ויצאתי לעבודה במשרד, משם נסעתי ישירות לאוניברסיטת בר-אילן להשתלמות, שהייתה אמורה להתחיל בשעה 16:15. בדרך חשבתי על דורי: מה שלומו? כשהגעתי לאוניברסיטה, קצת באיחור, התחלתי לחפש טלפון כדי לצלצל הביתה. המשרדים היו סגורים ואני ניסיתי למצוא טלפון ציבורי, אבל האחד שמצאתי היה מקולקל. אמרתי לעצמי:

מה יכול להיות? יוסי בבית והוא ידאג לו. לא ידעתי שבאותו היום יוסי יוצא מהבית אחרי הצהריים כדי להכין כתבה על יהודה עמיחי **לבמחנה** (הוא היה מסונף **לבמחנה** כחייל מילואים, ואחר כך המשיך לעבוד שם בשליש משרה, כתב מדי שבוע ריאיון עם סופר או צייר. מהציירים קיבל בתמורה רישומים). לא ידעתי שאחרי הפגישה שלו עם עמיחי הוא יחליט ללכת לסרט בסינמטק, כי דורי אמר לו שהוא מחכה לביקור של החברה שלו, והוא חשב שמוטב להשאיר לו את הבית כולו פנוי. (כך הסביר אחר כך, הסבר מוזר. בבית היו לא פחות משישה חדרים.) באותו יום אחר הצהריים – כך התברר אחר כך – דורי צלצל לחברה שלו וביקש שתבוא אליו. זה היה ככל הנראה אחרי שהיא ביקשה לסיים סופית את החברות. היא אמרה לו שהיא מתכוננת למבחן בתנ"ך, וכשתסיים אולי תתקשר. הוא חיכה לטלפון שלה כשעתיים. היא לא התקשרה.

אני הגעתי הביתה בסביבות שמונה בערב. דלת הכניסה הייתה פתוחה, הבית היה מואר כולו. דורי היה שרוע על גבו על השטיח בחדר שהיה עכשיו של חמי, המשקפיים שלו היו זרוקים במרחק מה ממנו, עיניו היו עצומות. הוא השמיע קול נחירה מהפה הפתוח במקצת. אקדח היה מושלך לא רחוק ממנו. המחשבה הראשונה שלי הייתה שנכנס לבית פורץ וירה בדורי. אבל זה היה אקדח של חמי, ששירת אז בשטחים ככתב **במחנה** וקיבל אקדח להגנה עצמית. באותו ערב חמי היה במערכת **במחנה** ביו. את האקדח הוא השאיר בבית, במגירת שידה. אני מעולם לא ראיתי את האקדח הזה, ולא ידעתי על קיומו, אבל במהירות רבה הבנתי מה קרה.

לקח לי שתיים-שלוש שניות עד שהרמתי את שפופרת הטלפון וצלצלתי למגן דויד אדום. הסברתי להם מה מצאתי בבית. הם שאלו באיזה מצב הוא. אמרתי: "הוא נוחר", חשבתי לעצמי: הוא חי. אבל גם אמרתי (בקול רם): "אין דורי. אין דורי". כי פחדתי שאם הוא ימות, אני אכנס שוב למצב שהייתי בו אחרי שאיבדתי את אחי, כלומר, שייקח לי שנים עד שאני אבין ואקבל שהוא לא חי, ואהיה במצב לא לגמרי שפוי. הם אמרו "אם הוא נוחר זה לא טוב". תוך עשר דקות הגיע אמבולנס. לנגד עיניי הם פתחו לדורי את הגרון והחדירו לתוכו צינור הנשמה וביצעו בו ניסיונות החיאה. הוא ירה לעצמו בתוך הפה, כנראה, וריסק את שורש הגולגולת. עיסת מוח ודם הייתה על השטיח. הם עבדו כחצי שעה או יותר, ואחרי שסיימו יוסי הגיע הביתה.

האמבולנס הפעיל את הצופר ונסע במהירות לבית-החולים **הדסה** עין כרם. הם אפשרו רק לבן משפחה אחד לשבת באמבולנס. אני ישבתי באמבולנס ליד דורי, ויוסי נסע אחריו במכונית. הגענו לבית-החולים בסביבות 10 בערב. צלצלו לרופא מנתח שיגיע בדחיפות, ודורי נלקח מיד לחדר הניתוח. יוסי ואני ישבנו וחיכינו. בחצות בערך העבירו אותו לחדר טיפול נמרץ. הרשו רק לאחד מאתנו להיכנס לשם. גולגולתו הייתה חבושה כולה, והמכשירים צפצפו את דפיקות לבו. ליטפתי אותו וליטפתי אותו. לוח המכשירים הראה שיש לו חום של שלושים ושמונה פסיק שבע. אמרתי לעצמי: שלושים ושמונה פסיק שבע זה חום של בן אדם חי. ושמעתי את עצמי אומרת (בקול) שלושים ושמונה פסיק שבע שלושים ושמונה פסיק שבע. לא יכולתי להפסיק להגיד את זה, בקול רם. פחדתי שאני משתגעת. עשיתי כל מה שאני יכולה כדי לשלוט על עצמי.

יוסי בינתיים התקשר לשני ידידים שלנו, שניהם פסיכולוגים, וביקש שייסעו ליפו, ימצאו את חמי, יסבירו לו מה קרה ויביאו אותו לירושלים. חמי הגיע לפנות בוקר. הוא היה מרוסק. לא ידענו כמה זמן נצטרך לחכות בבית-החולים, אז הוחלט שאני אקח אותו הביתה שיישן קצת. הוא צלצל לרונת, חברתו לשעבר, וביקש שתבוא לישון איתו בביתנו, והבחורה החמודה הסכימה. אני נהגתי מבית-החולים **הדסה** עין כרם הביתה ובחזרה (אני לא מבינה איך הצלחתי לעשות את זה). הרמתי ואספתי את השטיח שהיה מכוסה כתמי דם וערמות קטנות של מוח, וזרקתי אותו בחוץ בפח האשפה הציבורי הגדול, כי לא רציתי שעוד מישהו מלבדי יראה את זה. אז שמתי לב שבמקרה נמצאת קופסת שימורים פתוחה של אפרסקים, שמרנו לאירועים מיוחדים. הבנתי שדורי פתח את הקופסה הזאת וניסה לאכול ממנה, לפני שלקח את האקדח וירה. חזרתי לבית-החולים סביב שבע בבוקר. שוב נכנסתי לחדר הטיפול הנמרץ וליטפתי את דורי ויצאתי. סביב השעה 10 יצא מחדר הטיפול הנמרץ רופא. קמנו אליו. הוא הביט בנו והניד את ראש ימינה ושמאלה, ואחר כך אמר בקול חרישי: 'לא'. הוא שאל אם אנו מוכנים לתרום איברים להשתלה ואני אמרתי: 'כן'.

ראיתי שיוסי לא יכול לעמוד על הרגליים. ניגשתי אליו קרוב, חיבקתי אותו בכל כוחי, לחצתי אותו אליו, וכך עמדנו חבוקים כמה שניות. רבקה מרים חברתנו הייתה אתנו שם, והיא ראתה. אני עשיתי את זה כי ידעתי שעכשיו זה העיקר: היכולת שלנו לתמוך זה בזה. לא להאשים זה את זה, לא לשפוך החוצה את כל הרעל שממלא את הנפש בעקבות אבדן. לשמור על הילדים מהרעל הזה. הרבה זמן – אולי שנתיים-שלוש אחרי הרגע

הזה ניסיתי לתאר את הרגע הזה בשיר שקראתי לו "כליבות". כליבות זה מכשיר שבו נגר מהדק לוחות עץ אחרי ההדבקה. חודשים אחדים לאחר מכן יוסי וחמי שיפצו יחד את שולחן הכתיבה של דורי והשתמשו בכליבות. זה היה אחרי שניקיתי את החדר (רחרחתי את השישוס המעוכים לפני שהשלכתי אותם) ומצאתי על מיטתו ספר הדרכה לשיפור יחסים חברתיים. לא חילקתי את השיר לשורות קצרות, כתבתי אותו כמו פרוזה, זורם, כי המצב שלי היה כזה, נזיל. אין נקודה בסוף השיר, כי אחרי ה"לא" הזה היה חלל ריק ענקי.

מִיד הַחֲזָקָתִי אֶת הָאִישׁ, הַדָּקָתִי אוֹתוֹ, לְחֻצָּתִי אֶת חֲלָקִיו בְּכָל שְׁרִירִי בְּטָנִי,
כְּמוֹ נֶגֶר, אַחֲרֵי שֶׁהִלְבִּישׁ אֶת כְּלִיבוֹת הַמַּתְכָּת עַל הָאֲרוֹן שֶׁהִתְפָּרַק פֶּתָאִם,
מִבְּרִיג וּמִבְּרִיג אֶת יְדֵית הַמִּכְשִׁיר, וְנֶאֱנָק קֶצֶת עִם הַדּוּק אֵיבָרָיו הַפְּנִימִיִּים,
פָּקֵה הַדָּקָתִי אֵלַי אֶת הָאִישׁ, בְּעֵמִידָה, בְּכָל זְוִיוֹת הַכְּרִזָּל שֶׁנִּמְצְאוּ בִּי,
בְּשֶׁהֲרֹפֵא יָצָא וְאָמַר שֶׁהִלְדָּ שְׁלָנוּ לֹא

(השתוות, עמ' 248)

הלוויה התקיימה ביום גשם סוחף. חמי נהג במכונית. הבנות החזיקו אותי משני צדדיי, כמו שמחזיקים כלה שהולכת לחופה. אני זוכרת שרציתי ולא רציתי להיכנס עם דורי לקבר ולהישאר שם. צרחתי כמו חיה פצועה כשהתחילו לשפוך עליו עפר. אבא של יוסי הגיע, אבל לא הלך אתנו לבית הקברות, הוא אמר שבמזג אוויר כזה הוא עלול להצטנן, אולי רצה לשמש לנו דוגמה לשמירה עצמית. לאמי לא סיפרנו בינתיים, כי חששנו שהיא לא תעמוד בזה. כשחזרנו הביתה מצאתי על השולחן כחצי תריסר כדורי שינה שהשאירה לי שכנתי מהקומה העליונה, שהייתה אחות בבית חולים. אישה מקסימה, שגם טיפלה בחמותה בביתם עד יומה האחרון. איכשהו נרדמנו. למחרת חקרו את חמי במשטרה (משום שהאקדח היה שלו), שחררו אותו והביאו לנו את הבגדים של דורי בתוך שקית ניילון גדולה. אף על פי שרציתי מאוד לשמור את הבגדים, לכבס אותם וללבוש אותם, זרקתי מיד את השקית לפח האשפה הציבורי שעמד ברחוב. פיקחתי על הדחף שלי להיצמד לילד המת ולהתמזג בו.

אני זוכרת את הבוקר שאחרי הלילה הזה, איך התעוררנו ושנינו פרצנו בבכי. ואיך התחבקנו. היחד הזה היה בשבילי משענת שעזרה לי. בימי השבעה וגם חודשים אחדים לאחר מכן יוסי היה מאוד נחמד אליי. כבר

סיפרתי איזו חוויה חזקה הייתה בשבילי השבעה. גם החיבוק הרגשי של כל האנשים שבאו לשבעה וגם ההחלטה שלי לעשות כל מה שאני יכולה כדי לטפל ביוסי ובילדים עזרו לי. אמנם במשך חודשים ארוכים איבדתי את התיאבון וכל מה שאכלתי שלשתי, רזיתי מאוד, והרגשתי כמו קליפה מהלכת, ריקה לגמרי מבפנים, אבל תפקדתי: מיד לאחר השבעה חזרתי לעבודה באגף לתכניות לימודים ולהוראה באוניברסיטה.

במשרד האגף ישבתי לבדי בחדרי, כי חברתי לתפקיד וידידתי הטובה פנינה שירב הייתה אז בדיוק בחו"ל למשך חודשים אחדים. הנהלת האגף החליטה לא להשאיר אותי לבדי, והכניסה לחדרי אדם שלא הכרתי, דתי בעל זקן וחליפה שחורה, שהיה שייך כנראה לאחד הצוותים של בית-הספר הממלכתי-דתי. הוא ניסה לדבר אתי: 'טוב, את משוררת, במהרה תכתבי שירים על מה שקרה לך'. הוא גם סיפר לי, כנראה כדי להבהיר לי שהוא מבין את רגשותיי, על הון עתק שהוא הפסיד לאחרונה בגלל איזושהו קבלן שרימה אותו. היה לי קשה לשאת אותו. לא כתבתי שום שיר במשך כשנתיים לאחר ההתאבדות של דורי. אחר כך כתבתי די הרבה, אפשר למצוא את השירים במדור "המקום הכואב" בספר **השתוות**. הכנסתי לשם גם שירים על אבדן אחי.

אני חושבת שלתגובה על אבדן יש מבנה דומה, לא משנה מה מאבדים: קושי להאמין, כאב נורא, זעם, הרגשת אשמה, געגועים, השלמה. כחצי שנה אחרי שאיבדתי את בני נעניתי להזמנה של בית חולים **הדסה** והצטרפתי לקבוצה של הורים שאיבדו את ילדיהם באותה שנה. (יוסי לא רצה להצטרף.) הילדים מתו בדרכים שונות: בטביעה, ממחלות ממאירות, בתאונה ועוד. נדהמתי לראות שכל ההורים היו שרויים ברגשות אשמה נוראים, אפילו כשלא הייתה שום סיבה מציאותית לאשמה. זה אמנם לא הפיג את רגשות האשמה שלי, אבל הבהיר לי שאין שום דבר רציונלי ברגשות הללו.

אתה יודע, טולסטוי כתב: "כל המשפחות המאושרות דומות, כל משפחה אומללה על פי דרכה". אני יכולה לומר: "כל התגובות המיידיות על שכול דומות, אבל כל אחד מתגבר עליו באופן אחר". אתה מבין: השכול הוא לא תוצאה של בחירה, אבל ההתגברות על שכול הוא תוצאה גם של החלטה, של בחירה, וגם של אישיות, של כוחות נפש, וגם של מוסכמות חברתיות-תרבותיות. אם מישו היה אומר לי בנעוריי: בנך יתאבד ואת תמשיכי לחיות, לעבוד, אפילו לשמוח, אפילו פה ושם להיות ממש מאושרת – לא הייתי מאמינה לו. אבל כן, זה קרה, למרות שהכאב

והגעגועים ממשיכים, לא באותה עצמה, תודה לאל. אני חושבת שבאופן טבעי אנשים שעברו טראומה רוצים וצריכים לחזור לחיים ולשמחת החיים. אני חושבת שעל הגעגועים למת צריך להתגבר, כמו שמתגברים על געגועים אחרים.

קל לאהוב את המתים. הם לא מרגיזים ולא מאכזבים. יש לי התנגדות לפולחני הנצחה שאין להם מטרה חוץ מעצם הנצחת הכאב ותחושת הסבל והקרבת. טקסי אבל נועדו לחזק וללכד את האבלים החיים, וכך באמת בנויים טקסי האבל היהודיים, כולל המנהג של ליקוט עצמות. אתה יודע, בתקופה בית שני נהגו להוציא את המת מקברו לאחר שנה, ללקט את עצמותיו, להכניס אותן לגלוסקמה, לערוך סעודת הבראה, ולסיים בזה את טקסי האבלות. היהדות המקראית אוסרת על מנהגי אבלות שגורמים לחבלה עצמית. כל זה קשור במושג של "צלם אלוהים": לא המת קדוש, אלא האדם החי.

פרס ובאר שבע

משה: איך הגעת למחקר שלך על הדקדנס?

חמוטל: בספרייה הלאומית של פרס אספתי חומר על הדקדנס הצרפתי והרוסי, בתקווה לכתוב מחקר על הזיקה של הספרות העברית לאקלים הדקדנס האירופי. אבל ההתעניינות שלי בדקדנס התחילה קודם, אני לא זוכרת מתי בדיוק, נראה לי שנתקלתי במונח הזה ובעובדה שהדקדנס היה אקלים ספרותי-תרבותי שלם מתוך קריאת מחקרים ברוסית על הספרות הרוסית בתקופתו של ביאליק, כלומר על גבול המאה העשרים. המאפיינים של הדקדנס – זה היכה אותי בתדהמה ממש – נראו לי קרובים להפליא לפרוגרמה הפואטית ולשירה המוקדמת של נתן זך – פסימיזם קיומי, תחושת חידלון, שיממון ומונוטוניות, ספקנות, ניכור, רוע מטפסי, אסתטיציזם, קוסמופוליטיזם, יחס של תיעוב ללאומיות ולכל אידאולוגיה חברתית, כפירה אירונית במוסריות, חשיפת האכזריות ביחסים בין המינים, בריחה לעולם אקזוטי – כל אלה מצויים, לדעתי, ב"שירים שונים", ספר שמעולם לא אהבתי אותו.

את העקבות הברורים של הקומפלקס (או ה"נוסח") הזה אפשר לראות בשירת דן פגיס (החל מ"שהות מאוחרת"), אבידן, ובשירים המאוחרים של אמיר גלבע, באלה שבהם ניכרת אפילו אצלו ההשפעה (ההרסנית, לדעתי) של זך, שרידיו מאכלסים את השירה המוקדמת של ויזלטיר, דליה הרץ – זה היה מהלך שלם בשירה הישראלית, כידוע. אז כתבתי מאמר גדול בשם "ניאו-דקדנס בשירה הישראלית", שהתפרסם בשני המשכים בדבר באפריל 1988, ואחר כך בספרי קריאות ושריקות. הייתה לי תכנית לעקוב אחר הדקדנס לאורך כל הספרות העברית במאה העשרים. התחלתי בביאליק, כמובן. מה שיצא כבר היה יכול להיות ספר (ואכן בספר שתורגם לרוסית כלול רק החלק על ביאליק). הוספתי את ברדיצ'בסקי ואת ברנר, כי רציתי להדגיש שאני לא מתעניינת בסופרים

דקדנטיים מובהקים (דוד פוגל, יעקב שטיינברג המוקדם), שהם בעיניי אפיגונים (וכך נראה לי גם נתן זך), אלא דווקא בסופרים שבעת ובעונה אחת קלטו את הדקדנס בן-זמנם וגם נאבקו בו. המאבק הזה הוסיף ליצירתם מורכבות ומתח - זה מה שעניין אותי להראות בספר **מגעים של דקדנס** (1997). בהזדמנות הזאת חשפתי את הרקע האירופי, ובעיקר הרוסי של הספרות העברית בתקופת המעבר מהמאה ה-19 ל-20. הספרות הרוסית השפיעה גם על ברדיצ'בסקי, אף על פי שחי בגרמניה ולא קרא רוסית. יכולתי להוסיף גם את גנסין, אבל מכיוון שעליו כתבתי את עבודת הדוקטור ויתרתי על הרעיון הזה. החלק שדן בביאליק בצירוף עוד כמה מאמרי מחקר על ביאליק הופיע כספר גם בתרגום לרוסית (2013).

בספרייה הלאומית בפריס כתבתי את שני שירי "בספרייה":

א

קמתי. קמו גם רגלי. האם הייתי פאן?
עזרו את עיני, ספרים לוועזים
בחקיפות הסיד של נירות
ואורות מלאכותיים,
עזרו לי להיות
ערפל.

ב

רק היום, ונהרי יותר משנתיים עברו פָּכָר
וכאלו שקטו חריקות המקדח
וכמו רככו קולות הנפילה של חפץ פֶּבַד אל קרון ריק פִּלְיָלָה
ורק מראות מקריים הם עדין לחיצות הדק, כל פתם
נראה מרחוק אדם ונוזלי,
רק היום בספריה מאחורי שורה של גבות פפופים
בשקללטי לְהֵרֵף עין דגמה של סוּדָר
שפמוהו גם אני סרגתי פעם –

לא לך, לא
 לך לא סרגתי אף סנדר!
 ואיך זה שרק לך לא סרגתי אף סנדר אקד?
 והרי נשקתי אותך יותר משנשקתי את אחיך הגדולים
 ומלות אהבה אמרתי לך רבות יותר משאמרתי לאחיך הגדולים
 ורחמתי אותך ועודדתי אותך והרשיתי לך יותר מלכל אחיך הגדולים
 אבל סנדר לא סרגתי לך אף לא אקד
 ואפילו לא חשבתי על זה עד היום. (השתוות, עמ' 261)

פריס הייתה מלאה פיתויים מכל הסוגים, שאני לא הייתי מסוגלת
 להיענות להם – הייתי עדיין כל כך מרוסקת - אבל הרגשתי כל הזמן
 מגורה מינית. כתבתי על זה שיר בשם "גברים צעירים", אבל ויתרתי
 עליו **בהשתוות**, כי חשבתי שאיש חוץ ממני לא יבין אותו:

גברים צעירים ונאים למראה צועדים
 במחול ההתחלפות של קרונות הרפכת התחתית
 מכאבים לי בדרך אלי בקולות קרישיים-מבקשים
 בהשתדלם לתת את עיניהם בעיני
 ובהדיפם ריחות נמחצים של התבגרות.
 כמו בשורת כתמי הדם ההולכים ומתעבים
 על המדרגות של הגשר בבקר
 אני מסתכלת בהם בהתעניינות קפואה,
 ממשיכה לנשום את האויר המלא חמרי חבלה
 מכונצת אצבעות בכיסים
 לא מוכנה לזהות שום פרט
 מבר. (ובצפיפות, עמ' 80)

גרתי בחדר קטנטן ברובע ה-13 (ברחוב שקאלרה, לא רחוק מפלאס
 ד'איטלי). בערב הייתי יוצאת לטייל במרכז העיר, באזור מונפרנס,
 יושבת בבית קפה ומזמינה כוסית של ליקר Verveine Verte (משקה

נהדר!) ומניחה לעצמי להתבסס קלות, לא נענית לחיזורים של גברים, הרגשתי כאילו אני מרחפת. הייתי שותה יין יום יום, גם בחדר שבו גרתי. יוסי בא לבקר אותי, ראה את הבקבוקים הריקים, והיה בטוח שאני מתהוללת עם גבר אחר.

משה: חמוטל, לי נראה הסבר אחר למצב הנפשי שהיית שרויה בו בפריס. את בארץ זרה, בודדה. פוקדת אותך לא תחושת גירוי מיני, אלא תחושת בדידות, תשוקה לקרבת אדם, אולי מה שהצרפתים קראו לו Spleen.

חמוטל: משה, אני לא הרגשתי כך בערים גדולות אחרות – מוסקבה, בוסטון, פילדלפיה – שגרתי בהן במשך חודשים אחדים והייתי זרה. בפריס באמת יש אווירה ארוטית יותר מאשר בערים אחרות, וזה היה מורגש. ברור שהייתי בודדה, כמו שאני בודדה בכל מקום, אבל היו לי שתי ידידות טובות, נשים נפלאות כל אחת בדרכה, מורות במכון לשפות שמיות שבו לימדתי: מיריי הדס-לבל וסוניה ברזילי, אתן אני שומרת על ידידות עד היום, ומתפעלת בכל פעם מחדש מחכמתן ונדיבותן.

יחד עם זאת, אני בפירוש זוכרת את תחושת הגירוי המיני שליוותה אותי אז ללא הרף. מה ששיך ל"ספלין" – המונח הזה מציין בדידות קיומית, מרה שחורה שמקיפה ומציפה את האדם ואת ההווה כולה. זה עניין אחר. אני לא חושבת שיש בי ספלין קיומי, כלומר, שאני שרויה בו תמיד. שנים רבות הייתי שרויה באבל על אחי, אבל זה עבר. גם האבל על בני הוא לא המצב הקיומי שלי. נראה לי שההרצאה הראשונה ששמעתי מפי השפיעה יותר מדי על האופן שבו אתה קורא את שיריי. אם כתבתי מחקר על הדקדנס זה לא אומר שהשירים שלי כתובים בסגנון הדקדנס או שיש לי אישיות דקדנטית.

ספרות הדקדנס והאווירה שהיא יוצרת קסמה לי בנעוריי, היא ביטאה את הרפיון והחידלון שהיה בתוכי, את המוות ששכן בתוכי, אבל היא גם הזהירה אותי מסכנת ההתמכרות לרפיון הזה. צ'כוב וגנסין מתארים באופן יוצא מן הכלל את המצב הזה (שהיה כה אפנתי בזמנם) מתוך עמדה של הסתייגות, חרדה והרבה לגלוג, ובאמת הם סופרים שאני מעריצה.

סיימתי ללמד בפריס ונותר לי יום אחד עד לטיסה לארץ. החלטתי לקחת רכבת לילה לאמסטרדם, לראות את העיר ולחזור ברכבת לילה. זה היה

בסוף דצמבר. קניתי כרטיס וגם בקבוק קטן של יין ושוקולד, צידה לדרך. הכרטיס היה לקרון שינה בן שישה דרגשים. נכנסתי, התמקמתי, שתיתי לגימה מהבקבוק, נגסתי מהשוקולד. הרכבת החלה לנוע, ואני הרגשתי אושר מופלא, גם משום ששוב ישנתי בחברת בני אדם נוספים, באותו חדר, כביכול, כמו בקיבוץ. זה לא היה חשוב לי שלא הכרתי אותם. נהניתי לשמוע אותם נושמים, נוחרים. סיפרתי לך על זה קודם. היום הזה באמסטרדם היה נפלא: העיר הייתה מכוסה שלג, ביקרתי בשני מוזיאונים, ראיתי המון תמונות של רמברנדט ושל ון גוך, נסעתי בסירה בתעלה עד למוזיאון אנה פרנק, הסתובבתי ברחוב החלונות האדומים. תערובת כזאת של הפקרות ושל התרוממות הרוח. התאים לי מאוד.

משה: וכשחזרת מפריס?

חמוטל: התחלתי לעבוד בבאר שבע. יוסי עבר לגור בתל-אביב, ואני הייתי חוזרת מדי שבוע לדירה שלו בתל-אביב וגרה בה אתו ארבעה ימים - הוא פינק אותי בנדיבות רבה באותם ימים - ואז נוסעת לבאר שבע וגרה שם שלושה ימים. בקיץ היינו עוברים לדירה הירושלמית למשך חודשיים-שלושה. היו לי ספרים ובגדים ומברשות שיניים בכל אחת מהדירות, אבל אף פעם לא ידעתי איפה נמצא מה. הרגשתי תלושה, חסרת בית, לא שייכת לשום דבר, מופקרת.

המצב הזה הגיע לקצו בקיץ 1993 כשהתגרשנו. הגירושין היו קלים וחלקים, כי היו שתי דירות, לא היו ילדים בבית, ואני לא התווכחתי בעניין חלוקת הרכוש, כפי שהוצעה על ידי יוסי. לא הרגשתי שיש לי כוח לזה, ואני לא מצטערת שכך עשיתי, אף על פי שהתערבות משפטית הייתה אולי משאירה בידי יותר. לפני הגירושין הייתה לי פרשת אהבה סוערת עם גבר נשוי שחי באנגליה, וזה נתן לי כוח להשלים עם הפרידה מיוסי. הוא ידע על כך, וזה עזר גם לו להחליט על פרידה. אחרי הגירושין ניסינו שוב ושוב במשך כשנתיים לחזור ולחיות ביחד, אבל זה כבר לא הלך בשום אופן. לא היה לנו קל להיפרד.

עברתי לגור לבדי בבית בירושלים, עם הכלב יוגלי. מכאן הייתי נוסעת לבאר שבע ושווה שם יומיים או שלושה, ואחר כך שבה הביתה. ליוגלי סידרתי פתח מיוחד בדלת, ולפני שיצאתי פרשתי מצעים מיוחדים על הספות והמיטות, כדי שיוגלי לא יכסה אותן בבוקר.

משה: לא נתתי דעתי עד כה על היתרונות שבגירושין - שאדם יודע איפה מברשת שיניו.... ולמה יוסי עבר לתל-אביב?

חמוטל: טוב, הוא יכול לענות על זה יותר טוב ממני. אני רואה את זה כך: מלכתחילה הוא לא התלהב מהמעבר לירושלים. בעיר הזאת, בשכונת בתי אונגרין, עברה עליו ילדותו עד גיל עשר. משם תל-אביב נראתה כמו מקום של נופש וחופש. בילדותו המעבר של משפחתו לתל-אביב היה גם הינתקות מהעולם הדתי, בעיקר של אביו, יהושע בר-יוסף, שמאוד השפיע על השקפותיו וטעמיו. נראה לי שהוא נשאר מקובע עם היחס הזה לתל-אביב, במיוחד לים, כמו שאני נשארתי מקובעת עם הרושם הרע שתל-אביב עשתה עלי כשעברנו לקריית-שלום.

חוץ מזה, אחרי שדורי התאבד יוסי הרגיש בדידות בבית הגדול והריק. אני עבדתי המון, גם באגף לתכניות לימודים וגם באוניברסיטה, לפעמים הגעתי הביתה רק לפנות ערב, והוא נשאר עם החלל הריק ועם החור שכדור האקדח השאיר בתקרה. הוא אמר לי שהוא לא מסוגל לראות את החור הזה. הייתי צריכה אולי לסתום את החור בתקרה, אבל זה לא עלה על דעתי, וספק אם היה משנה את המצב. יוסי גם היה מתוסכל מהקושי להעלות מחזות, שלא תמיד התקבלו ולא תמיד הצליחו, וחשב שחיים בתל-אביב יעזרו לו באופן מקצועי. הוא אמר: "תל-אביב מחבקת אותי". בירושלים דווקא היו לו חברים וחברות שהיו מוכנים לקרוא את מחזותיו ולייעץ לו, אבל רובם לא היו אנשי ספרות ותאטרון בעלי השפעה.

משה: ואיך היו החיים לאחר שהתקבלת לאוניברסיטת בן גוריון?

חמוטל: טוב, לולי האוניברסיטה הזאת לא הייתה לי מה שקוראים "קריירה אקדמית", לא הייתי ממשיכה לעשות מחקרים ולסכם אותם במאמרים ובספרים. בניגוד לאוניברסיטה העברית האוניברסיטה הזאת התייחסה אליי בנדיבות יוצאת מן הכלל: בירושלים הדרגה שלי הייתה "עוזר הוראה". כשהתקבלתי לאוניברסיטת בן גוריון הוענק לי התואר "מרצה", שהוא תנאי לקבלת קביעות (היו לי נתונים מספיקים לכך, לפי כל מה שהיה מקובל, אבל באוניברסיטה העברית לא התחשבו בהם, משום מה), וכשנתיים לאחר מכן החלו הליכים לקבלת התואר "מרצה בכיר". היו לי גם כל הנתונים הדרושים לקבלת התואר הזה – פרסמתי כבר שלושה ספרי מחקר והרביעי היה בהכנה – אבל אני סירבתי לקבל אותו ללא הקביעות, ועוד העזתי לחזור ולהצהיר שאין לי כוונה לגור בבאר שבע. להפתעתי (ואולי למגינת לבם של חברי סגל שלא זכו לכך) שלטונות האוניברסיטה הסכימו לתנאי הזה, והתואר "מרצה בכיר" הוענק לי כבר עם סיום סמסטר ההוראה הראשון שלי. ההליכים האלה

טעונים המלצות, אז אני חייבת תודה גם למי שהמליץ עליי, ובמיוחד למדריך עבודת הדוקטור שלי, פרופ' דן מירון.

בבאר שבע התגוררתי במשך סמסטר אחד בדירה של ידידנו, פרופסור יגאל גינת, שעבד אז גם באוניברסיטת בן גוריון וקיבל דירת שרד. אחר כך קניתי שם דירה בת שני חדרים קטנים בשכונה ד', שהייתה סמוכה לאוניברסיטה, אבל הייתה ממש שכונת עוני ופשע, בבית בן שלוש קומות ושבע כניסות, מוזנח להחריד. הדירה עלתה בסך הכול 20,000 שקלים (כולל השיפוץ), שאותם קיבלתי מאמי.

משה: אז עבדת באוניברסיטה וגרת בשכונת פשע?

חמוטל: כן, בעצם כן. בשנתיים שלאחר מכן ניסיתי ללון שם שני לילות בשבוע, אבל בכל פעם שהייתי מגיעה לשם בשעת ערב מאוחרת, לאחר יום עבודה מתיש, הייתי מגלה שמישהו נגנב, ובעיקר מפסק הפחת שהיה בארון החשמל בחדר המדרגות, וזה ניתק את החשמל בכל הבית. אמרו לי שזאת עבודה של נרקומנים. בנוסף לכך הדירה הייתה מלאה אבק ובמקרה לא היה דבר – לא היה נעים להגיע לדירה כזאת. בסופו של דבר החלטתי להשכיר את הדירה הזאת, ולמצוא לי מקום לינה. לנתי תחילה ב"בית יציב", אז בית הארחה בסגנון שנות החמישים, עם ארוחת בוקר שהזכירה את חדר האוכל בקיבוץ. אחר כך לנתי אצל זהבה, דודתו הזקנה של חתני, אלמנה יוצאת טונים, שהייתה מחכה לי בערב, ודואגת אם הגעתי מאוחר מהרגיל. בבוקר הייתה צופה בהרצאות אקדמיות בטלוויזיה, אבל סיפרה לי שמלבד מספרי אוטובוסים ומספרי מחירים אינה יודעת לקרוא דבר. שנה אחת סיכמתי עם דיירי שיאפשרו לי לישון אצלם לילה אחד בשבוע, אבל בשבוע הלימודים הראשון הם הודיעו לי שהסידור בטל. זה התברר לי רק בערב, ולא ידעתי לאן אפנה כדי ללון. התייעצתי עם עידית, אחת הספרניות בספרייה – אני אוהבת ספרנים וספרניות – והיא הציעה לי מיד לבוא ללון בדירתה. נעניתי במחשבה שזה סידור זמני, אבל התברר שהיא ובעלה מרדכי, רופא בבית-החולים סורוקה, מוכנים לסידור של קבע, ומסרבים בהחלט לקחת ממני תשלום. הם טענו שהשיחה אתי על ענייני ספרות מעשירה את חייהם. מרדכי היה מעריץ מושבע של עגנון. שנים אחדות לנתי אצלם. הם היו מכינים לי ארוחת ערב ואפילו יוצאים אתי לבית קפה, ממש פינקו אותי, ובשום אופן לא הסכימו לקבל תשלום. נשארתי אסירת תודה עד מאוד. שנתיים שכרתי חדר בבית בשכונה ו היוקרתית. למען האמת, הרגשתי מאוד בודדה בבאר שבע, בין קולגות שגרו במקום וראו בי נטע זר, כנראה.

מסע להודו

משה: מתי נסעת לראשונה לחוץ-לארץ?

חמוטל: אה, זה היה עוד ב-1978, בפברואר. נסעתי להודו. דורי היה אז בן תשע. ציפורי עשתה אז שנת שירות בחברה להגנת הטבע. רחלי הייתה בכיתה י"א. חמי היה בן שתים-עשרה וחצי.

משה: מה עורר בך את הדחף לנסוע?

חמוטל: אני תמיד אהבתי מאוד לטייל, גם בארץ. רציתי לטייל עם הילדים מדי שבת. יוסי רצה לשבת ולכתוב גם בשבת, אז רשמתי אותנו כחברים ב**חברה להגנת הטבע**, אם כי לא אהבתי טיולים מאורגנים. זה אפשר טיולי משפחה, ומדי פעם גם נופש בבית-ספר שדה של **החברה להגנת הטבע** (למשל, במעגן מיכאל ובאילת). לנסוע עם יוסי לטיול זה לא היה פשוט, כי לעתים באמצע הטיול היה מודיע שהוא רוצה לחזור הביתה, כי הוא לא מרגיש טוב או שנמאס לו. כשהילדים גדלו, הם יצאו לטיולים במסגרת תנועת הצופים – אני מתכוונת לשלושת הגדולים. דורי לא אהב את הצופים, והיה עסוק בנגינה. באותה עת כמעט חדלנו לטייל בארץ.

כשהיינו נפגשים עם חברים, השיחה נסבה לעתים קרובות על נסיעות לחו"ל. רוב החברים שלנו היו חברי סגל באוניברסיטה העברית, והם נסעו לכנסים ולשבתונים לארצות שונות. הרגשתי חשק עצום לנסוע לחוץ לארץ. יוסי אמר: "נסיעה לחוץ לארץ לא מרחיבה את האופקים, קריאה בספרים - זה מה שמרחיב את האופקים". חשבתי ואני חושבת גם כיום שהוא צדק, אבל אני רציתי חוויות, הרפתקאות. הוא דיבר בזלזול גם על ידיעת שפות זרות (שהייתה לי). כשאני רציתי לעשות משהו שהוא לא רצה (לראות סרט, ללכת לקונצרט, לטיול וכדומה), היה אומר:

'תלכי/תיסעי לבדך'. שנאתי להיות לבדי ולעשות דברים לבדי, ואולי יש לומר בפשטות שפחדתי להיות לבדי. הפחד הזה התמעט כיום. התקשיתי להבין את יוסי, שחזר ואמר שהוא אוהב להיות לבד. היום, כשאני חושבת על זה, אלה היו דיבורים שלא עמדו במבחן המציאות. בכל אופן, הוא אמר לי שאני יכולה לנסוע לחוצלארץ לבדי, רק לא ברור איך אכסה את הוצאות הנסיעה הזאת. נסיעה כזאת לא יכולה להיות על חשבון התקציב המשפחתי המצומצם גם בלאו הכי.

באותה תקופה לא רק המשכורת שלי נכנסה לחשבון שלנו, אלא – לשמחתי העצומה – גם הכנסה מעבודות קבלנות אחדות שיוסי עשה. לא הייתה לו הכשרה של אדריכל או מהנדס, אבל היו לנו חברים אדריכלים, שנתנו לו ייעוץ. הניסיון הראשון שלו בעבודת קבלנות היה הבית שעברנו לגור בו בִּיקָעָה. יוסי ראה מה הקבלן עושה, והחליט שהוא יכול לעשות זאת בעצמו, ולחסוך כסף. בין השאר צריך היה להחליף שם את הריצוף של חדר האורחים, אז יוסי הביא שברי לוחות שיש ממקום שמכינים בו מצבות, ושיבץ אותן בעצמו בצורה מאוד אסתטית. התקציב המשפחתי שלנו בסוף שנות השבעים היה במצב לא רע, אבל התקציב לנסיעה שלי נאסף מבדיקה של בחינות בגרות בספרות ולשון. עשיתי את העבודה הזאת כל שנה, אבל באותו קיץ הודעתי ליוסי, שכל הכסף שיגיע כשכר העבודה הזאת מיועד לנסיעה שלי לחו"ל. בדקתי המון מחברות. עבודה איומה.

חשבתי בתחילה שאסע לאירופה – לאנגליה, לצרפת, לאיטליה (ברית המועצות עוד הייתה מאחורי מסך הברזל), אבל אז פגשתי במקרה אצל חברים אישה אחת, אנתרופולוגית, שחזרה מכנס בהודו (כולם חזרו מכנס זה או אחר), והיא סיפרה את רשמיה. החלטתי שאני נוסעת להודו, ולא לאירופה. אמרתי לעצמי: הרי את אירופה אני מכירה, בעצם. אני מכירה אותה מהספרות, מהפילוסופיה, מהציור, מהפיסול, מהקולנוע. הודו זה משהו אחר לגמרי. היה לי צורך במשהו אחר לגמרי. רציתי להיות במקום אחר לגמרי, בעולם אחר לגמרי. נסעתי כדי להתנתק מהחיים העמוסים לעייפה, המתסכלים ללא הרף. אני מניחה שזוהי מה שחיפשו אחר כך בהודו ישראלים צעירים, כשנסיעה להודו הפכה לאפנה.

התחלתי לברר מתי נכון ונוח לנסוע להודו, ואמרו לי שהחודשים פברואר-מרץ הם מתאימים ביותר מבחינת מזג האוויר. פניתי להנהלת האגף לתכניות לימודים וביקשתי להעביר את החופשה השנתית שלי (הגיע לי חודש חופשה בשנה) מאוגוסט לפברואר. העבודה שבה עסקתי

אפשרה זאת: כתיבה והשתלמויות מורים אפשר ואפילו רצוי לעשות גם באוגוסט. קיבלתי אישור.

יפה. אבל איש לא נסע אז להודו, ואני פחדתי לנסוע לשם לבדי. חיפשתי מישהי שתוכל ותסכים לנסוע אתי להודו בפברואר. חשבתי בתחילה למצוא מישהי שמלמדת באוניברסיטה, בחופשת הסמסטר, אבל כל אנשי האוניברסיטה שהכרתי היו גברים. בקומה מעלינו גרה בחורה נחמדה שלמדה פסיכולוגיה וניגנה בגיטרה. פניתי אליה, והיא הפנתה אותי לידידה שלה, הציירת והפסלת חנה פייזר בן-דוד. היא הסכימה מיד. קנינו כרטיסים אצל סוכנת נסיעות שהייתה ידידה שלה. הלכנו לקבל ייעוץ מפי רחל מילשטיין, אישה מדהימה, פרופסור בחוג למזרח הרחוק שהופיעה לעתים כרקדנית בטן. היא שכנעה אותנו לכלול בטיול גם את נפאל, עזרה לנו לבנות מסלול נסיעה, שהתחיל בבומביי, המשיך לכיוון ניו דלהי, משם לפאטנה, משם לקטמנדו, ובחזרה לבומביי דרך קוֹרְאָאו ואגרה. היא הזהירה אותנו לא לשתות מים מברזים, לאכול רק מזון מבושל או מקולף, ולקחת אתנו נייר טואלט, מצרך מוכר רק במלונות פאר בהודו. במשרד הבריאות הזריקו לנו זריקות חיסון.

המטוס היה שיך לחברת **אליטליה**, שבאותה עת קיימה טיסות מאיטליה לאוסטרליה דרך תל-אביב ובומביי, במסלול שעבר מעל ערב הסעודית. באגף לתכניות לימודים הוזמנתי לשיחה עם איש הביטחון, חתמתי על מסמך שמשרד החינוך אינו אחראי לביטחוני ולחיי, וקיבלתי הנחיות מה לעשות אם המטוס יאלץ לנחות נחיתת אונס באבו דאבי: לקרוע את הדרכון הישראלי לפיסות קטנות, לדחוף אותן מתחת למושב ולהצהיר שאני אזרחית ארה"ב שאיבדה את דרכונה. לא סיפרתי על כל זה בבית, כמובן.

זאת הייתה לי פעם ראשונה לחוות טיסה, שנמשכה כ-8 שעות, כמדומני. טסנו במטוס ג'מבו ענקי, שהכיל כמה מאות מקומות ישיבה. בחברת אליטליה הייתה אז שביתת דיילים, כך שקיבלנו אוכל בהגשה עצמית, ללא שום הסברים או עזרה מהדיילים. במהלך הנסיעה חנה צילמה ואני כתבתי רשמים. הנה, אקריא לך קטעים מיומן המסע:

השחר בוקע, ואנו מעל ערב הסעודית. למדבר יש צבע לבן כשלג! הרים עשויים קמח וקצפת, ועליהם תדפיסים שחורים. מרחבים עצומים בשחור-לבן לאור השחר. ים בצבע דיו כחול-שחור, עם כתמים ורודים וכתומים. עננים חומים. חום מתחלף בתכול אוורירי מבעד לעננים. שמים הפוכים מתחתינו.

משה: אני מבין שנשארתי גם בגובהי מרומים חסידה מושבעת של הדקדנס? או שניתקת ממנו דווקא, נהנית מאוויר חופשי?

חמוטל: קשה לי לראות כאן קשר לדקדנס. משה, אתה שוב שובי ברושם הראשון שקיבלת ממני כמרצה על הדקדנס האירופי. אתה צריך לקרוא את הספרון שלי "מבוא לספרות הדקדנס באירופה". כתבתי אותו כדי שאנשים ידעו למה הכוונה במילה "דקדנס" בהקשר של תרבות אירופית בסוף המאה התשע-עשרה. אבל כן, הרגשתי שקורים לי דברים שלא מן העולם הזה. אני תמיד מאוד נהנית מרגעי ההמראה במטוס.

משה: על זה השיר שנקרא "מראה מהמטוס", שהבאתי בתחילת הספר, השיר שהיה לי קשה להבין?

חמוטל: השיר ההוא נכתב הרבה שנים לאחר מכן. עכשיו תיקח נשימה ארוכה, זה יומן ארוך למדי, ויש בו הרבה חומרים צבעוניים. אני ממשיכה לקרוא, ואתה תחשוב האם משהו מכל זה נמצא בשירי:

נחיתה בבומביי. הפקידה שבדקת לנו את התעודות בשדה התעופה לבושה סארי לבן עם כותפות שרד, בטנה החומה כהה חשופה. בחוץ משכנות עוני, חום כבד, אבל הכול כל כך צבעוני! בכל מקום נודף ריח מתוק מוזר של קטורת. הגברים לועסים משהו אדום כדם, ויורקים אותו על המדרכות. במרכז מידע לתיירים אנו בוחרות בית הארחה של "צבא הישועה". שלושה דולר ליום עבור לינה, שלוש ארוחות ותה מנחה.

בערב אנו פוגשים את גברת מְהֵרָה, כבת חמישים, מנהלת משרד לביטוח, יש לה מכרים בישראל. מזמינה אותנו לארוחת ערב במועדון: אולם ממוזג, שטיח, כורסאות עור, פסנתר. אנו מזמינות אוכל ונדהמות מהחריפות. עכבר גדול חוצה את האולם לרוחבו, על השטיח. היא מדברת על העצלות וחוסר היושר בהודו, על מוסר עבודה נמוך ועל כניעות מטופשת של נשים המשועבדות לתכשיטיהן. אנו בני מזל, כי עדיין יש לנו משרתים. הכול מתנדנד לי מול העיניים מרוב עייפות, ואני תוהה האם משום כך היא מנידה בראשה בספקנות על כל מה שאני אומרת. יתברר שככה הם אומרים "כן", בתנועות ראש של מטוטלת. למחרת הבן שלה לוקח אותנו לסיור בעיר. כולם נוסעים בפראות בצד שמאל של הכביש. בהודו רק הסיקים חכמים, הוא אומר. רוב אנשים פשוט מתעצלים לעבוד. מהפכה לא תתחיל כאן לפני עשר בבוקר. אנחנו ממוטטות מעייפות.

כשאנו חוזרים גברת מהרה מגישה לנו מרציפנים לבנים. הם עשויים מחלב מורתח שמוסיפים לו לימון, הוא הופך לגבינה שממנה יוצרים כדורים, משרים בסירופ ומייבשים. בהודו אסור לשתות את החלב של הפרות, אלא רק לאכול מוצרי חלב. היא מכבדת אותנו גם בעדשים מתוקות עם עוד משהו שנראה כמו

שקדים ונקרא מאגאז. זה טוב למוח, היא אומרת, ומגישה גם קיווי: זה טוב כדי לקרר את הגוף.

למחרת בבוקר העירו אותנו צלילים מוזרים. התברר שלמטה על המדרכה יושב מאלף נחשים ומנגן במין כינור, שהוא פיסת עץ לא צבוע ועליו מיתר אחד. הנחש מתרומם לגובה של מטר וחצי. לידו עומד איש עם שני קופים מרקדים. ילד יפהפה, מלוכלך, מחרוזת על צווארו, מקבץ נדבות. אנשים רבים ישנים על המדרכות. נער מפיץ מיץ מקנה סוכר במכונה עם ידית מסתובבת, על הכוס סמרטוט מלוכלך המשמש כמסננת. למים שנתנה לנו הגברת מהרה יש טעם ברור של עובש, טחב וביוב.

על גדרות הבטון חוזר ומופיע ציור של ראש גבר, ראש אישה וביניהם ראש ילד וראש ילדה, ומעליו כתובת בהינדית. זאת פרסומת נגד ריבוי ילודה. יש מדרכות עמוסות אדם, יש כבישים עמוסי מכונות, יש רמזורים ויש שוטר תנועה על סוס, אבל כל אחד מהם עושה משהו אחר. האנשים שרוצים לחצות את הכביש מפלסים דרך משני צדי הכביש עד שהם מצליחים לנתק את זרם התנועה של המכוניות ולזרום לרוחב הכביש. המכוניות עושות אותו הדבר: נדחקות בין ההמון עד שהן מצליחות לנתק אותו. כלי התחבורה הנפוץ ביותר הוא הטוק-טוק, אופנוע בעל שלושה גלגלים וכיסוי ברזנט.

אנו הולכות לקנות כרטיסי טיסה לניו דלהי. הפקידות במשרד הנסיעות לבושות בסארי, לכולן בטן שזופה חשופה, גם לנשים בהיריון, גם לנשים זקנות. גם הגברת מהרה הולכת בבוש כזה לעבודתה בבנק. לרוב הנשים יש גם נזם קטן ומבריק, מזהב או מכסף, בנחיר.

אנו מחפשות מקום להחליף דולרים ברופיות (רופיה שווה 6 אגורות), ומגיעות למלון **טאג' מאהל**. שיש לבן, שטיחים מפוארים, קירות מצופים בפיתוחים מוזהבים, רצפה מאריחי קרמיקה יפהפיים בצבעי אדום-כתום-חום, תקרה מצופה משולשי אריג בצבעים עוצרי נשימה, מלאי יופי ומחשבה. באולם הקבלה מסתובב נער, שתפקידו לחפש את מי שמצלצלים אליו בטלפון. הזדמנות להיכנס לשירותים. אל אלוהים! בשירותים האלה הייתי שמחה להתגורר: הכול לבן וזהב, מבהיק מניקיון, מוסיקה שקטה, חדריים רחבי ידיים, אגרטלים עם פרחים יפהפיים טריים, מייבשי שער, כיסאות לבנים מחוטבים עם ריפוד אדום, ציורי קיר, כיורים וברזים מהודרים. שתי נשים בסארי יושבות ליד ערמת מגבות צחורות מקופלות. תפקידן הוא להגיש מגבת לכל מי שרוחצת את ידיה.

ארוחת ערב בביתה של הגברת מהרה: מרק עדשים בפנפת מתכת קטנה, שניצל מטוגן בקליפה נוקשה ומתפצחת, פלפלים ממולאים באיזשהו ירק אחר, קצת חריפים, איזושהי מחית ממשוה לא ברור, עוד דברים לא ברורים. לקינוח מרק כתום מגזר ותפוחי אדמה.

מאוראנגאבאד בשמונה וחצי בערב למערות של אַלוֹרָה ואַג'אנטָה באוטובוס ממוזג עם כיסאות מרופדים. חולפים על פנינו עגלות עמוסות קש רתומות לצמד

שוורים שקרניהם צבועות, קצותיהן מכוסות קישוט ממתכת, מקדשים קטנים מאירים, עצים אדירי ממדים, בקתות. אנו קושרות שיחה עם זוג זקנים דוברי גרמנית (שפת האם של חנה). הוא בן 82. חנה בטוחה שהוא נאצי לשעבר. רק עכשיו אני מתחילה לשמוע את תולדות חייה: נולדה בדנציג, בגיל עשר נשלחה עם אחיותיה לאנגליה ב"רכבת הילדים". המשך יבוא. אנחנו מנסות להתאמן בתנועת הראש ההודית שפירושה "כן". זה לא קל.

לאנגלית של ההודים יש אינטונציה מיוחדת, עם שהייה קלה לפני המילה האחרונה של המשפט והרמה של ההברה האחרונה במשפט, שמזכירה קצת שוודית. חנה מאשרת. היא חיתה בשוודיה שנים אחדות אחרי שעלתה לישראל, קיבלה מלגה ללמוד שם פיסול והדפס בעץ.

באָלֶן: מערות-מקדשים שנחצבו בתוך סלע גרניט אדיר, עבודה שנמשכה 900 שנה, החל במאה הרביעית ועד האחת-עשרה. קשה לתאר במילים מאות מטרים מרובעים של פיסול אמנותי הקופץ חי מתוך סלע הגרניט השחור-חום-אדום. אלפי דמויות. פה ושם שרידי פֶּרְסְקוֹ צבועי שנשחק. המון חיים, הומור, חושניות, דשנות וחכמה. הייתה שם גם סנאית מקומית קטנה, שרצה לה עם הסנאי התינוק שלה אחוז בשיניים, שונה לגמרי מהסנאים האירופים, עם זנב מברשת מפוספס. אני מתגעגעת לילדים.

בדרך חזרה לאוראנגאבאד: לאוטובוסים אין צופרים, הנהג שורק במשרוקית. פרות רובצות להן בצדי הכביש. מוכרים ברחוב כל מיני בצקים ואטריות מטוגנות, גם כדורים שנראים כמו פלאפל, אבל הם עשויים מאורז. שורה של סככות עלובות, שאחת מהן היא ספרייה! ללא חשמל, מוארת בנרות. ספרים ממורטטים בהינדית. בסככה הסמוכה מספרה. הספר עושה לילד תספורת לאור הנר. סככות אחרות הן חנויות של בדי סארי בשלל צבעים, פרושים כמו זנב של טווס. מוכרים גם מניפות מנוצות טווסים.

אנו ישנות במלון באוראנגאבאד. המיטות מכוסות בכילות. מה עדיף – להיעקץ או להיחנק? במקלחת מצאנו שתי צפרדעים על הרצפה ואחת קטנה בתוך האסלה. יש כאן בית שימוש Western style, עם אסלה, משהו די נדיר בהודו, אבל אין בו נייר טואלט, כמובן. יש ספל אחד ממתכת, קומקום ממתכת ובו מי שתייה. הם טעימים יותר מהמים של בומביי. זה משום שמאחסנים כאן את המים בחביות ענקיות.

בדרך לאג'אנטה: אישה צועדת, אווזת כלי עבודה על שכמה, מלפנים תלוי על בטנה תינוק ערום לחלוטין. בוגנווילאות כתומות, צהובות, ורודות כהות, ורודות כמעט לבנות. אנשים חיים באוהלים ממחצלות. על כל זה שוררים איזה מין שקט, איזו מין נחת. בכל מקום עצים ענקיים עם ציציות שורשים באוויר. חנה אומרת: העצים עם הפראנזים (בגרמנית: ציציות). איש זקן משתופף בצד הכביש ועושה את צרכיו לעיני כול. כל הגברים כאן משתינים בישיבה, משום מה. למה הם מוותרים על היתרון היחיד שלהם?

משה: נזכרתי בתיאור המסע של הדין סון, גיאוגרף שוודי שהרבה לנסוע להודו. זכיתי לקרוא בספר מסעותיו הודות לדודי, שהשאיר את ספרייתו אצל אמו בארון ספרים מסתובב על צירו. הייתי מנקה את הספרים מאבק. הדין מתאר בספר מסעותיו – ובזכות תיאור קטע מסע זה אני זוכר את הספר – חבורת הודים נוסעים ברכבת, עושים את צורכיהם בכלי שאת תכולתו הם שופכים מבעד לחלון הרכבת על ראשי העוברים ושבים.

חמוטל: אני לא ראיתי דבר כזה. ראיתי אנשים עושים את צרכיהם בשפיפה בצדי הדרכים, לעין כול. אני ממשיכה לקרוא לך מהיומן:

אג'אנטה: בודהא שמידתו פי שלושה מקומת אדם מפוסל בכותל מערה ענקית. כשמסתובבים סביבו הוא מחליף הבעות – פעם עצוב, פעם מחייך. בודהא אחר, מאבן שחורה, שמידתו פי ארבעה מקומת אדם, שוכב על צדו בתוך קיר הסלע. "הוא מת באושר מושלם", מסבירים לי. עשרות מטרים של ציורי קיר בצבעים מקסימים, מספרים סיפורים מרתקים, אנושיים, מצחיקים על חייו של בודהא בן העשרים שבחל בהנאות הגוף. ילדים נדבקים אלינו, מציעים למכירה אבנים גבישיות בצורת ביצים חלולות סגולות בהירות, שנחצבו מסלעי המקום. כבר אי אפשר להתרשם מרוב עייפות ויופי.

משה: בין עייפות לעייפות לא נחתן?

חמוטל: בוודאי נחנו מדי פעם, אבל הרי לא יצאנו כדי לנוח. היה בנו תיאבון גדול לרשמים והרבה מרץ, והרשמים באמת ניתנו עלינו באינטנסיביות מתישה.

באוטובוס הממוזג בחזרה לבומביי. אישה דוברת גרמנית מאבדת סבלנות, צועקת. כאן קשה להסביר בהגיון וקשה לקבל מידע מהימן. תשובה על כול שאלה היא נענוע ראש ימינה ושמאלה והברות סתומות. אני נרדמת ותכף מתעוררת: מדאם! מדאם! מה קרה? בחר הודי מעיר אותי. שאראה את שקיעת הירח בין ההרים. באמת מראה נפלא, אבל להעיר משינה?

מגיעות בבוקר לביתה של הגברת מהרה. אין מים חמים, הברז מקולקל, האמבטיה סתומה ומלאה מים. אנו מתקלחות בצינור על רצפת חדר האמבטיה. בבית השימוש צריך לחכות המון זמן עד שהמים יורדים. ארוחת בוקר: דייסת בורגול בפנכת מתכת וחתיכות פפאיה.

בשוק של בומביי: שורשי במבוק, מלפפונים מחוספסים מוזרים, גזרים אדומים כעגבניות, כל מיני שעועית ירוקה דקיקה, ריח עז של כוסברה. מוזיאון אלברט: חדרים ועוד חדרים של אמנות טיבטית – ציור על בד, עבודות מתכת ושן פיל.

אני כל כך עייפה שאני רוצה לישון על המדרכה, עם כל האחרים. אנו עוזבות את המוזיאון ומבטיחות לעצמנו לפקוד אותו שוב.

משה: העייפות שאת חוזרת ומזכירה – נראה לי שהיא לא ממאמצים פסיים אלא משינויי מזג אוויר, אווירה, התחוויות חדשות והצורך המנטלי המיתרגם לאלמנטים של זמן בהסתגלות לכל החדש סביבך, שכאמור אינו מתבטא במאמץ גופני, אלא חבוי באוויר.

חמוטל: נכון מאוד. הייתה אמנם גם עייפות פיסית, אבל גם עומס של חוויות מרעישות. למשל, במטוס של חברת אייר אינדיה לנוו דלהי ראינו מצד אחד של השמים יום, ומהצד השני – לילה.

משה: זה כנראה משהו המבקש לאפיין, בנוף ובמזג האוויר, את מהותה של הודו: מצד אחד סחי שחור ומהצד השני יופי עילאי: מצד אחד עוני משוע, ומאידך עושר שלא יתואר.

חמוטל: זה לא היה מצד אחד ומצד שני, זה היה מעורבב. רק בשמים זה היה מחולק בצורה מסודרת.

גם הדיילות במטוס לנוו דלהי לבושות סארי, עם הבטן בחוץ. אני בעננים במלוא מובן המילה. ניו דלהי בלילה. תחנות אוטובוסים משמשות למגורים, מדליקים בהן מדורה כדי להתחמם ולבשל. אנו משוטטות בקור כלבים על טוק-טוק לחפש מלון שמחירו מתאים לנו. מאחורינו הנהג הסיקי שמנסה לפשוט לנו את העור ונותן עצות. קרובות לייאוש הגענו לבית הארחה של ימק"א, הערנו את המנהלת משנתה, וניהלנו אתה שיחה בחדר המיטות שלה.

למחרת: במרכזיית הטלפון הבינלאומית צריך לחכות שלוש שעות לשיחה הביתה. עשרים-שלושים נערות פורשות על המדרכה חצאיות רקומות נהדרות למכירה, ובורחות כשמתקרב שוטר. חנה הולכת למגיד עתידות, אני לא מאמינה בדברים כאלה. בחנות בדים מושבים אותנו על כסאות מרופדים, מגישים קפה, ומעל במה עומד הסוחר, פורש את הבדים וממליץ עליהם באריכות, בהתלהבות ובשטף, כנראה בהינדית. מלבד זמנים מוזרים של פתיחה וסגירה של משרדים הקושי הבולט הוא לעבור את הכביש. גם כאן יש רמזורים, יש שוטרים, אבל אף אחד לא מתייחס אליהם. אפשר לעבור את הכביש כשיש פקק תנועה.

גם כאן ריחות קטורת, וגם ריח עז של פרח צהוב-כהה שאיני יודעת את שמו, והוא נפוץ גם בארץ. עושים ממנו שרשראות ענקיות ומקריבים אותו לאלים, מקשטים בו את הרחובות, מוכרים שרשראות כאלה בשווקים, שוורים אותם בכל מיני צורות ודוגמאות.

ארוחת ערב במסעדה של המלון. על מגש פח שפכו לנו ערמת אורז, סולת חומה עם קינמון ובוטנים, כל מיני רטבים וכמה פיתות מקמח סולת כהה. הרטבים היו

חריפים כאש. זה תפריט Indian style. צריך להיזהר ממנו, ולהקפיד להזמין תפריט אירופי או סיני.

חיכיתי רבע שעה בתור לבית השימוש, ואז התברר שהמים לא יורדים. מים חמים יש רק מברז אחד בתוך במטבח. כל חדר מקבל ספל פלסטיק גדול אחד לשם רחצה. ארוחת בוקר: שעועית חריפה, דייסת חלב עם אטריות – משהו סמיך מגעיל. ביצייה-עין כתומה אבל קרה, בננה, טוסטים, חמאה, תה עם חלב.

כל הזמן צחקנו מהפחדים המוגזמים, אבל היום ראיתי דרך חלון האוטובוס איש מת מוטל ליד תחנת הרכבת, שרוע אפרקדן, פיו מלא דם, לידו יושבים אנשים. קשה לשכוח.

בדרך לאגרא. תחנת רכבת. המון סיקים עם חולצות אדומות ותרבושים לבנים. כדי לקבל מקום שמור הולכים לאיש שעומד ברציף, והוא אומר את מספר הקרון והמושב. צריך ללכת חצי קילומטר עד הקרון. מסריח. זבובים. ריח של שתן. אז איפה הודו – כאן או בפארקים ובכיכרות הפורחים והנקיים? איש מוכר מאפה חום על גבי עלה גדול ויבש המשמש כמגש. מתברר שזאת בורקה חריפה עם רוטב סמיך. חבל שיוסי לא פה, הוא אוהב חריף. אפשר לקנות כאן קפה בתוך משהו שנראה כמו עציץ קטן מעוגל. לקפה יש טעם של עציץ. אפשר לקנות את הקפה דרך חלון הרכבת, וכשמסיימים לשתות להשליך את העציץ דרך החלון והוא נשבר לרסיסים.

ברכבת: סיקי כבן שלושים וחמש, תרבוש חום, כיפה אדומה, חליפה חומה אלגנטית, חולצת משי, אפודה סרוגה ביד בדוגמה סקנדינבית, משקפי קרן עבים, צמיד כסף. כמו כל הסיקים הוא גבוה, תנועותיו זריזות, אצבעות ידיו ארוכות מאוד. רואים על פניו שהוא אדם שמח ובעל חוש הומור. הוא משחק רמי עם סיקי אחר שיושב מולו, וכותב את התוצאות בעט משיש ירוק. זה כל כך מרגיע שאני נרדמת מיד. יש המון שלוה באופן הישיבה של האנשים, בתנוחה של הילד הישן לו על הספסל העליון של הרכבת. אני מבינה כעת מאין הם לוקחים את כל הפרחים הצהובים: שדות שלמים של הפרחים האלה משתרעים לצד פסי הרכבת.

אָגְרָא. חושך וסירחון. הגענו למלון שיש בו חידוש: תקע חשמלי. יש גם מקלחת עם מים קרים וברז נמוך עם מים חמים. אני תוהה האם ואיך אצליח להפוך את הראש. מעניקים לנו תה עם חלב. התה נראה כמו קפה והסוכר כמו מלח בישול. בעל המלון המקסים נותן לנו עוד שמיכות, מביא חוברות הדרכה על אגרא, בנארס וקז'ורא. נענה אפילו לבקשתנו, המוזרה בעיניו, להביא לנו סדינים להניח אותם מתחת לשמיכות. מתברר שבברז הנמוך אין מים חמים, אבל אנו מרתיחות מים בעזרת כף חשמלית שהבאנו מהבית, ומכינות לנו תה ורדים נפלא לפני השינה.

בדרך מאגרא לפאָטָר פור סיקרי, "עיר הניצחון" מהמאה ה-16. עוגות מצואות פרות (המשמשות לדלק) מתייבשות בשדה שורות שורות, נראות כמו כובעים

סרוגים ענקיים, נישאות בסלים על ראשי אנשים. ילד הולך עם דוב, ואתו עוד זוג אנשים מובילים זוג דובים נוסף. עגלה רתומה לגמל. כל העגלות והמכוניות מקושטות בציורים ופרחים, בעיקר מכוניות המשא. "עיר הניצחון" בנויה כולה מאבן חול קשה אדומה. האנשים במכוניות אוכלים תמרים ירוקים וגזרים אדומים. מתנפלים עלינו ילדים מוכרי מזכרות ומבקשי נדבות, צריך להרים את הקול כדי להיפטר מהם.

בדרך: איש צעיר רוכב על אופניים, הוא מחזיק ביד אחת תינוקת כבת שנה ביד השנייה את כידון האופניים, על הספל מאחוריו יושבת אשתו. זקן קירח לגמרי, ובאמצע הקרחת החומה ציצת שער לבנה, דקה וארוכה. זה נוסח התסרוקת הטיבטי. מפתיע הבדל המידות: הסיקים ארוכים ודקים, יש הודים נמוכים מאוד ורזים, או נמוכים ושמנים כמו כדור. כזה היה האיש שהסיע אותנו בריקשה, באוויר הצה, בלי ריח הדלק השרוף של הטוק-טוק. לא נעים להודות, אבל זה היה תענוג אלוהי.

במסעדה הזמנו קציצות מירקות. קיבלנו קציצה עשויה מתפוחי אדמה, גזר אדום, כוסברה והמון פלפל חריף. שכחנו להיזהר. הפיתות נאפות לעינינו בכד חרס ענקי, בתחתיתו גחלים, והבצק מודבק לדפנות. גם את העוף צולים בתנור הזה, על שפוד. בחנות סמוכה עושים צלחות משובצות אבני שיש, יפהפיות. על כל חנות נוסף לשלט בהינדית כתובה באותיות אנגליות המילה Quality (=quality).

בלילה. ליד המלון יש מקדש הינדי. קבוצת גברים ונשים יושבים בשיכול רגלים, ואיש אחר, גם הוא לבוש לבן, יושב מולם ומדבר, כנראה מטיף. ילד על אופניים עוצר, מניח את האופניים ונכנס. אישה עם ילדה עוברת ונכנסת. לפני שנכנסים מנשקים את הרצפה ונוגעים בה במצח, ואז הולכים לפינת הנרות, שם שואפים קטורת ומורחים אותה על השער והפנים, כורעים אפיים ארצה ועושים כל מיני תנועות. רק אז מתיישבים בקבוצה. זה מתרחש פה כל ערב בין שמונה לתשע וחצי. האם אנו במאה העשרים?

אין פה שעת סגירה משותפת לחנויות. אין פה חוקי תנועה. אופניים וריקשות נהוגים בידי ילדים, חלקם ללא תאורה, נוסעים בפראות, בצד שמאל, כמובן. מחצית העיר מתפרנסת ממכירה לתיירים, ומחציתה השנייה מהסעתם בריקשות ובאופניים. הטאג' מאהל. מדהים, אין מילה אחרת: קילומטרים של עבודת שיש דמוי מלמלה, משובץ ומקושט, ציורי קיר ותבליטי קיר בלבן וצהוב על רקע אבן החול הקשה האדומה.

נהג הריקשה, גבר צעיר נשוי, שלושה ילדים, יודע המון שפות, זריז מחשבה ומפטט בלי לנדנד. לכתוב הוא דווקא לא יודע, אפילו לא את שמו, כי בית-הספר יקר: 15 רופיות לחודש. אבל בנו הבכור, בן השבע, הולך לבית-הספר, כי עכשיו זה חובה לבנים (כן, רק לבנים). כל יום הוא שם שלוש רופיות בקופסה עבור הלימודים של הבן. כמה הוא מרוויח ביום? 15 רופיות, מהן 4 הוא צריך לתת בשביל הריקשה. תמורת 4 רופיות הוא מוביל אותנו לכל

הסידורים, לחנויות שמוכרות יותר בזול (לדבריו), מחכה לנו בחוץ כשעה, מוביל אותנו למסעדה. נתנו לו 5, וביקשנו שיבוא כשנסיים לאכול, בעוד שעה. המלחמה בין נהגי הריקשות עצומה. האוכל במסעדה היה באמת נפלא. חנה הזמינה משהו, ואחר כך ראתה תבשיל אננס שלא הזמינה אותו והצטערה, אז המלצר הביא לה ממנו כתוספת על חשבון הבית.

במשך כל הימים שהיינו כאן לא שמענו אף צעקה אחת, לא ראינו אף מריבה אחת. אנשים עומדים ומחכים ונראים עליזים, אפילו מאושרים. מחייכים אלינו, וגם זה אל זה. לא, בבומביי ראיתי אישה הולכת עם בעלה ובוכה. שום תרבות לא תחסל את זה.

בחנות מזכרות באגרא הנער המוכר אומר: אתן רוצות לראות משהו לא למכירה? בוודאי. בעומק החנות מאחורי וילון תמונה ענקית של הטאג' מאהל רקומה בחוטי זהב ומשובצת אבנים טובות על בד קטיפה. שמונה אנשים עבדו על זה שלוש שנים, עשו אותה לפני תשעים שנה. היום כבר לא עושים דברים כאלה. למה? כי לאנשים אין כבר סבלנות, וגם אין היום בעלי מלאכה כשרוניים כל כך. לפני מאה שנה היו באגרא שמונה בתי מלאכה לרקמה, היום רק שלושה. אבנים טובות. זה מה שמויחד לאזור: אגאת, טופז, עין הנמר, אבן הירח.

ברכבת היה קור רצח, והיא עמדה שלוש שעות ללא ניע באיזשהו שומקום. רעדנו מקור, פשוטו כמשמעו. בבוקר בא האיש עם התה. מהחלון ראינו את הזריחה. על השדות הייתה חופת אדים, מונחת גלים גלים, פסים פסים, ומעליה אור השמש. שדות רחבי ידיים של חיטה ירקרקת-זהובה. אגמים קטנים שעליהם צפים פרחים גדולים ורודים, ובתוכם מתהלכות ציפורים.

שוחחנו ברכבת עם נער מבנארס שעובד כסוכן תרופות. בנארס עיר קטנה, אין שם איפה לבלות, הוא אומר, ומשום שאין איפה לבלות יש עודף ילודה, ככה זה בהודו בכלל. כמה תושבים בבנארס? שמונה מיליון. יש לו תואר ראשון בכימיה. זה לא מפריע לו לירוק דרך החלון יריקה גדולה ושמנה.

יש כאן חג שקוראים לו הולי. בחנויות ראינו עוד אתמול קערות מלאות הרי אבקות צבעוניות שאותן ישליכו זה על זה בחג. בערב יצאנו לרחוב, בקושי פילסנו דרך לכיוון הגנגס. אנשים משתוללים ברחוב, צובעים זה על זה, מתחבקים במידות שונות של התלהבות. נערים מהלכים שלובי יד (כמו הערבים אצלנו). תזמורת כלי נשיפה מנגנת מוסיקה, שילוב של הודית וג'ז, ולצליליה בחורים רוקדים. פתאום פרה מתחילה לרוץ בהתלהבות, מפנים לה מקום בקריאות שמחה. הגענו למלון צבעוניות לגמרי, אבל איש לא התרגש מזה. לקח חצי שעה להורייד את הצבעים, וצריך שוב לחפוף את הראש.

סיור שחר בגנגס: אנשים רוחצים במי הנהר העכורים לקול צלצול פעמונים, נרות בידיהם, מתנועעים בתפילה. זה לא מדבר אליי. עוד ועוד מקדשים. "מקדש האם", בו במקום אליל יש מפה משיש של אימא הודו; "מקדש הקופים", בו

מתרצצים המוני קופים, ולא להקים קוראים שם בפעמון; מקדש מודרני עם תאטרון בובות טיפשי.

אכלנו פאלאך פינר, תרד צלוי עם גבינה, מאכל לאומי, טעים מאוד. בערב חיפשנו באגרא סנדלר. בחור אחד הצטרף אלינו. באחת הסככות החשוכות ישב הסנדלר, איש זקן, שפוף ומקופל כעובר. הוא טיפל בסנדל שלי כרבע שעה, לאט ובסבלנות הדביק, תפר, וכשסיים ביקש רופיה אחת. התכופתי אליו ונתתי לו את הכסף. היו לו פנים זקנות מאוד-מאוד והוא חיך אליי. במלון הסתכלתי בסנדל ולא הצלחתי להבין איך הוא עשה עבודה כה מושלמת בחושך. לא רחוק מהסנדלר הייתה סככה חשוכה אחרת, חנות תה. עמדו בה שלושה ארגזי עץ ענקיים, מלאים תה בתפזורת: תה עלים, תה גרגרים ותה אבק. כעצם זה אותו תה רק הכתישה של העלים שונה.

למחרת בבוקר נסענו עם איש ריקשה, שנראה כמו רבינדרא-נת טאגורה, למפעל המייצר אריגי ברוקד רקומים בחוטי זהב. את אריגי הברוקד עם הדוגמאות הצבעוניות המופלאות מייצרים שני ילדים. אחד מהם מקריא את הדוגמה, והשני מעביר את הבוכייר עם החוטים הדקיקים בין חוטי השתי. צעיף אחד מיוצר כך בעבודה של שבוע לפחות.

ברחוב מסתובבות פרות, שקטות מאוד. אחת מהן, שחורה ושעירה מאוד, עונדת מחרוזת כפולה על צווארה בצבע תכלת עז. החזירים מנקים את הרחובות, אוכלים הכול. האוויר מלא פיוח שנפלט מהרכבות והאוטובוסים. כשאנו מעבירות נייר על שולחן הוא ממש שחור.

ברחוב שני אנשים בגיל העמידה לוחצים ידיים לשלום באריכות רבה, מסתכלים זה בפני זה ומחייכים. מעולם לא ראיתי לחיצת יד כזאת. האם רק נדמה לי שבני אדם פה מסבירי פנים יותר מאשר אצלנו? אבל לא הייתי הולכת כאן לבדי אחרי שש בערב. גברים נטפלים.

למחרת, בדרך לגנגס: בחור שמציג את עצמו כ"מלך הברוקד של אגרא" מציג לנו ללכת אתו לבית המלאכה שלו. אנו פוסעות לאורך הגנגס ובדרכנו נקלעות למקום שרפת גופות המתים. הבחור ממשיך ללכת, לא מתייחס. גופות עטופות שכבת פרחים ורודים ואדומים מוטלות ליד עצים, שגם הם מקושטים בהמון פרחים. בית המלאכה נמצא כאן, לא רחוק, הוא אומר. אנו פוסעות בין פרות, לכלוך, מקדשים, מתים. מכל פינה מציץ אלינו גאנש, בנו של האל שיווה בעל ראש הפיל. בית המלאכה נמצא בקומה השלישית של בניין עזוב ומלוכלך. אי אפשר לא לקנות לאימא ציפית נהדרת לכרית.

בתחנת הרכבת: אוויר מלא פיוח. הרבה לכלוך. פרה צועדת על הרציף ומחרבנת. איש לא זע. חיילים במדי צבא חבושי טורבנים של סיקים בצבע חאקי מובילים בחבל עבה איש שידי אסורות באזקי ברזל. המזוודות עשויות מפח או מפלסטיק (אולי כי אסור להשתמש בעור פרות). הרכבת יצאה לבסוף באיחור של שעותיים, עמוסה וצפופה. ישבתי עם עוד חמישה גברים על ספסל שנועד

לשלושה. הערכתי את הגברבר הצעיר הסמוך לי, שהתאמץ לא לנגוע בי יותר מדי.

דרך החלון ציפורים יפהפיות, המון תוכיים ירוקים בהירים על חוטי החשמל, סנוניות שחורות עם זנב מפוצל, דוכיפת, ציפור חומה עם כנפי תכלת (צבעי השלדג). אני משוחחת עם תלמיד קולג' מפטנה, שמראה לנו בגאווה את מבחן הכניסה שלו באנגלית. כדי להוכיח את האנגלית שלו הוא מדקלם: "עכשיו אביב. האביב הוא מלך העונות". מולנו בחור מוציא מדי פעם עלים יבשים מקופסה, מערבב עם אבקה לבנה, מועך בסבלנות באגודל, שם מתחת ללשון ומוציא. כעבור כחצי שעה הוא יורק דרך החלון שלידו אנו יושבות. נראה שיריקה נחשבת פה לפעולה שגרתית ראויה. גם תלמיד הקולג' מרביץ יריקה דשנה דרך אותו חלון. בתחנה מוכרים תערובת של בוטנים מקולפים, בצל קצוץ, פטרוזיליה ופלפל חריף. כל זה מונח על עלה יבש גדול, ועליו בוזקים מיץ לימון ואיזושהי אבקה חשודה. מוכרים גם גרגרי חומס חומים כהים או ירוקים עם בצל ופלפל חריף וכדורים לבנים (מיוגורט מיובש?) עם מיץ לימון ואותה אבקה. אחד מהיושבים לידי הוא מפקח על בתי ספר עממיים, מעיד על עצמו שהוא הינדי טהור (אין לי מושג מה זה אומר). שואל מאין אנחנו. ישראל – אז אתם נוצרים? פרוטסטנטים? באיזו שפה אתן מדברות? על ישראל אומרים: עם אמיץ, עם חזק. בתחנה ילדים מסתכלים עלינו בתמיהה: אנו לובשות חצאיות – אם כן, האם אנו גברים?

פְּטָנָה: המלון הכי זול והכי מלוכלך שהיינו בו. חלון אחד מכוסה בדיקט במקום זגוגית, שתי מיטות קשות כאבן, סדינים עם פסים ירוקים, אין כילות, עשרות יתושים, בית השימוש הוא זוועה חיה. אבל יש תקע, ובזכותו לא נאכלנו על ידי היתושים. שתינו קצת חולות.

משה: לא הכנת את הקורא לכל התלאות. האם התכוננתן, האם ידעתן מראש שיהיו תנאים כאלה בנסיעה? האם הכנתן תרופות למקרה הצורך? למי היה אפשר שם לפנות לעזרה ראשונה, לכל צורך שהוא?

חמוטל: קיבלנו חיסונים ועצות. שתינו בעלות קיבה רגישה, כך שהיינו זהירות למדי בענייני מזון. המקום הנכון ביותר לקבלת עזרה רפואית היה בית המרקחת. שם יכולנו להסביר לרוקח את הבעיה ולקבל תרופה מתאימה. שם, למשל, למדתי על קיומן של טבליות ויטמין סי למציצה, עד היום אני משתמשת בהן כשאני מצטננת. נדמה לי שכיום, בגיל 74, לא הייתי לוקחת סיכון בריאותי כזה. אבל הייתי בת 38. זהירות היא לא התכונה הבולטת שלי. הספר הזה לא היה יוצא לאור אילו הייתי אדם זהיר. אני תוהה אם זהירות ויצירתיות יכולות לדור בכפיפה אחת. יש לך עוד סבלנות לשמוע?

משה: כן, כן, למה לא? תמשיכי.

פאטנה: כרכרה עם סוס, החלק התחתון של רגליו, שהיה כנראה לבן במקורו, צבוע בוורוד עז. נתקענו כאן בגלל הסתבכות ביורוקרטית ומשום שביום ראשון הכול סגור. ביקרנו בגן החיות, במוזיאון, בספרייה. במלון קיבלנו דלי ונטלה, והחלטתי להיכנע למנהג המקום ולהתרחץ כך. ממש נהייתי. מצאנו מסעדה סינית. אכלנו אורז ובשר עם רוטב מפטריות ושורש במבוק, ושתינו מים עם מיץ לימון טבעי. הגענו ליריד אריגים: כמאתיים דוכנים מוכרים ריפודים, ברוקדים, אריגי סארי, מגבות. המוכר קופץ לפנינו, ופורש בתנופה את יריעות הסארי, כמו טווס הפורש את זנבו, והבדים מנצנצים ומבהיקים בצבעים נדירים.

חזרנו למלון וגילינו שנמלים חומות קטנות השתלטו על שקיות השקדים והצימוקים שהיו לכל אחת מאתנו במזוודה, והן מטיילות בחופשיות בין הבגדים שלנו. עוד אנו עוסקות בניעור, והנה חולף לו עכבר מהחדר לכיוון בית השימוש. רצתי למשרד. הוא שלח בחרור שלא הבין מה אנו רוצות. אתן מפחדות מעכבר? עכבר לא עולה על מיטה. מרחנו את השולחן ואת רגלי המיטה כדי די טי והלכנו לישון. על המיטה הקשה כקרש, עם אף סתום וגרון כואב, ישנתי מצוין.

במטוס לקטמנדו קיבלנו קציצות בצורת קבאב מסולת עם ירקות, שניצל דקיק חריף מאוד בצורת לב, בירה לבנה וממתקים מגבינה אפוייה. אחת הנוסעות, אישה גבוהה, יפהפייה, לבושת סארי הדור, עלתה למטוס ובחיקה עופר איילי (לא בובה, חי!). התברר שהבירה מכילה 12% אלכוהול. כשירדנו מהמטוס שדה התעופה התנדנד לי מול העיניים.

בערב אכלנו במסעדה של מלון, חשוכה למחצה. פסל של בודהא, נרות וקטורת, מוסיקה. הסועדים חולצים נעליים וסועדים על המחצלת. אכלתי פאקורה - כדורי גבינה מטוגנים, פריכים, אווריריים, ושתיתי קפה שחור שהוגש בקומקום גדול. תפסתי שלושה יוצאת מן הכלל. אחר כך הייתה הפסקת חשמל שנמשכה כחצי שעה. הדליקו נרות. היה נחמד. נייר הטואלט שהבאנו מהבית אזל, ואנו מתמחות בגנבת נייר טואלט מבתי שימוש של בתי מלון. מקלחת חמה היא בעיה מסובכת גם פה. כביסה עושים בקערת מתכת ליד ברז בחוץ.

למחרת הסתובבנו בכיכר ארמון המלוכה ובמקדשים העתיקים. יש פה כעשרים, כולם מעץ, עם מדרגות גבוהות, אחד יותר יפה מהשני, ומסביב המון רוכלים, פרות, אנשים מתפללים, צלצולי פעמונים; מניחים על הראש פרחים מהמזבח, מקבלים נקודת צבע על המצח, סימן שמילאת את חובת הביקור במקדש. במקדש אחד מישוה דיבר, שר וניגן. האנשים הקשיבו לו ושרו אתו את הפזמון, הכול בשקט. בולט לאוזן הדיבור השקט. אתמול נסענו בריקשה, וילד נתלה בה מאחור. איש הריקשה לא צעק עליו, רק מלמל משהו והילד ברח.

למחרת בתשע בערב נקלענו למקדש. חבורת זמרים עממיים שרה וניגנה במין מצלתי מתכת שמהדהדים כחצי דקה, ובמין אקורדיון שקוראים לו שרוטי, שגם לו יש צליל מהדהד מסתורי. לפני התחלת הנגינה מישוה תקע בקרן עשויה

מקונכיה ענקית. בקהל עישנו והריחו סמים. המוסיקה הייתה חדגונית, והפנים של המנגן במצלתי המתכת זרחו מחכמה והומור. מה אכפת לי במה הם מאמינים או איך קוראים לאלים שלהם?

בחוץ עברה פתאום תהלוכה, נושאי לפידים רצו וניגנו, כמה מהם נשאו תיבה עם אפריון מכוסה פרחים כמו שנושאים ארון קודש. התחלנו לרוץ אחריהם כמו אידיוטיות. אנשים ברחוב יצאו אליהם, שמו בתיבה מנחה, לקחו משהו ממנה ומרחו על השערות. הם נעצרו ליד עץ ענקי ובמה, עליה הניחו את התיבה עם האפריון. אנשים התחילו לצאת מן הבתים הסמוכים ולהתקהל, התקרבו, כרעו על ברכיהם, התפללו, הכניסו את הראש מתחת לאפריון, הניחו בתיבה מנחה – אורז, פרחים – ולקחו משהו מתוכה למרוח על הראש. עכשיו ראיתי: הם טובלים את האצבע במשחה כלשהי שנמצאת בתיבה, ומורחים אותה על המצח. היו שם זקנים וצעירים, גברים בני שלושים-ארבעים, ילדה כבת שמונה, אישה צעירה עם תינוקת כבת חודשיים-שלושה, עיניה של התינוקת מאופרות בכבדות, גם היא קיבלה נקודת משחה על המצח. כולם עשו את הטקס ברצינות וברוח טובה.

למחרת הלכנו למקדש סוויאנבונת, הוא שוכן על הר מחוץ לעיר, שממנו אפשר לראות את כל עמק קטמנדו, ירוק בהיר, עם טַרְסוֹת חומות-אדומות, בתי לבנים אדומות, עצים ענקיים, הכול מוקף טבעת הרים אליפטית. גן עדן. למקדש עולים במדרגות תלולות בחברת עשרות קופים. הוצאנו בננה לאכול, והם ממש התנפלו עלינו. המקדש מצופה עיטורי זהב ומוקף דגלים מבד צבעוני שקוף. כוהנים עורכים שם תפילות ארוכות מספרים עתיקים, מדליקים נרות ומצלצלים במצלתי המתכת. סביב ובסמוך לכל הקדושה הזאת מסתובבים המון רוכלים, ואנשים עושים להם פיקניק. למרגלות ההר מבתרים לנתחים פרה שחוטת. הערבוב האדיש הזה משגע אותי.

חזרנו למסעדה שאכלנו בה אמש, "מונה ליוה". אכלנו ירקות ברוטב חמוץ-מתוק, עוף ברוטב קארי, אורז, שתינו מים עם מיץ לימון טרי וקפוצ'ינו, הכול ב-10 רופיות. חזרנו למקדש שבו ניגנו ושרו, הכו במצלתי המתכת והעץ, בתוף ובמין קסילופון. אנשים – גם צעירים, גם כאלה שנראים משכילים – נכנסו למקדש, ביצעו את הטקס ויצאו, והזמרים והמנגנים המשיכו בשלהם. לפני סיום השירה הדליקו קערות שמן על מגש שהועבר מיד ליד, כל אחד נגע בידו באש, ואחר כך במצח, החליק בידו על שערותיו. הזמר הראשי, שגם ניגן על השרוטי, חילק לכולם ממתק שנראה כמו בצק, ויש לו טעם של גבינה מתוקה מיובשת. חזרנו למלון בעשר. הצלחנו לקבל עוד שמיכה.

בבוקר יצאנו לדרך פחות מוקדם מהמתוכנן, כי את חדר האמבטיה תפסו שני זוגות שוודים שישנים לידנו, כולם יחד במיטה זוגית אחת.

משה: מה, הצצת לחדר המיטות שלהם?

חמוטל: כן, הכול היה פתוח. הכול היה מאוד אינטימי, כמו במשפחה. זה היה לי נעים. הזכיר לי את בית הילדים בקיבוץ.

נסענו במיניבוס למקדש פאשופאניתא. כשאומרים כאן "מקדש", מתכוונים לאזור שלם מלא עשרות מקדשים. שיכון של מקדשים, הייתי אומרת. במקרה זה הוא נמצא על הר מכוסה עצים גבוהים ויפים עד מאוד, שלמרגלותיו זורם נהר. בנהר רוחצים את החטאים, את הפרות, את הכביסה – הכול ביחד, כרגיל פה. גם כאן המון קופים (להיזהר, לא לאכול בננות). המון שקט. סמלים פאליים ונשיים מפוסלים בעץ, גם ליד המזבח וגם בפיסולי החיות. מוכרי מזכרות וקבצנים מסתובבים גם כאן.

לקראת הצהריים נעשינו רעבות. שלט גדול הוביל אותנו ל"מסעדה טיבטית מצוינת". הטיבטים לובשים חצאית מאריג צמר צבעוני בעל דוגמה קבועה. לגברים יש צמות. לנשים כתובות קעקע על הרגליים, צפופות כמו גרביים. למרק הטיבטי שהזמנו היה טעם של מי כביסה, והיו בו הרבה אטריות וקצת בשר, אולי של עז. לא היה צ'אפאטי, הלחם ההודי הדקיק הנפלא, אבל היה קומקום קפה שהכיל לפחות שמונה כוסות והמון המון זבובים. הטיבטים מתייחסים נפלא לילדים, בעיקר האבות: הם מפנקים אותם, משחקים אתם, מלטפים אותם. בכלל, מאז שהגענו להודו לא שמענו אף תינוק בוכה.

חזרנו לקטמנדו באופנוע מסריח (מפית על האף הכרחית), ואחרי הצהריים החלטנו לנסוע לג'אואלאקיא. כפר שלם שבו כולם אורגים שטיחים עבים ויפים מאותו סוג, בגדלים וצבעים שונים. העבודה נעשית בחוץ, בחזית הבית הפונה לרחוב. לפני שהבנו שאין מה לחפש כאן חוץ משטיחים, שאלנו טיבטי אחד, היכן אפשר לקנות כאן עבודות צורפות. הוא אמר שיש לו דברים כאלה בבית, והוביל אותנו לביתו. שני חדרים, בראשון, בתוך אוויר מחניק, תלויים נתחי בשר שומניים על חבל ייבוש, בגובה הראש, מכוסים המוני זבובים. הוא מוציא מתוך סמרטוט כמה תכשיטים עלובים. בחדר השני הרבה מיטות מכוסות בשטיחים טיבטיים עבים יפהפיים, וארון שבתוכו ניצב בודהא, ולידו צלוחית למנורות שמן.

הסתובבנו בכפר, הגענו לבית המלאכה המרכזי. אני חוזרת ונשבעת שלא אקנה כלום, אבל לא יכולתי. קניתי שטיח קטן. עכשיו, כמעט ארבעים שנה לאחר מכן, הוא עוד שומר על צורתו וצבעיו המקוריים. לקראת הערב הגיע אוטובוס. קשה לתאר את הצפיפות הנוראה והמחנק הבלתי נסבל. עבור הזכות להיחנק בקופסת הסרדינים הזאת שילמנו 60 פייזות (פחות מרופיה).

בשוק הירקות בקטמנדו: שורשי במבוק, דגים מיובשים, סרטנים מיובשים, יוגורט סמיך בקערות חרס, פרות קטנים אדומים שדומים לתות או לפטל, כדורי סבון חומים, סלי קש ענקיים, נעלי קש (כמעט קניתי זוג, הן יפות, אבל בוודאי לא נוחות), מגפי לבד צבעוניים עם סוליות עור, סוודרים וגרביים סרוגים עם דוגמאות מקסימות. על הבתים קלחי תירס מתייבשים בשמש. כשהם יבשים הנשים יושבות על הקרקע וקולפות אותם. הובלות נעשות באסל, עליו נישאים

כדי חרס, סלים, כדי נחושת גדולים ונוצצים למים בתוך סלים מחבלים, חבילות קש ענקיות, עצים לתנור, תינוקות. לנשים יש 5-6 עגילים על כל אוזן, גם לתינוקות. ראינו צורף משחיל נזם לנחיר של אישה. המון פרחים ורודים-לבנים ריחניים, כיכרות לבנות-צהובות של ספק גבינה ספק סבון, אניצים ארוכים שחורים ואדומים נוצצים המשמשים להארכת צמות של נערות ונשים, אגוזים ירקרקים קשים לפיצוח שטעמם דומה לפיסטוק חלבי. הגברים הטיבטים קושרים את הצמות שלהם זו לזו מלפנים. הנשים לובשות סינרים מאותו אריג צמר צבעוני מפוספס, ולאוזניהן עגילים ונזמים בכמויות מדהימות, בגודל של צלוחיות. הגברים קושרים את מותניהם באותו אריג, ומתחתיו המבושים שלהם נתונים בשקיק. רואים עכוזים נחמדים. הכול עושים ברחוב: אפשר לקנות אריג ולהזמין בגד אצל המוכר-התופר.

יצאנו לראות פסל של בודהא שוכב בין נחשים, שלפי אמונתם הוא הגיה כך מתוך הסלע, כמו מרחם. בערב זכינו לראות את "האלה החיה". היא נבחרת לתפקיד הזה בגיל ארבע, ומפוטרת כשמקבלת את המחזור. אסור בהחלט שתהיה לה צלקת כלשהי, או שיהיה סימן אחר על עורה, או שאי פעם זב ממנה דם. איך בוחרים? מכניסים את כל הילדות לחדר חשוך, ואם הן מראות סימן של פחד הן פסולות. האלה החיה גרה ב"הנומן דוקה", בית מוזנח בחצר יפהפייה. תמורת תשלום של רופיה היא מציצה בעד החלון. ראינו ילדה רחבת לסתות, לא יפה במיוחד, עם מבט אמיץ. אני מצוננת. הצטרפתי למחנה הכללי של הודים משתעלים וכחים ויורקים (אני לא יורקת ברחוב).

קמנו בשש בוקר כשמגמת פנינו הוא רכס לרגלי ההימליה, שממנו אפשר לראות את האוורסט ולצפות (למחרת) בזריחה מרהיבה. הגענו לִבְקָטפור בטרולייבוס צפוף בצורה מדהימה. חנה כמעט התיישבה על עז, ואני תפסתי מושב שהתפנה, כי פשוט לא הייתה לי שום בררה אחרת. בבקטפור ראינו את המקדשים היפים ביותר עד כה, עבודות עץ מרשימות מאוד, והמומחיות של חנה בתחום גם עוזרת לראות ולהבין.

משה: חמוטל, אולי תזכירי: במה היא מומחית?

חמוטל: חנה מומחית לפיסול בעץ, גילוף והדפסי עץ. היא למדה את זה בשוודיה. חנה נולדה בדנציג, וניצלה מהשוואה באחת מרכבות הילדים, שהסיעו ילדים מגרמניה לאנגליה בשנת 1939, זמן קצר לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. היא ושתי אחיותיה בילו באנגליה שנים אחדות, ואז עלו לארץ ופגשו את הוריהן, שניצלו גם הם. בגרמניה אביה עבד במפעל לחלקי רכבות. כאן הוא עבד בחפירת בורות ביוב. חנה למדה מעט, והחלה לעבוד כתופרת בתל-אביב. הייתה לה חברה שעבדה כציירת תפאורות בתאטרון, וכשהיא ביקשה מחנה לעזור לה, התברר שיש לה כשרון גדול לציור. היא למדה במכון אבני, וקיבלה מלגה ללימודי אמנות

בשטוקהולם. שם היא התמחתה בפיסול בעץ וגילוף. היא חזרה לארץ ונישאה לגרשון בן-דוד, גבר נכה שכתב שירים בגרמנית וחי חיי בוהמה בירושלים, גם הוא פליט שואה מגרמניה, ונולד להם בן. גרשון ניצל את חנה ובגד בה, והם התגרשו, כך שהיא גידלה את הבן לבד. כאשר נסענו יחד להודו הבן כבר היה נשוי, לאו דווקא באושר. את כל זה ועוד הרבה היא סיפרה לי במהלך הנסיעה, וגם זה היה מרתק ומסעיר.

בבקטפור ראינו מרחוק שתי נשים עומדות ליד סירי חרס ענקיים מונחים על גבי תנור גחלים, בידן מוטות עץ, והן הולמות בקצב, כמו במכתש. התברר שסירי החרס מלאים גרגרי חיטה, והן מכינות משהו כמו בורגול. הבוקר אכלתי דייסה חומה טעימה מאוד מהדבר הזה לארוחת בוקר.

אחר כך ראינו מרחוק שני גברים עומדים במרחק כעשרה מטרים זה מזה, בידיהם משהו שנראה כמו נחש צהוב-חום. חשבנו שהם מכינים משהו מִחֶמֶר, כי יש פה הרבה מאוד אנשים שמייצרים – ברחוב, כמו כל מה שמייצרים כאן – כלי חרס בצורות שונות – טווסים, צבאים, מפלצות שונות ומשונות. כשהתקררנו ראינו שהם מותחים ומדקקים את הנחש יותר ויותר, שהוא שחור מזבובים וריח מתוק של סוכר שרוף עולה ממנו. התברר שהם מייצרים ממתקים. בינתיים הם כבר התרחקו זה מזה כשלושים מטרים, ועדיין הנחש ממשיך להתמתח בידיהם. בסוף הניחו אותו על מחצלת, שהייתה פרושה על עפר הרחוב, והתחילו לחתוך אותו. על זה עבדו שישה אנשים וילד קטן, בשקט ובסבלנות.

משה: מה זה, נחש-סוכר? סוכריה באורך 30 מטר, עשוי מנחש וזבובים?

חמוטל: בדיוק כך. זה היה מפעל לייצור סוכריות. תחשוב על זה: איך אפשר שלא לחלות אם אוכלים סוכרייה כזאת? אבל בהודו היה כנראה מי שכן קנה ואכל את הסוכריות האלה. ואולי גם נשאר בחיים.

מכאן התחיל הטיוול שלנו. טיפסנו לאורך 24 ק"מ מגובה של 4,412 לגובה של 7000 מטר. שעת ההליכה הראשונה הייתה ממש נחמדה. הדרך בינתיים כמעט מישורית, מזג אוויר נוח. הלכתי יחפה, כי הסנדלים שפשפו לי את הרגל והייתה שם בועה רצינית. קבוצת מטיילים שעברה על פנינו אמרה לנו שיש קיצור דרך. אחרי שעה נוספת לא היה ברור לנו לאן לפנות. שני ילדים טיבטים הציעו להדריך אותנו. אחד מהם נראה כבן שמונה או תשע, עיניים מלוכסנות מרוחקות, דיבור זריז ומאוד פיקח, דיבר אנגלית מצוינת יחסית לגילו. אמר שהוא בן אחת-עשרה. התחיל ללמוד בבית-הספר בגיל ארבע, קם כל בוקר בארבע בבוקר והולך לבית-הספר שעתיים. כשיגדל יהיה רופא, אבל לשם כך צריך ללמוד בחוץ לארץ. החוץ לארץ היחיד שהוא שמע עליו זה סרי לנקה. שם לאנשים יש עין אחת במצח, סיפר לנו. צעדנו בדרך קשה, תלולה ומפותלת.

משה: חמוטל, את גיבורה. לקחת על עצמך טיול של 24 קילומטרים בגבהים דלי אוויר! אני מחכה להמשך הסיפור, לראות מתי כוחך נשבר ואיך פנית אחורה.

חמוטל: גיבורה - ממש לא. סקרנית, הרפתקנית - את זה אפשר לומר. כפי שתראה, כלל וכלל לא נאלצנו לפנות אחורה.

נשמנו ונשפנו כמו קטרים, מדי פעם נעצרנו להתבונן בנוף, וזה נותן כוח להמשיך. סביבנו הרים אדירים, עצים נהדרים, ציפורים מופלאות, פה ושם בתים עם עציצים מלאים פרחים קטנטנים לבנים, קקטוסים פורחים אדומים, רועי עזים שמשוחזים זה עם זה מצוק לצוק, מרחק של כחצי קילומטר. בכפרים הטיפטים האדמה היא תערובת של חול ופרורי שיש נוצץ. כשהיא מתקשה היא הופכת לקוביות קשות נוצצות בצבע עץ. את הבתים בונים מקוביות כאלה, ועליהן שופכים טין. צובעים בשני צבעים קבועים: אוקר וטרה קוטה. הגג מקש חום כהה על בסיס של ענפי במבוק. הגברים לבושים חצאית צמר צבעוני והמבושים שלהם מציצים מתחתם. בחצרות וליד הדרך מותרוצים ילדים קטנים חשופי שתי, רודפים אחרינו וקוראים one rupees, כנראה המילים הראשונות שהם לומדים לומר. לבנים צמות קטנות, לבנות - עיניים מושחרות.

חצי מתות הגענו בשעת בין הערביים לבקתה עלובה מטיט לא צבוע, שנשאה את השם המפואר "נגרקוט לודג". בחדר אוכל בעל תקרה נמוכה, ללא תאורה, קירות טיח סדוק צבוע תכלת-טורקיז, קיבלנו - חצי שעה לאחר שהזמנו - את מה שהיה: מרק עגבניות סמיך, תפל, חמין-חרף, מעלה קצף מגעיל, שבתוכו היו שריונות פרוסות לחם לבן. האוכל הכי מבחיל שאכלתי בכל ימי חיי, אבל גססנו מרעב. קיבלנו חדר שנראה יותר כמו אורווה עם חלון שלא נפתח. בית השימוש נמצא במרחק של כ-30 מטרים משם. קיבלנו נר וגפרורים. מגובה של 7,000 מטרים יצאנו להתבונן בקצה השקיעה: שמש אדומה לגמרי שקווי המתאר שלה ברורים, כמו ירח אדום. מתחתינו הרים מיוערים ובתים קטנטנים. זה כמו לעמוד על הירח.

קמנו בחמש בבוקר. מכיוון האוורסט ראינו את הזריחה. שרשרת הרים מושלגים הקיפה אותנו ממזרח, וביניהם עלתה השמש. אתנו עמדה עוד קבוצת תיירים שהגיעו למקום מבקטפור באוטובוס. לא כדאי להתחיל לתאר את הזריחה הזאת, שום מילים לא יביעו את ההוד מטרף הדעת הזה.

חזרנו במיניבוס בעל עשרה מושבים, שבו ישבו כעשרים איש, עמדו כשלושים-ארבעים, ועשרים נוספים ישבו על הגג. הרכב הזה התפתל בין צוקים תלולים בדרך צרה, על פי תהום. הגענו לבקטפור כעבור שעה במחיר 3 רופיות. נקלענו למוזיאון לעבודות עץ. מוצגים נפלאים, אבל המוזיאון מתוחזק באופן עלוב, והשומרים הם ילדים מנמנמים שבקושי יודעים אנגלית. מחיר הכניסה 20 פייזות, כלומר, חמישית רופיה. היה מרתק - ונפלא במיוחד בשביל חנה - לראות עבודות שיפוץ של המוצגים העתיקים על ידי בעלי מלאכה מקומיים, כחמישים במספר, שעמלו על שחזור הגילוף לפי דוגמאות עתיקות שהחזיקו בידיהם.

קניתי חליל. מוכר החלילים לימד אותי את המנגינות שלו. בצהריים חזרנו למלון, חפפתי את הראש וכיבסתי, ואחר כך התיישבתי על הגג וניגנתי בחליל. בערב נתקלנו בכמה להקות של זמרים ונגנים, כולם גברים, שישבו ברחוב, שרו בהתלהבות גדולה וניגנו בכלי הקשה מעץ, בתופים ובמשולש, במפוחית השרוטי ובקרון העשויה מקונכייה.

נכנסנו למקדש. כאן גם הילדים משתתפים בשירת המקהלה. זה שמדהים אותי בכל פעם מחדש הוא חוסר הרשמיות של הטקס הדתי: אנשים נכנסים ויוצאים, לפעמים מחכים קצת בתור שיתפנה מקום, יושבים, שרים קצת והולכים, כמה זמן שהם רוצים, מניחים ליד פסל בודהא מנחה, עושים תנועות, מצלצלים בפעמון ויוצאים בפנים מפורסות. גבר בחליפה ומשקפיים, אישה זקנה שעל כל תנוך מאוזניה עשרים עגילים, גבר נושא בחיקו תינוק, ילדה בחליפה נוצצת, אישה בסארי מרכיבה משקפיים, נער בג'ינס. לטקס אין, כנראה, שום מבנה מחייב. אנשים נכנסים ויוצאים, והמקהלה ממשיכה לשיר באותה מונוטוניות.

גם הרחוב מלא תערובת צלילים מפליאה: מוכרי חלילים נושאים עץ ענקי שענפיו הם חלילים ומנגנים להדגמה בצלילים גבוהים; אנשים עוברים ליד מקדש ומצלצלים בפעמונים; קולות רדיו, צופרי אופניים, צופרי מכוניות.

בערב ליד המקדש המקהלה יושבת ושרה בחוץ, סביב מדורה קטנה, שיש לפרנס אותה בעצים מדי פעם. אנשים הבאים להתפלל מביאים אתם פתילות, אישה אחת מדליקה את מנורות השמן ממתכת. אין תאורה ברחובות, רק המקדשים מוארים בנרות ובאש המדורות לעיני העוברים ושבים ברחוב.

בתוך כל השלווה הזאת אני מתגעגעת הביתה בפראות. כל לילה חולמת חלומות איומים. דואגת בייחוד ליוסי ולדורי, וסתם מתגעגעת לראות ולחוש את כולם ולהיות בבית. טוב, עכשיו אין לי בררה.

בבוקר: במרכז העיר יש כיכר תחתית, שיורדים אליה במדרגות, שם יש ברזים בצורת ראשי חיות, ואנשים, נשים וילדים מתרחצים, חופפים את הראש, מכבסים. מקדשים, מקדשים, גילופי עץ – אני כבר לא יכולה יותר. תמונה של בודהא ומתחתיה גילופי עץ ארוטיים מועילה לשמור את הבית מפגיעת ברק.

בערב ב"מונה ליזה": זוג צעיר, היא בלונדינית מניו זילנד והוא כושי עם שני עגילים בתנוך האוזן העליון מטרינידד, חייכן, פיקח. משהו פה מזמין ערבוב יוצרות. מישו מספר שבישראל עומד להיחתם או כבר נחתם הסכם שלום עם מצרים. כמה זה נראה רחוק.

אני חולמת כל לילה על הילדים. הלילה היינו בקיבוץ, כשהבנות עוד היו קטנטנות. היה שבת בבוקר. ענן שחור כמו טוש השתפך על שמים כחולים כהים וגשם כבד הציף הכול. ידעתי שהבנות בבית הילדים רואות את זה ופחדות, ואני צריכה לרוץ מהר לקחת אותן, אבל אני רחוקה מדי. בבוקר חשבתי: בלעדי הם רק נושמים לרווחה. זה הכול. יוסי רוחץ המון כלים, ואולי יש קצת ויכוחים מי יעשה מה, וחוף מזה הכול בסדר.

מתברר שיש בעיות עם הטיסה בחזרה – אין לנו מקום בטיסה שלנו. שעתיים של ויכוחים.

משה: זה מזכיר לי את הטיול שלי ושל אשתי – אז עוד היו דרכונים משותפים לבני הזוג, כלומר, הממשלה חסכה בנייר והנפיקה רק דרכון אחד ויחיד לשניהם, להזכירם את שייכותם זה לזה. בציריך, בשובנו מטיול יומי – בציריך התאכסנו דווקא במלון שנוהל בידי נזירות – הודיעו לנו כי במטוס חזרה יש מקום רק לאחד מאתנו... השאלה הייתה רק: מי יישאר באירופה ללא דרכון? לקח לא מעט זמן עד שעלה בידנו להסביר לנזירות, שאנחנו כרתנו ברית נישואים על מנת שלא להיפרד לעולם...

חמוטל: אני וחנה לא היינו במצב כל כך מצחיק, והבעיה שלנו נפתרה לאחר שעות אחדות.

אחר כך שתינו קפה ב"אנאפורה", וכרגיל גנבנו נייר טואלט. הנזלת שלי מחסת גלילים שלמים, והמחיר עבור גליל נייר כמו מחיר ארוחה. פגשנו בחור שמסתובב כבר שנה בכל העולם, והוא הזהיר אותנו מזהבת המשתוללת בנפאל. אל אלוהים, עכשיו באמת נבהלת.

הלכנו לאיזשהו כפר על הר. שדות חיטה עצומים מתנועעים ברוח, ערפל הולך ומתעבה רובץ על הכול. נשים חצי ערומות, שחומות, מתרחצות וחופפות את הראש במין דייסת קָר מוזהר, פולות כינים משער בנותיהן. אישה אחת עם גב חשוף מרוח בשמן מיניקה תינוק. אישה זקנה חשופת שדיים מכבסת. נשים יושבות בחדרים חשוכים ואורגות במכונות עץ משקשקות. בכל מקום שומעים את השקשוק הזה. חזרנו למלון רצוצות. בחדר האמבטיה אין טיפת מים, לא חמים ולא קרים.

טיסה מקטמנדו לנוי דלהי עם עצירה בקז'וראו. המטוס נוסק ונוחת בחבטה. האוכל במטוס הוא עוגייה אחת מתוקה ואחת מלוחה, וכוס מיץ משומר. 37 מעלות צלסיוס. אנחנו ב waiting list לטיסה לנוי דלהי, אף על פי שקנינו כרטיס מזמן. בדרך למקדשים (אני כבר קוראת להם "שיכוני המקדשים") נטפל אלינו בחור שמציג את עצמו כבן המקום. הוא לומד אמנות ויוגה, וחולם לנסוע לחו"ל. מזמין אותנו לראות את הכפר שלו, את ביתו. בדרך ריחות נהדרים, הוא מסביר שזה עץ המָהוּה, שממנו עושים כאן יין. הכפר שלו הוא כמה בקתות חמר לא מוארות, פרות חזרות מן המרעה, חושך. הבית שלו זה מין אורווה. בני הבית מקבלים אותנו כאילו היו פסלים. בחצר הפנימית של הבית פרה ועגל. בחזרה חושך, וגחליליות בצד הדרך. (לא ראיתי אור גחליליות מאז ילדותי בבית זרע.) הוא כבר נותן לנו יד. מבקש סליחה והולך להשתין בצד הדרך. זה הזמן פשוט לברוח ממנו, אבל אולי מוטב להיפטר ממנו בנימוס, בהקדם האפשרי. הצלחנו לעשות זאת.

בערב שוב במקדש (אין משהו אחר לעשות), בנוי על גבי פסל שמסמל את איברי המין, הגברי והנשי. יש מקום על הרצפה שאסור לעבור בו, כי מצויר עליו הפתח של איבר

המין הנשי. בתוך כל הפריצות הסמלית הזאת עומדות נשים שנראות מאוד תמימות, ושרות תפילה. את הניגוד הזה הרגשנו עוד יותר בקאז'וראו, שיש בו פיסול דתי ארוטי נועז ביותר - לטעמי נועזות מוגזמת, כמעט דוחה - ואילו ברחוב בערב לא רואים אף זוג מחובק, רק גברים צועדים יד ביד.

משה: שאלה עדינה, שמזמן הייתי צריך לשאול: האם לקחת עמך לטיול מצלמה? אבל פסלים וסמלים ארוטיים ודאי נמנעת מצלם...

חמוטל: חנה לקחה מצלמה, ואני כתבתי יומן. היא צילמה גם את הפסלים הארוטיים. כעשרים שנה לאחר מכן החלטנו לשבת על שפת הים של תל-אביב, לעבור שוב על התצלומים ועל היומן ולהעלות זיכרונות מהטיול המשותף. נדמה לי שליומן יש הרבה יותר כוח החייה מאשר לתצלומים.

כדי לפצות את עצמנו על יום קשה הלכנו לאכול במסעדה של מלון: בשר עגל ברוטב קארי עם אורז, בירה לבנה, מיץ לימון טרי. הבירה פה אלכוהולית יותר מאשר אצלנו. השתכרנו קצת, צחקנו המון, שילמנו בסוף 28 רופיות, שזה ממש המון (לשם תזכורת: רופיה שווה 6 אגורות).

בבוקר קמתי עם כאב ראש נוראי (כנראה בהשפעת הבירה של אתמול). בחום של קרוב ל-40 מעלות הלכנו לראות את המקדשים של ק'וראו. המצב שהייתי נתונה בו השאיר אותי אדישה לכל הארוטיקה הנועזת - אמנותית או לא - והתפללתי רק לחזור למלון ולנוח. קיבלנו שם ארוחת צהריים נהדרת - מרק עדשים סמיך, תרד מבושל עם עגבניות, אורז, נאן (לחם הודי דקיק, טעים להפליא), צלי תפוחי אדמה עם אפונה, קפה - כל זה ב-5 רופיות. נסיעות לחו"ל לא מרחיבות את האופקים, אבל מלמדות משהו על עצמת החוויה של האוכל. לאוכל יש ערך ומשקל מפתיעים מחוץ לבית, בעיקר בארץ זרה.

היה לנו מקום במטוס לניו דלהי. שם חיפשנו שוב מלון זול, ובחרנו מלון בשם "אמאר הוטל", כי היה לנו מלון בשם זה בוואראנסי. כשנכנסנו לחדר ראינו מאחורי החלונות כמות ענקית של קצי נמלים מעוכים. בית השימוש היה מסריח, ואת כלי המיטה צריך היה להחליף פעמיים, כי גם אלה שהובאו להחלפה היו מלוכלכים. המיטות היו אורטופדיות למהדרין, כלומר, קשות כלוח עץ. לא היו סדינים להתכסות. התכסיתי בסארי שקניתי. בבוקר השכם התעוררתי לצלילי כיחה ורקיקה שנמשכו כחצי שעה, מעורבות בצלילי מוסיקה הודית בקולי קולות - כל זה בקע מהחדר הסמוך. בבוקר מצאנו מלון אחר, 45 רופיות ללילה.

הלכנו ל"מבצר האדום", ארמון עתיק וגם (כמובן) קֶזָר. קניתי וקניתי. ביטלתי את כל נדריי ואסריי. בערב צעדה שם תזמורת בלבוש סקוטי שניגנה מוסיקה סקוטית. אחד המנגנים חובש תרבוש סיקי. מישו מהקהל התחיל לרקוד אל מול פני נגני התזמורת, והם חייכו ומחאו לו כפיים. אני לא רוצה לשאול האם זה היה יכול לקרות אצלנו. ממה נוצרת הסלחנות הזאת?

שיחה עם בחור במסעדה, צעיר הודי שחי בפריס. לידו יושבת אישה צעירה, נראית ווייטנאמית. זאת החברה שלך? הבחור עונה בחיוך מלא תמימות וביישנות: היא החברה שלי, והיא אשתי והיא הכול בשבילי. לאנשים כאן יש דחף לווידוים, צורך להגיד משהו מעומק הלב, ברצינות, אפילו לשומעים לא מוכרים. זה שובה את לבי וגם מצחיק אותי.

בערב שיחה עם פקיד הקבלה במלון, גבר נאה כבן 45: ימי נעוריו היו מלאים חטאים, אבל עכשיו הוא יודע בביטחון רק שני דברים: שהוא נולד ושהוא ימות, אז הוא רוצה להשאיר אחריו משהו טוב, זיכרונות טובים. אנשים שוכחים את בני המשפחה, אבל לא את המעשים הטובים שלהם וכו' וכו'. הוא רוצה שיישארו גם לנו זיכרונות טובים מהודו, אבל הוא משכיר לנו את החדר היקר, כי יש בו חדר אמבטיה צמוד, רק שוכח להזהיר אותנו שרוב שעות היום אין מים בכרז של האמבטיה, וזה בחום של 34 מעלות, ואחרי שנעקצנו כהוגן בלילה הקודם.

בצדי הדרך לשדה התעופה בניו דלהי משתרע מין ג'ונגל שבשוליו פורחים שיחי בוגנווילאה בשלל צבעים, ומאחוריהם מטיילים קופים וטווסים. שמותינו אינם כלולים ברשימת הנוסעים של הטיסה מבומביי ארצה! גם לאחר יותר משעה של בירורים העניין לא מסתדר. נסענו העירה. שכרנו חדר במלון של "צבא ההצלה". החמצנו את ארוחת הצהריים. מיהרנו כל עוד רוחנו בנו למשרדי "אליטליה". האטיות ההודית משגעת. המחשב התקלקל. כמעט הרגתי את הפקידה בעלת שער הכסף, המשקפיים, הסארי המעניין והקול הנעים שסירבה בתקיפות להתייחס לקשיים שלנו. סוף סוף התברר שאנחנו כן ברשימה, אבל הטיסה היא הלילה, ולא מחר. אם כן, נשארו לנו רק שעות ספורות! והרי הזמנו הערב לפרל פאדאמסי, מחזאות חשובה, שהבטחתי ליוסי להיפגש איתה, לברר אפשרות שיציגו בהודו את "אנשים קשים". איזו פאניקה! אנו רצות למלון, אורזות, קונות מצרכים שתוכננו לרגע האחרון, מנסות להתקשר לגברת מְהֵרָה, שאמורה להביא אותנו לביתה של הגברת פאדאמסי. אין תשובה משם. והרי רצינו עוד להיות שוב במוזיאון אלברט, ולהגיע למערות לאפאנטה בסירה! לא חשוב. אני משיגה את פרל פאדאמסי בטלפון ומסבירה לה את המצב. היא מציעה שניגש ברגל לביתה של הגברת מהרה, אולי שינו את מספר הטלפון. אנו רצות לשם ברגל, מצלצלות בדלת. אין איש – לא הגברת, לא הבן, לא המשרת. השארנו על הדלת את המתנה הנחמדה שקנינו לה בקטמנדו, וחזרנו למלון. לא נשאר לנו מספיק כסף הודי, ואין איפה להחליף כסף. אני רוצה להשאיר לגברת פאדאמסי בקבוק קוניאק טוב כמתנה, אבל במלון מסרבים לקבל ולתת אלכוהול, שהוא לא חוקי באזור הזה. אנו מגיעות לשדה התעופה כל עוד רוחנו בנו, ומתברר שהמטוס ייצא באיחור של 5 שעות. אנו רעבות וצמאות עד מאוד. אני שותה 3 כוסות מים וחשה בחילה.

המראנו בשלוש וחצי לפנות בוקר, ואני רק רוצה לנגוע, לראות, לנשק את כולם בבית, ועוד יותר אני רוצה לדעת שכולם בריאים.

חמוטל: זהו. עד כאן היום.

תוצאות המסע

משה: מה מכל הנסיעה הזאת נכנס לשירים שלך?

חמוטל: אתה לא תאמין: שום דבר. לחלוטין. בזמן שהיינו בהודו הופיע בארץ ספר שירי השני, "לקחת אוויר", ויש בו שיר אחד בשם "שיריה", בו נאמר "שיריה עברו בתוך הקהל/ כמו געיות צרודות של פרה/ בהודו". זה שיר שמתאר התרשמות שלי מראיון טלוויזיה עם אמה של הזמרת אהובה עוזרי, אבל הוא נכתב לפני הנסיעה להודו. מכל מה שעבר עלי בהודו אין זכר בשירים ובסיפורים שלי. או אולי בעצם – כן נשארה הערבוביה המוזרה, הצירופים הבלתי אפשריים בין דברים וריחות שלא אמורים להצטרף, ונשארה האפשרות הזאת – לחיות בתנאים קשים ולשמור על התייחסות סובלנית וסלחנית, ונשארה שריפת הגופות בתוך מרבדי פרחים. אבל הפרטים בעצמם, ההתרחשויות עצמן – שום דבר מזה לא נכנס לשירים שלי. נשארה לי גם ההכרות עם חנה שהפכה לידידות בת עשרות שנים, ושני ספרי שירה שלי שמלווים בחיתוכי עץ שלה.

משה: למה?

חמוטל: תראה, שיר זה לא פתק ולא מדריך תיירים. החומרים שלו – התמונות, המטפורות – אמורות לייצג משהו, להיות בעלות משמעות. מה שראיתי והרגשתי בהודו לא נראה לי אז בעל משמעות כללית כלשהי, וגם אם כן – החומרים, אנקדוטליים או אפילו מדהימים ככל שיהיו, לא נראו לי מוצלחים כדי לתקשר רגשית עם קוראים שלא היו בהודו. ואז אף אחד לא נסע מישראל להודו. אתה מסוגל להבין את זה?

משה: את יכולה להגיד בביטחון שהנסיעה הזאת לא שינתה כלל את השקפותייך ואת עולמך הפנימי?

חמוטל: ייתכן שהיא שינתה משהו בהתמסרות המוחלטת שלי למשפחה. היא גם יצרה בי מערבולת פנימית מסוימת, שכבר הייתה קיימת קודם ורק חיכתה למשהו שיניע אותה, מערבולת שמאפשרת למחוק תבניות חשיבה מקובעות. לפני הנסיעה להודו לא עשיתי דבר כדי ללמוד את התרבות ההודית. בעצם, אני לא נסעתי לשם כדי להכיר את הודו, כדי להרחיב את השכלתי, אתה מבין? אני נסעתי כדי להיות במקום אחר לגמרי.

והנה, מה שהיכה אותי בתדהמה היא העובדה החיה שנקלעתי לתרבות אלילית, באמצע המאה העשרים. לדת ההינדית יש המון אלים, ממש המון, חלק מהם חיות או חצי חיות, והפסלים המשוונים שלהם מתנוססים במקדשים, ואנשים כורעים ברך בפניהם, ומגשים להם מנחות. חלק גדול מהם לבושים כאירופים, נוסעים במכונית (או לפחות באופניים), שומעים רדיו – בקיצור, הם לא איזה שבט פרימיטיבי אנאלפביתי שחי באפריקה ולא מכיר את התרבות המערבית. הם מכירים אותה, פחות או יותר, ובכל זאת, מיליונים אנשים ממשיכים לקיים פולחן אלילי. אני הכרתי את האלילות מלימודי התנ"ך בבית-הספר. עובדי אלילים מצטיירים בתנ"ך בצורה כל כך נלעגת, כל כך אבסורדית. התרגלתי לחשוב שעבודת אלילים התקיימה בעולם העתיק, ואם יש לה שרידים, הם מתקיימים בשבטים פרימיטיביים. ופתאום מיליוני אנשים, שאמנם לא נראים כמוני וכמוך, אבל הם מדברים באנגלית בהגיון רב, והם מכירים את התרבות המערבית המודרנית, וכל זה לא מפריע להם לעבוד אלילים במסירות מוזרה. הרגשתי כאילו נזרקתי לא רק למרחק גיאוגרפי ותרבותי עצום אלא גם למרחק עצום של זמן, לימי קדם, אבל גם שמאחורי ההתנהגות שלהם צריך להיות איזשהו הגיון שאינו מובן לי, וכנראה גם לא יהיה מובן לעולם. להיתקל במשהו שאתה לא מסוגל להבין אותו, ובכל זאת יש בו איזשהי נורמליות – נורמליות אחרת לגמרי משלי – זה עשה לי משהו שרציתי שיקרה לי.

גם מאוד התרשמתי מהשלווה וממאור הפנים של אנשים שחיים בתנאים מזעזעים. הייתי מוכנה לזה – שחיים שם בעוני. אפילו רציתי לראות את זה, כן, לא פחדתי לראות אנשים שורדים גם ברמת חיים נמוכה מאוד. לא הייתי מוכנה לאווירה האנושית הנינוחה, ליחס הנפלא לילדים, להתנהגות שלווה, לדיבור שקט ולחוש ההומור שציינו את רוב רובם של האנשים בהודו ובנפאל. ברור שחשבתי על גאנדי. חשבתי על שינויים היסטוריים דרמטיים שעברו על הודו ללא שפיכות דמים. חשבתי: מה

עשה להם הכיבוש האנגלי – עד כמה הוא הטביע חותם על התרבות שלהם? חשבתי על האופן שבו הם משלימים עם פערים חברתיים ענקיים, שאצלנו היו גורמים למהפכה או לפחות למחאה. חשבתי על כך שאין להם שפה אחידה, בעצם: לכל ארץ שפה משלה, והאנגלית, שפת הכובשים, היא הלשון המשותפת שלהם. זה היה יכול לקרות גם אצלנו לולי המאבק על ההגמוניה של העברית.

דבר נוסף שקיבלתי בנסיעה להודו הייתה ההיכרות עם חנה, עם סיפור חייה המיוחד במינו ועם אישיותה היוצאת דופן. הטיול הזה הצמיח ידידות שנמשכת עד היום, ובמהלכה הופיעו שניים מספריי עם חיתוכי עץ מעשה ידיה. חנה היא צירוף מרתק של אנינות וקפדנות יקית עם נשמה עצמאית, אוהבת יושר וחירות, נשמה של אמן.

משה: לדעתי, את חווית בהודו התנתקות מוחלטת מעולמך הרגיל ומעצמך.

חמוטל: כן, יש בזה משהו, אם כי בן אדם לא יכול להשתחרר מעצמו בשום מקום. גם בהודו ניסיתי לעשות הכול מהר, ללכת מהר. כשבוע לפני תחילת הנסיעה חנה (שהקצב שלה הוא אטי במיוחד, גם בהליכה, גם באכילה, גם בדיבור) הטיחה בפניי בחריפות רבה שאני לא רואה אותה, לא מתחשבת בה, הולכת בקצב מהיר. נדהמתי. עיניי מלאו דמעות והתחלתי לצחוק מרוב תימהון. חנה אמרה: - מה את צוחקת? ואני אמרתי: - את לא רואה שאני בוכה? ואז ישבנו באיזה בית קפה קטן, הזמנו קפה, והחלטנו שבכל מקום שזה יהיה אפשרי – שוק, מוזיאון, מקדש, בור – אנחנו לא ניצמד זו לזו, אלא נקבע שעת פגישה ונסתובב לבדנו. אחרי שקיבלנו את ההחלטה הזאת, לא הייתה לנו אף מריבה נוספת במשך כל ארבעים ימי הטיול. היה לי חשוב מאוד להיווכח שאנו מסתדרות יפה (אני חייבת לומר כאן שחנה נחשבת בצדק לאדם לא קל), כי יוסי היה חוזר ואומר שאי אפשר להיות במחיצתי בלי שיתפתח ריב, ובאמת לא היה עובר שבוע בלי מריבה סוערת, שהסתיימה בבכי מיואש שלי. אז עכשיו היו לי ארבעים ימים בלי שום מריבות, בלי דאגות ומתח, בלי משימות בלתי אפשריות – כל אלה היו האני הרגיל שלי, שממנו השתחררתי בהודו. אם תרצה אפשר לומר שנסעתי לאי בודד, אבל תוסס וצבעוני ומלא התרחשויות, או ליתר דיוק – שהפכתי בעצמי לאי בודד למשך כחודש וחצי. אתה יודע, הרבה שנים אחר כך כתבתי שיר שמתאר את מצב השלווה שלי ככה:

עֲקֹשׁ אֲנִי אֵי
מַעֲטָר חַרְשׁוֹת פְּרָאִיּוֹת,
נוֹטְפוֹת חֶלֶב שְׂקָדִים
חַרְיִשְׁיוֹת מְרֹב שְׁלוֹם.

עֲקֹשׁ אֲנִי אֵי
מַאֲשָׁר מַמִּים מִבְּסוּט מַגְלִים
שְׁכָל הַזְמַן אוֹרִים לִי בַּחֲלָקוֹת:
אֵי אֲנִי אֵי אֲנִי. (הַשְׁתוּוֹת, עמ' 32)

משה: מה זה "אורים לי"? חשבתי שצריך להיות "אומרים לי".
חמוטל: יש כאן משחק מילים, שמערבב יחד את "אומרים לי" עם "מאירים אותי", "עושים לי אור", והרי "לדבר בחלקות" זה אומר להתחנף, אז הגלים כאילו מתחנפים אליי בתנועתם הרכה ובאור שלהם.
משה: האם בשובך הביתה מצאת את כולם בריאים ושלמים? האם התברר שחסרת להם? האם את עצמך מצאת את עצמך, עם שובך, בריאה ושלמה?
חמוטל: כן, כולם היו בריאים ושלמים, כולל אני. אני כתבתי להם גלויות במשך כל המסע, ודיברתי אתם בטלפון לפחות פעם בשבוע (מה שלא תמיד היה קל). באותם ימים עוד לא היו טלפונים ניידים, ובהודו אפשר היה לדבר בטלפון רק ממרכזות דואר. האם חסרתי להם? אני לא זוכרת שמישהו אמר לי שחסרתי לו. הבאתי לכולם המון מתנות מקסימות - בגדים, תכשיטים, אביזרים שונים ומשונים. לדורי הבאתי בין השאר חרב קטנה בנדן, שאני שומרת עד היום. אני חזרתי מיד לעבודה באגף לתכניות לימודים. בזמן הנסיעה להודו הופיע כאן ספר השירים שלי "לקחת אוויר". קשה לי כיום להבין איך הייתי אדישה להופעתו ולתגובות הטובות שנכתבו עליו. פשוט אז לא הייתי מודעת לכך שעליי לעשות יחסי ציבור. אפילו לא הודיתי למי שכתב עליו (זיוה שמיר, למשל, כתבה מאמר גדול ויפה). אני אז הייתי סבורה שכל הפעולות הללו הן פסולות בתכלית, שהתגובות על כתיבתי צריכות להגיע ללא כל התערבות שלי, שהתערבות כזאת היא ניסיון לגייס "פרוטקציה", מילה שרדפה אחריי כסיוט.

קייב ובוסטון

משה: ומתי הגעת לראשונה לרוסיה?

ב 1991 הוענק לי התואר "פרופסור חבר", על סמך הספר "מגעים של דקדנס", שעבדתי עליו החל מסתיו 1987, והיה עדיין בהכנה. התכוונתי לצאת לשנת שבתון בסתיו 1992 – שנות השבתון הן מתנה משונה, שהאוניברסיטאות מעניקות לחוקרים, במטרה להדק את הקשרים האישיים והמקצועיים הבינלאומיים שלהם. למעשה, כנסים היו יכולים להספיק לשם כך, אבל מכיוון שבמדעי הטבע יש צורך בנוכחות פיזית במעבדות כדי לקיים מחקר משותף, גם חוקרים במדעי החברה והרוח זוכים לכך. בכל אופן, התכוונתי לבלות שנה במרכז למדעי היהדות באוניברסיטת הרווארד בבוסטון. ואז פנו אליי מהסוכנות היהודית בירושלים, ושאלו האם אהיה מוכנה לנסוע לקייב וללמד שם, באוניברסיטה העתיקה של קייב, קורס כלשהו ביהדות. הסבירו שבעקבות נפילת ברית המועצות אוקראינה תקבל בקרוב עצמאות, והמפלגה השלטת שם מעוניינת לטפח קשרים עם אמריקה ועם ישראל, ובמסגרת זו תוקם תכנית למדעי היהדות באוניברסיטת קייב. הבעיה היא רק שאין ברוסיה ובאוקראינה חוקרים ואנשי אקדמיה בתחום מדעי היהדות, שהרי היהדות (ודתות בכלל) היו אסורות בתכלית האיסור בתקופת המשטר הסובייטי. אם כן, האוניברסיטה של קייב חתמה על הסכם עם הסוכנות, שלפיו הסוכנות תשלח לשם מומחים במדעי היהדות על חשבונה (של הסוכנות, כמובן). הבעיה היא שהסטודנטים בקייב לא מבינים עברית וגם לא אנגלית, וצריך למצוא מרצים שיכולים ללמד ברוסית. אם כן, האם אוכל לעשות זאת? הסברתי שאוכל ללמד קורס על תולדות הספרות העברית, ושהרוסית שלי מספיקה היטב לקריאה ולשמיעה, אבל לא כל כך להרצאה. אמרתי שאני מוכנה ללמד בקייב סמסטר אחד, מספטמבר עד דצמבר, ושאני זקוקה לעזרה בשיפור הדיבור ברוסית. הודעתי בהרווארד שאבוא רק לסמסטר אחד. סוכם שהסוכנות

תממן לי בחודשים יולי-אוגוסט קורס לשיפור הרוסית ב"מכון על שם פושקין" במוסקבה. זהו אולפן קיץ למורי רוסית מארצות מתפתחות. אני ועוד סטודנטית של האוניברסיטה העברית היינו הסטודנטיות הראשונות מישראל שלמדו במכון הזה.

האולפן כלל דיור ושתי ארוחות. בבוקר אכלו שם פרוסות נקניק חיזור, סלט כרוב, שמנת, תה או תחליף קפה מעולש. בצהריים הייתה חמיצת סלק עם חתיכות בשר שמן ועיגול גדול של שמנת במרכז, תפוחי אדמה, אפונה, פודינג. המורה שלנו היה בחור כבן שלושים, לבוש חליפה ועניבה. בין השאר הוא סיפר לנו בגאווה שהוא הלך לאחרונה לכנסייה כדי להיטבל. זה היה חלק מהאירופיזציה שעברה על מוסקבה באותם ימים.

בדרך למוסקבה הרגשתי כמו תיבת דואר מהלכת: אנשים רבים בארץ נתנו לי מכתבים וחבילות שהיו מיועדות לקרובי משפחה שלהם במוסקבה, משום שלא סמכו על הדואר. כל מי שהגיע לקחת מכתב או חבילה הביא לי זר פרחים. בדרך זו התוודעתי למשפחה מקסימה, שבנם גר בארץ: הגבר, יפים, היה עיתונאי בכיר באחד העיתונים במוסקבה, אשתו הייתה צלמת עיתונות, אישה חמודה, צחקנית, לבבית, ואתם גרה אמה הזקנה של האישה. כשהם הגיעו לאולפן כדי לקחת את החבילה ששלח להם בנם וראו איך אני חיה, הם שידלו אותי לעבור לגור בביתם, בחדרו של הבן שעלה לארץ. הסכמתי. מדי יום לפנות ערב, כשחזרתי אני מהלימודים והם מהעבודה, היו לוקחים אותי לטייל ביער סמוך לביתם שבו היה אגם. שם היינו נחים, יפים היה שוחה קצת באגם וחוזר אלינו, והיינו חוזרים הביתה לארוחת הערב הטעימה שהכינה הסבתא. הם שקלו לעלות לארץ, ועיכבו זאת רק משום שהסבתא החולנית והחלשה לא רצתה בשום אופן לעלות. באחד הטילים אמרה לי האישה: יש רק שני דברים שאני פוחדת לאבד אותם אם נעלה לארץ: את הטילים האלה ביער ואת חוש ההומור שלי. כעבור שנים אחדות פגשתי אותם בתל-אביב, זמן קצר לאחר עלייתם. יפים טאטא את שדרות רוטשילד והאישה עבדה בניקוי מדרגות.

מוסקבה ביולי-אוגוסט 1991 הייתה עיר שהשתנתה במהירות: בתחילה אפשר היה לקנות בבתי הקפה המפוארים של רחוב ארְבַּט קפה, ולשלם לחוד עבור החלב. אחר כך צריך היה לשלם לחוד גם עבור הסוכר. אחר כך לא היה קפה, אלא רק תה, ואחר כך היה שם רק מין מרק פרות

חיזור, ובמקום עוגות היו מין פיצות קטנות עם עיגול קטן של בשר קצוץ במרכזו.

באוגוסט התרחשה שם הפיכה, ובמהלכה נדרסו למוות שלושה מפגינים. אני זוכרת איך הקשבתי בלילה לשידורי הרדיו של "רוסיה החופשית", ושמעתי את הכתב מדווח על האסון ומיד מדקלם את "רקוויאם" של אנה אחמטובה. הרבה אנשים, אפילו נהגי מוניות, דקלמו שירה ללא הרף. זה עורר בי קנאה אמתית. ההפיכה נמשכה שלושה ימים. בלילה הראשון הודיעו לי מהסוכנות, שאתכונן לעזוב את רוסיה במקרה הצורך. הייתה לי בעיה: קניתי אצל מוכר ספרים ישנים כרך שירים של ביאליק בתרגום ז'בוטינסקי (בשיתוף המשורר), מהדורה רביעית, משנת 1917. ספר כזה אסור היה להוציא מרוסיה ללא רישיון של משרד התרבות. משרד התרבות נמצא לא רחוק מספריית לנין, שבה ביליתי הרבה. הלכתי לשם למחרת בבוקר. הסברתי לפקידה של משרד התרבות מה נחוץ לי. היא אמרה:

- אנחנו לא נותנים היום שום אישורים, כי אנחנו לא יודעים איזה שלטון יהיה כאן מחר.

- אז מה לעשות?

- יש לך מזוודה?

- כן, כמובן.

- עמוקה?

- עמוקה?!

- עמוקה!

זהו. כך הדריכה אותי הפקידה של משרד התרבות הרוסי איך להבריח את הספר, וכן עשיתי, בהצלחה מושלמת. הספר עומד על מדף ספרייתי עד היום הזה. הנה, אתה יכול לראות. יש בו צילום יפה מאוד של ביאליק, עם חולצה בעלת צווארון זקוף ועניבת משי בסגנון רומנטי.

משם הלכתי לספריית לנין. מצאתי שם ספר קטן שהכיל תרגום בלתי ידוע לרוסית של "מגילת האש", ורציתי מאוד לצלם אותו. אבל למכונת התצלום צריך היה להירשם בתור, למסור את החומר ולשלם, ואת התצלום מקבלים רק למחרת. חשבתי שאולי מחר כבר לא אהיה במוסקבה. מה עושים? עלה בדעתי לתת לקופאית שוחד. איך עושים את זה? אף פעם בחיים לא נתתי שוחד לאיש. הכנסתי שטר – נדמה לי של

מאה רובל – בין כריכת הספר לעמוד השער, ומסרתי את הספר פתוח למחצה. הקופאית שלפה את השטר שלי והשליכה אותו בפניי, בליווי מילות נזיפה כלשהן. הסברתי לה בקול מתחנן מדוע עשיתי זאת. והיא אמרה לי לחכות רבע שעה, ואז חזרה עם החומר מצולם. עד היום אינני יודעת איך, בעצם, משחזים ברוסיה ובכלל. על החוויות שלי במוסקבה באותה עת כתבתי רשימה בשם "מוסקבה מתהפכת לנגד עיניי" שהתפרסמה ב**ידיעות אחרונות**, ואחר כך כללתי אותה בספרי **קריאות ושריקות**.

ארבעת החודשים בקיב לא היו קלים, במיוחד משום שבמים ובאוויר היו עדיין עקבות של פיצוץ הכור בצ'רנוביל. רוב הזמן לא הייתי בקו הבריאות, שלשלתי בלי סוף, וזאת כאשר מתקן המים בבית השימוש בדירה שגרתי בה לא פעל. גרתי בשכונת פודול, שהייתה פעם שכונה של יהודים אמידים בקיב (גולדה מאיר נולדה שם), בדירה שכורה, מסוידת בצבע תכלת בהירה ומתקלפת. דלת הכניסה לחדר המדרגות הייתה שבורה וחורקת, חדר המדרגות והמעלית הפיצו ריח קל של קיא שיכורים. היו בדירה שלושה חדרים ומטבח, והיה שם טלפון שהשיחות בו עלו פרוטות. היא הייתה שייכת למשפחה שעלתה לארץ, ושכר הדירה היה נמוך מאוד, במושגים ישראליים.

נכנסתי לגור בה ביום שישי, ובשבת הוזמנתי לארוחה אצל ידידים יהודים. רציתי להביא בקבוק יין, אבל לא ראיתי בשום מקום חנות יין. דפקתי על הדלת הסמוכה, הדלת נפתחה ואני התחלתי להציג את עצמי. בעלי הבית מיהרו להכניס אותי, והבהירו שאסור לשוחח משני עברי הסף, זה סימן רע. הסברתי מי אני, ושאלתי איפה אפשר לקנות יין. שניהם פרצו בצחוק. לא הבנתי מה כאן מצחיק. אחר כך שמעתי את הצחוק הזה שוב ושוב, כאשר שאלתי איפה אפשר לקנות נורה חשמלית, או נייר טואלט או קווקר. חכי רגע, אמר לי הגבר. הלך לחדר הסמוך וחזר עם בקבוק ענקי, שראיתי רק במעבדות, ועם בקבוק בעל גודל רגיל, שבו תקוע משפך. הבקבוק הגדול היה מלא עד חציו יין. הוא היטה את הבקבוק הגדול ויצק ממנו לבקבוק הרגיל, עד שהתמלא. הנה יין, אמר והגיש לי את הבקבוק. עד היום אני לא מבינה למה הוא עשה זאת. הם לא היו יהודים, לא הייתה להם שום תועלת אפשרית ממני, בקיב אי אפשר היה לקנות יין, זה היה יין שהם ייצרו איכשהו בעצמם, אולי מפרות שגדלו בבית הקיץ שלהם. אז למה הם נתנו בקבוק יין לאדם זר לגמרי? אני באמת רוצה לקוות שדבר כזה יכול לקרות גם בארץ שלנו.

בקייב היה לחם מצוין וגם קפיר (יוגורט נוזלי) נפלא. במחלקת הירקות בסופרמרקט היו תפוחי אדמה רקובים למחצה, גזר באותו מצב וראשי כרוב חיוורים ונבולים. בשוק היו תפוחי עץ במחיר שרק אני יכולתי להרשות לעצמי. היה שם גם בשר ארנבת, שניסיתי פעם אחת וחדלתי בבתי הקפה היו עוגות עם קרם איום ונורא. אוכל טוב קיבלתי כשהוזמנתי להרצות באקדמיה למדעים של קייב על הזיקה של הספרות העברית לספרות הרוסית. מבחינתי זאת הייתה נקודת שיא בקריירה האקדמית שלי. הרגשתי שאילו הוריי היו רואים אותי מרצה ברוסית בפני חברי האקדמיה למדעים של קייב הם – ובעיקר אמי – היו מאושרים מאוד. אחרי ההרצאה (או אולי לפני, אני כבר לא זוכרת) הוגשה ארוחה נפלאה. הסדר הסובייטי עדיין תפקד, כנראה.

באוניברסיטה של קייב קיבלו אותי בסבר פנים יפות, אבל לא בחמימות יתירה. התאכזבו שאיני יכולה להרצות באוקראינית, שפה שהונהגה במערכת החינוך עם קבלת העצמאות. היו הרבה ויכוחים על עתידה של השפה והתרבות הרוסית באוקראינה, ואפילו הזמינו אותי לכנס כדי לחלוק את ניסיון תחיית השפה העברית. נאלצתי לאכזב אותם ולטעון שהיחסים בין האוקראינית לרוסית הם הפוכים מהיחסים בין העברית ליידיש, ולכן קשה ללמוד מתחיית העברית על תחיית האוקראינית. אבל ברכבת התחתית הייתי שומעת את הקריאות (באוקראינית) "אוקראיני, דִּבֵּר אוקראינית!", זה היה ממש משעשע.

בקורס שלי על תולדות הספרות העברית ישבו חמישה-עשר סטודנטים שנבחרו בקפידה, כולם תלמידים לתואר שני מהפקולטה למדעי הרוח. לא ידעתי מי מהם יהודי, לכולם היו שמות שנראו לי רוסיים לגמרי. רק אחר כך הבנתי שסמיון (שמעון) ואיליה (אליהו) ולפעמים גם יפים (אפרים) ואיסאק (יצחק) הם שמות יהודיים מובהקים בברית המועצות. לשעבר. פתחתי את השיעור הראשון בשאלה:

- הספרות העברית - בת כמה היא, לדעתכם? התשובות נעו בין שלושים לשישים שנה. הבאתי את ספר התנ"ך בתרגום חדש לרוסית של מוסד הרב קוק. הראיתי להם אותו ושאלתי:

- האם אתה מכירים את הספר הזה? שניים או שלושה סטודנטים אמרו שמכירים, כי אמרים מזמורי תהלים בכנסייה. האחרים לא קראו מעולם אף פסוק בתנ"ך. אז התחלנו לקרוא את בראשית פרק א' "בראשית ברא אלוהים את השמים ואת הארץ" וכולי. אתה יכול לתאר לעצמך מה הרגשתי? ללמד את פרשת בראשית לסטודנטים, שחלק מהם בוודאי

יהודים, והם מכירים את הספרות הרוסית ואת ספרות העולם, אבל מעולם לא שמעו את פסוקי התנ"ך? את פרשת הבריאה למדנו שני שיעורים. בשיעור השלישי הגעתי לכיתה כעשר דקות לפני הזמן. היה אמצע ספטמבר וכבר התחיל לרדת שלג. פשטתי את המעיל והסרתי את הכובע, והתכוונתי להתיישב על הקתדרה, והנה ניגש אליי אחד הסטודנטים, מבוגר יחסית, ושואל אם אפשר להפריע לי. אני מסכימה. הוא מציג את עצמו בשמו ומסביר שלפי מקצועו הוא צייר, והוא מאוד מתעניין בספרות ובאמנות. הוא נולד בקייב, ועד עכשיו היה אסור בהחלט לדבר על דת וללמוד עליה. אבל עכשיו זה כבר מותר.

- אני כבר יודע שיש דתות שונות, יש יהדות ויש נצרות, אבל לא ברור לי ההבדל ביניהן. את מוכנה בבקשה להסביר לי?

נו, מה היית עושה בחמש-שש דקות? התחלתי להגיד שאי אפשר לעשות את זה בזמן כה קצר, שיש לכל אחת מהדתות גוונים שונים והתפתחות היסטורית, ושיש ספרים שאפשר לקרוא, וכמו שאני אומרת את זה אני חשה שעליי לומר – עכשיו – משהו אחר לגמרי. אמרתי לו שאני מוכנה להגיד לו בקיצור את דעתי האישית בעניין. הוא רצה לשמוע. ובכן, אמרתי, אתה זוכר שלמדנו שעל כל דבר שאלוהים ברא הוא הסתכל ואמר "כי טוב"? זאת אומרת, שבאופן בסיסי המציאות – לא העולם הבא, אלא המציאות עלי אדמות – היא טובה. האדם יכול לקלקל או לשפר אותה, אבל בבסיסה היא טובה. ועוד למדנו שהאדם נברא בצלם אלוהים, לא בחטא. זאת אומרת שהקדושה האלוהית נמצאת לא באיתני הטבע, ולא באלילים, ואפילו לא בבן אדם אחד שהוא בן האלוהים, אלא בכל אדם ואדם. זאת אומרת שכל אחד מאתנו הוא מִיְנֵי אלוהים – באופן פוטנציאלי, כמובן. המימוש של הפוטנציאל הזה, של היכולת האנושית להגיע לקדושה, תלוי בהתנהגות שלנו. זה פחות או יותר מה שאמרתי לו אז. כך אני מבינה גם כיום את המסר התיאולוגי של פרשת הבריאה.

מיד אחרי קייב נסעתי לבוסטון. איזה הבדל ברמת החיים! אבל אני אהבתי את קייב יותר. כתבתי על זה מסה שנקראת "איפה נמצאת התרבות?", והיא התפרסמה ב**הארץ** ואחר כך נכנסה לחוברת של תכנית לימודים להוראת המסה בבית-הספר העל-יסודי, הנחיות להוראה, או משהו כזה. כללתי אותה בספרי **קריאות ושריקות**.

בבוסטון עבדתי על הספר **מגעים של דקדנס**, בעיקר על החלק שדן בברדיצ'בסקי. אני נורא אוהבת ספריות, לשבת ולעבוד בספרייה זה תענוג בלתי רגיל, ושם הייתה ספרייה נהדרת למדעי היהדות וישראל – לא כמו הספרייה הלאומית, אבל לא רחוק מזה.

שם יצרתי קשר עם צביה גנור, שהייתה ידידתי בתקופת הלימודים באוניברסיטה. (משה זינגר חיזר גם אחריה. היא הייתה אישה ענקית, והוא היה גבר ממש קטן.) היא הפכה בינתיים למיליונרית, היה לה בית ענקי – וילה מפוארת, למעשה – על שפת הים באזור מגורים של עשירי בוסטון. פגישתנו הראשונה התקיימה בבית הקפה שבמרומי מגדלי התאומים. אחר כך הזמינה אותי לקונצרטים. היא הייתה תומכת בסופרים ובאמנים ישראליים ומתרימה למענם. היא לימדה אותי את תורת חמשת הטלפונים. התורה הזאת אומרת כך: אם אתה מצלצל למישהו שאתה זקוק לו, ובפעם הראשונה אתה לא נענה, וגם בפעם השנייה והשלישית אתה לא נענה, יש לך נטייה לא לצלצל יותר. זאת טעות. צריך לנסות לפחות חמש פעמים. לא היה לי קל ללמוד את התורה הזאת, ועד היום אני מתקשה ליישם אותה. אחרי שעזבתי את בוסטון בעלה חלה בסרטן ונפטר, וזמן לא רב לאחר מכן גם היא נפטרה מסרטן. בתקופת המחלה שלה היא כתבה רומן מדהים בשם **בנסוע הארון**. כדאי לך לקרוא אותו.

כשהייתי בבוסטון קיבלתי פנייה מהחוג בבאר שבע לקבל את תפקיד ראש המחלקה ללשון וספרות עברית. אינני סובלת תפקידי ניהול. באגף לתכניות לימודים הציעו לי שוב ושוב תפקידי ניהול, ואני התחמקתי. ניהול נראה היה בעיניי כעבודה לא יצירתית, שוחקת, קטנונית, בירוקרטית. אבל הרגשתי שאיני יכולה לסרב: אוניברסיטת בן גוריון התנהגה אתי בנדיבות בלתי רגילה, ואני חייבת לא רק לקבל אלא גם לתת. איך מתפקדים כראש מחלקה? לא הייתה לי שום הכשרה בניהול, במיוחד בניהול ענייני כספים. בבית כל ענייני הכסף היו בידיו של יוסי, אני עבדתי והמשכורת שלי נכנסה לבנק, זה כל מה שידעתי. זכורה לי שיחה מאלפת שניהלתי עם הדיקן כשהייתי ראש מחלקה. אמרתי לו שעלי להכין את תקציב המחלקה לשנה הבאה, אבל איש אינו יכול לומר לי כמה עולים הפריטים (מכונת צילום, כיסאות, שולחנות וכדומה). הוא אמר לי: "יקירתי, האם אני צריך ללמד אותך איך לרמות אותי?". זה היה רגע מכונן, כמו שאומרים. הבנתי איפה אני חיה, ולא רציתי להיות שם.

אקדמאית פעילה

משה: האם נותרו לך עוד התעניינויות אקדמיות?

חמוטל: כמובן. הרי המשכתי לעבוד באוניברסיטת בן גוריון עד שנת 2003. אתה יודע, כשהייתי סטודנטית חשבתי שהוראה היא עיקר העבודה של הפרופסורים שלי. אבל כשנכנסתי לעולם האקדמי התברר לי שההוראה היא רק חלק מהעבודה, ולא דווקא החלק החשוב ביותר בעיני שלטונות האקדמיה.

משה: מה החלק החשוב ביותר?

חמוטל: המחקר, כמובן. איש אקדמיה נמדד לפי החידוש – רצוי בקנה מידה בינלאומי – של מחקריו, כלומר, עד כמה המחקרים שלו חשפו או גילו משהו חדש שגרם לשינוי בתחום הידע שבו הוא עוסק. לכל אוניברסיטה חשוב שיהיו בה אנשים בעלי שם בינלאומי בתחום המחקר. זה הרבה יותר ברור במדעי הטבע ובמדעים המדויקים, כמובן, כי אלה תחומים שעוסקים בהם בכל העולם. האוניברסיטאות בארץ מאוד מעודדות קשרים בינלאומיים, ולכן יש לחוקרים בכירים תקציבים מיוחדים לנסיעות לכנסים ולשנת שבתון. מעבר לכך האוניברסיטה שמחה מאוד אם חוקר משיג קרן חיצונית לעידוד המחקר שלו, כי היא – האוניברסיטה – נוגסת חלק ממנה. אז גם קרנות כאלה (הן זמינות יותר במדעי הטבע והחברה מאשר במדעי הרוח והיהדות) מוסיפות ליוקרה של אנשי אקדמיה. וחוץ מזה איש אקדמיה אמור להשתתף בשיבות מחלקה, ישיבות פקולטה וישיבות סנאט, לתפקד בוועדות, מדי פעם לשמש כראש מחלקה שנים אחדות. הוא אמור גם למלא תפקידי ייעוץ ולהיות חבר בכל מיני ועדות מחוץ לאוניברסיטה שמזמינות אותו בגלל שמו ויוקרתו. וכמובן – הוא אמור להדריך תלמידים בכתיבת עבודות לתואר שני

ושלישי. אני עשיתי את כל הדברים הללו עד לפרישתי מהאוניברסיטה וגם לאחר מכן.

משה: האם כחוקרת יש לך גישה תיאורטית משלך, דרך משלך?

חמוטל: כן, אני מתעניינת בהשפעה של האקלים הספרותי והתרבותי על היוצר ועל היצירה, כלומר, במוסכמות הטעם, המחשבה והרגש ששררו בזמנו. אני חושבת שזה מפתח חשוב להבנה ולהערכה של יצירות ספרות ואמנות, לא פחות ואולי יותר מתולדות חייו של היוצר, כל מיני פרטים על משפחתו וידידיו, אירועים היסטוריים שהתרחשו בזמנו, השקפותיו ועיסוקיו הפוליטיים, יחסו לנשים, תסביכיו הנפשיים, ועוד כל מיני גישות שמקובלות כיום. חשוב לדעת מה הסופר קרא ולמד לא פחות מאשר לדעת מי היו הוריו ואהבותיו. לרוב הסופרים יש הרבה יותר השכלה וכישר אינטלקטואלי ממה שמקובל לחשוב. מוסכמות הטעם והמחשבה מטביעות חותם מאוד ברור על יצירות של אנשים בעלי ביוגרפיות ומבני אישיות שונים בתכלית.

והנה בתוך אותו אקלים עצמו – בתוך אותו סגנון ומוסכמות טעם – צומח פתאום גאון שעושה אותו דבר קצת אחרת, הרבה יותר טוב. הקצת אחרת הזה מעניין אותי, כי הוא הדרך של היוצר להתווכח עם בני זמנו ולהאיר את עיניהם. כדי לראות את הקצת אחרת חייבים להכיר את המקובלות. למשל, כדי להבין יותר סופר עברי שנולד וקיבל השכלה ברוסיה בתחילת במאה העשרים צריך להכיר את הספרות הרוסית בת זמנו, כי הספרות הרוסית הייתה הדגם שלו, הוא רצה בעצם לכתוב ספרות יהודית, שתוכל להתחרות בכבוד בספרות הרוסית. ברור שאם אי אפשר להבין את היצירה בלי זה - אי לה ליצירה, כמו שאוי ליצירה שתתמוטט בלי ניתוחי סגנון או פסיכואנליזה או פוליטיקה, או רמיזות בין-טקסטואליות.

המתח בין נאמנות לקיים ובין הרצון לחדש מעניין אותי. אני בטוחה שיוצר גדול מתמצא היטב בתחום שלו, יודע מה שקורה מסביבו, רוצה ומצליח לעשות משהו קצת אחר, שמתעלה מעל לזמנו וניחן בעמידות. יוצרים גדולים מצליחים לאחד ביצירתם גם את ה"כאן ועכשיו" וגם את הנצח. אני לא מאמינה שחתרנות או מהפכנות הן סימני גדולה של יצירת ספרות. נראה לי שהסופרים הגדולים היו שמרנים במבנה אישיותם

ובדרכם הספרותית, ואת המאבק שלהם בקיים הם עשו בעדינות, בחכמה ובאחריות, בלי לנפנף בדגלים ובזיקוקים.

אתה רואה, גלשתי מדרכי כחוקרת להעדפות הטעם שלי ולהשקפותיי על כתיבת שירה, מה שקוראים "הפואטיקה שלי". אני חושבת שהמעורבות הזאת היא טובה למחקר. למשל, דן פגיס כתב על שירת משה אבן עזרא מתוך הזדהות עם הפואטיקה שלו, ולאחריה גולדברג כתבה על צ'חוב מתוך הזדהות עם הפואטיקה שלו. וזה מורגש: מה שהם כתבו נשאר מעניין, למרות הסגנון האובייקטיבי, המדעי.

משה: התפעלת מספרי על פנחס שדה. מה יחסך אל הזרות והעוינות ששדה מפגין כלפי הפסיכואנליזה?

חמוטל: אני מסכימה אתו באופן עקרוני, אם כי כמו לגבי כל דרך רעיונית הכול תלוי באדם שמבצע את הרעיון, מי הוא ואיך הוא מפעיל את העיקרון שהוא מאמין בו. הפסיכואנליזה בכלל החלישה את הלגיטימיות של השיפוט המוסרי ושל חופש הבחירה (שזה היינו הך, בעצם) על בסיס התפיסה המיתית של התת-מודע: לכל התנהגות נלווה יש גורם תת-מודע, שלאדם אין שליטה עליו, או שהשליטה הזאת קשה ביותר. במילים אחרות, הפסיכואנליזה, לפחות בנוסח הפופולרי שלה, מספקת תירוץ נוח לילדותיות מתמשכת, חסרת אחריות ועצלה.

באשר לגישה פסיכואנליטית לספרות – אני מרגישה ממש לא בנוח אתה. נראה לי שהחוקר, המבקר או המורה, שמנסה להיות פסיכולוג של היוצר (משורר, לצורך הדיון), מתייחס אל הטקסט הספרותי כמו אל דיבור של מטופל בקליניקה. הוא מציג את עצמו כמי שמבין את השיר ואת המשורר טוב יותר מהמשורר עצמו. לפעמים הוא מתבטא כאילו הוא יכול ליעץ למשורר איך להתרפא ממצוקותיו. זאת נראית לי התנשאות בלתי נסבלת, במיוחד כשמדובר במשורר בעל אישיות ענקית (ביאליק, למשל). אני מבינה את התועלת הפדגוגית של הגישה הזאת – היא מאפשרת הזדהות נוחה לקוראים ולתלמידים, מכיוון שהסברים הפסיכולוגיים מתבססים תמיד על אותם תסביכים, שאופייניים לגיל הנעורים: עכבות מיניות, רגשי נחיתות, הדחקות, קונפליקטים עם ההורים וכדומה. אבל שיר טוב הוא לא דיבור של מטופל בקליניקה או בבית חולים לחולי נפש. שיר טוב יכול לייצר אשליה של דיבור כזה, אבל כשהמשורר כותב את השיר הוא כבר נמצא במקום אחר לגמרי, הוא רואה את עצמו מפרספקטיבה שגואלת אותו מהמצב הפתולוגי, והוא

מזמין את הקורא לחלוק את החוויה הזאת. במובן הזה המשורר הוא לא המטופל אלא המטפל. הקורא הוא המטופל. באופן יותר חריף אפשר לומר שגיישה פסיכואנליטית היא התנשאות – אם לא לומר התנפחות – של החוקר, בצירוף חנפנות שלו לקוראיו חובבי הטיפול הנפשי. לדעתי, יש הצדקה להיכרות עם טרמינולוגיה פרוידיאנית או פסיכואנליטית אחרת כאשר היא חלק מהאקלים התרבותי שבתוכו חי ואותו ספג הסופר עצמו. לכן יש טעם להכיר את הפסיכואנליזה כאשר מפרשים את ברנר, את אלתרמן, את עגנון, אבל לא את ביאליק. קריאה פסיכואנליטית של "אנטיגונה" או של התנ"ך (יש דבר כזה) נראית בעיניי תרגיל אינטלקטואלי שלא עוזר להבין את היצירה לאשורה.

משה: אם כן, המשכת לחקור את הדקדנס בספרות העברית?

חמוטל: לא. נטשתי את התכנית שלי לחשוף את עקבות הדקדנס בספרות העברית לכל אורכה. זה לא נראה לי מעניין. אותי עניינו דווקא סופרים גדולים, שהאמינו בתחיית התרבות והלאומיות היהודית-עברית למרות שחיו בלב לבו של הדקדנס האירופי, וספגו לא מעט מהאווירה והמנטליות הדקדנטיות. המתח הזה עניין אותי, כי אני חושבת שהוא קיים גם כיום, בתרבות הישראלית, גם אם קוראים לו בשמות אחרים. צריך לומר שההתעניינות בדקדנס הובילה אותי ישירות להתעניינות בסימבוליזם כפי שהוא פעל ברוסיה.

בכלל, כל המחקר שלי מתחילתו, מהמאמר שכתבתי על יסודות סימבוליסטיים בסיפורי פייארברג (תחת הכותרת "האם היה פייארברג רומנטיקן?") זאת כותרת שמתפלמסת עם גרשון שקד, שבספרו על תולדות הספרות העברית עשה מפייארברג ומברדיצ'בסקי רומנטיקנים) נוגע כל הזמן בהשפעת התרבות הרוסית על הספרות העברית. ניסיתי להראות שאם בוחנים את הספרות העברית של תקופת התחייה בהקשרה הרוסי, היא נראית קצת אחרת מהאופן שבה נהוג היה לראות ולתאר אותה (רוב החוקרים בני זמני בחנו אותה מנקודת מבט של ספרות אנגלית או גרמנית). למשל, היא לא נראית כספרות רומנטית שאיחרה את זמנה (הרי הרומנטיקה הייתה זרם שפעל בתחילת ובאמצע המאה ה-19), אלא כספרות לגמרי בת זמנה, ספרות של מיזוג מעניין בין לאומיות, דקדנס וסימבוליזם. הנטייה לראות את ביאליק ואת ברדיצ'בסקי כרומנטיקנים היא תוצאה של הלך מחשבה סובייטי, שהיה מאוד מקובל בארץ עד שנות השישים, ולפיו כל מה שהוא לא ריאליסטי הוא רומנטי, וזה לגנאי. לאה גולדברג ניסתה בכל כוחה להגן על הלגיטימיות של

הרומנטיקה. בשנות השישים הרומנטיקה עברה אצלנו טיהור, אבל המובן של המונח המשיך להיות סובייטי, פחות או יותר, כלומר, השתמשו בו כדי לציין תופעה על-זמנית, בלי להתייחס להקשר ההיסטורי.

כשאני הרציתי בכנס שהתקיים באוניברסיטת תל-אביב בשנת 1990 וטענתי ש"**שמחת עניים**" של אלתרמן היא פואמה סימבוליסטית, ולא יצירה רומנטית כפי שהיה נהוג לומר, הותקפתי בגסות מעליבה על ידי בועז ערפלי, שראה באלתרמן משורר רומנטי וכך כתב עליו, עד כדי כך שאנשי החוג לספרות באוניברסיטת תל-אביב ניגשו אליי והתנצלו בשבילי (לימים נוכחתי לדעת שאחדים מבכירי החוגים לספרות באוניברסיטאות בארץ סללו בדרך זו, של תוקפנות שחצנית, את דרכם אל הצמרת). אבל כיום כולם אומרים באופן מובן מאליי ש**כוכבים בחוץ**, **שמחת עניים** ו**שירי מכות מצרים** של אלתרמן הן יצירות סימבוליסטיות (או בניסוחים קרובים: ניאו-סימבוליזם, השפעת הסימבוליזם וכדומה). לכאורה מדובר כאן בסתם ויכוח על "איזמים", אבל ההגדרות האלה משנות במידה רבה את הרגישות ואת ההבנה של יצירות ספרות. גם הנוכחות של סימבוליזם בשירת ביאליק כבר התקבלה בשיח המחקרי. קשה היה – וכנראה קשה עד היום – להודות בקיומם של יסודות דקדנטיים אצל ביאליק וברדיצ'בסקי, ויש מי שממשיך לשייך את יצירתם לרומנטיקה. אני מניחה שזה נשמע מעליב לקשר את ביאליק עם הדקדנס (בכנס אחר, שבו הרציתי על כך באוניברסיטת בר-אילן הותקפתי קשות על עצם הניסיון לחפש הקשר לא יהודי לשירת ביאליק, ומה עוד דקדנטי), אבל בעיניי ההתנגשות בין הלכי רוח דקדנטיים ובין עליצות ואמונה בתחייה היא אחד מסודות כוחה של שירת ביאליק, והיא לא רק תוצאה של נתוני אישיותו (הכבירה, המופלאה, לטעמי), אלא גם של הרגישות שלו להלכי הרוח ששררו בזמנו.

משה: איזה מחקר עשית, על מה כתבת בתחום הסימבוליזם?

חמוטל: כבר בספר **מגעים של דקדנס** התייחסתי ליסודות סימבוליסטיים ביצירות של ביאליק, ברדיצ'בסקי וברנר. בסך הכול שני הזרמים הללו – דקדנס וסימבוליזם – פעלו באותה תקופה זה בצד זה, ובדרך כלל במשולב, החל מבודלר. אחר כך קיבלתי הזמנה **מהוצאת הקיבוץ המאוחד** לכתוב ספר קטן על הסימבוליזם בשירה המודרנית, שהופיע בסדרה "מושג". היה נראה לי חשוב מאוד לתת לקורא העברי הסבר מסודר על הסימבוליזם (כמו שנתתי בספרון על הדקדנס בספר שהופיע

בסדרת האוניברסיטה המשודרת של הוצאת משרד הביטחון), נושא שנכתבו עליו ספרים רבים בשפות שונות (אני יכולה לקרוא באנגלית, צרפתית, גרמנית ורוסית – שתי האחרונות רלוונטיות במיוחד לספרות העברית החל ממחצית המאה התשע-עשרה ועד למחצית המאה העשרים). אני ממש נהנית למסור בקיצור ובאופן ברור דברים כבדים ומסובכים. לכן אני מאוד מעריכה את הכתיבה המחקרית של לאה גולדברג: היא הייתה אישה משכילה באופן מדהים, אבל תמיד כתבה פשוט וברור. אז גם אני השתדלתי לכתוב את מחקריי, בעיקר את ספריי, בצורה ברורה ופשוטה ככל האפשר.

אחד הדברים שהתבררו לי הוא שאצלנו נהגו לדבר על הסימבוליזם רק מההיבט האסתטי והמוסיקלי שלו, אבל לא התייחסו לעובדה שזה היה בעצם זרם ניאו-מיסטי. בעקבות מה שקראתי על הסימבוליזם באירופה וברוסיה התחלתי להתעניין בניאו-מיסטיקה באירופה בתחילת המאה העשרים. הגעתי אל ולדימיר סולוביוב, שהיה הדמות המרכזית בניאו-מיסטיקה הרוסית והאב הרוחני של המשוררים הסימבוליסטים הרוסים, ובאמצעותם – גם של רילקה ושל שטיינר. התברר לי שהוא היה מוֹפֵּךְ לסופרים ואנשי רוח יהודים – לדובנוב, לאחד-העם, לביאליק, להלל צייטלין, לרב קוק ולאחרים. זה היה נראה לי חשוב מאוד ובלתי ידוע, כי הרעיונות של סולוביוב חלחלו אל תוך הספרות ומחשבה היהודית-עברית, לפעמים בצורת ויכוח, גם ליצירות של ביאליק (במיוחד ל"מגילת האש"). אז תרגמתי שירים ומסות של סולוביוב שהופיעו כספר בשם **משמעות האהבה** (2006).

באופן טבעי התחלתי להתעניין בנוכחות של יסודות מיסטיים בספרות העברית במאה העשרים. באותה עת הייתי עמיתת מחקר במכון הרטמן בתל-אביב, שבראשו עמד פרופסור משה אידל, חוקר הקבלה והחסידות. השנים שביליתי שם תרמו הרבה להעמקת הידע שלי ביהדות. אם כן, כתבתי ספר שנקרא **מיסטיקה בשירה העברית במאה העשרים (ידיעות אחרונות 2008)**, שגם תורגם לאנגלית. לא היה לי צורך בקידום, הייתי כבר פרופסור מן המניין, אבל פשוט רציתי לכתוב אותו כדי להראות משהו שנראה לי חשוב. בין השאר יש שם פרק שמספר מתי ואיך נעשתה המיסטיקה היהודית – שבמאה התשע-עשרה נחשבה בעיני אנשי ההשכלה היהודית לנטע זר, ובעיני הרבנות האורתודוקסית – לכת של אפיקורסים – לחלק לגיטימי, ואפילו מובן מאליה, של היהדות. (ההסבר לכך נשען על האקלים האינטלקטואלי ששרר ברוסיה ובגרמניה בתקופת המעבר מהמאה ה-19 למאה ה-20).

הספר שלי על המיסטיקה הופיע שלוש שנים לפני פרישתי לגמלאות. זה ספר של כ-450 עמודים, 70 עמודי הערות, 10 עמודי אינדקס. הוא עייף אותי מאוד, כי החומר שהתגלה לי היה עצום. אני לא רציתי להתמקד במשורר זה או אחר, אלא לתאר תופעות מיסטיות לרוחב (למשל, התאחדות אקסטטית עם קדושה, חידלון כיעד מיסטי, דבקות חברים כיעד מיסטי ועוד) ולהשתמש בטקסטים רק כהדגמות. ברור שבצורה כזאת גם גרמתי עוול למשוררים, אם משום שלא הזכרתי אותם, או משום שלא העמקתי ביצירתם. זה ספר שזכה לתגובות מצוינות, אבל אותי הוא השאיר מותשת ולא מרוצה מעצמי. לא יכולתי עוד לראות הערות שוליים. המטרה שלי בספר הייתה להראות שהספרות העברית החדשה, גם זאת שנכתבה על ידי משוררים לא דתיים, היא היורשת והממשיכה הלגיטימית של היצירה הספרותית המיסטית היהודית המסורתית, ולא עוד אלא שהיא גשר פוטנציאלי בין התרבות הישראלית החילונית ובין התרבות היהודית הדתית בת זמננו. זאת טענה שלהרבה אנשים קשה מאוד לקבל, אבל נדמה לי שהיא נעשתה יותר מובנת בשנים האחרונות (למשל, בקרב קבוצות וכתבי עת של משוררים צעירים מקיימי מצוות).

בכל אופן, אחרי הספר הזה ובמיוחד אחרי שפרשתי מהעבודה באוניברסיטה, לא היה לי שום חשק לעסוק במחקר ולכתוב מאמרים וספרים אקדמיים. רציתי מאוד לתרגם. תרגום זאת עבודה נפלאה בעיניי. ובאמת, התגלגלה לידי הזכות לתרגם את כל כתביו של הסופר היהודי-רוסי איסאק (יצחק) באבל. היזמה הייתה של פרופסור אפרים זיכר מאוניברסיטת בן גוריון, מומחה לבאבל. הוא קישר ביני להוצאת כרמל, שקיבלה תמיכה מהמפעל לתרגום ספרי מופת, וכך יכולתי גם לקבל שכר על עבודת התרגום, שנמשכה כשלוש שנים. זאת הייתה הנאה צרופה.

אחר כך פנו אליי **ממרכז זלמן שזר** בבקשה שאכתוב ביוגרפיה של לאה גולדברג בסדרת **גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי**. התפתיתי משום שביקשו ספר ללא הערות שוליים, וגם נתנו מקדמה נאה. התחלתי לעבוד על הספר במטרה להסתייג מהתדמית של לאה גולדברג כאוהבת נכזבת מלנכולית, ולהבליט את גדולת הרוח שלה – את השקפת עולמה, את טעמה הספרותי, את הדרך המיוחדת שפילסה כמשוררת, מחזאית, מתרגמת, ובעיקר הוגת דעות. ניסיתי לשלב קווי אורך, כלומר סיפור ביוגרפי, עם קווי רוחב, כלומר, סקירה רוחבית של תופעות ביצירתה של גולדברג. אבל אחרי כשנה של עבודה, כשהגשתי חלק מהכתוב למערכת, התבקשתי לבטל את המבנה הרוחבי, ולכתוב ספר של ביוגרפיה לאורך, כנהוג.

לפני שניגשתי לעבודה חשבתי שלא יהיה לי צורך לעשות מחקר – הרי כל כך הרבה נכתב על לאה גולדברג, וכל כתביה מוכרים ומודפסים! במהלך העבודה התברר שטעיתי: מרבית כתביה של לאה גולדברג בעיתונים וכתבי עת, בעיקר בשנות חייה בתל-אביב (1935-1965) לא כונסו בספר, ודווקא הם שופכים אור הכרחי על הפרופיל הרוחני-אינטלקטואלי שלה. בעניין זה, ובעניינים רבים אחרים, היה לי לעזר רב גדעון טיקוצקי. לשמחתי הגדולה עוד יותר חברנו יחד לעריכת כתביה הפובליציסטיים של לאה גולדברג, עבודה שאני עוסקים בה כבר שנים אחדות, בתקווה שהספר יראה אור **בהוצאת הקיבוץ המאוחד**. לעבוד אתו זה תענוג אמתי.

משה: מה את עוד מנסה להשיג בתחום הכתיבה האקדמית?

חמוטל: לא כלום, ממש לא כלום. הדחף המחקרי שלי גווע כמעט לגמרי. אני מפעילה אותו כעת רק לצורך כתיבת רומן היסטורי, שאני עובדת עליו כבר קרוב לשנתיים. הקצבתי לו עשר שנים, אז עוד אי אפשר לומר עליו כלום, אפילו לא שיש לו סיכוי להיכתב עד תומו. בכל מקרה, אני לומדת הרבה תוך כדי העיסוק בו.

משה: מה לגבי הוראה? הרצאות?

חמוטל: הרצאות אני נותנת לעתים די קרובות, כשמזמינים אותי, גם בנושאי ההתמחות האקדמית שלי, וגם על יצירתי הספרותית. אני כבר לא משתתפת כמעט בכנסים, אפילו כשהם מתקיימים במקומות מעניינים בחו"ל (לפני כן זאת הייתה בשבילי הזדמנות לנסוע קצת, לראות את העולם). כנסים חדלו לעניין אותי. במשך שלוש שנים הדרכתי חוג של חובבי ספרות במבשרת ציון. היו שם כארבעים איש, בעלי מקצועות חופשיים – רופאים, עורכי דין, אדריכלים, מנהלי מוסדות בכירים, חבר כנסת אחד, עורכת סרטי קולנוע – שנפגשו בכל פעם בבית של מישוה אחר. שנתיים הבאתי להם סיפורים קצרים, ובשנה השלישית הסכימו לקרוא אתי שירה. ביקשו שאמשיך, אך אני הרגשתי שזה מספיק. התרשמתי מאוד מהאנשים האלה, שבאו מוכנים, העלו שאלות מצוינות, השתתפו בדיון בצורה נוקבת ומעניינת. אין לי שום קשר אתם עכשיו.

אשר להוראה: לפני שנים אחדות, כשכבר הייתי בגמלאות, פנו אליי ממכללת הרצוג שבאלון שבות, ושאלו אם אני מוכנה ללמד שם. זאת מכללה דתית, שמחולקת לקמפוס בנים וקמפוס בנות. ממכללת הבנים צמודה לישיבה, וחלק מן הסטודנטים לומדים גם בישיבה וגם במכללה, שבה הם יכולים לקבל תואר אקדמי. רוב המורים בשתי המכללות הם גברים. הופתעתי שפנו אליי –

הרי זה לא סוד שאני לא שייכת באורח חיי לסקטור הדתי, וגם מבחינה פוליטית אני לא שייכת לימין. התלבטתי. לא התגעגעתי במיוחד להוראה במסגרת אקדמית. בסופו של דבר הכריעה הסקרנות שלי. אני אוהבת לעשות דברים שמעולם לא עשיתי קודם לכן. בשנה הראשונה הציעו לי ללמד בקמפוס של הבנות, בשנה השנייה כבר הציעו שאלמד גם את הבנים (הבנתי את זה כעלייה בדרגה). לימדתי קורסים על מיסטיקה בספרות העברית, על שירת ביאליק, אלתרמן, זלדה, לאה גולדברג ודליה רביקוביץ. גם קורס על הסיפורים של גנסין, פייארברג וברדיצ'בסקי. זה היה מרתק. למדתי המון. לסטודנטים האלה יש השקפת עולם ומטען רוחני ולשוני שונים לגמרי משל סטודנטים באוניברסיטת בן גוריון. רובם לומדים ברצינות רבה ומתוך הזדהות אישית גבוהה עם החומר הנלמד. הייתה לי חוויה עמוקה במיוחד ללמד את הבנים קורס על ביאליק. הם שידרו הזדהות מדהימה עם העולם החזיוני והאינטלקטואלי של ביאליק, והבנה מלאה לסוגיות ולקונפליקטים המוסריים שהטרידו אותו. אחד מהם ביקש רשות להלחין שיר של ביאליק ולשיר אותו בכיתה. הם עשו עבודות סמינריות מצוינות. הבנות העדיפו בברור את לאה גולדברג על פני דליה רביקוביץ, והנימוקים שלהן היו מעניינים. הרגשתי שהעולם שלהן יותר מבוגר ופזל מעולמם של סטודנטים ישראלים רגילים. ברור שהייתה גם צרות אופק מסוימת, עם דבקות בהשקפת עולם וגינוי של כל מה שחורג ממנה. צרות אופק זה עניין של טמפרמנט, לדעתי, זה קיים בכל מקום, גם בקרב אנשים שחושבים את עצמם לליברלים גמורים.

לימדתי שם שלוש שנים, אחרי זה ביקשתי להפסיק. אחרי שנה של הפסקה באה שוב בקשה, שאלמד סמסטר אחד בלבד קבוצת תלמידים מצטיינים מנהיגים-לעתיד (זה נקרא אצלם תכנית "תקווה"), שלומדים יחד בנים ובנות (כנראה כפרס על ההצטיינות), ושאיני יכולה לבחור את נושא הקורס. לימדתי שם פעמיים קורס בשם "יצירות נבחרות מספרות העולם", שנה אחת לימדתי סיפורת ושנה אחת שירה. המפגש עם האנשים האלה היה ממש מחיה נפשות.

במשך כשנתיים לימדתי בהתנדבות תלמידי תיכון במועדון במוזיאון הטבע בשכונה שאני גרה בה. הם היו זקוקים ללימודי לשון. בשלב מסוים זה התחיל לשעמם אותי, אז הפסקתי. שעמום גורם לי סבל עמוק.

ריקנות?

משה: איך את ממלאת את הריקנות שנוצרה לאחר שהפסקת את חיך האקדמיים? הרי אילו היית מבשלת יום יום למשפחה, ופתאום המשפחה איננה, הייתה נוצרת ריקנות, לא?

חמוטל: לא לא, ממש לא. האוניברסיטה לא חסרה לי בכלל. אתה יודע, זה מוזר: עשרים שנה חלמתי לחזור לאוניברסיטה העברית בירושלים. הזיכרונות שלי מתקופת הלימודים לתואר ראשון בגבעת רם הולידו בי חלומות ממש אוטופיים. בגיל ארבעים, כשנפתחה ההזדמנות, התמסרתי כל כולי לעבודת הדוקטור, למחקר, להוראה. אחר כך נחשפו הצדדים המכוערים של היחסים בין האנשים, המאבק על הקידום, הכוחניות, חוסר היושר - גם שם וגם באוניברסיטת בן גוריון. ככל שנכנסתי עמוק יותר - לוועדות, לניהול הליכי קידום של קולגות, לראשות המחלקה - התבררו לי יותר ויותר צדדים לא אידאליים של החיים האקדמיים.

בעצם, מיד כשהתברר שלא אוכל ללמד בירושלים, ההתלהבות שלי דעכה במידה ניכרת. הנסיעות לבאר שבע מדי שבוע - זה לא היה קל, למרות שביליתי בבאר שבע לא יותר מיומיים-שלושה. המצב הזה גם לא אפשר הרגשת שייכות לחבריי לעבודה שגרו בבאר שבע, שייכות שממילא לא רציתי בה. כך שחיי באוניברסיטת בן גוריון היו בודדים למדי. לא אהבתי את אווירת היומרות המדעית.

נדמה לי שהיום זה השתנה קצת, יש יותר פתיחות ורוח נעורים, במיוחד בבאר שבע, אבל עדיין יש, לטעמי, יותר מדי חיקוי של אופנות מחקר מיובאות, בעיקר מארה"ב, ויותר מדי השפעה של תרבות העיתונות והתקשורת. גם נוהל ההמלצות בכלל במיוחד מחו"ל כתנאי לקידום (בהנחה שיש צורך במוניטין בינלאומי כדי לחקור וללמד בתחומי מדעי היהדות, כולל לשון עברית וספרות עברית, ושחוקרים מחו"ל צריכים לתת גושפנקה להישגים של חוקר ישראלי) נראה לי מגוחך ואבסורדי.

ההתעלמות ממערכת החינוך גם היא נראית לי שגויה. בקיצור, כדרכי יש לי המון ביקורת על מה שקורה בכל מקום וגם באוניברסיטה, ואני לא סובלת מזה שהפנסייה שלי נכנסת מדי חודש לחשבון הבנק.

דבר מופלא – הפנסייה, אתה לא חושב? אמנם, כדי לקבל כיסוי להוצאות נסיעה לכנסים אני חייבת להיות "גמלאית פעילה", אבל בלי להתאמץ הרבה אני ממלאת את תנאי המינימום לכך: מגיעות אליי הצעות מחקר ועבודות דוקטור לשיפוט, אני משתתפת בוועדות, אני עדיין עוסקת בפעילות מחקרית (למשל, עריכת ספר הכתבים הפובליציסטיים של לאה גולדברג), וכדומה. פה ושם אני משתתפת בכנסים. מעבר לכל הפעילות האקדמית הרשמית אני מקבלת מדי פעם בקשות עזרה וייעוץ במייל או בטלפון מאנשים שעוסקים במחקר, ועוזרת כמיטב יכולתי. אני מאושרת במיוחד מזה שאיני חייבת לתת ציונים. תמיד שנאתי לתת ציונים.

משה: כל מאמציך מתרכזים כעת בכתיבת שירה? מה עם המוסיקה, נגינתך בחליל?

חמוטל: כתיבת שירה לא מחייבת אותי לשום מאמץ. השירים שלי צצים בי שלא מרצוני ולא לפי החלטתי, ואם יש לי פנאי בשבילם, אני כותבת אותם. הם צצים במיוחד כשיש לי זמן פנוי ואין לי אפשרות לפעול, למשל, בזמן נסיעה באוטובוס או לפני השינה, או אפילו בשעת נהיגה במכונית למרחק גדול. לפעמים אני שוכחת אותם, ואז הם הולכים לאיבוד. אני קוראת די הרבה שירה, כמובן. גם שולחים לי ספרי שירה וכתבי יד. אני שמחה לעזור למשוררים בעריכה, בניקוד, בהמלצות.

הנגינה בחלילית היא חלק חשוב מאוד מחיי. התחלתי בזה כשנה לפני יציאתי לגמלאות, מחשש שיהיה לי עודף זמן, ולא אדע מה לעשות בו. זה נראה לי מגוחך כעת, אבל כבר נשביתי בנגינה, ואני מקווה להמשיך בה עד יומי האחרון. אני מקבלת שיעורים מפרופסור מיכאל מלצר – מורה נפלא – ומנגנת גם בהרכבים שונים. אני אוהבת במיוחד לנגן יצירות של באך. אני משתדלת להתאמן שעה אחת בכל יום, בשעת בין הערביים. זה חיוני לאיכות החיים שלי, לצורך שלי להיטהר מבפנים.

משה: השיר שלך "כשאני בחליל" (השתוות, עמ' 9) מתאר, בעצם, את וויית הנגינה בחלילית?

חמוטל: כן, הקדשתי אותו למורי לחלילית יעל שמשוני-מלצר ומיכאל מלצר. אני אסירת תודה להם גם כמורים וגם כבני אדם נפלאים.

משה: האם המוסיקה בחיך ממלאת את מקום האבדן?

חמוטל: תראה, זה נשמע כמו הסבר של פסיכולוג, ואני באופן כללי לא מתלהבת מנוסחאות פסיכולוגיות. לפחות באופן שבו הן נקלטו בתרבות הפופולרית. אני מתנגדת למשקל המוגזם, המיתי, שמייחסים לילדות, לקשר עם האם, לתת מודע, למיניות, לאנוכיות. אני גם מתנגדת לתפיסת ה"עכבות" והאינטלקטואליות כגורם לפתולוגיה. אני חושבת שאגו מנופח, חוסר שליטה עצמית ושרירים חלשים של כוח הרצון גם הם גורמים לפתולוגיה. אני חושבת שחיבוק של בני אדם זאת התרפיה הכי טובה בעולם. אחד הדברים שאני מעריצה ביהדות הוא החשיבות שהיא מייחסת לחיבוק החברתי. לתפילה במניין, למצוות ניהום אבלים.

אז אני לא חושבת שהמוסיקה בחיי ממלאת את מקום האבדנים. (לא סיפרתי על כולם. על אחד מהם, שקורע את לבי יום יום, לא דיברתי אתך ולא אדבר.) אני פשוט אוהבת מאוד מוסיקה, גם לשמוע וגם לנגן. המוסיקה מענגת ומטהרת אותי. אני גם מנגנת בהרכבים שונים – עם בן זוג או בת זוג בחלילית, וגם בקבוצה של חליליות וויולה דה גמבה – זה בילוי חברתי מעולה לטעמי. לפעמים אני לוקחת אתי את החלילית כשאני נוסעת לבדי מחוץ לבית, במיוחד לחו"ל. פעם עמדתי במדרחוב בוויילנה וניגנתי, כדי להרגיש איך זה להיות נגן רחוב. פעם אפילו ניגנתי בפסול' אלרוב בירושלים. זה נהדר. ילדים נעצרים, עוצרים את הוריהם, מסרבים לזוז, נותנים כסף, שמספיק לתשלום עבור כוס קפה ועוגה. אולי הייתי צריכה לתרום את הכסף הזה, עכשיו אני חושבת. כן, אני כל הזמן מחפשת פעילויות שישמחו ויענגו אותי כדי לא לשקוע בבור של העצב, והמוסיקה היא אחת מהן.

משה: מי המלחינים האהובים עליך?

חמוטל: זה משתנה עם הגיל. בנעוריי אהבתי את בטהובן, שופן, צ'ייקובסקי, רימסקי-קורסקוב, דביסי. אחר כך התלהבתי והוקסמתי מברהמס. יש כמה יצירות של מוצרט, שוברט ושוסטקוביץ שאני מאוד אוהבת. אני נהנית לשמוע גם יצירות של הינדמית, את "ליל זוך" של שנברג, יצירות של פולאנק. אני שומעת ג'ז טוב בשמחה. אבל אין כמו באך – פשוט אין. אני חדורת הערצה לכל מה שהוא כתב, ונהנית מאוד להאזין ליצירות שלו ולנגן יצירות שלו בחלילית. אגב, אני חושבת שבמוסיקה של באך יש משהו מזרחי, מיסטי, כי הקו המוסיקלי שובר את המבנה הסימטרי האופייני לאסתטיקה המערבית על ידי צלילים שהם גם

סוף וגם התחלה בעת ובעונה אחת. כך לפעמים נוצר מין קו ערפסקי, מסולסל, לא נח לרגע, מסתובב סביב עצמו, מלא כרומטיקה. אין לתאר את היופי. "מנחה מוסיקלית" של באך היא היצירה האהובה עליי ביותר. יש לי כמה ביצועים שלה, ואני גם יכולה לנגן חלקים ממנה בחלילית (בהרכב של שתיים או שלוש חליליות). כשאני מנגנת באך אני מרגישה גבוהה ועמוקה מאוד, למרות שאיש חוץ ממני וממי שמנגן אתי אינו שומע אותי.

משה: מה תכניותיך לעתיד?

כשהייתי צעירה היו לי תכניות ומטרות די ברורות, והייתי נחושה בדעתי להשיג אותן. תכננתי קודם כול להקים "משפחה נורמלית", ואחר כך לחזור לאוניברסיטה, ללמוד וללמד שם, ואחר כך לפתח קריירה ספרותית. התכנית המסודרת וההגיונית הזאת הייתה מבוססת על ההנחה שהקמת משפחה מחייבת גיל צעיר, ואילו לימודים וקריירה ספרותית אפשר לעשות גם בגיל מבוגר יותר. המציאות הוכיחה לי שטעיתי: לא טוב ללדת ולגדל ילדים בגיל צעיר מדי, וקשה להתחיל קריירה מקצועית בגיל מבוגר.

תמיד האמנתי שלשמור על הקיים זאת מטרה חשובה שלא ניתן להשיג אותה בקלות, ועכשיו אני מאמינה בזה יותר מתמיד. עכשיו אני מתכננת בעיקר להזדקן בנועם, לעכב ככל האפשר את הסבל הפיסי של ההזדקנות, כלומר, לשמור על הבריאות ועל הכושר. הייתי רוצה גם ששיריי וסיפוריי יזכו להתקבלות טובה ככל האפשר – אבל זה לא בידי, כמובן. הייתי רוצה לסיים כתיבת רומן שהתחלתי בה לפני כשנתיים. אעשה כמיטב יכולתי, ונראה מה יצא. אני חיה כעת על פי העיקרון "עשה כמיטב יכולתך". יש דברים שאני מאוד רוצה, אבל ברור לי שאין סיכוי רב שהם יתגשמו. הייתי רוצה יותר קרבה עם ילדי ונכדיי. הייתי רוצה להיות מסוגלת לשמח אנשים בכל צורה – בכתיבת שירים, בהכנת אוכל, בביקור חולים, בעזרה מכל סוג. אני רוצה להמשיך לנגן בחלילית – זה גורם לי עונג עצום. כשאהיה סיעודית אני רוצה להאזין ללא הרף למוסיקה קלסית טובה, ואולי גם לצרוך סמים. זה משהו שעוד לא עשיתי אף פעם. הצטרפתי לאגודת "ליל"ך" (לחיות ולמות בכבוד) כדי שלא יאריכו את חיי באופן מלאכותי, אם אגיע למצב של "צמח" או של שיטיון.

משה: אילו ניתן היה, מה היית משנה בחייך בעבר ובהווה?

חמוטל: המון! לא הייתי מוותרת על שירות צבאי. הייתי נישאת בגיל מאוחר יותר, אחרי סיום הלימודים. הייתי בוחרת את בן זוגי ביתר קפידה ואחריות. הייתי יולדת ילדים ברווחי זמן גדולים יותר. הייתי מגדלת אותם תוך שמירה בלתי מתפשרת על הרווחה האישית שלי, מה שהיה מאפשר לי להיות אימא יותר ניוחה. הייתי משקיעה פחות בצד החומרי (בישול וכדומה) ויותר באווירה בבית. הייתי מתייחסת ביתר סובלנות, הבנה, תמיכה וחוש הומור להתנהגות לא ראויה של הילדים, ועם זה הייתי עומדת ביתר תקיפות על הדרישות שלי מהם. הייתי מבינה שזה לגיטימי להילחם ככל יכולתי עם מה ומי שמאיים עליי או עושה לי עוול, ושטוב לדעת איך להילחם, אם כי ברור שלא תמיד אפשר להצליח. הייתי מקבלת את הכישלונות שלי בלי לאכול את עצמי, ושואלת את עצמי רק אם עשיתי כמיטב יכולתי.

הייתי זהירה ונעימה יותר ביחסי אנוש. הייתי מגייסת יותר עזרה ותמיכה גם בחיי המשפחה וגם בקריירה המקצועית שלי. הייתי משתחררת מההתנגדות העמוקה ל"פרוטקציה" ומהזלזול בחשיבותם של אמצעים כלכליים. הייתי לומדת להגיד "לא" בלי להילחץ. בכלל, הייתי מלמדת את עצמי לחיות בלי לחץ, והייתי נמנעת מלהיכנס למצבים מלחיצים.

זה מה שאני משתדלת לעשות עכשיו. זה עומד בניגוד, כמובן, לסקרנות ולהרפתקנות שלי, שעדיין לא נמוגו. אז בכל זאת אני מוצאת את עצמי נכנסת למצבים, שאולי מישוהו אחר בגילי היה נמנע מהם (למשל, נסיעה לנובוסבירסק כדי להרצות שם בחמש אוניברסיטאות במשך שלושה ימים, נסיעה למוסקבה דווקא בחודש פברואר להשקת שני ספרים שעומדים להופיע בתרגום לרוסית). ובכל זאת, כיום גם כשאני מוצאת את עצמי במצבים מלחיצים אני פחות נכנסת ללחץ, ויש לזה השפעות מצוינות על המצב הגופני שלי. לקח לי הרבה זמן ללמוד את זה. כל זה נוגע לעבר. לגבי ההווה – כל מה שאני לא משנה, כנראה שאיני רוצה או איני יכולה לשנות.

פוליטיקה

משה: מה לגבי עמדותייך הפוליטיות?

חמוטל: זה קשה, כי כל עמדה פוליטית היא יותר מדי חד משמעית בעיניי. הוריי הגיעו לארץ כחברי **השומר הצעיר**, ועם קום המדינה הצביעו למפ"ם. מעולם לא שמעתי מהם מילה רעה על ערבים, גם לאחר שאחי נהרג. בהצגות שעשינו בבית-הספר, האבות והאימהות של העם היהודי - אברהם יצחק יעקב ומשה, וגם דוד ושלמה, שרה, רבקה, רחל ומרים - כולם לבשו בגדים ערביים, והתגוררו באוהלים או בארמונות ערביים. זיהינו את היהדות הקדומה, התנ"כית, היהדות שלנו, עם התרבות הערבית. הקיבוץ החדיר בנו את הרעיון שכל בני האדם שווים, גם אם הם נלחמים בנו. מכל זה לא השתחררתי עד היום. אני מודעת בכאב לסבל שעבר ועובר על בני העם הפלסטינאי, בלי להשוות בין הסבל שלהם לסבל שעבר עלינו תוך כדי הקמת המדינה. אבל כמו רבים אחרים נחלתי אכזבה עמוקה מהסיכוי שהעם היהודי יוכל לחיות בשלום בארץ הזאת כמדינה בצד מדינה פלסטינאית, יהיו אשר יהיו גבולותיה. השטחים שנמסרו לאחר מלחמת ששת הימים - חצי האי סיני, רצועת עזה, שטחי הרשות הפלסטינאית - לא שיפרו את המצב. להיפך.

אני הולכת ומשתכנעת שלמנהיגי ארצות ערב - לא רק המנהיגים הפלסטינאים - חשוב יותר לסלק את הנוכחות הפוליטית היהודית במזרח התיכון מאשר להפחית את הסבל של הפלסטינאים. שמבחינתם אין פתרון לסבל הפלסטינאי חוץ מביטול המדינה היהודית. זאת מסקנה כואבת מאוד, כי היא אומרת עוד ועוד שפיכות דמים מיותרת.

אני לא חושבת שאילו מפלגה אחרת הייתה בשלטון, אילו רבין או פרס היו ראשי הממשלה שלנו, הם היו יכולים לפעול באופן אחר לגמרי ולהביא את השלום המיוחל. הייתי לאחרונה בפסטיבל שירה בספרד,

ועיתונאי שראיין אותי שאל: "איך את מסבירה את הכישלון של ראש הממשלה שלך (נתניהו) להביא שלום באזור?" כאילו נתניהו והממשלה שלנו שולטים על כל מדינות ערב וגם על המנהיגים הפלסטינאים, ולהם אין שום חלק בכישלון הזה. אני מניחה שנעשות טעויות גם מהצד שלנו. טעויות נעשות בהכרח תמיד. אני כועסת במיוחד על ההזנחה של הסברה טובה, גם החוצה וגם פנימה, במגזר הערבי. היו לי סטודנטים ערבים בעלי תעודות בגרות ישראליות שלא היה להם מושג על ההיסטוריה היהודית, ומעולם לא היו ביד ושם. נראה לי שצריך היה לארגן יותר מפגשים בין נוער ובין משכילים יהודים וערבים, לארגן טיולים משותפים, לעשות יותר לקירוב הלבבות. אני גם חושבת שצריך להתנות מתן תעודת בגרות ישראלית לתלמידי תיכון בכלל וערביים בפרט בביקור ביד ושם (הנסיעות לפולין מיותרות, לטעמי). אני נוכחת שכל אחד משני העמים רואה אחרת לגמרי את ההיסטוריה של הסכסוך ואת המציאות בהווה, מספר סיפור שונה לגמרי, וכל עוד זה המצב, אין שום סיכוי לשלום.

אין צורך לומר שאני ציונית בלב ובנפש, כלומר, אין לי שום ספק בזכות של העם היהודי למדינה משלו בארץ הזאת, ובזכות שלו להילחם למען קיומה. הייתי הרבה יותר שמחה אילו קיומה הנורמלי של מדינת ישראל היה מושג בלי שפיכות דמים של אף אחד, או – כדי להיות מציאותית – עם פחות ככל האפשר. הייתי רוצה להיות משוכנעת שכל המאמצים האפשריים נעשים בכיוון זה (אני לא משוכנעת), אבל לא נראה לי שאפשר כיום להיסוג לגבולות 1967. אולי זה היה אפשרי מיד לאחר אותה מלחמת ששת הימים, אבל את גלגלי ההיסטוריה אי אפשר להחזיר אחורנית.

אני רוצה לקוות שהפלסטינאים ילמדו (מאתנו?) שכעס ואבל על מה שהיה בעבר, יחד עם רגשי נקם, לא מניבים שום דבר טוב. שבשביל הכבוד צריך לעבוד. שכדי להצליח צריך ללמוד, להקים מפעלים, בתי חולים, מקומות עבודה, אתרי תיירות, ולא לזרוק אבנים וזיקוקים או להתאבד עם חגורות נפץ. נדמה לי שהערבים החיים בתחומי הקו הירוק למדו הרבה, ויש סימנים שגם ערבים שחיים מעבר לו ועובדים עם ישראלים לא נשארו באותו המקום שהיו לפני מלחמת ששת הימים. אפשר למצוא כיום ישראלים פלסטינאים עובדים כרופאים בבתי חולים, מורים, עורכי דין, רופאי שיניים ואופטומטריסטים, אמנים, ציירים, אנשי תאטרון וקולנוע, שלא לדבר על בעלי בתים ומכוניות. הייתי שמחה

לדעת שעוזרים להם ככל האפשר, הייתי שמחה לעזור להם בעצמי, אבל לא אם הם ישתמשו בעזרה הזאת כדי להרוס ולהכפיש את המדינה שלנו.

הפלסטינאים תקועים עם הכעס על "הכיבוש", אבל בהרבה ארצות יש שטחים שנכבשו – ספרד נכבשה על ידי הנוצרים שהפכו את כל מסגדיה לכנסיות. שטחים נרחבים מארץ-ישראל נקנו על ידי יהודים מערבים בתקופת השלטון התורכי והאנגלי (שגם הם וגם השלטון הירדני לא אפשרו מדינה פלסטינאית), ושטחים נוספים אכן נכבשו במלחמות מידי ירדן, מצרים וסוריה, מדינות שאינן מעניקות אזרחות לפליטים פלסטינאים, למרות שחלק ניכר מהאוכלוסייה, בעיקר בירדן ובסוריה היא פלסטינאית. חלק מהשטחים שנכבשו הוחזרו בעצם: סיני, רצועת עזה, שטחים שהוקצו לרשות הפלסטינאית. אבל זה לא הרגיע אותם, אלא להיפך, זה הגביר את קריאת החמס נגד "הכיבוש". אז אנה אנו באים? אינני יודעת, באמת אינני יודעת. בכל העולם יש שטחים שנכבשו במלחמות עם אוכלוסייה שמתנגדת לשלטון הזר, אבל שום מדינה אינה מזדרזת לוותר על שטחים כבושים, ומה עוד אם ויתור כזה עלול לסכן את קיומה.

בכל אופן, כשאני שומעת ישראלים מסתובבים בחו"ל ומשמיעים את מדינת ישראל זה כואב לי מאוד, וגם כואב לי כשאני רואה מוסיקאים ואנשי קולנוע פלסטינאים שקיבלו במשך שנים תמיכה ממדינת ישראל נוסעים לחו"ל על חשבון מדינת ישראל, מציגים את עצמם כפלסטינאים וזועקים שם דברי הסתה נגד המדינה. בכלל, נימת הזעקה של הקול הפלסטינאי והאופי הסנסציוני של צילומי הסבל שלהם מעוררת בי התנגדות ואי-אמון. התקווה שלי מתעוררת כשאני שומעת אצלם ואצלנו קולות שמדברים בסגנון ובנימה שפויים. פשוט לא ייאמן כמה פסיכים יש בעולם ועד כמה התקשורת מוכנה לתת להם פתחון פה ובמה. אחר כך זה נראה כאילו הם מייצגים את הכלל. יש בזה נזק עצום.

אני משוכנעת שלאמצעי התקשורת יש תפקיד הרסני בסכסוכים בינלאומיים בכלל, ובסכסוך הישראלי-פלשתיני בפרט. הכוונות טובות, כמובן: לעורר עניין, לחשוף את מה שמסתתר מתחת לנורמליות השגרתית. לפעמים הם עושים עבודה מאוד חשובה בתחום חשיפת שחיתויות, אבל התשוקה הטלוויזיונית לקרבנות נראית לי מזיקה. לפעמים אני חושבת בתימהון על אהבתה הנלווה של התרבות האירופית לקורבנות – מסורת נוצרית בעלת שורשים עמוקים: מניין ההנחה

שהסובל הוא גם הצודק או הצדיק, שהוא נמצא בדרגה מוסרית גבוהה? תשים לב, שבתנ"ך אין אף דמות – גם לא אישה – שמעוררת הערצה בגלל סבלה. אפילו איוב מעורר אהדה משום שהוא מצליח להתגבר על הסבל שלו ולשקם את עצמו, לאחר שאלוהים מזמין אותו לראות הכול מפרספקטיבה יותר רחבה, שלא לדבר על יוסף, שגדולתו היא בכך שאינו נוקם באחים (והרי יש לו כל ההצדקה והיכולת לנקום בהם), אלא מציל אותם מחרפת רעב (אמנם הוא קצת מתעלל בהם קודם, בתנ"ך אין בני אדם מושלמים). אני רוצה לומר בכל לשון של הדגשה שהתגברות על סבל ושיקום עצמי נראים לי ראויים לאהדה ולתמיכה יותר מסבל כשלעצמו. גם הפרט וגם העם צריכים לחדול לספר את תולדותיהם בנוסח "עשו לי ועשו לי", ולהתחיל לשאול את עצמם: איך זה קרה שהיה אפשר לעשות לנו את כל העוול הזה? מה היו הטעויות שלנו? איך אפשרנו לעצמנו להפוך לקרבנות?

משה: העמדה שלי מאוד ברורה: מרדיפה לרדיפה התברר לי יותר ויותר שאין מקום ליהודים באירופה ובשום מקום אחר בעולם חוץ מישראל.

חמוטל: זה היה לך קשה, להגיע למסקנה הזאת?

משה: בכלל לא. כשהתברר שרצחו את הוריי ואין לי מה לאכול, נעשה ברור, שאין לי מה לעשות באירופה. כל עוד חייתי עם סבתי בהונגריה, היא לא עירבה אותי במצב היהודי. לא הייתי מודע לשום קשיים, אף על פי שהונגריה הייתה הראשונה במדינות אירופה שהנהיגה חוקים נגד יהודים (כפי שנודע לי אחר כך). לא הרגשתי שום רדיפות עד 1941, כשהונהגו חוקים אנטי-יהודיים חמורים יותר. אז נאסר על סבתי למכור בשוק, והמצב הלך והחמיר עד 1945.

חמוטל: בסדר, זה אומר שאתה ציוני.

משה: ציוני הייתי בתת-הכרה שפתאום עלתה על פני השטח. סיפרתי לך שספר דת ישן נקלע לידי, ובו תמונה מטושטשת של גמלים במדבר, ומתחת לתמונה כתוב: "בארץ-ישראל". זו היא, אם כן, ארץ-ישראל, אמרתי לעצמי. אם כן, אני רוצה להגר לשם. הייתי בן אחת-עשרה או שתיים-עשרה. החלטה פתאומית זו לא היה לה סיכוי להתגשם או להצמיח שרשים. הבנתי שהוריי לא ירצו להצטרף אלי. לא היה לי כל בסיס ריאלי להגשים מין החלטה-פתע קלוטה מן האוויר שכזאת.

כאשר ראיתי לפני בנין הקהילה היהודית שברחוב המשרוקית (Sip) 12 בבודפשט אנשים יושבים על המדרכה, נכונים לצאת לדרך, שאלתי אותם לאן פניהם מועדות, והם ענו: לארץ-ישראל. אז גמלה בן רגע גם בלבי ההחלטה להצטרף אליהם. עתה כבר היה לי יותר בסיס לכך, כי התאריך היה יוני 1942, בערך, והרדיפות היו על צווארי. אף על פי כן לא היה להחלטה כזו בסיס ריאלי, כמובן - שלא לדבר על דברים אחרים. אין סיכוי שקסטנר היה מוכן לצרף אותי לקבוצה שעלתה לארץ. מה שהיה הוא רק עצם הרעיון להצטרף.

חמוטל: עם הזמן בכל זאת הגשמת את המאונץ?

משה: עובדה. אנו מנהלים שיחה זו בארץ-ישראל, אליה הגעתי אחר לא מעט תלאות. הדרך לארץ לקחה שנתיים מיום צאתי, דרך צ'כיה, אוסטריה, גרמניה, צרפת, קפריסין. על קשיי העלייה אספר לך בפעם אחרת.

ניסיוני הקצר באירופה הוכיח לי שאין ליהודים מקום של חיים באירופה.

חמוטל: ובארץ – יש מקום ליהודים?

משה: היו תמיד סימנים שזה לא כך, אבל קווינו להתגבר. קווינו שהזמן ינצח. שניצור לעצמנו כאן מקום. אנחנו איננו אלמנט זר לארץ. תמיד טיפחנו באהבה את עקבותינו שמצאנום קבורים תחתינו באדמה. חשבתי על ההונגרים, שבאו מערבות רוסיה, אלמנט זר לחלוטין לעממים שחיו באגן הקרפטים, שאליו ההונגרים הגיעו מארץ רחוקה. והנה הם נאחזו במקום והיו לבני המקום, וחזלו להיות זרים. הם – עם שריכך את הבשר תחת האוכף – כבשו להם מקום לא כיחידה תרבותית אלא כיחידה לאומית. הם היו שבט די ברברי, שסיגל לו תרבות ולמד את תרבותו מהסביבה. היהודים להוותם תמיד ביקשו להיבדל מהסביבה. על עורם ובשרם נאלצו ללמוד להיות ככל העמים, ולא כל כך הצליחו בכך. עובדתית, כל עוד יש יהודים יש גם תרבות יהודית.

חמוטל: אני לא מסכימה אתך. יהודים יכולים לחיות בשלווה יחסית בחוץ לארץ, ובכל זאת אין להם חיים יהודיים. לדעתי, זה המצב כיום, פחות או יותר, ברוב המדינות בעולם (יחסית לישראל): יוצאים לרחוב ביום הכיפורים ולא מרגישים כלום! תראה, ברוסיה הסובייטית נתנו ליהודים

לחיות, גם בערים הגדולות, אבל היהדות שלהם נכחדה. הם הפכו לרוסים. לך זה לא אכפת?

משה: למדתי תרבות יהודית ונקשרתי בה, אבל אני גאה על תרבותי האירופית. אני קצת נוצרי בלב, אבל מאחל להם שִׁטּוּפּוֹן, וכבר אמר חבר שאם יצטרך להיוולד מחדש, הוא מסכים להיוולד כשפירית או פרח וכל מה שרוצים, רק לא בן-אדם: הכי טוב כסלע. ברור שלהיות יהודי זה לא תענוג גדול, ואם יש פתרון אחר, אולי כדאי לבחור בו. בני אדם כולם הם רק ווילדע חייעס (חיות רעות), כל תרבותם מסווה וצבע. חיות קוטלות את מי שאיננו בן מינם, אבל האדם הורג את רעהו ללא עכבות. ומשורר אחר אמר שאין בכך מקור לגאווה רבה, להיות אדם.

חמוטל: ואני חושבת שלהיות חיה רעה זאת רק אחת מהאפשרויות, זאת האפשרות ה"טבעית". אבל אפילו במצבי לחץ ומצוקה קיצוניים יש כאלה שמגלים את צלם אלוהים דווקא. זה בא מאמונה (שהיא לרוב פרי חינוך) ומחייב גיוס של כוחות הרצון, ולא לכל אחד יש את שניהם, או אפילו רק אחד מהם.

חיים חברתיים תוססים

משה: האם יש לך חיים חברתיים תוססים? מהו החוג החברתי שלך כיום?

חמוטל: יש לי חיים חברתיים תוססים באינטרנט. אני מתכתבת ומדברת בטלפון יום יום עם די הרבה אנשים בארץ ובחו"ל, בעיקר בעניינים מקצועיים. בחיים הממשיים יש לי לא יותר מחצי תריסר, אולי גם פחות, אנשים שאני בקשר קבוע אתם, רובם ירושלמים. אני מזמינה אותם לארוחות ומוזמנת אליהם, עוקבת אחר שלומם, מנגנת אתם, שומעת אתם מוסיקה, מדברת איתם על עצמנו ועל שירה. יש כמה אנשים שהייתי שמחה לפגוש אותם לעתים קרובות יותר, אבל הם גרים רחוק (שלוש ידידות טובות שלי גרות בחו"ל) וגם הם כמוני עסוקים מאוד. אני אוהבת לשבת עם ידיד או ידידה ולפטפט, אבל גם חשה שזה בזבוז זמן.

אתה יודע, בספר המסות שלי, **קריאות ושריקות**, יש אינדקס ארוך למדי של כל שמות האנשים המוזכרים שם. כשהכנתי את האינדקס וראיתי כמה הוא ארוך, אמרתי לעצמי: מה, קראת כל מה שכתבו האנשים האלה? את מכירה את כולם? והרגשתי שכל אלה הם החוג החברתי שלי, אני מבילה אתם את רוב זמני.

משה: ספרי על חברייך ועל יחסם לתהפוכות חיידך.

חמוטל: ככל שאני מזדקנת אני מבינה ומרגישה יותר ויותר את הערך של הידידות ואת הצורך שלי בה. אני גם חשה יותר ויותר כמה זה מרתק להכיר אנשים חדשים. כשהייתי צעירה חששתי מפגישות עם אנשים לא מוכרים. הייתי נכנסת ללחץ כשהייתי יוצאת עם בעלי לפגוש את ידידיו. כעת – להפך: אני ממש נהנית לפגוש אנשים חדשים ולהתוודע אליהם.

זה נראה לי לא פחות מעניין מאשר נסיעת תיירות לארץ לא מוכרת. בני אדם מעוררים בי סקרנות עצומה והשתאות. הם כל כך בלתי צפויים!

כשהייתי נשואה והילדים היו בבית, רוב הקשרים החברתיים שלי נוצרו דרך הכרויות של בעלי ושל הילדים. מתוך אלה צמחו גם ידידויות עמוקות שלי. למשל, כשגרנו ברמת יוסף היו לי שתי ידידות טובות, שלכל אחת מהן הייתה בת שלמדה בכיתה אחת עם בנותיי. אחת מהן, נעמה כרוך (היא נפטרה כבר), הייתה מורה לחלילית שלימדה את בנותיי, ובעזרתה עשיתי ניסיונות ראשונים לנגן בחלילית אלט. השנייה, רחל בונה, הייתה ועדיין הנה אישה מופלאה, נדיבה עד אין קץ, חזקה ובעלת חוש הומור יוצא מן הכלל. היינו נפגשות שלושתנו בערבים בבית אחת מאתנו, ומספרות זו לזו על הצרות והשמחות שלנו. יצאנו יחד, שלוש המשפחות, לפיקניק ביער בן שמן ולנופש בבית-ספר שדה במעגן מיכאל. היו לנו עוד זוג חברים שגרו ברמת יוסף, חיים וחיה רוגנר, הוא היה מורה להיסטוריה בבית-ספר תיכון, יוצא הונגריה, איש מקסים שלימד אותנו שיר נחמד בהונגרית (בלה בארטוק השתמש בו באחת מיצירותיו). ברמת יוסף לא היה לי קל למצוא ידידים מעניינים, בעלי שפה משותפת, כי לרוב רובם של האנשים שגרו בשכונה הזאת הייתה תרבות שונה מאוד משלי. המעבר לירושלים שינה לגמרי את הרגשת השייכות שלי למקום. בשכונה שגרנו בה וגם בזו שאני גרה עכשיו קל לי למצוא ידידים נחמדים ומעניינים.

כל זה מחוויר לעומת מה שהתגלה לי כשבני התאבד. לעולם לא אשכח את רבקה מרים הקטנה שעמדה לצדנו במסדרון בית-החולים **הדסה** עין כרם כשהרופא יצא ואמר לנו "לא", ואני תפסתי את יוסי וחיבקתי אותו בכל הכוח שהיה במוחני, כדי שהוא וגם אני לא נתמוטט. היא הייתה שם בשבילנו. ולעולם לא אשכח את שני הידידים הפסיכולוגים שנסעו ליפו כדי להודיע לבני חמי על מה שקרה. ולא אשכח את החברה-לשעבר של חמי, שבאה כדי להיות אתו בלי לעשות לו שום חשבונות, ואת החברים של שתי הבנות, שעמדו לצדן בהלוויה ובחודשים הראשונים אחריה. לא אשכח איך במשך כל ימי השבעה הבית היה מלא אנשים, מירושלים וממקומות אחרים, אנשים שבקושי הכרתי, אבל היה להם חשוב להגיע ולנחם אותי, להסיח את דעתי, בלי לשפוט אותי ואת חלקי בהתאבדות הזאת. (ברור שהייתי מרוסקת מרגשות אשמה.) ולא אשכח את אלה שהמשיכו לטפל בנו אחרי השבעה, בלי חשבונות, ובמיוחד את חברתי (תלמידתי בעבר הרחוק) ליאורה הרציג, שבמשך שנתיים בערך הייתה מגיעה אלי עם פרח ביד, עם חיבוק ועם חיוך על השפתיים כדי לראות

מה שלומי, בלי שום ציפייה להדדיות כלשהי. הבנתי בצער גדול על מה ויתרו הוריי כשלא ישבו שבעה על אחי, על מה ויתרה אמי כשלא ישבה שבעה על אבי. התקופה הזאת לימדה אותי המון על הערך המרפא של הידידות, של הסביבה התומכת. נראה לי שהתמיכה האנושית עזרה לי יותר מהטיפולים הפסיכולוגיים שנזקקתי להם אז (בנוסף לתרופות שצרכתי במשך כמה שנים).

ועוד: אני קיבלתי חינוך שעודד עצמאות אישית וחוסר תלות. להעתיק שיעורי בית או מבחן, לקבל "פרוטקציה" ממורה, לבקש עזרה – כל אלה נחשבו לחטא איום ונורא ולבושה. היה לי קושי עצום לבקש עזרה, אפילו מהוריי, שלא לדבר על עזרה מחברים. בגיל צעיר התחלתי ללמוד שיעורים פרטיים כדי שאוכל לקנות דברים בכספי. כשיצאתי ללמוד באוניברסיטה עבדתי למחייתי (מלגה פטרה את הוריי משכר הלימוד) – כל זה כדי שלא אצטרך לבקש כסף מהוריי. רק לאחר נישואיי נזקקתי לעזרה כספית, שאמי נתנה לי בצורת קניות שונות (אף פעם לא בכסף שאני יכולה לעשות בו כחפצי), וזה גרם לי עגמת נפש גדולה. כשאני צריכה לבקש המלצות (באוניברסיטה אין קידום ללא המלצות, וגם משוררים זקוקים לפעמים להמלצות), זה קשה לי.

כיום אין לי דאגות כלכליות ויש לי גם די הרבה חברים וחברות, שמוכנים לעזור לי בעניינים קטנים וגדולים. כיום יש לי פחות קושי לבקש עזרה. אני מכירה אנשים שמוכנים לעזור לי בשמחה. אני חשה כלפיהם הכרת תודה עמוקה, לא בושה, ואני שמחה בהכרת התודה הזאת כמו ברכוש גדול. על זה, בעצם, השיר **בשריקה** שקראתי לו "שיר אישי", לא רק על חוויה מסוימת, שכמעט טבעתי כי התקשיתי לצעוק לעזרה.

משה: מה הם הבילויים התרבותיים שלך - את מגיעה לערבי שירה? מבקרת בתאטרון? בקונצרטים? בקולנוע?

חמוטל: אני הולכת די הרבה לקונצרטים. יש לי מנוי לסדרת **ימקאמרי** (קונצרטים קאמרליים באולם ימק"א בירושלים), אני הולכת בקביעות יחד עם בן זוגי לקונצרטים שמתקיימים באוניברסיטה המורמונית בהר הצופים בימי ראשון בערב. (מקום נפלא! גב הבמה הוא קיר זכוכית שבעדו נשקפת ירושלים המזרחית) ולקונצרטים במרכז למוסיקה במשכנות שאננים. לפעמים אנחנו הולכים לחברים ומאזינים שם ליצירה בשני ביצועים מעל גבי תקליטור. זה קורה תמיד בליל שבת בשעה

מאוחרת למדי, אני אוהבת את הבילוי הזה מאוד. אנו הולכים לקולנוע מדי פעם, בערך אחת לשבועיים, ורואים גם בבית סרטי קולנוע שהורדו מהאינטרנט. תאטרון אני כמעט לא רואה, חוץ מהצגות בהרדוף שמביים בני או שנכדיי מופיעים בהם.

משה: איך סידרת לך חיים עצמאיים?

חמוטל: מה זה "חיים עצמאיים"?

משה: שאינם תלויים בזולת.

חמוטל: יש דבר כזה?

משה: אני מתקשה לענות. שהוא לא זקוק לאף אחד. אם אדם חי לבדו, ואין לו דבר לתת למישהו אחר, וגם אינו מקבל שום דבר מאיש, ודברי זולתו משעממים אותו, אז הוא לא עצמאי. הוא עצמאי, אם יש לו מה לתת לזולתו, והוא פתוח לקבל מזולתו, וגם פתוח להיכרויות עם אנשים חדשים.

חמוטל: כדי לצאת מהמבוכה, בוא תגדיר מה זה "תלותי"? אתה התייחסת בעיקר לתלות נפשית.

משה: החיים מסובכים. אם אתה אוהב, אתה תלוי במושא אהבתך. אם אתה יכול לחיות בלי לאהוב איש, אז אתה עצמאי, אבל עני עד אין קץ. צריך למצוא מודוס ויונדי בין הבדידות העצמאית לבין מצב שאדם יכול לקבל מזולתו ולתת לו בשפע.

חמוטל: אם כך, מעולם לא הייתי ואני גם לא רוצה להיות עצמאית במובן הזה. אני שונאת להיות בודדה.

משה: ומי לא?

חמוטל: באמת אני לא יודעת. יש אנשים שטוענים שהם אוהבים להיות לבד. יש לי ידידה, מבוגרת ממני, גרושה מזה הרבה עשרות שנים. היא מספרת שכאשר אומרים לה: 'את נראית טוב. יש לך מישהו?' היא עונה: 'אני נראית טוב, כי אין לי מישהו'. בעלי לשעבר היה חוזר וטוען שהוא אוהב להיות לבד ושזה מאוד נחוץ לו, אבל כשהיה נשאר לבד, היה סובל, כך נדמה לי. נראה לי שאנו חיים בתרבות שדוגלת באינדיבידואליות וסוגדת ל"אוטונומיה" האישית. זוהי מורשת הפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית, שהאדם צריך לטפח בתוך עצמו את חוסר התלות

בזולת. אבל לדעתי זה מנוגד לטבע האדם. אדם זקוק מאוד לסביבה חברתית תומכת ומחבקת. זה אוויר לנשימה הרגשית. ולכן יותר ויותר חשוב לי להיות עם בני אדם, אני לא מודדת אותם בקנה מידה אינטלקטואלי או השכלתי, אלא בקנה מידה של אנושיות, של תרבות התנהגות, של נדיבות, גמישות, חוש הומור, פיקחות טבעית – דברים כאלה. וזה אפשר למצוא בכל מגזר – משכילים וחסרי השכלה, דתיים וחילוניים, מזרחיים ואשכנזים, יהודים וערבים. אני משתדלת לא לשכוח שאין בעולם מלאכים, שגם אני מעצבנת לפעמים, שבין בני אדם יש הבדלים של וולטאז', של קצב טבעי: האטיים מעצבנים את הזריזים ולהיפך.

בכל אופן, יחסית לתקופת נישואי אני מרגישה כיום חוסר תלות כלכלית ויש לי גם שפע יחסי של זמן. השפע היחסי של כסף ושל זמן – זה מאוד מרגיע. לגבי תלות נפשית – היא נעשתה פחות אקוטית, אבל עדיין אני זקוקה מאוד לתמיכה רגשית ולאהבה, ותמיד אני מוכנה לקבל יותר.

שירים מולחנים ומתורגמים

משה: בעניין אחר: בשנים האחרונות מלחינים אחדים הלחינו את שיריך, והשירים מבוצעים בערבים שבהם את משתתפת. איך הגעת לקשר עם האנשים האלה? איך גילית את התעניינותם בשיריך?

חמוטל: עם כל אחד באופן אחר. את ערן אל-בר (הוא הלחין תשעה שירים שלי שהופיעו זה עתה כאלבום תקליטור, שמארח גם שיר של זלדה ושיר של לאה גולדברג שהוא הלחין) פגשתי בערב חברתי, שבו הוא ניגן ואני קראתי שירים, וכך היכרנו זה את זה. הוא התחיל להלחין שיר אחד שהוא בחר, ואחר כך המשיך. אני התעקשתי לשלם לו 500 ₪ על כל שיר מולחן (זה סכום מגוחך. מוסדות משלמים עבור עבודה כזאת, כשהיא מוזמנת 10,000 ₪). נוצרה בינינו ידידות, שכללה גם את בני המשפחה. השיר "עכשיו אני אגם" שהולחן על ידו בוצע על ידי יעלה אביטל ושלישיית "עתר" בקונצרט במסגרת **אתנהתא**. עם השנים הוא הלחין עוד שירים, ובשלב מסוים החלטנו להפיק תקליטור. הסיפור שלו מעניין: הוא בחרו ישראלי שנסע ללמוד מוסיקה בבודפשט באקדמיה למוסיקה, ושם פגש נערה הונגריה יפהפייה, סטודנטית לארכיטקטורה, שרק לאחר זמן התברר שיש לה שורשים יהודיים. כשחזר לארץ התקבל למכון מנדל למנהיגות יהודית, ומשם הגיע למשרה רמה בסוכנות. שלוש שנים עבד כשליח הסוכנות בארצות מרכז אירופה, הקים בבודפשט מרכז תרבות ישראלי, זכה להצלחה רבה, וחזר לארץ עם אשתו וילדיו. הוא בחר לבנות את ביתו ביישוב אשחר שבגליל, שם גרים יחד חילונים ודתיים. בתקופת מגוריו בהונגריה הוא חזר בתשובה, כיום הוא חובש כיפה סרוגה ומקיים אורח חיים יהודי. לפני כשנה התפטר מהסוכנות, והחליט לנסות לחיות כמוסיקאי. זה מאוד לא קל בארץ, אני מקווה שימצא עבודה טובה. בינתיים הוא הפיק את התקליטור במימון משותף, שלי ושלו, עם עזרה קטנטנת של אקו"ם. אני מאוד מעריכה אותו כאדם וכמוסיקאי.

לגבי יעל תאי – לגמרי במקרה נקלעתי להופעה שלה עם זמרת נוספת ונשביתי בקסמה. ניגשתי אליה לאחר ההופעה, ביטאתי את הרגשתי, הזמנתי אותה להיפגש, וביקשתי ממנה שתלחין שירים שלי לפי בחירתה. היא מעולם לא הלחינה לפני כן, אבל אני שכנעתי אותה שהיא יכולה להלחין. השיר הראשון שהיא הלחינה היה "בתהום הגוללת". זה הטקסט:

בְּתֵהוּם הַגּוֹלָלֶת פְּתָאם
הָיִיתִי שְׁלוֹם, הָיִיתִי אוֹרָה
בְּאֶמְצֵעַ הַצֶּרֶךְ
הָיִיתִי פְּתָאם שׁוֹרָה
אֶת הָאֶפֶל עַד תָּם
הָיִיתִי זָרָה, הָיִיתִי שְׁלוֹם.

(השתוות, עמ' 330)

אפשר לשמוע את זה ביוטיוב וגם באתר שלי. אני חושבת שהיא עשתה הלחנה מדהימה ממש לשיר הזה. היא ירדה למלוא עומקו. היא שדרגה אותו ונתנה לו תנופה וכוח יוצאים מן הכלל. אחרי זה היא המשיכה להלחין שירים שלי, ובשלב מסוים הייתה תכנית מוכנה. היא מצאה פסנתרן, צ'לן וגיטריסט שליוו אותה, והתחלנו לחפש מקומות להופעה. מאז ועד היום התכנית, שקראנו לה "כשאת עולה בסולם", כבר רצה למעלה מתריסר פעמים, חוץ מהופעות חלקיות בהשקות וכדומה. אני מעריצה את יעל ואת השירה שלה. היא, אגב, מבצעת את השירים שהיא עצמה הלחינה בכל פעם בצורה קצת אחרת. בכל הופעה יש לה משהו חדש שמפתיע אותי.

יש עוד הרכב, של אלברט סופר, הגר רווה ויפעת נץ, שהלחינו וביצעו 12 שירים שלי וגם הפיקו תקליטור, שבקרב יצא לשוק. הסגנון שלהם שונה לגמרי מזה של יעל, יותר נוח לקליטה, יותר אפשרי לשמוע ולשיר, אבל בהחלט לא שטחי. פעם ביקרתי באוניברסיטת ויסקונסין - אחד מתלמידיי לשעבר הוא פרופסור למוסיקה שם - והוא הזמין אותי לתת סדנא שם. הבאתי שיר אחד שלי, את "עכשיו אני אגם" בארבע הלחנות שונות, עם תרגום לאנגלית ועם תעתיק. דיברנו על הפוטנציאל המוסיקלי של הטקסט, והשמעתי להם את ארבעת הביצועים המולחנים. רובם העדיפו את ההלחנה של אלברט סופר (אולי משום שיש בה יסודות של

מוסיקת "קנטרי" שמוכרת להם). אני מצפה לתקליטור הזה כבר זמן רב, והעיכוב הוא בגלל מגבלות תקציב. יש עוד שירים מולחנים ומוקלטים של אורי רווח, נועה שמר, שושיה בארי-דותן. יש גם הלחנות יותר "קלסיות": של עודד זהבי, של רותם שרמן, העובדה שמוסיקאי בוחר בשירים שלי ביזמתו היא מחמאה עצומה בשבילי, ובדרך כלל אני מאוד נהנית לשמוע את התוצאה.

ועוד בעניין שיתוף פעולה: עד השנים האחרונות הייתי מאוד בודדה כמשוררת. לא היה לי עם מי לשתף את הכתיבה שלי בכלל. את ברכת שיתוף הפעולה התחלתי להרגיש כשהתחילו לתרגם את שיריי, בתחילה לרוסית ואחר כך לאנגלית, להונגרית, לצרפתית, לערבית, לספרדית. עבודת התרגום מחייבת שיתוף, והיא נותנת הרגשה שמשהו אחר נכנס לתוך המעיים של הטקסט שלי. זאת הרגשה נהדרת. אמנם בדרך כלל התרגום יוצא חלש יותר מהמקור, אבל בכל זאת העבודה עם המתרגם היא נפלאה עבורי, בגלל תחושת השיתוף. אותו הדבר עבודה עם מלחין או זמר. יותר ויותר אני נהנית לעבוד עם אנשים נוספים, כמו שאני נהנית לעבוד אתך עכשיו. נעים לי שאתה מתעניין בחיי ובשירתי ומוכן להשקיע בזה.

משה: הראית לי את ספר שירייך בתרגום להונגרית. איך זה קרה?

חמוטל: אה, די במקרה. ב-2008 הגעתי לבודפשט כדי להשתתף במפגש עם סטודנטים יהודים שחיים במרכז אירופה ומתעניינים ביהדות ובישראל. את המפגש יזם ערן אל-בר, שהיה אז שליח הסוכנות בבודפשט. שם הכרתי את המשוררת אגנס גרגלי (אומרים: גרגיי), יהודייה שאביה נספה בשואה, אחת המשוררות הבולטות בשירה ההונגרית כיום. איתמר יעוז-קסט תרגם שירים שלה לעברית והוציא אותם כספר. נתתי לה ספר שירים שלי שהופיעו באנגלית במהדורה דו-לשונית. היא יודעת קצת עברית. היא תרגמה את השירים בעזרת התרגום האנגלי ובעזרתו של איתמר יעוז-קסט. ב-2009 יצא ספר קטן, עם עטיפה אפורה צנועה (אני אוהבת מאוד את עיצוב העטיפה הזאת) אצל מוציא לאור הונגרי-יהודי שחי שנים אחדות בארץ, למד עברית והכיר את הספרות העברית. חבל שהוא לא הוציא מהדורה דו-לשונית, אז לפחות הייתי יודעת אילו שירים כלולים בספר הזה. בינתיים הספקתי לשכוח. אולי אתה מוכן לעזור לי בזה? אינני יודעת אם היו רשימות ביקורת על הספר, הרי איני קוראת הונגרית.

משפחה

משה: מה יחסייך היום עם ילדיך, הרחוקים מהבית?

חמוטל: בתי רחלי גרה באשדוד בדירה גדולה הצופה לים, עם בעלה מיכאל (רמי) ועם שלושת בניהם, מתן, ישי וחגי. ביחסים שלנו היו מעלות ומורדות, אבל בזמן האחרון הם ממש טובים. רחלי דומה לי בדברים רבים – היא יצירתית, זקוקה מאוד לאהבה ולחום, ויש לה מערכת עיכול רגישה מדי. היא פסיכולוגית קלינית, ולאחרונה קיבלה תואר דוקטור בזכות ספרה "93 כלים לאושר". ספר נהדר. מיכאל הוא מורה מחונן להיסטוריה ואזרחות בבית-ספר תיכון. הוא גדל באשדוד למשפחה יוצאת טוניס, להורים חסרי השכלה מסודרת. הוא סיים תואר שני בארכיאולוגיה והוא ממשיך ללמוד כל הזמן. הוא בעל ואב נהדר ובן אדם מקסים – סבלני, חכם, טוב לב, נאמן, עניו.

בני חמי (מנחם) גר בקיבוץ הרדוף עם אשתו דפנה ועם ארבעת ילדיו, נפתלי, עשהאל, בנימין ונוריה. הוא התחתן בשנת 1990, ראשון מבין ילדיי. אחרי הנישואין הוא יצא עם דפנה לאנגליה, שם הם למדו תאטרון במשך שלוש שנים. עכשיו הוא מלמד תאטרון וספרות בבית-הספר התיכון בהרדוף, וגם מלמד ומדריך מורים בבית-ספר אנתרופוסופי ברמת גן. אני חושבת שהוא בחר להיות מורה בתיכון מתוך רצון לעזור לילדים בגיל התיכון שנקלעים למצוקה נפשית.

אני מאוד גאה על כך שגם בני וגם חתני הם מורים בבית-ספר תיכון. אני חושבת שזוהי עבודה חשובה ביותר, עבודה יצירתית, קשה מאוד, כפויט טובה. הרי ילדים בגיל הזה לא נוטים להכרת תודה, אלא דווקא למרדנות ולהרגוזה. הם הולכים לבית-הספר לא מבחירה, ולומדים מקצועות שלא בחרו בהם, דווקא בגיל שבו יש להם צורך עמוק להחליט בעצמם ולבחור בעצמם. כיום קשה יותר מאשר אי פעם להשליט משמעת על בני נוער, כי ההורים מתחמקים מהטלת משמעת ומטפחים בילדים חוסר כבוד לסמכות. כדי להצליח מורה חייב להיות בעל אישיות מיוחדת במינה, שמעוררת אהבה והערכה אצל בני נוער. אין לי

ספק שגם בני חמי וגם חתני מיכאל ניחנו באישיות כזאת. מרגש אותי שחמי עוסק באותו מקצוע שבו עסקתי אני, אבי, סבי ואבי סבי. אנחנו, שלא ירשנו מאבותינו בתים, רהיטים, תכשיטים, שגדלנו כאן כמו ייחורים, ירשנו לפחות נטיות אופי וכשרונות מסוימים. הנה שיר (ללא כותרת) שכתבתי בעניין הזה:

"שאל, בנני", או "שאל, בתי" הנה אבי אומר למי שהצביע
בפתח, וניניו היו מחזקות, כאלו שחק תפקיד בהצגה עתיקה.
לפעמים אני רואה את החיוך הנה בעיניו של הירח שעל גג הבית
של בנני, שקמוני נעשה מורה כמעט בעל כרחו. "שאל, בתי",
אומר לי הירח, "שאל, בנני" הוא אומר לי בפשט הגאות.
(שריקה, עמ' 24)

כשהילדים שלי נעשו הורים, הם התגלו לי באור חדש. הם כאילו גבהו פתאום
לנגד עיניי ונעשו יפים יותר. ההורות הוציאה מהם תכונות נפלאות שהיו
חבויות עד אז. מפתיע במיוחד לראות את זה אצל בן – כי יוצאות ממנו תכונות
מאוד אמהיות. לפגוש את שלושת ילדיי כהורים – זה ריגש אותי לא פחות
מאשר לפגוש את נכדיי ולהיות סבתא. בכלל, אני חושבת שההורות מוציאה
מהאדם את מיטבו. בשיר "אב" בחרתי לתאר את הבן ולא את הבת, כי מה
שקורה לאישה שנעשית אם, זה נראה לי פחות מפתיע. השיר "החיוך" מבוסס
על צילום של חמי ודפנה עם בנם הבכור זמן קצר לאחר שנולד.

האב שנולד לו תינוק
פניו זורחות ותמהון בעיניו
מכל שבע שדיו
זב עקשו חלב מזהב.
העולם בידי
עשוי מאהבה.
(השתוות, עמ' 237)

החיוך

החיוך הבוקע בקושי,
מבין והמום-תודה,
של הבן שפתאום הוא אב

וַיֵּשׁ לוֹ תִינוּק בְּיָדָיו.

צָלִיל קוֹלוֹ הַחֲדָשׁ, הַסּוּדִי,
הַרְצִינֹת הַמּוֹלִידָה שֶׁל פָּנָיו.
עֲנֵנֵי זְרוּעוֹתָיו הַמְתַּאֲרָכוֹת.
שֶׁעָרֵי הָאֲחֵרִיּוֹת שֶׁעַל רֹאשׁוֹ.
הֵלֶת גְּבִרְיָתוֹ הָעוֹלָה
בְּמַעֲלֹת נְשִׁיּוֹת
עַד בִּינָה.

(השתוות, עמ' 238)

משה: קיבוץ הרדוף הוא קיבוץ של אנתרופוסופים. יש לך קשר עם אנתרופוסופיה?

חמוטל: בכלל לא. חמי הגיע לאנתרופוסופיה מקריאה בספר שמצא על מדף בביתו של ידידו, נדב אלטוביה, ביום הכיפורים. כשקרא את הספר הרגיש שמדובר במשהו שהרגיש כבר שנים רבות קודם לכן. בצבא הוא שירת בגלי צה"ל, וכשסיים את השירות אמר שבשום אופן לא יעסוק בעיתונאות. אני חושבת שהעבודה הזאת נראתה לו כרוכה בויתור על כבוד עצמי ועל יושר. הוא לקח קורס של שנה בנגרות. שם הכיר נערה שגם היא הייתה קשורה באנתרופוסופיה. נראה לי שהוא חיפש חיים טהורים, אם אפשר לנסח זאת כך. נדמה לי שאני מבינה טוב מאוד מה הוא הרגיש. בכל אופן, ההיכרות הזאת פתחה לו עולם שענה על הצרכים שלו אז, כנראה. אני חושבת שהוא התחבר לשילוב האנתרופוסופי בין מיסטיקה לבין תיקון העולם באמצעות חינוך, ריפוי, טיפול במפגרים, דרמה, אמנות. אולי האמונה בגלגול דיברה ללבו, כי האבדן של אחיו היה קשה לו מאוד. בכל אופן הוא חי כבר כשלושים שנה בתוך סביבה אנתרופוסופית, לומד כתבים אנתרופוסופיים, ומנהל אורח חיים בהתאם. כשהתחלתי להתעניין במיסטיקה בהקשר האירופי, הופתעתי לגלות שרודולף שטיינר היה תלמיד של ולדימיר סולובייב, בין השאר. כאן יש נקודת מפגש, אם כי אני רק מתעניינת במיסטיקה ולא חיה בה. יש בתוכי געגועים לטוהר, סלידה מהמוניות ומגסות, מחומרנות קטנונית, מתאוות בצע, יש בי אפילו נטייה מסוימת לסגפנות, אבל זה הכול במידות קטנות מאוד ובלי השתייכות לחבורה.

אני מאוד מעריכה אנשים שמנסים לחיות לפי עקרונות, לבנות אורח חיים יותר איכותי, אבל אני חושבת שבסופו של דבר ההגשמה של העקרונות נתקלת בטבע האנושי, שפורט את העקרונות להתנהגות, לאופן ביצוע, שתלוי באופי של

האדם. אופן הביצוע של העיקרון חשוב בעיניי יותר מהעיקרון עצמו. כלומר, האם העיקרון מבוצע בקנאות או במתינות, בנוקשות או בגמישות, בחכמה או בטיפשות, ברוחב דעת או בצרות אופקים, עם או בלי קצת חוש הומור. כך לגבי אנשים דתיים, כך בחיי הקיבוץ, כך אנשים שמנסים לייסד צורת התיישבות לא שגרתית. נראה לי שזה המצב גם בהרדוף: יש שם קבוצת אנשים נפלאים, בעלי איכות אנושית גבוהה יותר מהממוצע הישראלי, אבל כולם רק בני אדם, עם חולשות ומגבלות, וזה בסוף קובע את החיים עצמם.

משה: הזכרת איש חדש בחיך. מי הוא? איך פגשת בו? איזה חלק הוא תופס בחיך? ספרי נא מעט עליו – הוא ממלא את בדידותך?

חמוטל: אחרי גירושי ב-1993 חשבתי שכעת אוכל לבחור בין בדידות לחברת נשים בודדות. הייתי בת חמישים ושלוש. אבל נוכחתי שגברים עדיין מתעניינים בי. היו לי כמה פרשיות אהבה וזוגיות, מהן קצרות ומהן ארוכות יותר, וכולן עזרו לי להתאושש מאבלי ולייצב את חיי. במשך חמש שנים ניהלתי חיי זוגיות יפה עם טוביה רותם, פרופסור לפסיקה, אוהב מוסיקה ונסיעות לחו"ל (נסענו יחד הרבה, לתקופות ארוכות וקצרות), מבוגר ממני בהרבה. במשך שנתיים בערך ניהלתי פרשת אהבה סוערת עם מישהו שהיה צעיר ממני בהרבה. עם הזמן נעשיתי יותר אסרטיבית, יותר בטוחה בעצמי, פחות תלותית. לא נעשיתי יותר צעירה. אריה גזולי, בן-זוגי הנוכחי, חי ומתגורר עמי קרוב לעשר שנים. הזוגיות שלנו נוצרה באופן לא רומנטי – בעזרת אתר אינטרנט - והיא נשארה כמעט לגמרי נטולת רומנטיקה, לפחות כלפי חוץ, אם כי יש בה הרבה הומור, שעשוע, התחשבות, פרגון, נתינה, פינוק, ובעיקר כבוד ואמון. שנינו לא חוששים להודות שאנו שונאים את הבדידות, ולכן מעריכים את קיומו של בן-הזוג ואת כל מה שאנו מעניקים זה לזה. אריה אינו איש ספרות אלא איש טכנולוגיה. הוא יודע לתקן כל דבר, גם מה שאף אחד אחר לא יודע איך לתקן. בתחום הזה הוא ממש יצירתי. כשהוא מתקן מכשיר עובר עליו משהו דומה למה שעובר עלי כשאני כותבת שיר. מאז שאנו יחד הוא קרא את רוב הקלסיקה האירופית והעברית. הוא גם שומע אתי מוסיקה, לומד שפות, שר במקלה. אנו מטיילים הרבה, בעיקר באזור הרי ירושלים ואזור בית שמש, נוסעים לים המלח, לאילת, מתווכחים בענייני פוליטיקה ובעניינים אחרים (נשארת וכתנית ללא תקנה). חשוב לציין שהמעגלים המשפחתיים והחברתיים שלו וגם שלי קיבלו את שנינו בעין יפה ובכבוד, וגם זה מוסיף הרבה לחיים הטובים שלנו.

חלומות

משה: מה יחסך לחלומות?

חמוטל: למה אתה שואל? אני רואה שאתה לא מרפה מפסיכואנליזה. רוב החלומות שלי הם סיוטים. כשהייתי קטנה מאוד היה לי חלום חוזר, סיפרתי לך: שאני צועדת על הדשא הגדול ואחרי שורה של אוזנים עם כומתות אדומות כמו של החיילים הבריטים, הצווארים שלהם שלוחים והמקורים שלופים, בקצה המקורים יש רובה שמכוון אלי, אני מנסה לברוח אבל הם הולכים אחרי לכל מקום, בסוף הם יורים בי ואני מתעוררת. היה לי סיוט חוזר נורא יותר: שמביאים לי את הילדים שלי חתוכים ומדממים נתחים נתחים. חלמתי אותו לפני שדורי התאבד. להיות אימא זה להיות שרויה בחרדה מתמדת. כשהילדים היו קטנים הייתי אחוזת חרדה מתמדת מאפשרות שיקרה להם משהו רע, שיעקוץ אותם איזה תרן, שייפלו וייפצעו, שמישהו יתנכל להם, שיקרה להם משהו שלא העליתי בכלל על דעתי. ניסיתי כל הזמן לא להראות להם את זה, כדי לא להלחיץ אותם, אני לא בטוחה שהצלחתי.

בכל פעם שהילדים היו נוסעים לטיול, או סתם נמצאים מחוץ לבית, הייתי נתקפת חרדה. אני זוכרת פעם אחת שבנותיי נסעו לאזור נתניה, והיו אמורות לחזור הביתה באוטובוס, ובדיוק הודיעו ברדיו על פיגוע באוטובוס ליד מכון וינגייט. עד שראיתי אותן פרוחה נשמת. החלומות המתוקים שלי קשורים בהחזקת גוזל או גור או תינוק בחיקי. אין לי חלומות תעופה חופשית בכלל.

משה: האם את מרוצה מחייך כיום?

חמוטל: "אין אדם מת וחצי תאוותו בידו".

משה: תגידי, מה לך כל הכתיבה הזאת? איזה צורך היא ממלאת? לתת לעצמך דין וחשבון על חייך? לתת למישהו אחר דין וחשבון על חייך? לספק את הסקרנות של העולם לדעת על חיינו ומהותו של איש ספרות שהוא משורר וגם חוקר?

חמוטל: משה, זה נראה לי יותר פשוט ממה שאתה חושב: עולים על דעתי כל מיני דברים שיש לי חשק לחלוק אותם עם עוד בני אדם, כמו שאתה רוצה לחלוק סיפור או בדיחה או חוויה חזקה של הפתעה. לפעמים הדברים האלה מתנסחים לי בראש בצורה שנראית לי מרוכזת, משעשעת, מרשימה, ואז אני עוד יותר רוצה לחלוק את זה עם אחרים. אני בעיקר רוצה להעניק לאנשים את החוויה שיש לי כשאני קוראת שירה. זה לא כל כך רחוק מהרצון לארח אנשים ולהגיש להם מאכלים טעימים. ההבדל הוא שבארוחה אפשר לדעת מיד אם המאכל היה באמת טעים: מבקשים תוספת, או את המתכון. בשירה זה יותר קשה. אבל אם אומרים לי: "השיר הזה היה תלוי אצלי על המקרר שנה", או "השיר הזה גרם לי לכתוב שיר", או "השיר הזה הוא השיר שלי", חבל שאני לא כתבתי אותו" - זה עושה אותי מאושרת עד מאוד.

אתה זוכר מה שסיפרתי לך בהתחלת הריאיון הזה על נסים הדייג? מאוד התרגשתי, גם מזה שהוא ואשתו נהנו, וגם מזה שהם הרגישו שיש מאחורי השירים "נמשל", שצריך להבין. הייתי מאוד גאה שמוכר הדגים אשתו ובתו קראו את הספר שלי ונהנו, אף על פי שכנראה לא לגמרי הבינו. זהו, כמשוררת יותר אני לא צריכה.

משה, אני רוצה לסיום לשאול אותך: האם כל הפרטים שסיפרתי לך על חיי שינו את הרושם שקיבלת על חיי ועל אישיותי מתוך קריאה בשירים?

משה: לא קל לענות. אני מבין שאת מבקשת תשובה כנה. איך אסכם? לאורך השיחות אתי התגלית כאדם שחווה הרבה, למד מהחיים הרבה, ויודע לבטא את זה. יש בכך נדיבות, עושר פנימי ויכולת מתן. עבודתנו על שיריך וחייך פתחו לי אופקים. אין ספק שרוב בהם החידוש מבחינתי. בראש ובראשונה בולטת בהם הפְּנוּת. את יודעת לספר על עצמך. את מאירה בדברייך שטח עלום, terra incognita, שלא כל אחד יכול להיכנס אליו. את מלווה את חייך בשירייך במודעות בלתי רגילה. עם זאת, יש לציין, שלמרות הפתיחות הרבה שבה את מספרת על עצמך, זה לא הופך הכול לגלוי בקריאת שירייך. לא מעט נשאר בהם סוד כמוס, בבחינת נעלם.

בשיריך נפתחים לפני הקורא עולמות טרם-נודעו. יש בהם גילוי וכיסוי בעולם הלשון. דברים שבתוך תוכך, מן ההווה ומן העבר, מוארים לנגד עיני הקורא: את בת ארץ-ישראל מראשיתך. את בת נופי הארץ, מעורה בלשונה ובהגותה. שורשיך בה, כמו גם בארץ העבר הרחוק שבה נולדו הוריך, את בת ספרותה ועלילותיה, בת נופה האנושי. בה אחוזים שורשי דמותך ומהותך. שעריה לא ננעלו בפניך. בחכמה ובעדינות את מסובבת את מהותיה, מראשית היכרותך עמה ועד היום. את מתארת בשירתך את הגופני ואת המהותי, את הרוחני ואת הממשי, וידך רבה בכל מכמניה. עבר והווה גלויים לפניך כמי שנשתל באדמה זו ומניב פרי.

שמחתי להיכנס אתך אל הפינות האפילות של חייך, כמו גם אל הגלויות. המשיכי לעבוד, ותניבי עוד פירות רבים.

חמוטל: תודה לך, משה. מלכתחילה הספר נועד להתמקד בי, אבל העבודה המשותפת שלנו גרמה לי להכיר אותך הרבה יותר משהכרתי אותך קודם. באמת, זוהי דרך מקסימה להיכרות הדדית.